

ARANY JÁNOS
ÖSSZES MŰVEI

V

ARANY JÁNOS
ÖSSZES MŰVEI

ARANY JÁNOS

ÖSSZES MŰVEI

V.
KÖTET

1953

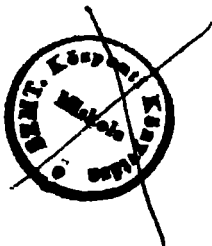
ARANY JÁNOS

TOLDI SZERELME.
A DALIÁS IDŐK
ELSŐ ÉS MÁSODIK
DOLGOZATA.

1953

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
VOINOVICH GÉZA

~~19450~~

Felelős szerkesztő: Keresztury Dezso

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Fülöp Anta

A kézirat beérkezett: 1953. IV. 11. Példányszám 5200. Terjedelem 36 1/2 (A/5) lv + 8 melléklet

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 24335/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A költő arcképe 1880-ból,

TOLDI SZERELME.

ELBESZÉLÉS

TIZENKÉT ÉNEKBEN.

*Quid dammosa juvat sine causa bella cieri?
Tutius est regnis perpete pace frui.*

Illosvai jeligéje.

ELŐSZÓ.

E költemény nem a Horác-jéle *monum prematura* igé-nyeivel lép közönség elé. Jaj volna neki, ha e határidőt (mely ugyan háromszor is bőven lejárt) mint belbecse iránti fokozott követelményt állítanák vele szembe! Sőt nagyon tartok tőle, hogy a hosszú idő, mely alatt elkészült, nem erejének, hanem gyöngeségének a bizonyítványa. Azért mentségre szorul.

Toldi középső része nem az én saját választásom. Az I. rész sikere után kedvem jött még egy Toldit írni s erre Illosvainál már csupán a vénkori párviadal ajánlkozott; mert ami azon kívül fennmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegygel való komikus jelenet, meg a sírrablás alávaló bünténye, — semmikép sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak. Monda nélkül pedig — vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy az újjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem már akkor s később valahol tán meg is irtam, hogy mondai vagy történeti alap, — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg ily költeménynek azt, amit én *epikai hitelnek* szoktam nevezni. Tehát egy II-ik részre nem is gondoltam.

Barátim azonban — első mindjárt Petőfi, ki a Toldi Estéjét már ismerte kéziratban — váltig unszoltak, hogy vha a fejét és lábát megcsináltam, írjam meg a derekát is. Kezdettem a tárgyról gondolkozni. Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet anélkül, hogy hősem hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói közt is fel ne mutassam. De hogyan? Nőgyűlölete, melyet mostanában emlegetnek, nem gátolt volna, mert ilyesmiről se Illosvai, se a szóhagyomány töredékei nem tudnak semmit, sőt Illosvaiból még inkább az tetszenék ki, hogy szeretett biz' ő asszonyok után járni, míg eggyel aztán pórul járt. De akadály volt saját Toldim már megjelent I. része, mely szerint:

»Szívét nem bántá még nyila szerelemnek,
Nem is lön asszonnyal tartós barátsága;
Azután sem lépett soha házasságra.»

és a III. rész is, melyben múltjára visszatekintve, szerelemről semmi

emlékezése nincs. És így szerelmet, mely házassággal végződjék, a II. részbe sem hozhattam be.

Ez pedig nagy bökkenő volt. Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem. Mit mondana a nép, például oly m é s é r ő l, hol a hős sokat küzd a királylédnyért s utoljára is — elveszti?

Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összedállítani s megírtam az I. éneket, mely a Losonci Phoenixben világot is látott. Címe nem volt már T o l d i. Érezve, hogy maga a sikeretlen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy epizódja legyen: azért neveztem, általánosabb címmel, D a l i á s I d ő k n e k. Tehát, egy eposz (quasi népies e p o p o e i a), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy epizód. Pár éneket írtam még hozzá, de — nem ment.

A nápolyi hadjárat, bármily kalandszerű is a történetben, epikai tárgyalásra kevésbé alkalmas. Először, mert két hadjárat van (Lajos első és második útját külön tekintve); és csak az első végződik olyasmivel, amit költőileg az Endre megölése miatti bosszúnak lehet venni s amit így a költő katasztrófául használhat. De ez az első út inkább gyors, győzelmes benyomás; alig van némi nyoma ellenállásnak, a nagyobb ütközetek s magának Lajosnak is személyes kalandjai a második útra esnek. Hanem az egész hadviselésben nincs kimagasló pont, tömegesebb ütközet; apróbb csatározások, várviadások, jeudális pártharcok inkább, szétszórva az egész déli olasz földön és víva nagy részben fogadott, zsoldos katonák által, részben vesztegetéssel is. Ezek közül egyet, például Aversa megvívását, kiválasztani s az egész eposzt térben, időben ahhoz koncentrálni s úgy »in medias res« tenni a cselekvényt, talán lehetett volna, de ha a népies elbeszélés természetét vesszük figyelembe, mely megkívánja, hogy eleje és vége legyen a dolognak: ez a mód sem volt ajánlatos.

De volna bár a tárgy akármilyen alkalmas eposzra (azaz epopoeiára): még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen. Toldit, a m o n d a Toldiját, kiről a história é p e n s e m m i t nem tud, hogyan állítani oda, n y í l t a n, mint nagy szereplő vagy épen jó hőst, a história világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora m o n d á n a k már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzról kívánta részletekre, n e m e l é g g é az.

Fel kellett hagynom az eposz gondolatával s így jó időre magával Toldival is.

Csak 1863 őszén (»Buda halála« után) vettem újra elő töredékeit. Olvasgatva, megsajnáltam a kárba vesztett részleteket s kezdtem gondol-

kozni új mesetervről. Vajjon okkal-móddal, a népies naivság örve alatti nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket: a prága, kalandot, a srrablást, vagy legalább sírbontást s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva egybe; így a költői beszély, vagy ha tetszik, verses regény kevesebb igényű keretében alkotni meg a költeményt? Tetszett a gondolat; hamarjában pár éneket meg is írtam; de majd egészen szubjektív természetű szenvedések miatt ismét hosszú időre abba kellett hagynom. Költői elnémulásom szomorú ideje állott be s midőn évek múlva valamicskét dolgozhattam is, csak fordításban keresék szórakozást.

1874 s a követő években, ha nyári fürdőzésimből némileg üdülve megjöttem; ismét vissza-vissza kezdék térni »ad pristinum amorem«. Időnkint néhány versszakkal tovább vittem a költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt rá vetém fejemet, hogy a munka befejezését megkísértem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket magyreményű és sajnálatos töredéknek hagynom: azt már te fogod megítélni nyájias olvasó!

Budapesten, május hó közepén, 1879.

A szerző.

ELSŐ ÉNEK.

»Az idő akkoron szép folyással vala.«

Illosvai.

1.

Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza,
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra;
Szomorú tallóján ősi hírnevének,
Hej! csak úgy böngéz már valamit — mesének.
Engem is a bánat megviselvén zordul,
Vígaszért hű lelkem a múltakba fordul;
Azokkal időzöm, akik másszor voltak:
Mit az élet megvon, megadják a holtak.

2.

Toldi jut eszembe, kiről, még ifjonta,
Játszi elmém könnyű énekét elmondta;
Egyszerű az ének, rajta senmi dísz tán,
De a szívből fakad melegen és tisztán.
Oh! ha — nem a hírért, nem a dicsőségért,
Nem, hogy a világnak üssek vele cégért,
De, hogy a dallásban lelkem átfijjodnék —
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!

3.

Ifju Lajos király atyja trónján üle,
Urak és levonték szolgáltak körülé;
Budán székelte immár, az új palotában,
Mely tündéri fényvel épült mostanában.
Toldi a királynak volt személye mellett,
Ideje harcjáték- s dáridóban tellett;
Paizsán a cseh főt címerül mutatta,
Tizenegy nemesfi szolgálván alatta.

4.

S már lecsöndesült a háborúk morajja,
 Felvirult a béke, mint egy zöld olajfa;
 Már pihent a bajnok maga kénye-kedvén,
 Nehezebb időkre erőt gyűjtögetvén:

De Lajos kerül'e puha párnaszékét,
 Mert az ő nagy lelke nem hagy neki békét:
 Elmegyek, fordúlok egyet-kettőt, szóla,
 Hiszen én vagyok az ország számadója.

5.

Senkinek se mondá, titkon útra készült,
 Ócska dolmányt szerze, s egy ütöt-kopott szűrt,
 Rossz süveg fejében, vállain kötőfék,
 Akkor egy otromba lóra fészkelődék:

Lovait kereste, mint szegény kárvalott,
 Szedte a begyébe amit lá ott, hallott:
 Merre mi panasz van: mi a népség terhe;
 Hogy teszik a törvényt a szegény emberre.

6.

Három nap bolyonga. Harmadnap estenden
 Megállott egy falu végén, hogy pihenjen:
 Gyönyörű mezőt lelt, puha bársony rétet,
 Leszállott a lórul, gondolva, megétet.

A nap is lehajtá fejét nyúgalomba,
 Piros paplanát szép orcájára vonva;
 Hát neki hol vetnek, vajon, ágyat, hol hál?
 Szállást kér valamely jószívű bokornál.

7.

Nagy fehér ház volt a falu szélső háza,
 Oda ment itatni, hogy kizaboláza;
 Nyitva volt a kapu, azaz nem is nyitva,
 Hanem a sarkából messze kihajítva.

A kutyák azonban rátámadtak csúnyán,
 De a kúton állá egy szép hajadon lány,
 Szólott a kutyáknak, azok szót fogadtak
 S egyenkint morogva hátra sompolyogtak.

8.

Akkor mond a király: »Szépséges kisasszony,
 Útas ember vagyok, szabad-e itatnom?«
 Felelt a leányzó: »Ugyan hogyné volna,]
 Szegény ember, — hanem hova megyen már ma?
 Jobb bizony, ha nálunk megpihen kegyelmed,
 Holnap idejében megin' útra kelhet.«
 És a szép szavakhoz nézett is oly szépen,
 Hogy repesett a szív a király mellében.

9.

De felelt az útas: »Követem személyét,
 Ilyen úri háznál nem forogtam én még;
 Másutt is találok valamely szállásra:
 Úrnak úr, szegénynek szegény illő társa.«
 Hallá ezt a gazda, és a tornác alól
 Parancsolva-formán a beszédjébe szól:
 »Igen hát, öcsém, de nem addig van ám az!
 Ki itt esteledik, bizony itt is hál az.«

10.

Avval hátra inte s előjött egy szolgál:
 »Péter, a lovat kend beköti az ólba,
 Te pedig, barátom, gyer a házba vélem,
 Mert nem mégy el innen, engem úgy segéljen!«
 Tetszett e magyar szív a fejedelemnek:
 Nem is a kis házba, a nagy házba mentek;
 Ott az asztalfőre ülteti vendégét;
 Hasztalan szabódik, nem hágy neki békét.

11.

»Angyalom, Piroskám«, a gazda kiszólal,
 »Hoznál egy ital bort a fehér kancsóval!«
 Megfogadta a szót, az edényt kimosta
 S felhozá a jó bort gyönyörű Piroska.
 »Nosza, édes lányom, mutass emberséget«,
 Unszolá az apja, »kínáld a vendéget.«
 Ráköszönte a lány, de rögtön kifordul,
 Tüzes lett a képe, de nem a kis bortul.

12.

Míg Piroska dolgát végezte a konyhán,
 Folyt a szó odabenn, az ital is folyván;
 Mikor pedig a tál asztra kerüle,
 Mind a hárman helyet foglaltak körülé:
 Legfelül a király, oldalvást a gazda,
 Szembe a királlyal, legalul, Piroska:
 Hejl ha tudta volna, az útas ki légyen,
 Vacsorája miatt megölné a szégyen.

13.

Pedig volt, amennyi szemnek, száznak kellett:
 Szép fejes saláta, kövér bárány mellett:
 Jó lepény, turóval; eper és cseresznye;
 Lépes méz a kasbul frissiben lemetszve,
 Tiszta mint az arany, illatos, mert rajta
 Kedvesen megérezett a virág zamatja;
 Hozzá a jeles bor, érmelléki fajta,
 S a szép lyány mosolygó, piros ábrázatja.

14.

Mindez a királynak tetszett igen nagyon,
 Kicsi kéne hozzá, hogy magán kiadjon,
 Úgy kinyílt a szíve, oly nehéz volt néki,
 Hogy magát egészen mért nem öntheté ki.
 Lelkéről a titok — ez a lenge fátyol —
 Mint az árnyék, majd-majd ellebben magától;
 De meg' arra gondol: hátha megijednek?
 Mért szakassza végit ennek a jó kedvnek?

15.

»Ejnye öcsém, azt se kérded, kinek hínak:
 Ha hallottad hírét a vén Rozgonyinak...«
 Szóla most a gazda: »Pedig úgy illenék,
 Hogy már most egymásra kancsót ürítenénk,
 Más egészségeért, a magunk javáért,
 Új barátságunknak állandó voltaért,
 Hazáért, királyért... hanem még egy hia:
 Becsületes neved, édes atyámfia?«

16.

Válaszolt az útas: »Éltesse az isten!
A Rozgonyi urak híres urak itten,
Gazdagok, vitézek, amint hébe-hóba
Emlegetni hallám, gyermekségem óta.

Makkos erdejök nagy: faluik, pusztáik,
Ménes-gulyabeli és sertés marháik; —
Hogy-hogy nagy jó uram épen azok féle!
Tartsa meg az isten, háza örömére.«

17.

Ráivék, azután ilyen mesét mondott
(Melyet ivás közben hirtelen kigondolt):
»Jaj, biz én nem igen dicsekszem nevemmel,
Szegény fiú vagyok, noha nemes-ember.
Nagyon megromlottam; valamely zsványok
Három új hárommat üresen hagyának,
Ki miatt szántatlan, vetetlen maradtam;
Nagy földet bejárák, de rá nem akadtam.

18.

»Különben Apáti volna lakóhelyem,
S mikor otthon vagyok, Csuta György a nevem;
Csuta most, de apám azt vitézte holtig,
(Hamis bor, az ember nyelve, hogy' megoldik!)
Azt vitézte, mondom, szegény jámbor öreg,
Hogy a nemzetségünk *Árpád* vérből ered
Lyányágon. S neheztelt, hogy nem hitte senki,
...Lánchordtát, nagy uram, hát ne nevéssen ki!«

19.

Felelt Rozgonyi úr: »Mondasz, hé, valamit:
Régóta vizsgálom képed vonásait:
Szemed járásából mindjárt kiláttam azt,
Hogy, ha nem vagy is úr, nem vagy bukó paraszt.
Ki tudja? ki merne hitet mondani rá?
Hol fel a talpával a kerék, hol alá;
Bocskor a lábán ma sok régi nemesnek:
Megjárod bizony, ha még királynak tesznek!«

20.

Jót nevettek rajta mint valami tréfán;
 Mosolygós arcával távozott a szép lyány;
 Csuta György pedig szólt (már csak így nevezem):
 »Hm! királynak? engem? nehezen, nehezen...
 De, négy szem közt mondva, bizony a mostani
 Királyra is tudnánk sok hibát mondani. —«
 »Mit!« kiált Rozgonyi: »öcsém uram, hallja!...«
 S rácsapott öklével a kemény asztalra.

21.

Nevetett a király: »No, no, édes uram...
 Hanem, szó ami szó, gyönyörű lyánya van:
 Milyen a járása, termete, milliom!
 Csak úgy libeg-lobog, mint egy szál lilium.«
 Ránézett a gazda, úgy kételkedőleg,
 Hogy minek gondolja: tán leánynézőnek?
 Miután a szemét az nem sütötte le,
 Sohajtván egy nagyot, ily szókkal felele:

22.

»Haj!« elkezdí »mondjam? ne mondjam? mi haszna:
 Minden embernek van baja meg panassza,
 S én az én bajomat meg nem gyógyíthatom:
 Nekem ez az egy lyány örömem, bánatom.
 Örömem szépsége, örömem jósága,
 Ő lelkennek lelke, szemem szép világa,
 Házam drága kincse, kertem gyöngyvirága:
 De mégis hiába: hej! mégis hiába.«

23.

Itt megállá kissé, szemeit törölvén.
 »Rajtam ugyan bételt: új király, új törvény:
 Most fiágra szóló apárul-maradtat,
 Kinek fia nincsen, lyányára nem hagyhat,
 Ez az én keservem, ez az én bánatom.
 Renyhe fog civódni sok szép birtokomon'
 Idegen rokonság, kinek életemben
 Egy pohár borát, egy jó szavát nem vettem.«

24.

Neki szomorodott rajta egy kicsinyég,
Szomorúbb is volna, hogyha rá nem innék
És ha nem biztatná akivel beszélget,
Jó tanácsot adván és jó reménységet.

De Lajos elkezd, gondolkozás után:
»Volt-e már e végett, nagy jó uram, Budán?»
Fejét rázta, hogy nem; igazán nem is volt,
Azt se tudta, hogy mért kérdi Lajos e szót.

25.

Hogy pedig a király min gondolkozott el,
S mire céloz ilyen kérdő felelettel,
Megmondom: azalatt esze Budán jára,
Hú emlékezetben derék Toldijára.

Mint arany vetéllő, gondolatja jött, ment,
Toldiról meg vissza Piroskára röpönt,
Őket arany szállal szötte, fonta össze,
S a lelke mosolygott: milyen egy pár lessze!

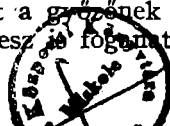
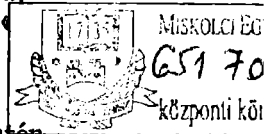
26.

»No hát«, monda ismét, »fogadja tanácsom,
Menjen a királyhoz, kérje meg alászon:
Uram fejedelmem, én ez meg ez vagyok,
Felsőgedhez ebben meg ebben fáradok,
Nevezet szerint, hogy van nekem egy lyányom,»
De fiam nincs, kire a birtokom szálljon:
Tegye azt felséged *mintha fiú volna*,
Írja örökségem kedves leányomra.»

27.

»De mivel a király még fiatal szintén,
(Nem hiszem idősebb egy nappal is, mint én)
Torna-bajvivásnak, hallom, kedvelője:
Tornok egy okos szót: kettő lesz belőle:

Kérőjét nagy uram ne csak ingyen kérje:
Harci játékot tart (módja van) ígérje,
És hogy szép Piroskát a győztesnek adja:
Így aztán, remélem, lesz is fogantja.»

28.

Megörült a gazda: »Héj, be áldott szó ez!
 Hogy ne tenném meg, ha tudnám, hogy való lesz!
 Beh nem válogatnék gazdag vőlegénybe'!
 Lenne itt elég, mit aprítani a téjbe.
 Öcsém, öcsém: akkor én csak *embert* néznék,
 Nem kéne egyéb, mint személyes vitézség:
 Ki mindet legyőzné vitézi játékon,
 Annak adnám díjúl kedves ajándékom.«

29.

Ragyogott a szeme, az orcája égett,
 Mintha így biztatta volna a vendéget:
 »No fiú, ha tetszik a Rozgonyi lyánya,
 Állj elő, mutasd meg, hogy te sem vagy gyáva.«
 Pedig annak más volt, lám mondom, eszében,
 Tündökölt már szíve boldog szerelmében:
 De mint földön a nap tükröz új napokat,
 Úgy ohajt a boldog látni boldogokat.

30.

Még egy jó darabig fenn beszéltek erről,
 Azután egyébről, azután mindenről,
 Azután késő lett, a király is bágyadt
 S megveté Piroska a drágaszép ágyat.
 Apjának, magának ott az első házban,
 Vendégnek külön, a benyiló szobában:
 Cífrát, mennyezetest, négy oszlopon állót,
 Kétfelé hajtván a selyem szunyoghálót.

31.

Mielőtt azonban a dagadó párnák
 A király szémeit nyugalomra zárnák,
 Mielőtt az ágyba fekünnék, mely tiszta
 Színével, szagával édesdeden hívta:
 Pergamen levelet von ki tarsolyából,
 Megírá, pecsétet is nyomott rá hátul,
 Kis gyűrű pecsétet egy darab viaszra,
 De azért csak annyi volt annak a haszna.

32.

Mert midőn a király hajnal hasadtával
Fölkele, hogy számot vessen a gazdával,
(Nehéz számadás volt, nehezen lett vége:
Telhetetlen volt a gazda szívessége);

Mikor elbucszúzott, kétszer, háromszor is,
És utána néztek, míg elült a por is:
Vánkos alatt a lány ezt az frást lelvén,
Olvasá, de a szó fennakadt a nyelvén:

33.

»Rozgonyi Piroska, Rozgonyi Pál lyánya,
Fiú gyanánt lészen apja vagyonába' —
Egyetlen örökös, ura mindenének,
Díszre, fenntartója a Rozgonyi névnek.

Harci játékot tart piros pünkösöd napján,
S ki legbajnokabb lesz, azé legyen a lyány,
Mert ezt így helyesnek, jónak így találja
LAJOS, Magyarország mostani királya.«

34.

»Ki legbajnokabb lesz!« — Hogy e szóhoz ére,
Meghajnallott arcán szép Piroska vére:
Szeget ütött a szó, nem mondom fejébe:
Nyilalló örömmel szíve közepébe.

Szűk lett neki a ház, alacsony padlása:
Ki, ki a szabadra, hogy az eget lássa!
Virágít a kertben locsolnia meg kell,
Apja váltig mondja: harmatos a reggel.

35.

Virágai mellett — mit neki virágok!
Elsuhan, ellebben, le sem is néz rájok,
Végig a nagy kerten, a gyümölcsös lankán,
Le a Tisza partra cél nélkül bolyongván.

Akkor vált meg a nap csókkal a mezőtül,
Akkor ébredt a víz szerelme tüzetül;
Közepette széles, fényes égnek, habnak,
Látszott a nagy pusztá keskeny zöld szalagnak.

36.

Megálltá a lyányt vízi képe-mása ;
 Tágult a szabadban szíve szorulása,
 Könny eredt szeméből, s a ragyogó cseppek
 Testvér harmat gyöngyök közzé elegyedtek.
 Nagy lélekzetet vón, könnyült szíve azzal,
 Tele szívta keblét fűszeres megette ;
 Gilice bűgása hallatszott megette,
 S enyelgésit párja édesen nevette.

37.

Hallgatván madárra, nézve tűnő habra,
 Mindcsak egyre gondolt: a legbajnokabbra.
 Egyszer látta Toldit, nagy vitézi tornán,
 Azóta felejtí, hosszú idők sorján ;
 Pillanatra látta, évekig feledte,
 De a sok felejtést mind hiába tette:
 Mert csak a reménynek egy sugára kellett,
 S az egyszer látott kép újra eleven lett.

38.

Ott lebeg előtte, vízben, égen, napban,
 Bár mi tárgyra néz is: Toldi képe abban ;
 Még szemét behúnyva is foly az ígélet,
 Mint ha ki valamit erősen megnézett.
 Oh, szív édes álma, ha nem álom volnál!
 Perc, rövid muló perc, soha el nem múlnál!
 Rózsa mindig nyílnál, el sem is virulnál!
 Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

39.

De a legszebb rózsa mellett is van túske:
 «Fog-e víni értem (gondolá) a büszke?
 Az, kiért a lyányok hiába epednek?
 Az, kiért a lyányszív hiába reped meg?
 Minden szem kíséri, mint virág a napot,
 De ő a virág közt csak lovával tapod,
 Vagy, mint nap az égen a napraforgókkal,
 Egy cöppet se gondol szegény leányzókkal.»

Fölösleges volna hosszan elbeszélnem,
Mennyit töprenkedtek azon a levélen,
A levélen is, de hát még az iróján!
S mennyi mindent gondolt a szép eladó lány.

A pünkösöd azonban már nem vala távol,
El-elmúlt egy-egy nap isten jóvoltából;
Nehezen is várták, készültek is nagyon —
Majd meglátjuk, de most egykicsit elhagyom.

MÁSODIK ÉNEK.

»Jeles öklelések akkor ott levének.«
Illosvai.

1.

Futott a sebes hír, elfutott íziben,
Mi akar most lenni odalent Kesziben:
Fényes hadijáték, melynek neve: torna;
Forr oda a népség, mert hogy is ne forna.
Mindjár' zajosabb lett az öreg sas-fészek;
Ünnep szombatjára gyűlnek a vitézek
Váni a szép lyányért, vagy dús birtokáért,
Vagy csak időtöltés, mulatság okáért.

2.

Toldi pedig, mondom, Budán lévén lakos,
Király udvarában vala mindennapos.
Sokszor is felhozta tréfa közt a király:
»No fiam Miklós, hát? hogy lesz Rozgonyinál?
Gazdag a lyány, szép is, nem hiábavaló:
Épen hozzád illő, épen neked való —«
Fejét rázta Miklós, mintha talán a szót
Ki akarná rázni a füléből — s nem szólt.

3.

De mikor pajtási az előszobában
Faggatják, nem igen válogat szavában:
»Eh mit! nekem asszony? és külön egy farka?
Hogy utánam ríjon, mint az ajtó sarka,
Mindig valahányszor az ajtót behúszom?
Mindig, valahányszor a lábam kihúszom?
Eh! megleszek így is; ha ma itt, holnap ott:
Kedvesebb nekem a nőtelen állapot.«

4.

Ezt dörmögte Miklós, ez az ő nótája,
 Ha nagyon zaklatják, hitet is mond rája.
 Özvegy édes anyja pedig mennyit kérte!
 Csuda, hogy ez egyet meg nem teszi érte.

»Fiam, édes fiam, mért nem házasodol?
 Elkaptott a világ: hidd meg, elkárhozol!
 Így inté az anyja százszor is azelőtt:
 De csak hallgatással vőn a bajnok erőt.

5.

Egyszer ugyan közel járt már (Így mesélik)
 A házasodáshoz, benne is volt félig;
 Megszerette a lányt, nyomba' meg is kérte,
 Az hivé, a lelkét odaadná érte;

Már az esküvőre nem hiányzott semmi,
 Csak szép nagy szakállát kelle még levenni,
 (Úgy szokták a nősők): Toldi le nem vágta:
 Megmaradt a szakáll, s elmaradt a mátka. —

6.

Nos, hogy elközelge piros pünkösöd napja,
 Gondját a király is leveté egy napra,
 Hiszen olykor-olykor tán az is pihenhet,
 Ki maga vezérlék milliommok helyett.

Testőrző hadából kiszemel nehányat,
 Toldi szabadkoznék, de nincsen bocsánat,
 »Úgy se' ví a lányért« — mindegy, nincs kegyelem,
 Monda Lajos király: »el fogsz jőni velem!«

7.

Lóra ül még egyszer s Keszibe lemégyen
 Az öreg nemeshez; gondolá nem szégyen;
 Mert a népe kedvét úgy szerette nézni,
 Mint az apa játszó gyermekeit nézi,

Addig-addig nézi, hogy közéjük vegyűl,
 De azér' kilátszik az apróság közül:
 Úgy tett Lajos épen: játszott is, ivott is:
 De azér' nagyobb volt — király volt ő ott is.

8.

Rozgonyi lakása nem valami fényes,
 De akkor-időben nem is volt szegényes,
 Nem gyalázta vályog erős téglafalát,
 Sok henye kőtámasz terhelte oldalát;
 De bizony szűk lett az ilyes alkalomra.
 Néhány szoba van csak: a többije kamra,
 Gabonás, szalonnás, pince, raktár, magtár:
 A nagyhasú háznak minden része csak tár.

9.

De a szíves gazda tudta módját-sorját,
 Hogy a becsületi ne szenvedjen csorbát,
 S azt ne mondja a ház minden érkezőnek:
 »Kivül tágasabb lesz« — ha vendégi jőnek.
 Cifra sok nagy sátorot veretett a gyöpre,
 Szőnyeggel bevonva, deszkára, cölöpre;
 Telt is a költsége, hogy nem is sajnálta:
 Érdemes vendégit kész tanyára várta.

10.

Itt fogadá mostan királyi vendégét.
 Legszebb sátorába hívta ő felségét;
 Alig leli helyét, szolgálja, köszönti —
 Csakhogy a lelkét már elébe nem önti.
 De Lajos így szóla: »Sem étel, sem ital
 Nincs helyén, barátim; hagyján a viadall
 Míg Isten házába nem megyünk mindnyájon,
 Hogy az Úr Szent Lelke ma reánk is szálljon.«

11.

Ily szép szavak után maga mindjárt kele
 És megindult gyalog; az urak is vele:
 Urak, asszonyságok, deli szűzek sorral,
 Gyöngyös pártáikon lebegő fátyollal.
 Sokan beszorúltak, amennyin befértek,
 De bizony kívül is maradt ám temérdek:
 Templom helyett a menny kéklő boltozatja
 Buzgó éneklésök messzi hangoztatja.

12.

Vége szakadván az isten-tiszteletnek,
 Hamar a játékot kezdeni sietnek;
 Falatoz az éhes; a levante készül,
 Aki szép lyányt óhajt diadalmi részül.
 Zeng a zene-szerszám: tárogató jajgat,
 Füttyölő sípokhoz nagy tülök kurjongat,
 Ropog az apró dob, a tábori böffen,
 Mint a bölönbikák egy nádasba' többen.

13.

Nyerít a harci mén, alig leli helyét,
 Előre szegzi mind hegyes dárda-fülét;
 Nyihog, kapál, rúg, vág Toldi paripája,
 (Ha most el nem szakad, jó erős a pányva).
 Maga Miklós jár-kel, bosszankodva szörnyen:
 Minek is jött ide? azért, hogy pihenjen?
 Hogy leüljön félre, valami ebzugba?
 S onnan báméskodják, keze összedugva?

14.

Kérdezi Tar Lőrinc, sátori pajtása,
 (Tizenegy nemesnek, Toldi alatt, társa):
 »Mi bajod, levante, hogy oly nagyokat lépsz?«
 »Semmi, felelt Miklós, bolondság az egész.
 Azt gondoltam: hátha megcserélnék veled,
 Fölvennem sisakod, páncélod, fegyvered? . . .
 Termetünk hasonló, mind lovon mind gyalog.«
 »Úgy de, monda Lőrinc, az én kezem *balog*.«

15.

Felel arra Miklós: »No, azt vettem észre!
 Én se' vívok jobbra, hanem csak bal kézre;
 Bizd rám. Azalatt te bújj el, és légy veszteg.«
 Rá is bizta Lőrinc; ebbe' megegyeztek. —
 Odakint azonban nyüzsg a tenger nép,
 Víni a leányért számos ifju fellép:
 Butkai, Lorántfi, Kompolti, Pohárnok
 S többen, a sorompó gémje előtt várnak.

16.

Képzelden valaki, mintha álmodná, most
Tarka sátorokból egy tündéri várost:
Fövenytől aranyló piacot középén,
Festett új korláttal bekerítve szépen;

Körül, a sok színben, szűzek, asszonyságok,
Mint ablak közt nyíló szebbnél-szebb virágok —
Héj! a fiatalság föl-fölnéz e tájra,
Mint piros almáért gyermek a nagy fára.

17.

Majd az *igazlátók*, a sorompó felett,
Egy magasabb polcon foglalának helyet;
Fölnyitá a gémfát a tanult *bajmester*,
Futkos ide-oda, látszik hogy nem restell.

Régi szertartásból a fövenyet bottal
Turkálja, ha nincs-e tör vagy hurok ottan?
Hirdeti, hogy nincsen, igazán megy a sor;
Most kürtjébe fúvall és kiált háromszor:

18.

»Vitézek, daliák, a sorompó nyitva!
Nevezetes harci játék leszen itt ma,
Királyi pecséttel, a szép Piroskáért,
Rozgonyi uramnak kedves egy lányáért.«

Erre minden bajnok, ki magát jelenti,
Zárt sisakkal, némán, a királyt köszönti,
Néma főhajtással; míg a torna-birák
Lobogója színét s címerét beírják.

19.

Toldi a Tar Lőrinc színeiben áll ki,
Zöld-fehér bágyadt szín, tudja ott akárki,
Címerén tarvarjút visel ősi véрте;
Sokszor lekárogták cimborái érte.

De most Toldi Miklós vette maga mellé,
S Lőrincet azóta csúfolni ki merné!...
Tetszett a lovagnak, hogy amazt ne bántsák:
Így fonódott köztük és ilyen barátság.

20.

Nagy legény volt Lőrinc, vete nagy árnyékot,
Társai csúfságból el is nevezék ott
Majd »hüvöstartónak«, majd meg »lágymosónak«;
Látszott minden csontja puha porcogónak.

Ezért csak azon volt, hogy alázatosan
Toldi kegyelmébe valahogy bejusson,
S mellőle csaholjon a többire bátran,
Mint kis eb, ha érzi, hogy ő nem gazdátlan.

21.

Hogy törének láncsát a szép Piroskáér?
Mondja el: kik? hányan? aki jobban ráér;
Énnekem ezúttal Toldira van gondom:
Akivel ő megvitt, azokat elmondom.

Butkai az első, Bátor Após vére;
Mosolyog a Lőrinc varju címerére:
Őneki sárkányfog van paizsán három
S fark-harapó kígyó, fekete határon.

22.

Toldi magát előbb teszi ügyetlennek,
I,ova csetlik-botlik mikor összemennek,
Bul keze a nagy fát tartani sem tudja,
Mint vulainely kútgém imbolyog a rúdja;
Vágtat amaz, vágtat, megeresztve fékét,
Toldinak erősen szegzi rúdja végét,
Toldi meg a vállán egy különöst rándít,
Nevetik Lőrincet, mint az igazándit.

23.

Nincs írva, se festve párja lovagkönyvben,
Ahogy ez ütést ő kikerülte könnyen,
Nehezét egyszersmind nagy emelő-fának
Lába közé ejtve Butkai lovának:

Iramatban a ló megállani nem tud,
Míg szügybe nem éri a nagy esetlen rúd,
Akkor olyat zökken rohanó terhével,
Hogy urát tarkóján átalveti fővel.

24.

Baj ugyan nem történt. »Szerencse, szerencse!«
 »Maga sem gondolta, hogy így leteremtse!«
 Van kacagás, van taps: »Rajta! ne félj, Lőrinc!«
 Húll a dicsőség rá, hogy no . . . uram őrizz!
 Nem is igen fél már, ül már feszesebben,
 Észre lehet venni: hogy' nő a nyeregben,
 Derekat rátartja, egyengeti testét:
 Keveselli még ez, egy bajnok elestét.

25.

»No no, Lőrinc!« — monda Kompólti Adorján,
 S kiválik a rendből, előre ugorván;
 Toldi nem oly hetykén mozdúl neki ellent:
 Látszik, elég bátor, de vigyáz amellet.
 Rúdját hóna alá feszesen foglalja,
 Markolva erősen rovatékát balja;
 Célt vele néz: pajzsán köldöke réz gombját;
 S futtat egyenlően, beszorítva combját.

26.

Össze a két bajnok fele úton roppan,
 Megrendül a mienk, ellenfele jobban,
 Toldi akarattól visszacsukik ferdén,
 Kompolti akarva sem marad a nyergén.
 Szép viadal volt ez, senki se mondhatja,
 Helyesli a nézők mind kicsije, nagyja;
 Csendes ugyan, csendes; de hibától mentes:
 Még az irigység is megvallja, hogy »rendes«.

27.

De rá nagyot fűmget Lóránt fia. Lóránt:
 Nem hagyja, fogadja, a szép eladó lányt;
 Fölveti, megkapja háromöles rúdját:
 No hiszen most, Lőrinc, no 'iszen most mindjárt!
 Vissza, szegény, száját tekeré a lónak:
 Hátra, nevetés közt, kullog az ajtónak;
 De megáll, megfordul; magát neki szánja:
 S dacolva, dorongját ő is ugyan hányja.

28.

Ott, idejét várván hangzó jeladásnak,
 Tüzeli a két hős boszuját egymásnak;
 Lorántfi nagyokat emelint a rúdján,
 Hetvenkedik Lőrinc, kip-kap hebehurgyán,
 Ugratja, zavarja szegény paripáját,
 Ide-oda rántja, tekergeti száját,
 Nem annyira mégis, hogy urát levesse,
 Csak, hogy fura mérgét a nép kinevesse.

29.

Mint az, ki haragját ültette nyakára,
 Lódul sete Lőrinc új viadalára,
 Se látva se hallva, az utolsó percig,
 Mikor egymás pajzsát szinte bizony pedzik.
 Akkor a szálfának oly erőt ad *jobbja*,
 Hogy messze Lorántfit a fövényre dobja;
 Föl se tudott kelni, paizson vitték el;
 Gyászolta sokáig ezt az esést, kékkel.

30.

Lám, könnyen akárki rájöhetett volna,
 Micsoda nagy sast rejt eme varju tolla:
 De ha talán rájött valaki, sem mondta:
 Támada ellenben hiu mende-monda.
 Rege szállott, régi, néminemű Tarról,
 Ki pokolt megjárta; ének vala arról;
 Neve Lőrinc szintén; most, e csudát látván:
 »Ez az! ez az!« mondják: »belebújt a sátán.«

31.

Arra nem egy páncél babonától döbben,
 Keresztet a hősök hánynak vala többen;}
 Suhan a szó sűgva: elhiszi sok bátor;}
 Vagy azért nem próbál, nem hiszi ámbátor.
 Királynak azonban messze poros útra
 Fénylő szeme vígyáz már jó darab olta;}
 Lovas csapat onnan közelít, s a játszó
 Szellőbe' köszönget a királyi zászló.

32.

Hasztalan int Toldi, hogy viadalt kíván;
 Hasztalan a hirnök, új lovagot híván:
 Egy kopja se' rendűl, lobogó sem lendűl:
 Soha sincs — úgy vélik — e dolog istentűl:
 Toldi ugyan ráér, büszke lován léptet,
 Nézdeli nézőit, a hajadon népet:
 Mintha kertben volna, mind virág közt járna:
 Páncélos dereka nem hajlik utána!

33.

Ezalatt Piroska, rózsaszín sátorban,
 Az érte vivókat nézi vala sorban,
 Szemesen fürkészte, köztük van-e Toldi?
 Szíve szorúlt amint elesett Kompolti.
 De midőn *jobb* kézzel bajnoka egy percig
 Odakap rúdjához: *neki* megösmerszik:
 Bizonyos! bizonyos! — visszalöké fátylát —
 Oh, a vak szerelem mindeneken átlát.

34.

Toldi, először most — de csak amúgy fennyen —
 Odaveti szemét: el se' vevé könnyen!
 S mint ha belől a szív szűl szapora vádat,
 Maga sem tudván mért? lelke reátámadt.
 Lovagi sisakja lobbot vet az arcán,
 Úgy pirul a bajnok mai tolvaj harcán;
 Áll, mint ki sötétben tapogatja célját —
 Nagy hosszu sohajtás emeli páncélját.

35.

A csapat eközben lám már odaéere,
 Odarúgtat Lőkös, fiatal vezére,
 Porosan, izzadtan, le se' szállt a lóru!
 Rosszat susog a nép eme hírmondóru!
 Maga elé mindjár' intette királya,
 Bársony könyöklőjén lehajolt hozzája,
 Szólt valamit lassan, mire Lajos képét
 Láng csapta, felugrott, s kirugá a székét.

36.

Pihenőt egyszersmind parancsola, légyen,
S visszavonúl, benső sátra alá mégyen,
Kövesse, mutatván Lőkös Bertalannak;
Mind az urak s a nép zavarodva vánnak.

Mindjár' a sokaság habzó öve tágult,
Egy-egy lovag is már tanyahelyre száguld,
Ki magát üdíteni, ki szegény állatját,
Szorítani szíjját, igazítani csatját.

37.

Toldi tolongásban hamar útat veszte,
S megeredt felvágva, kantárt megeresztve;
Falu mögé fordúl, fűzes Tisza partján,
Dagadó habjával délnek alá tartván.
Mit tudja, hová fut? hova jut, mit bánja?
A semmit, a semmit keresi, kívánja,
Hol szem ne találná, hol nem lakik ember,
Föld ahol elnyelné, s folyamot a tenger!

38.

De megáll, megfordúl egynehány dűlőre,
Vissza nem oly gyorsan futa mint előre;
Sátrok háta mögé kanyarúl, s az ólak
Mentiben egy csatlóst odaint a lónak.
Maga leszáll, bémegy tanya-örző Tarhoz;
Ki ugyancsak izzadt e nagy viadalhoz:
Bár *más* törte magát odakünn miatta,
Jobban beleizzadt ő, az istenadta.

39.

Szó nélkül a bajnok s köszönetlen rányit,
Lehányja magáról nehezebb gúnyait,
Páncélt, sisakot mit. Azután ledőle,
Arccal vágva magát agyaras vadbőire.
Társa nagyot nézett, s fanyalogva kezdi
A cepe-cupáját földrül összeszedni:
Nem tudja, ha merje már venni magára?
Vagy Toldi parancsát türelemmel várja?

40.

Lőrinc a lovagot jó ideig leste:
 Megrázkodik olykor zokogó nagy teste,
 Vissza egy-egy nyögést csak nehezen tartja,
 Füleit a vadnak csikorogva marta.

Végre felült aztán, odaült a vadkan
 Bőrire, s megszólalt, de nyugodtan, halkán,
 Csak szava-dörgése mélyebb mint a rendes,
 Egyéb viselete nem haragos, csendes.

41.

Elkezdi: »No Lőrinc! *van* szép feleséged,
 De becöld meg osztán, javasolom néked.
 Tudom, a két szemed drága, fiam Lőrinc! —
 De az asszonyt, mondom, jobban apold, őrizd.

Nem tudtam előre... te pedig ráhagytad...
 Lovagi páncélom' szenny érte miattad;
 Oda bújtam, hol csak búva lehet járom —
 Becöld meg az asszonyt, még egyszer ajánlom.«

42.

Fogadá is Lőrinc neki mennyre-földre,
 Mialatt nagy-sebten hadi ruhát ölte;
 Szepplős veres arcán ravasz öröm játszék,
 S ment a diadalra, hogy ő ne hibázzék. —

Hanem én meg Lőköst odabenn feledtem;
 Hadd lássuk, urával mire végzik ketten:
 Követ vala: most jó egyenest Prágából,
 Csúfos üzenettel cseh király császártól.

43.

»Felségedet — úgymond — követem alásson,
 Ha nem illőt szólok, ne legyen bántásom;
 Örömet elnyelném, noha méreğ volna:
 De elő kell adnom, nem tehetek róla.

Mentünk uram — érve Prága jeles várát,
 Üdvözleni Károlyt, csehek új császárat,
 Szomszédi köszöntést királyi nevedben,
 Béke-barátságot vívén üzenetben.

44.

Sok, sok idő múlva magához eresztett,
 Énvelem elsőbb is kötelődzni kezdett,
 Dölyfösen és fitymán: »Hát te gyerek!« monda,
 (Követem, a szót nem Felségednek mondva)
 »Magad is gyermek vagy, az urad is gyermek,
 Becsületet sem tud tenni az embernek;
 Nem akar magánál ismerni különbet? ...
 Hozzám ilyen úrfit ne bocsásson többet.

45.

Azt izenem néki, s annak az ... anyjának,«
 — Odamondott egy szót, (megsúgta urának) —
 »Eressze fiát már szoknya-szalagjárul,
 Hadd tegye a tisztjét, ami reá hárul:
 Maga személyében idejőjön hozzám,
 Jó Magyarországnak adaját meghozván;
 Tizenegy királyok, hódolt fejedelmek,
 Idegyűlnek hozzám: ő is jelenjen meg.«

46.

Gúzsba szorúlt egy in erre Lajos szívéen,
 Zúgó füleinek most is alig hívéen.
 Még, amit adóruul becstelenül monda,
 (Majd *megfizet* ügyis!) nem annyira nyomta:
 De, hogy édesanyját említeni merte,
 Attól keserűvé facsarodott lelke;
 »Részeg csap!« sziszegé foga közt, és hármat
 Lépdelve siette végig a nagy sátrat.¹

47.

De megállott mindjárt, csillapodván vére,
 Derüle méltóság a viseletére:
 »Jól van, uram Lőkös; teljesítjük tisztünk;
 Maradjon ez a szó egy ideig köztünk.«
 Azzal pihenésre küldötte követjét,
 S izené, hogy ottkinn a viadalt kezdjék;
 Maga is nyugodtan megjelenék helyén;
 Senkise' gondolná, mi evődik beljén.

48.

Volt még azután is viadal akárhány,
 Győzelem és buktai, nagy ütlegek árán;
 De, mivel a hármát egyik sem títé meg:
 Elhagyom; úgy is már hosszú ez az ének.

Most a diadalra, a díj-adalomra
 Mind a vitéz ifjak begyülének sorra;
 Hímes övet, boglárt, azok is mind nyernekek,
 Kik az első díjra gondolni se mernek.

49.

Nem jött ide, nézni, se leány sem asszony,
 Hogy a leventéknek valamit ne hozzon:
 Gyöngyös arany munkát, ön szép keze művét;
 S nyerte akárhányszor a dalia szívét.

Oh te, ki vagy lengébb, gyengébb tavi nádnál,
 Csöppel sem erősebb Éva köz-anyádnál,
 Oh asszonyi nem te — becsület e nemnek! —
 Koszorúd mindég volt férfias érdemnek.

50.

Piroska, szegény, ült sok más hajadonnal,
 Bajnoka érkezését várván bizalommal;
 Egyszer üget Lőrinc: az a tulajdon ló,
 Ugyanaz a fegyver; mindenbe' hasonló;

De csak egy pillantás, a szerelemé kell:
 Jaj neki! a szíve ketté hasad ékkel;
 Sikolt nagyot egyet, valamint a héja,
 S öszveroskad szegény, lerogy elalélva.

51.

Fellocsolák, fűzék társai legottan,
 — Nem csoda, suttogták, ilyen állapotban:
 Megkötni az éltét egy idegen társsal;
 Így jár bizony a nő a nagyravágyással.

Szíve baját egy sem tudja Piroskának;
 Panasza most sincsen halovány ajkának:
 Édes ölfő bűnét kebelébe zárván,
 Megy az áldozatra — néma, kötött bárány.

52.

Egy szóba kerülne: világos azonnal;
 Tanú is akadna mellette bizonnal
 Ki felállna mindjárt, ki a csalást sejtí:
 Hanem ő azt a szót soha ki nem ejti.

Nem is úgy dajkálták, nem is úgy nevelték,
 Leányi szemérem leköti a nyelvét,
 Született szemérem, tanult kötelesség:
 Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!

53.

De, ha erőt tudna is venni szemérmén,
 Nem lázad-e lelke mai szörnyü sérvén,
 Hiszen *itt volt, megvált*; odadobá csúfra,
 Mint egy leszakított virágot az útra.

Most ennyi gyalázat ember elé jusson? ...
 Kocsi után ő, mely fel nem veszi, fusson?
 Nem! bár a halálnál még iszonyúbb jönne.—
 Záporosó módra megeredt a könnye.

54.

A hirnők azonban csendesedőt fúvall,
 Hirdeti a győztest nagy erős fenszóval:
 Fehér-zöld lobogó álljon elé, mondja;
 Jön is; időt sem vár, hogy háromszor mondja.

Meghajtja magát a felséges királynak,
 Meg az egész népnek s viadal-biráknak,
 Sisak-ellenzőjét felüté orcátlan,
 Egy lassu morajnak odanézve bátran.

55.

De kiugrat Ilés, az öregebb Kolta,
 (Élt a gyanúpörrel már kezdete oltá):
 Odaugrat tűzzel Piroska elébe,
 Öccse Jakab, János követik mentébe':
 »Ótalmára — kiált — az erőtlen nemnek,
 Keserű könnyéért ama két szép szemnek,
 Mely a menyasszony bús arcára legörgött:
 Megvívunk vele, bár maga voln' az ördög!»

56.

Megszeppene Lőrinc hallva eme szókat,
 Szaporább szeplővel arca leve hókadt,
 Ide-oda vizslat szeme, mint az ebnek,
 Ha sok erős kuvasz nekiesett egynek;
 De Piroska törle könnyeit, és szóla —
 Gilice-nyögését erőlteti szóra:

»Köszönöm, köszönöm. Nincs panaszom semmi,
 Akarok Tar Lőrinc felesége lenni.«

57.

Így ebben ez elmúlt. Lőrinc legelébb is
 Elnyerte jutalmát, el a kötelét is:

A mátkai gyűrűt nevetlen ujjára;
 Örvend neki a hős: azt hiszi, jól jára.

A többi jutalmat is eloszták rendre.
 Hajlott az öreg dél immár naplementre;
 Zöld leveles színben terítve sok asztal
 Meg vala, mind sávós gyönyörű damasztal.

58.

Ott Rozgonyi a nép elejét kínálja,
 Felyül, az asztalfőn, magyarok királya;
 Kinn ökröt az alrend örömeire süttet,
 Csapon öreg hordók egri bora lüktet.

Illett, hogy a jó kedv eleinte késsék,
 De hamar meghozza jó étel, egészség:
 Majd a tüzes bortól oly kedvre gyulának,
 Mintha nem is torját ülnék Piroskának.

59.

Maga Lajos király nyájas vala, vidám,
 Minapi barátság poharát újtván;
 Tréfája Piroskát is készti mosolyra:
 Szerelmes-e még jó *Csua Györgybe?* mondja.

Komolyan szól aztán: »Semmise' mult rajtam:
 De nem úgy ütött ki, ahogy én akartam;
 Mindegy! a szerencsét ez is érdemelte:
 Dicső Károly atyám apródja, neveltte.«

60.

»Uraim, koccantsunk örömére mának!...
 Izenetét hoztam felséges anyámnak,
 Látni Piroskát ő, hírebül, ohajtja,
 Lészen az árvának anyja helyett anyja;
 Udvara közzé, míg nap alatt lesz, kérte,
 Férjhez is ő adja, kegyesen ígérte;
 Azután is mindég marad édes lyánya;
 Éljen az ifjú pár! billikomot rája!«

61.

Éljen! riad a szó egy tele sátorral;
 Rozgonyit is többen éltetik a borral,
 Ki az új tisztesség gőze miatt szédül
 S tündöklük apai büszke örömetül.
 Csak Toldi nem eszik, nem is iszik, hallgat;
 Volt kúnkapitánya hátul egy asztalnak,³
 Messzirül az édes méreg-italt nyelte;
 Gyönyörű Piroskán odaveszett lelke.

62.

Senki nem is látná az-nap ugyan kedvét,
 Meg se csippentené Eger áldott nedvét,
 Ha rögtön egy hírnek moraja nem szárnyal:
 Hogy *háboru* készül cseh király császárral.
 Ki tudja? ki mondja? titok ez még eddig;
 Lőkös daliái, gondolom én, sejtik;
 Benne van a légben, a lemenő napban,
 Mely Prága felé most fetreng véres habban.

63.

Míg ugyan a király ott vala s a hölgyek,
 Szótlan ivott Miklós, mint röge a földnek;
 De azok elmenvén, felpattana: haj rá!
 S a nagy ezüst kannát fenekig felhajtá.
 Cselekszik is aztán olyan ivást, táncot
 Reggelig, amilyent a világ nem látott,
 Padokat rombolva, cölöpöt felszedve —
 Maga egy háboru Toldi veszett kedve.

HARMADIK ÉNEK.

*»Nagy parancsolatja cseh király császárnak :
Adáját kívánja jó Magyarországnak,
És szemlét látni ifjú Lajos királynak.«*

Illosvai

1.

Másnap idejében oszladoz' a vendég,
Paripát nyergelnek fiatal leventék,
Kocsi hintón, orsós, födeles szekéren
Kiki módja, rangja, tisztí szerént mégyen.
Rozgonyi hajnaltól sűrög elé s hátra,
Elreked, elfárad a hálálkodásba,
Utravalót minden kocsihoz rendén ád:
Eledelt embernek, lónak puha szénát.

2.

Lajos is felkelt a rövid álmu nappal,
Mely csak alig szunnyadt, megin' ébren talpal,
Nagy út van előtte, meredek nagy hágó;
A király álmát is gond veri el, rágó:
Nem azért, hogy e szenny rajta ne száradjon
(Attul ugyan nem fél): de, hogy intést adjon,
Oly példát, amiből messze megismerjék,
Magyarok királyát bántani hogy' merjék.

3.

Sátor előtt immár, lovon és fegyverben,
Kísérete ott áll, s Lökös hada, szerben:
Csak Toldi hiányzik, dalia testőre,
Mert haza kéredzett, még otthon, előre.
Fele-utján, mondá, Nagyfalunak léssen,³
Jó öreg anyjához, engedje, benézzen,
Egy napra, ne többre. Lajos ezt nem bánta,
Hogy jó fiu, még jobb szívvvel van iránta.

4.

Király lova is már ott áll vezetéken,
 Rojtos takarója csülkét veri épen,
 Ezüst liliummal tele írva selyme,
 Űstöke gyémántján struc lobogó pelyhe.

Lajosnak is aztán megnyílik a sátra;
 Szembe, Piroskával, Rozgonyi ott várta,
 Nehogy az indulás idejét tévesszék;
 Búcsuzva, köszönve utjára eresszék.

5.

De nem üle ám fel, hanem elébb, fogta,
 Piruló Piroskát maga karon fogta,
 S indult vele szépen befelé, a háznak:
 »Nincs idekinn, úgymond, helye búcsuzásnak.«

Rozgonyi utánok ballag süvegelve,
 Le is űlt házában kegyes fejedelme,
 Gazdáinak, intvén, maga mutat székét,
 Nyájason egyikissé velök elbeszélget.

6.

Ottan Rozgonyinak meg kelle ígérni,
 Budára leányát fel fogja kísérni;
 Örömet ígerte, öröme telt benne,
 Nem tudja, hogy inkább temetőbe menne.

De Lajos, köszönve, mond: »az idő múlik«;
 Vissza lekisérték, le megint a lóig;
 Szép karcsu növését pattantja nyeregbe, —
 S tűnt az egész kis had magavert fellebbe.

7.

Hát Miklós ezalatt merre vadult? hol volt?
 Kedve szakadtából, mondom, ivott, tombolt
 Akkor egész éjjel, leveles szín hantján;
 Mint bús bika, olykor nagyokat sikkantván.

De midőn halványabb lett reggel a fákllya,
 Szaporább a füstje, kevesebb a lángja:
 Toldinak is mindjár' lelohadt a kedve,
 Hajnali szellőtől elébb fázni kezde.

8.

Azután szétnézett vígalmai romján,
 Megútálta magát ez éji tivornyán,
 Borivó pajtásit odahagyá lopva,
 Megy, zaboláz, nyergel, lóra magát dobja.
 Ideát van a komp, hanem a révészek
 Alusznak, az is még mind tennapi részeg:
 Maga hát a kompot viszi által könnyen;
 Csiga nélkül hajtá, hogy hamarább menjen.

9.

Aztán neki indul Tisza-menti síknak,
 Falu rajta sűrű, mint égen a csillag,
 Magyaros a neve, magyar aki lakja:
 Nem irtotta még ki az Isten haragja.
 Nagyfalu helysége nem igyenest délen —
 Fekszik, hol a rest nap legutóbb kel télen:
 Arra felé Miklós fékét kanyarítja,
 Tudja már a Pejko, ha nem is tanítja.

10.

Szellő veri vissza sörényit a ménnek,
 Jól esik az Töldi nehezült fejének:
 Nem annyira bortól feje pedig tompa,
 Mint a tegnapi nagy indulat elnyomta.
 Csak a lehetetlent lehetne letetni:
 Piroska személyét egy percre feledni!...
 Csak Lajos indulna hamar a táborral!...
 Vigasztalja magát: neh! kimegy a borral.*

11.

Hiszen el is szállott a borital gözi,
 Roppant nagy egészség, nagy erő meggyőzi:
 Mégsem szabadulhat Rozgonyi lányátul:
 Akármire gondol, az is ott van hátul.
 Ha csak a délibáb szűz fátyola lebben:
 Már mintha Piroskát kivehetné ebben,
 Mint mikor a fátyolt ő visszavetette, —
 Oh, hogy a föld akkor el nem sülyesztette!

12.

Mérföldek azonban visszafelé futnak,
 Tornyai, kastélyi eleven faluknak,
 A falu jó népes, rajja pedig lépes,
 Kicsiből, mint a méh, takarítani képes.

Toldi, lovát az nap pihenni se' hagyta,
 Egyszer, puha fűben, féken, megkapatta
 S nosza megint: hajrá! víz az inán csordul;
 Mire a nap megszáll, Nagyfaluba fordul.

13.

Vele lakott másszor öreg anyja Budán,
 De haza sovárgott, haza ment azután,
 Nehogy elpusztúljon a vagyon és hajlék,
 Mihelyest György úrnak halomása hallék.

Mert nem ada isten hosszú éltet annak,
 Juttatta fogára erdei vadkannak,
 Holló vájta szemét, farkas évé máját;
 Jó anyja fogá fel kis anyátlan lyányát.

14.

Hej! nem is álmodta a nemzetes asszony,
 Hogy neki ez a nap ily örömet hozzon.
 Ablak előtt ül, de onnan keveset lát,
 Mindössze az udvart meg az aprómarhát:

Mert úgy vala e jó ősi ház kiszabva,
 Úgy látta helyesnek, aki helybehagyta,
 Hogy sose bámuljon országba-világba:
 Nézzen, igaz bölcsként, befelé, magába.

15.

Most az öreg asszony lódobogást hallott,
 Szívébe azonnal nagy öröm nyilallott:
 »Jaj! Miklós . . .« rebege, s kiszaladt elébe,
 Nem leli a rostély nyitját hevenyébe.

Szép Anikó meg' már, György eladó lyánya,
 Mielőtt a sarkon befordula bátyja,
 Fut elébe, fut, fut; kengyelibe pattan,
 S mint valamely ostor, csókja olyat csattan.

16.

Hagyta hugát Miklós játszani Pejkóval,
 S indult anyja felé, köszönő szép szóval,
 Megcsókolta elébb halavány homlokán,
 Még föl se' jutott a lépcső három fokán,
 Mikor aztán fenn volt, lehajolt hozzája,
 Amaz áldott kézre odaforrt a szája;
 Édes anyja, szegény, kívül a ruháján
 Csókolgatta fiát, szíve verő táján.

17.

Ekkor a nagy-házba mentek együtt, karon, —
 Mondani sem szükség, hogy lett lakodalom!
 Dehogy leli helyét Miklósnek az anyja!
 Cselédnek is áll most pince, kamra, konyha.
 Bence, a *vén* Bence vala pincemester,
 Belőle ki is tört, hogy arra nagyon szer:
 Úgy járt, ha borért ment, hogy ne kelljen várni,
 S úgy hozza, hogy kétszer sose kelljen járni.

18.

De maga korán sem iszik azér' sokat,
 Forgatva fejében apai gondokat.
 Iszik ő, mint szokta, búfeledés végett,
 Vagy ha barátságból mutat emberséget:
 De mikor sejté, hogy nincs semmibe' híján,
 Enni avagy inni már senkise kíván,
 Odszólt fiának, egy buksi legénynek,
 Toldihoz ők ketten a házba menének.

19.

S elkezdi: »Haóta én tudom az eszem,
 Kenyerem ettől az öreg háztól eszem,
 Rossz süheder voltam, kicsi mint az öklöm,
 Jut eszembe: Toldon szántottunk, hat ökrön,
 Ostoros én voltam, mer' apám az ekét...
 De minek keríttek ilyen nagy fenekét?
 Hej! micsoda termés lett abban a földben:
 Nem lát olyat ember mai szük időben.

20.

Még akkor a szegény apám uram is élt,
Csakugyan Bencének hítták ő kigyelmét;
Én is, mikor ez lett (látom a bolondok
Cifra neven kapnak): Bence legyen, mondok.

Nagy fiú; ehol van: gyere hé közelébb.
Szégyellős e' kicsit, mint fiatal cseléd.
Hej, nagy uram, tudja? jut még az eszébe
Mikor együtt mentünk a király elébe?

21.

Sokkal ifiabb volt a fiamnál kelmed,
De magosabb mint ő, jobban is megtermett;
Hányszor is elmondtuk azelőtt: no, ebből
(Kelmedet értettük) ember lesz, ha megnő.

Biztattam is: álljon katonának... vagy mi,
De az édes anyját nem akarta hagyni:
Pedig itt van! úgy van! megmondtam előre:
Lám, no milyen embert csináltam belőle!

22.

Ezt a fiút sem t'om mi a patvar lelte,
Katonának vágyik, vagy mi az eblelkel
Azt hányja örökké: nem leszek én paraszt,
Nem én, apám uram; elszököm ha maraszt.

Itt van, Nemzetes úr! azért hoztam elő,
Legyen hozzá kelmed igaz gondviselő,
Apja helyen apja, vezető vezére:
Isten is úgy áldja kigyelmedet érte.

23.

Elmosolyodék az együgyű beszéden
S hányja-veti Miklós a dolgot eszében:
Elvigye-e Bencét? vagy jobb neki otthon
Az eke szarvánál, sose kóborogjon?

De Anikó Bencét egy asztali késsel
Lovagnak üté már három kis ütéssel,
Azután, kitörvén hangos hahotába,
Vonzolta magával a cseléd szobába.

24.

Ott egy avas szekrény minden zege-zugát
 Felhányva, előszed holmi viselt ruhát,
 Melyeket a bátyja, miután kinötte,
 Régen lehajított már annakelőtte.

Anikó mindaddig lim-lomola közte,
 Míg egy egész öltöt válogatott össze,
 Od'adá Bencének, ingyen, ajándékba,
 S biztatta, tanuljon bele mindjárt, még ma.

25.

Ezalatt aggódó szeme az anyának
 Meglátta, hogy örül fia szívéen bánat,
 Látta, hogy a jó kedv csak aranyfüst, melyen
 Átal-feketéllik gondja nem egy helyen;

Érezte is a bút, mint érzi előre
 A seb, ha zivatar készül az időre,
 Vagy mint égi madár, mely pihenést nem lél:
 Oh, nincs igazmondóbb anyaszívénél, szemnél!

26.

Vállán göndörödő fürtjét simogatja,
 Mi baja? mi lelte? kérdezi, faggatja;
 Minden szava színméz: édes fia, lelke,
 Galambja, virága: mi baja? mi lelte?

Könnye is egy kérdés az elolvadt szemben,
 Csak szomorú hírt vár, hogy alácsöppenjen;
 Rezgő szava, képe, test-oda-hajlása:
 Mind csupa szív, részvét, bizalom-forrása.

27.

Ezt látva, szívének ő se' parancsolhat,
 És, mint olyan érc, mely csak nehezen olvad,
 Soká tartja magát, de ha olvad, ömlik:
 Keserű érzésben Toldi előzőnlík.

Odaborúl anyja szerető keblére,
 Hajtja fejét élte kettős kútfejére,
 Könnyez is, úgy tetszik, zokog is mint gyermek —
 Már szégyen, avagy nem, embernyi embernek.

S kezdé panaszkodni, a leánnyal hogy járt.
 Toldiné a könnyét letörülte mindjárt:
 Nem érzi, hiába! ezt az ilyen bajt a,
 Ki hamar, vagy régen átalesett rajta;
 S monda neheztelve: »Nosza, ne légy gyermek!
 Azt tudtam... az ember gondol veszedelmet...
 Nem a világ egy lyány, s van lyány a világon:
 Terem az szebbnél szebb, mint rózsa az ágon«.

29.

Toldi nem ezt várta. Hát baja csak *semmi!*
 Szégyellte, hogy ilyen gyáva tudott lenni:
 »Soha nekem! — mondá — ha aranyból lesz is,
 Egy se', anyám, egy se! elfeledem ezt is.
 Csak én megin' egyszer csatába mehessek,
 Kardot kavarintsak, szál-kopiát vessek!
 Ha majd körülöttem harcriadó bömböl:
 Mint a tavalyi hó, úgy kimegy eszemből«.

30.

S mint a zimankós ég ha magát kisírta,
 Szele is megfordult, felszakad egy tiszta:
 Toldi az anyjának mutat olyan képet —
 Hanem épen Bence, az ifjú, belépett.
 Kard veri a combját, vállát veri mente,
 Kinyalva pogányul, csupa kész levente:
 Megáll a keményen, mint egy mutatófa,
 S rövid habozással így eredett szóba:

31.

»Vitézlő nagy uram, szépen megkövetem,
 Egy sisakos bajnok, úgy látom idegen,
 Odalent a hágcson kigyelmedet várja,
 Hogy vele megvívjon életre halálra.«
 Toldi legott sejté: »hogyan, a patvarba!«
 Felszökik amint van, szalad a pitvarba:
 Hát csakugyan ott egy szörnyü vasas vitéz,
 Vele a holdfényen, viadalt állni kész.

32.

Látta ugyan Miklós, hogy övé a fegyver,
 Anikó, a húga, hamiskodik evvel,
 Iszonyú láncsáját balja felől tartja,
 Villog a jobbában fényes erős kardja:
 De azér' a szemét összerántja vadul,
 Felgyúri az ingét, karja kiszabadul,
 Rohan üres kézzel: megszalad az ellen,
 Hármat lép, elesik a nehéz fegyverben.

33.

„Úgy kell! eben esett! köszülötte lyánya —
 Kiált odafutván Toldiné, mert szánja;
 Főlemeli szépen, tizszer is megkérdeve:
 Nem fáj-e valahol? könyöke vagy térde?
 Baj nincs: de van ebből sok tréfa, nevetség,
 Lesz mivel egymás közt eltölteni az estét;
 Anikó bátyját is tréfáiba vonta,
 Ez azonban, titkolt nevetéssel, monda:

34.

„Nagy pajkos ez a lány; veszedelmet érez:
 Ugyan anyám, mért is nem adod már férjhez?
 Vagy nem akad néki az egész Sárreten,
 Ki legalább egyszer megverje egy héten? ...
 Anikó bátyjára hamisan pillantott,
 Felkapta az ágyról a pihenő lantot,
 Busa szemöldökét ráncolva keményen,
 Tiszta erős hangja így csendüle mélyen:

1.

„A mi lányunk nem eladó,
 Büszke, dacos, válogató;
 Jobbra balra pillogató,
 De a szíve színmutató;
 Nem eladó.

2.

Szeme nyájas, szava édes,
Maga tetszős, bár negédes;
Rád tekinthet, mosolyoghat:
De azért, hogy törbe foghatd,
Nagyon kétes.

3.

Hej! pünkösdi kis királyné:
Rózsa vagy-e? tulipán-é?
Rózsa vagyok, szúró tüske,
Tulipán-szív nincs oly büszke,
Mint a lányé.

4.

Jár utána gazdag, fősvény:
Nagy szerencse! fele köszvény.
Jár szegényes, az nem kényes;
Majd megeszi, olyan — éhes:
Ott az ösvény!

5.

A deák ül könyve mellett,
Úgy bőfűzi a szerelmet;
Lám az apród, ha nem ül is,
Százat szeret könyv ne'kül is:
Odább kelhet!

6.

Özvegy ember csak hitvány bor,
Ecet az, mi azután forr;
Minden zugban síró gyermek:
Dajkát keress, ne szerelmet,
Szegény jámbor.

7.

Hát te páncél? párduc mente?
 Van-e benned jó levente?
 Jaj, ha volna, beh szeretném!
 Ezer közt is szemén-szedném
 Ha lehetne.

8.

Egy van ilyen, az egyetlen,
 Messzi tőlem, bár mellettem:
 Könnyü nézni, megölelni,
 De szeretni, *párját lelni*
 Lehetetlen!

35.

Így ebben az elmúlt. Így öreg éjfélig
 Nyájason az időt hamar elbeszélük;
 Édes övéi közt enyhül Toldi gondja,
 Míg a rövid álom Piroskához vonja.
 De korán a hajnal ébren leli másnap,
 Búcsúzva, Budára ered útnak;
 Követi sok »áldás«, kíséri »szerencse«;
 Utána poroszkál sárga lován Bence.

36.

Lajos ezenközben, magyarok királya,
 Hazaért, s a márvány palotában hála;
 Esteli megjöttét anyjának izente,
 Fáradt volt, lefekütt, magát kipihente.
 De reggel az anyja' termeibe lépett,
 Monda Piroskáról neki nyájast, szépet,
 Leírta előtte, mint egy irott képet!
 Már alig is várja, hogy lássa, Erzsébet.

37.

Hanem arról, ami fiu-szívét nyomta,
Semmit is anyjának a király nem monda,
Sőt rejti pirulva maga önmagátul,
Fátyollal eszében elleplezi hátul.

Az adót ellenben, császár üzenetjét,
Nem titkolja, se azt, hogy' látta követjét?
Látta gyalázattal, fogadta kevélyen:
Mire a királyné megindula mélyen:

38.

»S te nyugszol, amíg ezt meg nem keserüli?
Az én fiam e szót, Károly fia, túri?
Szemeidben villám haragot sem látok:
Ily sértés . . . Iszonyúl . . . Oh átok, oh átok!
Mért nem siketül már Buda harci zajtul?
Mért nem kacag a dob, trombita nem jajdul?
Egy óra gyalázat — ha ki abban fetreng . . .
Menj; vissza se jőjj míg hadi zászlód nem leng!»

39.

'De csöndes erőben Lajos erre mondja:
»Hiszen ez szívemnek éj- s nappali gondja« —
S távozik anyjától fiui kézcsókkal,
Ki soká jár-kei még elharapott szókkal,
Meg-meg is áll, bársony padlóját döbbsenti —
Míg a szokott órát asszonya jelenti:
Akkor imádkozva borul egy fülkébe
S egyszerre buzgóvá esik alá képe.

40.

Király pedig otthon beparancsolá most
Maga fő-deákját, Küküllői Jánost,
Erre levén a nagy leveles-tár bízva,
Hol az ország minden dolga le van írva:
És monda: »Se nappal ne nyugodj' sem éjjel,
Hányd az egész tárat nekem össze, szélyel:
Vajon e szép ország — kiderül-e onnat —
Hogy adózott volna más birodalomnak?»

41.

Erre csudálkozva János pap elámul:
 »Felséged e munkát rendeli tréfául,
 Hiszen maga tudja, jobban akár nálam:
 Holtig keresem bár, még úgy se' találom«.

De Lajos nem tréfált, és komolyan szóla:
 »Készíts nekem írást, bizonyosat róla,
 Eleitől kezdvén a fizetés dolgát:
 Hamikor ez ország, vagy más neki, szolgált«.

42.

Rendeli; egyszersmind parancsa kiméne:
 Országá huszonnégy legidősebb véne
 Budára begyűljön egy bizonyos napra:
 Tisztelve megőszült fiak éltes apja,
 Olyan, ki magas fő hivatalban forgott,
 Nemes is, méltó is, érti is a dolgot,
 Nádor vala, tárnok, avagy országbíró,
 Vagy egyéb méltóság érdemivel bíró.

43.

János egész tárát teszi mindjár' tűvé,
 Könyveit, írást napokig betűzé;
 Sok vala: átok s bűn nem emészté még meg:
 Tanúi öröklött régi dicsőségek.

Olykor mosolyodva tola egyet félre,
 Egy-egy ének volt az, ama hét vezérre;
 Bulcsú, Lehel, Taksony riadó csatái;
 Béla, Dicső,⁴ László: magyarok királyi.

44.

Mikor aztán eljött az a bizonyos nap,
 Mikor az írással készen leve a pap,
 Mikor a huszonnégy öreg is felgyüle:
 Tanácsot, az ország nagyjaival, üle.

Király a követnek először is intett:
 Mondja el, a császár vele hogy bánt, mint tett?
 Bertalan elmondá, (kihagyva belőle
 Lajos anyját — így volt meghagyva előre.)

45.

S mint, ha sötét felhők gyülekeztek zordul,
 Lassan elébb egyik vagy a másik mordul,
 Azután a villám szeme itt-ott rebben,
 Majd a tüzet, dörgést szaporázzák többen;
 Egyszer összeszakad a nappal, az éjjel;
 Ég s föld; zagyva sötét a vakító fénnel;
 Szél harsog, eső zúg; s mind e kevert hangnak
 Tetején a villám ördöge sikkangat:

46.

Úgy, komoran gyűltek, bal hír szele hajtván;
 Komoran csüggének Bertalan úr ajkán;
 Moraj, izgás támad; szem villog; az elme
 Nem hiszi, és még vár több hihetetlenre;
 Mikor aztán nincs több: egyszerre riadnak;
 Kítör a düh: felforr könnye gyalázatnak;
 Csörög a kard, s villan; kiki mind felkölt, és
 »Bosszu! bosszú! »Harc! harc« vijjong az üvöltés.

47.

Lajos a zajt csendre intette kezével,
 Elkésve ha rikkant még azután némely,
 Megszégyelli magát az is, a szót félen
 Harapva, lehúzza, süti fejét mélyen.
 Akkor Lajos így szólt: »Híveim! én értem
 E zajból, mire kész haragotok értem:
 De tanácsba gyűltünk, nem időtlen zajra —
 Olvasd, pap, az írást, hogy kiki meghallja«.

48.

S inte Küküllőnek keresztül a vállán.
 Nagy hangon az olvas, háta mögött állván:
 »Mi Lajos — így kezdé — Magyarok királya,
 Levelünk rendében, bizonyos tudtára
 Adjuk egyetemben, kit e dolog illet,
 Közél úgy, mint távol lakozóknak innet,
 Bármí nemen, renden és karba' levőnek,
 Valaki mostan él, s kik ezután jönnek.

49.

Károly cseh király és birodalmi császár,
Elbízva magát, hogy e hatalom rászállt,
Merészele minket alatta-valónak
Mondani, és nevét említni adónak.

Mi azért elvégzők, hogy utána járunk,
Felhányattuk egész leveles nagy tárunk:
De sem ez az ország, sem régi királyi,
Soha nem voltak más' fizető szolgálói.

50.

Ellenben örökké nevezetes hírel
Ragyog amaz ősrünk s híre eget ér fel,
Kinek *ostora* két birodalmon zúgott,
Adót neki önte Napkelet és Nyúgot.

Ennek örökségét mikor elfoglalta
A Hét-magyar, azt is mindenki uralta:
Említsük-e Árpád fejedelmet? Zsoltot?
Taksony avagy Dicső fizettek-e zsoldot?

51.

Sőt érezte bizony két birodalomnak
Veséje, hatalmát Vérbulcsu-, Botondnak;
Hallotta remegve Lehel ádáz kürtjét,
S ontá lábaihoz aranyát ezüstjét.

Kérdje meg a császár, kik előtte régen
Ültek — Lajos, Konrád — birodalmi széken;
Maga Henrik, Ottó árnyéki felelnek,
Győzve is irtódzván. nevére Lehelnek.

52.

De szilaj erőszak idejét ám hagyjuk,
Nem vala Istennél igaz áldozatjuk:
Hanem István, István, magyarok szent őse,
Nem volt-e hatalmas, maga-ura ő se?...

Hadaiban félték, s midőn köte békét,
Tisztelve keresték jobbja szövetségét,
Amaz áldott jobbét, mely koronát szerzett
S mely, mint birodalma, rohadást nem szenved.

53.

Igaz ugyan, pártos napjain a honnak
 Kiveték a hálót, amelyet rég fonnak,
 De bevonák ismét idegen császárok:
 Gyalázat, nem egyéb, szálla bizony rájuk.

Péter is, az első, megfizeté drágán:
 Szeme tündér fényén, és élte világán;
 Salamon is, aki árúba vetette
 Maga szép országát: lakola érette.

54.

Nem szolgált a magyar soha még hűbért is,
 Ha csak egy kopját is, de csak egy fillért is;
 Királyait önnön hatalomból kente
 Mióta király lőn amaz első szente.

Imhol, Károly atyánk esete nem régi:
 Csupa egy szóért majd megrendüle széki:
 Maga ő sem kellett, »a pápa kezéből«,
 De kellett szabadon, magyarok szivéből.

55.

Mi tehát — így végzé — ennek igazára,
 Hadd tudja meg a cseh magahitt császára,
 S megtudja, jelenben vagy sok idő telve,
 Körül a világnak minden fejedelme:

Adtuk Budavárott levelünk, négy héttel
 Pünkösöd napja után, királyi pecséttel,
 Hogy az Üdvösségtől, ezereken kezdendő
 Háromszáznegyvenhét vala az esztendő.* —

56.

Ekképen az írás, magyarul s deákul,
 Megvala szép rendben: tanubizonyáságul
 Hogy Lajos a békét igaz okért bontja;
 »Helyes! helyes!« »Úgy van!« kiki tűzzel mondja.

Ez nem elég: most az élő tanuk jönnek,
 Ritka jelensége a huszonnégy főnek,
 Hattyu fehér haj mind, vagy letarolt üstök:
 Kiket, imádkozván, meghitel egy püspök.

57.

»Isten úgy segéljen s végnapodon Fia
 Előtt úgy támadjon melletted Mária;
 Úgy szóljanak érted Isten minden szenti;
 Magul-magod úgy ne szakadjon s vesszen ki:
 Isten színét úgy lásd; föld úgy ki ne vessen;
 Amaz örök pokol úgy el ne temessen;
 Úgy szörnyű halállal lelked meg ne haljon:
 Amint igazat szólsz nekem: *arról, vajjon?*«

58.

Itt azután kérdést János teve sorra;
 Feleltek a rezgő szavu vének arra,
 De megerősíté hangját, kiki mostan,
 Hogy az igazsághoz méltóbb legyen a hang.
 — »Tudja-e a tanú?« Nem tudja! nem, egy se,
 Hogy a magyar lett vón' bárki hűbéresse;
 — »Tudja-e a tanú?« Mind tudja bizonynal,
 Hogy semmi köze nincs a birodalommal.

59.

Erre megint ötven nemes úr felállta,
 Ott, a feszületre, kész hitet ajánla
 Űdvöt kárhozatót fejeikre vévén:
 Hogy *igazán eskült* ez a huszonnégy vén.
 Mind e bizonyyságot írásba szerezték;
 Azután szép renddel a tanácsot kezdék,
 Komolyan és bölcsen végezve iránta,
 Ahogy a tárgy, a hely, a személy kívánta.

60.

S abba' maradtak, hogy oda fel Trencsénhez,
 Mint legközelebb a Morva határszélhez,
 Vértanu szent Lőrinc napra hadat járnak,
 Ellene indulván cseh király császárnak.
 Ezzel odahagyva fejedelmök házát,
 Hordják szélyel a hír dagadó kovászát,
 Megkél az egész hon nagy haragos harcolt,
 S vérben lemosandó nemzeti kudarccal.

61.

Toldi is őrt állván az nap ura mellett,
 Nagy mérges kelevény szívére szökeltett,
 Alig-alig fojtá dühe kitörését,
 Tömvé, repedt várként, indulati részét.

Győzte magát mégis. De mikor elmentek,
 Fel a király elsőbb, és szélyel a rendek:
 Toldi nem állhatta, s követve királyát
 Megereszté a szó s türelem zabláját.

62.

»Megyek én, hadd menjek! nincsen maradásom:
 Éhezi a szemem, hogy cseh ebet lásson,
 Holtra tudom nézni, hadd legelem őket!
 Hamar a zsengejét! nekem az elsőket!
 Én fussak előre, csatázni, bitangra;
 Én legyek a vészkiáltó, a trombita hangja;
 Leszek én tűz, sáska, istennyila, hóhér —
 Követem Felsőged a goromba szóér'.«

63.

Csöndesen a király megszólala: »Miklós!
 És mint paripát mely bokros avagy csiklós,
 Várta hogy a vérhab telijét elfújja;
 Szünet után: »Miklós!« monda neki újra.

Toldi, nevét hallván (nem tudja mi végett):
 »Parancsoljon uram — felelé — Felsőged!
 Úgy csillapult vére lefelé azonban,
 Mint az örök csepp hull nagy üres barlangban.

64.

»Toldi fiam,« kezdé a király harmadszor,
 »Tudom én, ember vagy ahol ember harcol;
 De ha egész harcot *egyedül* kén' állnod:
 Meg tudnád-e, felelj, védeni királyod?«

Miklós bizonyítá: száz élte ha volna,
 Százszor a királyért örömet meghalna.
 »Nem a halált kérdelem, az utolsó bérünk, —
 Monda Lajos »azzal ne siess: ráérünk.

65.

De ha, teszem, volnánk nagy veszedelembe,
Csak te meg én, haddal körülállva, szembe'
Vagy lesbe kerülnénk, vagy rabul esném én,
Idegen országban, te szabadon lévén:
Bíznál-e, fiam, hogy magad' is kivágod,
S kettőnk erejével menekül királyod,
Legalább míg jőne aki segínyt hozzon?« —
Hallgata egyikissé, s mond a lovag: »Bízom.«

66.

»Úgy hát, legyen e szó — mintha nem is élnél';
Többet is erről majd hallani Trencsénnél.
Addig, ha dolog kell, adok azt is: nyergelj,
Ott a Szilágy, a Nyír, Máramaros, Erdély:
Szedj hadat, önkéntest, a király zsoldjába,
Válassz a legények színébe' javába',
Eregesd falkánként trencsényi vidékre,
Magad is, Lőrincor, odajöhetsz végre.«

67.

Toldi sisakhoz kap hirtelen e szóra,
Mevakarná fejét ha nem acél volna;
Szeretne bizony már csehet ölni, enni:
De király parancsa: azaz így kell lenni.
Biztatja különben fejedelme titka,
Táplálja előre harci kaland, ritka;
S legalább, míg felhajt hét vármegye népét,
Rozgonyi Piroskát elfeledi végkép.

NEGYEDIK ÉNEK.

*»Meghigyétek ti ezt tizenegy királyok!
Agyatokban rontom arany koronátok,
Urátokat Lajost ha jól nem szolgáljátok.«*

Illosvai.

1.

Költözik az ország Trencsénhez azonban,
Virága, vitéze útra kel, uton van;
Megereszt minden vár, minden megye, város:
Bajnoka bokrétás, csikaja csótáros.

Fogadó lett háza minden üdösb vénnek:
Foly a bor egész nap, a lakoma, ének;
Csapat este-reggel a csapatot váltja,
Hírt hall, üzen tőlök, biztatja, megáldja.

2.

Költözik elvégre Lajos is Budáruul,
Hajnamban az udvar kapuja feltáruul,
Nagy szekerek, hintók szakadatlan mennek,
Estve nem, éjféli ha, veti végét ennek.

Bámul az egész nép: soha ennyi pompa!
Indul koronázni? vagy lakodalomba?
Soha ily készület; mátha, cseléd ennyi!
Hadba nem így szokott Lajos király menni.

3.

Aranyos hintónak se szeri se száma,
Húzza hat egy-szín ló, ragyog a szerszáma,
Rakva olasz néppel merevül, bak, csatló,
Kocsist (olasz az is) hármat ural hat ló.

Minden kocsii élén, mint valamely dőre,
Gém-lábú sühøder kengyelt fut előre;
Tarka, harizsnyás báb — tetején nagy toll van —
Az inas; magyartól ki se' telnék olyan.

4.

Hát vezeték-lónak mily hossza lesétál!
 Szügyét veri cafrang, combját veri csótár,
 Liliomnak, strucnak vagy on ottan bőve,
 Forgóba szoritva, vagy ezüsttel szőve;
 Némely ki se' látszik fényes acél meztül,
 Lánc-szem takaróján sok ezer nap rezdül
 Mint a habon, melyet szél riogat hegynek;
 Két-három inas tesz szolgálatot egynek.

5.

Málhás szekerektől csörömpöl az utca,
 Festve azon is mind a király nagy strucca,
 Megrakva — ki tudja? eleséggel, borral,
 Többet alig visznek egy egész táborral.
 Hét ló van előre; kettő, kettő, három;
 Kocsis a gyeplőnél, kocsis minden páron;
 Lerakó, felrakó, tengely-emelintő:
 Tán kiabálni is kell oda léhűtő!

6.

Maga Lajos király indul ebéd tájon,
 Nem oly puha vitéz, hogy kocsiba szálljon,
 Holdas arany-pejjét lejtve kocogtatja;
 Utána kevés, de ragyogó csapatja.
 Levelét némelynap megírta előre,
 Viszi gyors száguldó, viszi nyakra-főre,
 Ravaszúl ezt írta cseh király császárnak,⁵
 Sorai azóta Prága felé járnak.

7.

»Vettem, édes bátya, nyájas üzeneted,
 Mellyel szeretetből szemeimre veted,
 Hogy noha szomszéd is, ifiabb is nálad,
 Még látogatásra be se' néztem nálad.
 Így mondá követem. Igaz is, megvallom,
 Magam is egy kissé nehezen átallok:
 De a fiatal vér... s fejedelmi gondok...
 Elegendő mentség, egyebet nem mondok.

8.

Most, hadaim vévén Trencsin alatt szemre,
Látogatást tenni esik ott kezemre,
Közel a határszél, egy iramat Prága,
Ha szabad járásom lenne az országba'.

Küldj hit alatt erről levelet pecséttel;
Nem megyek én haddal, csak udvari néppel
S ami ajándékot viszek innen terhül;
De fogadd: hogy senki hajszála se' görbül.*

9.

Melyet elolvassván háromszor is a cseh,
Soha el nem tudta gondolni, hogy' értse;
Hogy valami fortély, azt érzi, gyanítja,
De sehol nem leli merre van a nyitja.

Követi Lajosnak üzenetét szebben
Aadták volna elé? — nincs lehető ebben:
Hisz' azok itt is már pattogni merének,
Otthon dicsekedve még többet beszélnek.

10.

*Párbajon — úgy mondák — életre, halálra,
Kiállani készek, bizonyos órára,
Velem, a császárral!... vagy akit a rendek
Közül a képemben arra jelölendek;

Vérrel az özvegyről e nevet lemossák,
Addig is orcátlan, agyafúrt hazugság —
Így!... Haza kergettem. De Lajos ekképen
Nem is irhat ám most... hanemha féltében.

11.

Félni — lehet az is; de nem úgy mutatja,
Hallom is, írja is, hova gyűl csapatja:
Kire gyűlne ottan?... S én, ami cseh népe
Van a cseh királynak, elküldtem elébe:

De mi az?,... a főrend lágymelegen buzdul,
És a birodalom csigalábon mozdul:
Netalán csúffá tesz Lajos addig, tartok...
Heh! gyűlésbe, urak! lássam mit akartok.*

12.

Monda, nagyot szökvén az utóbbi szóval;
 S miután Prágába, a hét választóval,
 Már a fejedelmek be valának gyűlve:
 Rendeli, a tanács nyomon összeűlne.
 Össze is űlt: három fejedelmi érsek,
 Vele négy választó; ezt nevezem hétnek;
 Tizenegy mindössze, papi és világi,
 Ennyire a császár maga pótolá ki.

13.

S kezdi sötét színben ecsetelni Károly:
 Micsoda felhő kél a magyar határról,
 De nyilak felhője, kopiák villáma,
 Csorda szilaj vadnép számnélküli száma,
 Ki se istent nem néz, se emberi törvényt,
 Csecsemőt anyjából kihalás gyönyörként:
 »Jusson eszetekbe Attila és Dzsingis:
 Uraim, ha késtek, oda jutunk miink is!«

14.

Nem lepte ijedség a többiek arcát,
 Ismerve Lajosnak lovagias harcát.
 De felállott egy, a Rajnai választó,
 S monda: »Uram császár! a veszély borzasztó:
 De hogyan segítsünk, mi, kiket elnyomnak,
 Kik *támaszi* volnánk a birodalomnak?!
 Legyünk fejedelmek, ne koronás árnyék:
 Úgy birodalomdra arany idő vár még.«

15.

»Helyes! azt akarjuk!« az egész rádörgi,
 S folytatja nevőkben ime Brandenburi:
 »Legyen, azt kívánjuk, a fejedelemség,
 Mint maga a császár, sérthetetlen fenség;
 Pénzt verjen, zsidó-bért, vámot, adót szedjen,
 Pénzér' szabadalmat, jogot ő engedjen;
 Pöreit császárhoz föl ne vigye senki;
 S firól-fira szálljon e hatalom rendi!«

16.

»Jó, jó! . . . adok írást — Károly emígy szóla —
 Akar *Arany bullát*, ha időm lesz, róla:
 De most, riadalmán ily szörnyü veszélynek,
 Mi helye, mi sorja efféle beszédnek!
 Hadait Főnségtek bizony inkább hozza,
 Repülő parancsit küldje hamar, ossza,
 Seregét indítsa, ne lovon, de szárnyon:
 Hogy a birodalom gonoszúl ne járjon!«

17.

Fogadák is tél-tul. Ekkor, a levélnek
 Alatta mi lappang? róla mit itélnek?
 Kérdezi a császár, — mi lesz foganatja,
 Ha a szabadjárást ő hitre megadja?
 Nagy kő vala ez most mely közibük dőle,
 Beszédök folyama ágra szakadt tőle,
 De kerülő úton összesimult egyben:
 Hogy semmi veszélytől nincs félni ok ebben.

18.

— Hátha meg is békül — már szinte könyörgi —
 Minek ide aztán hadainkat törni? —
Idézve jelent meg — fel marad ez róva —
 Ő hoz *ajándékot* — mi vesszük *adóba* —
 »No! az. ajándékban sose láttam rosszat,
 Szól Károly, — amily dús, keveset nem hozhat:
 Hadd jöjjön! igyekezünk cselet hányni a cselnek,
 S miénk az erőszak, ha fölingerelnek.«

19.

Alázatosan egy fejedelmi érsek
 Monda: »Uram császár! nehogy olyat értsek:
 Hogy, ha magát *foglyul* kezeidbe adja,
 Felséged a hűbért vele *megiratja*.«
 »Nem, atyám!« mond Károly — s hunyorogva intett —
 »Eszembe se' ötlük, ha te nem érinted;
 De köszönöm a szót, s ha egyéb nem használ...
 A többire nézve... úgy-e feloldoznál?«

20.

Nem felel az érsek; szeme alig nyitva,
 Forgatja hüvelykét, mintha gombolyítna,
 Immár a tanács is eloszlan készül,
 Menet fly szók esvén e mai végzésrül:
 »Adsz *Te* hadat? én nem, Fönséges barátom,
 Míg az arany bulla betűjét nem látom.«
 Nincs is egyéb válasz az ilyen kérdésre:
 »Én nem adok: hát *Te*?« »Én sem adok; én se.«

21.

Mire Lajos király odaért Trencsénhez,
 Császár feleletjét már vette kezébe:
 Maga, népe bátran jöhet-mehet, írja;
 Vendégül az »édes öccse urát« hívja.
 Mindjárt is a várban, mihelyest megszálla,
 Titkos hadi tanács gyülekezett nála,
 Benső, bizodalmas nagy urak, vitézek,
 Kiket a tollamra dicsekedve vészek:

22.

Négy Laczfiak: Endre, Mike, Mihál, István;
 Kettő Hedervári: Kont, a nádorispán
 S Lőrinc az idősebb: nagy Garai, Bébék,
 István, György, — s Druget, a legeleit tevék.
 Jó Lőkös Bertalan Péterfi Tamással,
 Giléti, Szudár György ültenek egymással;
 Szécsi van egy, Miklós; Kanizsai Lőrinc: —
 Te pedig, jó Toldi, a kilincset őrizd!

23.

Monda Lajos: »Már én, uraim, vitézek!
 Prágában a császár szeme közé nézek.
 Hívat, idéz, bosszant, csúffá akar tenni:
 Szégyen volna nekem oda el nem menni.«
 Az urak rádörgék közül-akarattal:
 »Igen uram, Prágát mi bevesszük haddal!«
 »Nem úgy!« a király mond — »hiszen az nem virtus:
 Másféle kalandnak terem ott a mirtus.«

24.

Akkor előadta levelét s a választ,
 Meg, hogy Prága alá sereget nem fársaszt,
 Valamíg császárral maga nem áll szemben:
 Vér se foly, és *meglesz* — vagyon oly hiszemben.

Elszörnyede mostan az urak legbátra,
 Csak Toldi veté a kacagány-bőrt hátra,
 Főlemelte öklét s hármat előlépven
 Beleszól: »Mit féltek? én leszek ott, én, én!«

25.

Toldi sem úzvén el az urak félelmét,
 Jobban kifejezte Lajos egész tervét:
 Hogy' akar bémenni, micsoda pompával,
 Társzekerek, hintók, inasok számával;
 Minden inas, csatlós, pecérje, lovásza,
 Kocsi-, szekérhajtó, — igrice, solymásza,
 Palotás, pohárnok, kamarás, asztalnok:
 Lészen, *olasz bőrben*, egy-egy magyar bajnok.

26.

Málhát visz ajándék ürügyén roppantat, —
 Gúnyszót a királyra hisz' Prága sem mondhat,
 Hogy üresen jár, mint valamely kőborgó:
 Kell sok edény, szekrény, göngyöleg és hordó.
 Ezeket ha réven, ha ceszтик vámon
 (Császár ajándéka: nem veszik azt számon):
 Fegyver is, amennyi oda kell, bejuthat; —
 Szerencse továbbá jelöl aztán útát.

27.

Tetszősb vala már így a fiataljának,
 Ingerli vad íze a szilaj tréfának;
 De aki üdösebb, egyre fejét rázza,
 S Hédervári Lajost ekkép zabolázza:
 »Megkövetem szépen: tudja-e Felséged,
 Hogy a cseh király hítt vala, mint *vendéget*;
 S ha Te alattomban így ellene törnél...
Arulás ez, uram, a magyar embernél!«

28.

»Tudom, apám!« szólt ő, — szeme lángot vetve —
 »Ne tanítson engem senki becsületre!
 Tudom azt, és többet: követem meghozta:
 El akarnak fogni, áruló a *gazda* :
 Ott leszek! ám fogjon! Bírkozom egy csehvel,
 Kardra, ha kell, mindig; de ha cselet sző, csellet!
 Tudom én!... s magukkal etetem meg főztök:
 Koronázott kémem ül nekem ő köztök.«

29.

Tapsola rá Toldi, az urak is többen, —
 Fejüket a vének lesüték féltökben,
 Most látják, hova megy: bizonyos veszélynek!
 De tanáccsal jobban ingerleni félnek.
 Daliáit — kéri — jól megválogassa,
 Maga Toldi légyen a király inassa,
 Soha szent személyét ne bocsássa tágon:
 Felel érte mind ez, mind a másvilágon.

30.

»Csak ide kell bizni! ide rám kell hagyni!
 Itt ez a nagy kővár: én is leszek annyi —
 Több leszek: a vár is, meg az őrség benne!
 Mond Toldi — »a volna csuda, ha baj lenne!«
 Ezután a névsort válogaták össze:
 Ki legyen olasznak, hány legyen öltözve?
 Ki meg a kíséret? ez is a javából:
 S micsoda mozgással segítsen a tábor?

31.

Ottan Apor-Laczfít mind az egész hadnak
 Javalák, az Endrét, országos hadnagynak
 S nevezé a király maga személyébe',
 Útastításúl ím ezt szabva elébe:
 Két nap egérutat a királynak adjon,
 Hogy Prága felé az jó messi haladjon:
 Azután törjön bé egyenest Morvába,
 S azt nézze: mely úton legközelebb Prága?

32.

Igy az egész tervet (de nem ennyi szóra)
 Hajnal hasadásig szedik ott apróra:
 Hogy, mint legyen... ez s az... ha így, ha úgy üt ki...
 Meglátjuk a sorján, minek irjam itt ki.

Teszik az indulást holnapi éjjele:
 Akkor a leventék gyűljenek egy helyre,
 Hol az olasz gúnyát kiki majd felölti.
 Levelét azonban a király szétküldi.

33.

A budait mondom: miszerént tudhassák
 A római pápa s többi hatalmasság,
 Hogy Lajos a békét milyen okért bontja;
 Követ viszi szélyel, szóval is elmondja.

Másnap egész estig a daliák lelkét,
 Erejét, virgoncát szemem kiszemelték;
 Kész vala mind rögtön, s alkonyodás tájba'
 Öltözni begyűltek a nagy palotába.

34.

Nem esett ám könnyen olasz öltöt venni;
 Csat, pecek és fűző, kapocs — ajaj! mennyi;
 Ki elől, ki hátul hányféle haszték!...
 A király szolgálai végre kisegíték.

Egymásra nevettek a bajnokok aztán,
 Hol erre, hol arra újjal mutogatván;
 Maga Toldi, ámbár szíve zokog jajtól,
 Nem óhatta magát egy szörnyü kacajtól.

35.

Végig nézve magán: »sterem-uccse« mondja,
 »Megijed az ember, meztelen a combja;
 Se neszi se hangja léptiben a nyomnak;
 Macskának való e ruha, vagy asszonynak.«

S összeüti sarkát, szár-élire csattant;
 Sarkantyú se csördült, harizsnya se csattant;
 »Ne bomolj!« kacagtak a többi vitézek,
 De még másnap is ám, ha Toldira néztek.

36.

Másnap ebéd tájon Karpát hegyek ormát
 A falka elére s látta zabos Morvát;
 Iszonyú hűhóval a szoroson mennek,
 Mint málhavivői nagy fejedelemnek;
 Kocsis az ostorral pattogat és kongat,
 Ki elől, ki hátul csatorál, kurjongat;
 Mennek, elakadnak, összecsoportoznak:
 Csupa rendetlenség ami rendet hoznak.

37.

Mindez azért történt, hogy hallja meg a cseh,
 S király jövetelét, ha van ör, jelentse;
 Volt is, ugyan volt ám! sok is a dicsőség!
 Ott várta Lajost már a *tisztelet*-örség —
 Legalább négyannyi mint a király népe;
 Telik a hintóknak utána, elébe,
 Marad oldalvást is ragyogó láncsákkal;
 Megelégedtek vón' fele barátsággal.

38.

Titkon a magyar most egymásra tekinget:
 Viselnek alul mind sodros acél inget,
 S fegyverre mi volna szekerekről kapni?
 Eunyí csehnek ott-helyt zöld fűbe harapni?
 Toldi, hogy a Felség akaratját értse,
 Odaság; de az mond: »nem! a világért se!
 Megtiltom! a szót is, nemhogy az ily harcot:
 Mutasson előttök kiki nyájas arcot.«

39.

Igy hát azon egy nap haladának békén,
 Keveset ád a cseh olaszos vendégén:
 Látja, mi had sincsen, csak udvari renyhe,
 Valami szorosan rájok mit ügyelne.
 Kezdték mutogatni, inteni távolról,
 Kocsis a szekérről, cseh vitéz a lóról,
 Mint az, ki a nyelvet nem érti; való is:
 Mind olasz a csehnek még a magyar szó is.

40.

De kivált az olyan szekereket dongják,
Honnét kihasálnak borral tele dongák,
Mert ez ital Károly cseh hegyein ritka,
Termeszte idővel, most még csupán itta.⁶

De azért a csehek, mi van abban, tudták,
Nyujtogaták is rá a nagy ádámcsutkát;
A magyar ellenben rázta fejét: nem! nem!
Szomjukat ingerlé folytonosan e »neme«.

41.

Végre a királynál a magyar leventék,
Mít mivel a borra a cseh, bejelenték:
»Jól van! igen jól van! nem kell nekik adni,
Hanem egyet szépen velök ellopadni.«

Mindjárt is, etetni mihelyest kifogtak,
Álomra ledőlven, ügyesen hortyogtak,
Egy öreg hordóval a csehet ellesve:
No hisz' elég is lesz nekik az ma estve!

42.

Másnap is úgy történt, harmadikon szinte,
S mindennap. Sose volt ilyen útjok mint e:
Lajossal ez a had elmenne világra; —
Hanem immár itt van tornyos erős Prága.

Őrség a kapuban váltakozik újjal,
A régi dicsekszik, mutogat is ujjal —
S elmondja, kit úton-útfelen találhat:
Mily drága dolog e mostani szolgálat.

43.

Mint egy csillagos ég, Lajos ott beméne,
Urai, szolgálói, sok hintaja, méne;
Álommal ez a fény, e pompa határos,
Csupa nyitott szem, száj mind az egész város.

Vala ott császárnak szép nagy palotája,
Odaszállt Prágában magyarok királya,
Mivel maga Károly fent lakik a várban,
Szellősb neki ott fenn, kellemesebb nyárban.

44.

Parancsot a császár, s ada engedelmet,
 Fogadni Lajost úgy, mint nagy fejedelmet,
 Hogy mi hadat sem hoz, eleve is hallván,
 S az ajándék híret maga megsokallván.
 Mérföldnyire immár a harangok zúgtak,
 Lobogó zászlóktul lombosok az utak;
 A prágai érsek szót-szólva fogadja,
 A város, a céhek, a helyőrség nagyja.

45.

Kiket illendően elfogadott, s mára
 Szólit Lajos egy kis esti lakomára.
 Sürögnek azonnal tisztjei, szakácsi,
 Versengve a nappal ragyogó bográcsi;
 Arany-ezüst tálak, evő-ivó szerszám,
 A társzekerekből, nem száz, de ezer szám,
 S nyire való minden drága készületnek
 A java — burokból onnan kiszületnek.

46.

Kapuzárás elmúlt: börtön erős Prága;
 Benne Lajos király, mint egy kalickába;
 De azért vígan van — mire is gondolna! —
 Mintha eszem-izsom, puha ember volna.
 Császárnak azonban ezt is bejelenték,
 Miben leli kedvét a fiatal vendég,
 Hogy' kivan és múlat prágai urakkal:
 S követét küldé rá izenő szavakkal:

47.

Hallja, megérté, hogy magyarok királya,
 Mint már szófogadó fia és szolgája,
 Helytállani jött a birodalmi széken,
 Adaját is hozva, mellyel adós régen.
 Idején hát holnap, ha meglátogatja,
 Császár a Hradsinban kegyesen fogadja,
 Mint hűbérfizető fejedelmet illik —
 Vagy Prága előtte soha meg nem nylik.

48.

Míg a lakomán ezt a követ elmondta,
 Lajos, foga gyöngyét ajakába nyomta;
 »Jól van; igyál hát rá!... bort adjatok ennek!
 Hisz' nem azért jöttem, hogy meg ne jelenjek.«
 Toldi a markába nyom egy arany kelyhet,
 Nem birta, nehéz volt, úgy tartani kellett,
 De azér' meghúzta, tetszett a jámbornak,
 S »brrr!« mondá ki nevét magyarul a bornak.

49.

Jó; a követ elment. De nem is ment több cseh
 Akkor egész éjjel haza onnan egy se':
 Magyarok a tisztos cseheket leitták
 Amint poharazva sarokba szorították.
 Magok úgy ittak, hogy baja egynek sem lett,
 De azér' mind részeg a cseh barát mellett,
 Ki *józanon* addig nevette, kacagta
 A magyart, míg elnyúlt, padon vagy alatta.

50.

Kívül is azonban furcsa dolog történt:
 Úgy volt kicsinálva, s úgy fordula önként.
 Sorral a nagy hordók prágai piarcon
 Álltak szekeresestül, mint ágyuk a harcon.
 Bámulta özön nép: szerencse, ha látták,
 Legtöbbje bizony csak szomszédai hátát, —
 De a mulatságra mégse' panaszkodtak;
 Azután egyenkint haza álmosodtak.

51.

Ám a vitézlő rend, aki kivált egyszer'
 Nyelvét belemártá, nem érte meg ezzel:
 Legelőbb is jöttek a reggeli örök,
 Atyjafiát a bor kívánta belőlök.
 Mint legyek az édest, virágot a lepkék,
 Hessesntve, riasztva, tömegesben lepték,
 S pajtáskodva, ki, hogy': kacsintva, jelekkel,
 Tudtul adák nyilván, hogy már bizom' e kell!

52.

Tette magát, adna az *olasz*, de nem mer,
 Míg a palotából utasítást nem nyer,
 De nyomon beküldé némi követséget,
 S jött egy aranyos tiszt csakhamar e végett.
 »Magyarok királya« — szóla magok nyelvén —
 »Cseh vitéz bajtársak, titeket kedvelvén,
 Egy-egy öreg kupát adat egy személyre;
 Igyatok, hogy megjött, az egészségére.«

53.

Nosza sisakkal mind kupa helyen kéri,
 Gyomra kívánságát a fejéhez méri,
 Mint a feje, nem fél annyi csomó bortul,
 Sőt kétszer is aztán, háromszor is fordul.
 Híre fut azonban, aki jöhet jó is,
 Elküldi sisakját kapunálló őr is;
 A tisztje? ... az alszik benn a palotában,
 Lehordva saroglyán, hús pince szobákban.

54.

Majd Prága vitézlő céhei sem hagyják
 Részőket, — ők látván el az őrség nagyját;
 Ötvösök, ijgyártók, varga, szabó jönnek,
 S vaskos daliái a nehéz pörölynek.
 Ezeket a bajnok tűzi nevetségül:
 Szabó nem szabadul mekegő hang nélkül,
 S kire ami csúfság volt a lovagkorban; —
 Hanem egy kis tréfa elcsúszik a borban.

55.

Késő éjszaka már nyúlt kora reggellé,
 Vastag sűrű fátyla áttetsző lepellé,
 Mikor elnémultak Prágában a gajdok,
 S fegyverre szökeltt minden erős bajnok.
 Arcukat ingerlő hús levegő hatja,
 Születik páncélon egek új harmatja:
 De belől izzó-szén levegőt lehellnek,
 Tüzel a szem, s magva dörömböz a mellnek.

56.

Mint, ha rekedt zugból hegyi pára följön,
 Kőd oszlopa végig hentereg a völgyön,
 Nyoma sincs, zaja sincs; csak az árnya mélyed,
 Teszi éjszakábbá, hol elmegy, az éjet:
 Nyomúlnak előre a magyarok csendben,
 Fekete foltonkint, katonás zárt rendben,
 Amerre vakabb és néptelen az utca;
 Vezet egy-egy falkát jártas kalauzza.

57.

Legelőbb a város kapuit elállják,
 Hol az őrállókat mind fekvé találják,
 Kötözik a lábát és kezeit össze,
 Noha részegség már jobban lekötözte.
 Ébren ha vagy egyet dülöngeni lelnek,
 Veszik azt is közzé meredő fegyvernek,
 Száját tömi foszlány és józan ijedség,
 S elhajtják, hogy az őrt őrzet alá vessék.

58.

Mint akna ha készül lobbantani várat,
 S földben a tolvaj tűz hinte gyökér-szálat,
 Azután csend áll bé, iszonyú míg roppan,
 Ki veszni fog, nem fél, ki öl, az fél jobban:
 Magyarok, húzódván kiki a tett helyre,
 Fojtott pihegéssel úgy várnak a jelre:
 Oly tréfa ez, ami ha sikerül, játék;
 De ha nem: vérontó eleven mészárszék.

59.

Ott nagy riadásra jó Prága fölélbred,
 Bósz harci kiáltás veri föl a népet,
 Recsegő rézkürt hang, ropogása dobnak,
 Mit falai százszor ide-oda dobnak;
 Ablak alatt száguld a csata vad ménje,
 Ütközik a szembe láncsa futó fénye:
 Jaj a halló fülnek! jaj a látó szemnek!
 Oda vagyunk! végünk! vége ma mindennek!

60.

Futkos az őrült nép, egyingben, ijedten,
 (Nem ember az ember mikor öltözetlen),
 Javait, féltőjét utcára kihordja,
 Önnön akadályát cipeli mint hangya.
 Összecsap, órjássá, ez az egyenkinti
 Réműlet, és a bajt arányba' tekinti;
 Dagađ a hír: »kapu odavan! nincs mentség!
 Sehol egy védő kar; özön az ellenség!«

61.

Sokasítja számát a magyar is önként:
 Itt terem, ott terem, futosó mennykőként,
 Gyalogot megsarkal, hadonáz gerelyje,
 Hogy az ijedséget táplálja, növelje.
 Rabol is: a hurcolt holmit lerakatja;
 De a vérontást csak ígéri, mutatja, —
 Hanem a hír jajgat más, távoli vészről:
 Pusztára legyilkolt egy-egy városrészből.

62.

Kegyelem-zászlót tűz minden ijedt asszony,
 Lepedőt vagy abroszt fut hogy kiakasszon:
 Egy ruhaszártó most az egész Prága,
 Szedi a nép össze, ami féltő, drága.
 Hősei, ébredvén, mámorosan bűnak,
 Teszi magát némely, nyomorék- s bárgyúnak,
 Ki paraszt gúnyát vesz, ki tépi magáruł,
 Ami vitéz embert díszít, vagy eláruł.

63.

Nem juta hírmondó efelől a várba,
 S oly távol esik, hogy nem hat oda lárma;
 De Lajos mond bölcsen: »Nagy ideje mennünk;
 Püńkösdı királyság e mi győzedelmünk.
 Ha kijózanodnak félelem- és borbul,
 Bizony egész Prága szembe reánk fordul,
 Mihelyest eszmél, hogy seregünk maroknyi:
 Addig kell e dolgot magyarosan fogni.«

64.

Míg szóla, felugrott szögsárga lovára,
 Nyusztos, aranymentes kíséret utána,
 Bélelve a dolmány szemezett páncéllal,
 Cifra hüvely tömve dömöcki acéllal.

Jó Toldi se' hagyja tollas buzogányát,
 Királynak viszi, mint inas, írományát:
 Göngyöli a furkót redves kutyabőrbe,
 Öklömnyi viaszak csüngvén ki belőle.

65.

Hát látják, miután a kapuhoz értek:
 Zárva maradt; nincs kulcs; lakatja temérdek:
 Feszíti belőlrül vasheveder s szálfá,
 Nagy kalapú szeggel hozzá kalapálva.

Toldi leszáll, nézi: »hadd emelintem meg!
 Alá szegi vállát egyik szelemennek;
 Ropog a kő, a vas; roppan az ő csontja;
 Nagy fallal a sarkát, a kaput leontja.

66.

Lajos az őrségnek meghagyta, kimenne:
 Senkit ne bocsásson az nap se ki, sem be;
 Mégis elillant egy, valamely csatornán,
 Vagy falból kiszögellt kövek érdes ormán,

S mikor a császári palotába mentek,
 Föl a márványlépcsőn, a király és rendek:
 Ott fúrakodott a kíséret' inába,
 S hajtja csehül egyre: »Práha«, azaz »Prága«.

67.

»Ejnye! korán jó ez« — Lajos így aggódik,
 »Fejünkre kel a vész, ha ez befuródik;
 Én tudom: a tábort, hadaim szétverték,
 Hanem erről Károly hírt nehezen nyert még.«

Ura szavát Toldi hallá figyelemmel,
 S úgy símtja csehet puha pergamennel,
 Hogy csak lekalimpált a lépcső aljába,
 Guta úté rögtön; benne rekedt »Prága«.

68.

Odalent nem tudják császári vitézek,
 Mi baja. Egyik mond: leesett a részeg;
 Más hittel ajánlja szava bizonyosságát:
 »Azt mondta: bevették a magyarok Prágát«.

Tetszik ez állítás csupa képtelennek;
 Döfölik, hogy szóljon: sose szólal e meg;
 Van zavar és patvar: bejelentsék, vagy ne?
 Azután elküldtek, nézni mi van benne.

69.

Botját ura megett hú Toldi szorítja,
 Duzzad a fejében nagy tollu barétja,
 Halántékiba vér tolul amint mennek:
 A kezdete sem jó, vége mi lesz ennek!
 Három szoba tömve fényes alabárdal,
 Sikátoron a közt verekednek által,
 S mikor elhaladtak, össze magát zárja,
 Mint csónak után a vizek omló árja.

70.

Bent is, folyosóin a nagy palotának,
 Fegyveres őrállók környöskörül állnak.
 Közepett a császár ül aranyos székben,
 Mint egy öreg isten, mint ha csak az égben.
 Feje fölött nap, hold, sok csecsemő angyal
 Kirakva, kivarrva, gyémánttal, arannyal;
 Két oldalon a tíz koronás fők rendbe';
 Maga nem szól, csak néz: nézi Lajost szembe.

71.

Keményen Lajos azt neki visszanezi,
 Térdet-fejet nem hajt, sem ő, se vitézi;
 Magyarok királya áll mereven, s hallgat;
 Toldi susog hátul: »Vágjuk ki magunkat!«
 Sarkát az urának nyomkodja szünetlen,
 Serkedez a vér is belőle kegyetlen;
 Lajos, egy szó nélkül, azt is bizony állja;
 Néz mereven, s hallgat magyarok királya.

72.

Miklós azt hiszi, fél, megijedt fegyvertül:
 Pedig a kockáját várja hogyan perdül,
 Csillaga fordultát bizalommal várja:
 Szerencse! ma pillants a merész királyra.
 Császár is, elúnván farkasszemet nézni,
 Monda: »Eredj, hírnök! közelebb idézni:
 Mi dolog ez, kérdjed, hogy szó se jön ajkán?
 S nem járul előnkbe, térdet-fejet hajtván?«

73.

Fennszóval a hírnök harsogta beszédét;
 Meg sem hallja bizony cseh király' cselédét,
 Szemével a császárt nézi keményebben,
 De ajakáról hang egy is el nem lebben.
 Kezde a nagy császár zavarodni dolgán,
 S monda: »Lajos király! birodalmi szolgám!
 Lépj közelebb, s hódolj, mint kötelességed:
 Azután foglalhatsz oldalamon széket.«

74.

Nem szól Lajos; áll csak. — Egyszerre azonban
 Hátul az órség közt moraj, izgalom van,
 Mint haladó hullám, reng bárdja, sisakja,
 Végre kifejlődik a tolongás magva:
 Egy harcfi, aléltan, lepve csomós vérrel,
 Császárra elé rogy, nem annyira térdel,
 S jajt nyögve magából, és hányva keresztet,
 Heves unszolásra így szólani kezdett:

75.

»Oda egész tábor! Oda egész ország!
 Hadaink' elfogták, leölék, szétszórták!
 Hajnal előtt tegnap beütött Morvába;
 Mi csatát sem álltunk: nagy erő, hiába!
 Sokat az ellenség hada hányt fegyverre,
 Sokat a várrablók, hogy az isten verje!
 Jön a magyar; dúl, foszt; özön az, temérdek;
 Csuda, ha már eddig Prágába nem értek.«

76.

Tüstént az ijedség rém képe alászáll,
Maga is hol zöldül, hol sárgul a császár;
Még fel sem ocsúdik: hát ime már most a
Prága elestével szalad egy Jób-posta.

Elfordítja fejét, hátra nyög és jajdul,
Emeli a hírnek két tenyerét pajzsul,
Kardját a magyarság verdesi csörrenve,
Maga Lajos büszkén így áll vele szembe:

77.

»Értsem okát, császár, hogy mire hívatnál,
Messzi országból ide fárasztottál;
Itt vagyok! azt kérdem, te felelj most rája:
Hozzon adót másszor magyarok királya?»

Nyájason a császár fordul a vendéghez:
»Fiam! egy tréféért a tréfa elég lesz;
Vagy, ha harag, szüntesd lángját haragodnak,
Csilapítsd boszúját mérges magyaroknak.

78.

Atyafi hűségem', itt a kezem! fogadd,
És ime, barátul mind e királyokat,
Városimat kíméld, ne is ellenkezzünk:
Örökös békét mi, hit alatt szerezzünk.

Magam ezt oly módon írásba teendém:
Ha fiakkal Isten nem áldana engem;
Ha leánykám felnőtt s *tetszik* feleségül:
Rád Morva-, Csehország szálljon örökségül.«

79.

Szinte kezét nyújtá Lajos is juházva.
De Toldi sörényét haragosan rázza:
Nincs szája-ízére az ilyen békesség,
Hogy a királyokkal vér nélkül megessék.

Nosza előrántá buzogányát rájok:
»Meghigyétek ti ezt, tizenegy királyok!
Uratokat Lajost úgy ne szolgáljátok:
Agyatokba rontom arany koronátok!«

80.

Erre mosolygóvá Lajos ajkát vonja:
 »No-no, öreg! csinján. — Olyan ez! kimondja,
 S megteszi amit mond; vele mind se' bírunk:
 Jobb, ha kötést mindent gyorsan aláfrunk.«
 Hamar a szerződés, békekötés meglett. —
 Azután vigasztól harsog minden szeglet;
 Lajos ajándékot tornácba hozatja,
 Mivel önként már most, és szívesen adja.

81.

Ott három egész nap, három egész éjjel
 Múlatoz a többi koronás személlyel;
 Lajos eszét, szívét csudálva csudálják:
 Becsülik öreggé magyarok királyát. —
 Negyedik hajnalban lóra kap és indul;
 Vigan kocog a had Prága kapuin túl,
 Ki-ki önnön tettét elmondva, mi része:
 Illeszti örömmel a közös egészbe.

82.

E prágai dolgot keresed hiába —
 Nem íratta bizony császár krónikába;
 Nem kérkedik ezzel a cseh, sem a német,
 Csak rám ne kiáltsa: nem igaz történet!⁷
 De hirdeti ám az aranyajkú monda,
 Lajos e tettét is koszorúba fonta;
 Melyet ha valaki, pusztá szómra, kétel:
 Könyvbe is megírta *Illosvai Péter*.

83.

Lajos, útközben már, valahol megszállott,
 Sőt azelőtt is, míg a lakoma állott,
 Bajnokit elkezdé szólítani be rendre,
 S kit-kit ajándékkal lepni meg, érdemre.
 Hú Toldi *Szalontát* adományúl kapta,
 Nagy írha-levélen, pecsét is alatta,
 S aranyos betűkkel: *Nicolaus Toldi*;
 A deákját így kell magyarul gondolni:

84.

Hogy, lévén ez a vár magvaszakadt jószág,
 Ötvennyolc telek is vele járandóság,
 Lajos azt egészen hí Toldinak írja,
 Mind maradékostul, örökösen birja:
 Földjét, legelőit, síkjait és halmát,
 Erdeit és rétjét, vizeit és malmát,
 Halászó, vadászó, madarászó helyét;
 Soha e birtokban bolygatni ne merjék.

85.

De Toldi örült is, nem is örült ennek;
 Búsán aláhorgad feje, amint mennek,
 Lová' minden léptén szomorúan bólint,
 Senkise szól hozzá, senkit meg nem szólít.
 Mint teher, a lónak rázni magát hagyja,
 Nagy teher is ő most, meg az ő bánatja,
 Egyedül bandúkol, külön az útfélen,
 S maradoz, mint holtvíz fürge folyam-szélien.

86.

Mint fájdalma eláll tűzbe hozott tagnak,
 De ha megpihen rá, kétszeresen szaggat;
 Vagy mint ha ki búját öli este borbán,
 Az veri fel másnap keserű mámorban:
 Úgy vala most Toldi; enyhült szive, lelke,
 Míg harci kalandja izgatta, tüzelte;
 De hogy ezt a kedvét egy álma, elmosta,
 Kétszeresen fájdúl Piroska! Piroska!

87.

Piroska, Piroska! ez az édes-átkos!
 Mindenfele éj van, ez az égy világos;
 Ott lehet a hírnév, cser-koszorúk lombja:
 Rázza fejét Toldi: »de ha nem ő fonja!...«
 Ott ez az élet, s rá örök üdvösségül
 Másik is: azt mondja: »de ha nála nélkül!...«
 Minden egyéb úton lelke gyötrelembe
 Apad el, mint elvész patak a fővenybe.

88.

Oh! folyna e lélek, rohanna magátul,
 Csak büszke becsület ne állana gátul;
 Piroska lelkével bizony összefolyna,
 Csak adott szó s ál harc szemérme ne volna:
 Noha könnyelműen adott szava Tarnak;
 Noha dévaj csínje a daliás karnak.
 Mindegy! lehetetlen; veséibe véső
 Fájdalom ezt mondja: »de ha késő! késő!«

89.

Így észre se venné, rendre hogy elhagyták,
 A sereghajtók is már szinte haladták,
 Ha legénye Bence közülök nem szólna:
 Felnéz; kacagástól nincs ami megóvja.
 Furcsa jelenség volt: sárga lován Bence,
 Bencén málna-csomó, akar egy petrence,
 Nagy lepedő holmi lapitá a lóra,
 Látszott is az ember, meg nem is, alóla.

90.

Terhe alatt Bence mosolyogva izzad,
 Fogait mutatja, mindet a harmincat:
 »Jó dolog ám a harc!« még messze kiáltja,
 »Keres ott az ember, Nemzetes úr, látja?»
 »Lerakod most mindjárt!« Toldi riad. »Szállj le!
 Megveszem.« — Ezt hallván Bence sohajt: »ájnye!«
 De mit vala tenni? Leraká a gyepre
 A holmit; az árát fanyalogva zsebre.

91.

Vala ez négy vánkos, egy ócska derékaly,
 Ló-vakaró, cingomb egy össze-marékkal,
 Vasaló, bőr-lámpás, fővenyóra, balta:
 Prága piacán ezt a hősi rabolta.
 Most jövevény útas szedi majd fel mindet,
 Vissza reá Bence hiába tekinget. —
 Paripája véknyát érinti a bajnok,
 S vígábban ereszti utána a rajznak.

92.

S Nagyaluba vidám képzelete vonta:
 Oda már nincs messze új vára, Szalonta;
 Ismeri bástyáit, kapuit és tornyát,
 Vércse után sokszor mászta hegyes ormát.
 S megrid a kürtszó odafenn, úgy tetszik,
 A dobogó hídat elébe eresztik,
 Fönn meg az erkélyen hű asszonya várja:
 Piroska, Piroska — fészken ülő párja.

93,

*Élég is, elég is, — így fűzi magában —
 Nekem a hazáért harcolni hazátlan;
 Eleget saslódtam becsületért eddig:
 Hol két láncsa feszült, az enyim volt egyik.
 Lám az oroslánnak van hova megtérhet,
 Vár szelidebb nőtény réti csikasz férget:
 S én a dicsőségben egyedül mint fénix,
 Páratlan elégjek? Ember vagyok én is.*

94.

Igy Toldi szünetlen győzte magát okkal,
 De bizony kevésre ment volna azokkal,
 Ha szerelmi tündér csalogató képzet
 Nem hordana egyre neki bűvös mézet.
 Száll oda, száll vissza; borítja Piroskát,
 Lép bokrosan, mint raj a virágos fát,
 Hordván neki azt a sok gyönyörűséges
 Szívbeli jót, melynek fülánkja is édes.

95.

Arra nem is gondol, kétségbe se' hozza,
 Hogy a leány őtet ne szeretné vissza;
 Érti magát büszkén, tudja parancsolhat,
 Nap az ő szerelme, mire az süt, olvad,
 Érti Piroskát is, szerelme zamatját,
 Mint a virág' önként fakadó illatját;
 Egy szót vele nem szólt — látni alig látta;
 De azért egyszer sem jut eszébe: hátha...!

96.

Csak ne legyen késő — s nem lehet az, még nem! —
 Hazaérve tüstént Rozgonyihoz mégyen,
 Megkéri Piroskát, — többi az ő gondja:
 Mint a selyembogár, szerelembe fonja,
 Azután lábához borúl a királynak,
 Lessz annyi kegyelme prágai útjának:
 Az egész bajvívást dönteti dugába —
 Mit neki Tar Lőrinc! szégyellje a gyáva!

97.

Ligetes erdőben, kanyarogván hegynek,
 Így öleli képét amaz édes-egynek;
 Derül-borul arca napos árnyas színnel,
 Derül-borul pajzsán a cseh-fejes címer.
 Egyszerre sikoltás támad az erdőben,
 Lát asszonyi köntöst hamar eltűnőben,
 Paripának rengő dobogását hallja,
 S élesen a nőnek szakad egy-egy jajja.

98.

»Megállj!» riad a hős, s nem várva megálltát,
 Sarkantyut a lónak, és oldalirányt ad,
 Amerre sikoltás, méndobogás hallik,
 Mint sólyom, az erdön utána nyilallik.
 Elő-elő tűnni a lovagot látja,
 Akadoz a bokron női személy fátyla,
 Ki alélva fekszik keresztül a nyergen,
 S bágyadozó hangja el-elhal a berken.

99.

Becsületért Pejkó maga tör, mondatlan,
 Bár hegyi zord hágón gyors lába szokatlan;
 Fut a leányrabló, néz hátra, előre:
 Hátra halálára, elül egy tarkőre.
 Tarkó tetején áll hegyi-rabló vára,
 Fél szembe a Morva, fél a Cseh határra:
 Kapuján befordul — s mielőtt betennék,
 Utána berobban a hivatlan vendég.

Kopja vele nincsen, jó kardja nem éri,
Gyalog, a lépcsőn fel, mind izzve kíséri;
Vágná is utána szüntelen a kardot:
De hogy a lányt éri az ölében, tartott.

Szobáru! szobára menekül a rabló:
Toldi alatt egyszer megsülyed a padló,
Nagy tompa ütéssel zúzza magát mélybe,
Borul neki a nap világtalan éjbe.

ÖTÖDIK ÉNEK.

»Tholdi Miklós ezen igen búsult vala.«
Illosvai.

1.

Rozgonyi Piroska föltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Ketté szakad ámbár, és ha könyez vért is:
Feleségül mégyen Lőrinchez azért is.
Toldi boszújára, maga boszújára,
Szűzet megalázó lovagok csúfjára.
Halni ha lehetne, oh! halni szeretne:
Szűnjön meg az élet, csak a becsület ne!

2.

De könnyü halálhoz nincs semmi reménység:
Játszik piros arcán az ifju egészség,
S úgy védi magát a viruló ép élet:
Soha öngyilkosság eszébe se rémlett.
Ám rózsza lehervad: hervadjon el ő is;
Virági lehullnak: úgy hulljon el ő is;
Kell lassan emésztő szél, köd, aszály, féreg:
Neki a házasság legyen ilyen méreg.

3.

Legyen neki undor, ami másnak tetsző,
Ami élet másnak, neki életvesztő,
Legyen neki átok, ami másnak áldás,
Neki nem jegyváltás, de halálra-váltás;
Menyasszonyi fátyol neki szemfedője,
Menyasszonyi ágya neki terítője,
Maga magát százszor azon elsírassa...
Ezt ha nem gondolta, ezt érzé Piroska.

4.

De mikor az első indulat alább szállt,
 Kereste szegény szív a fogódzó nádszált,
 Azt keresé titkon, éjente-naponta,
 Hogy mi után áhit, még neki se' mondta.
 Nem érti Piroska, mi vonja Budára,
 Enyhülve miért vár s gondol ez útjára;
 Mit maga sem sejt ő: arra van a lejtő,
 Minden ohajtását édesdeden ejtő.

5.

Ott van, ki szeresse, ott az, ki gyűlölje:
 Nincs távol, akárhol, maradása tőle;
 Mint az Akastyán⁸ hegy, griffmadarak honja,
 Száz mérföldnyirül is maga felé vonja.
 Hadd lássa hidegnek, vagy lássa betegnek,
 Büszkén dacolónak, vagy szívé-szegettnek.;
 Ne szeresse, szánja, mellőzze, utálja:
 Ő pedig elhaljon — de szeme láttára!

6.

Csak előtte haljon, a lelkire haljon. —
 De hát az a nádszál nem lebeg ott, vajjon:
 Ha talán a bántást a lovag megbánta,
 S édes szerelemre fordulna iránta?...
 Oh te dacos, bús szív, mely halni akarnál,
 Tudod azt, áruló! ki van az udvarnál;
 Nyom téged, igen nyom, Toldi lovag bűne,
 Mikor a bocsánat egy szódba kerülne.

7.

Rozgonyi is gyakran sürgeti Budára,
 Öröme büszkén süt a leány bújára,
 Aranyosnak látja fekete felhőjét:
 Látja benne csupán háza emelőjét.
 »No fiam Piroska!... lám, igazán mondom:
 Bizony *fiam* is vagy, az vagy te, galambom!
 Volna fiam hét-nyolc, mindannyi levente:
 Nem hozna reám oly becsületet, mint te.«

8.

Vendége azonban Lőrinc is a háznak,
Együtt az öreggel hét számra vadásznak;
Gílice bűgástól, szerelemtől ráér,
Nem is azért él-hal, inkább vagyonaér'.

Ezt is eleinte kegyesen fogadta,
Szeme, szava kincsét fölpénzül od'adta,
Erőltette magát Piroska, hiában:
Vergődhetik immár szava hálójában!

9.

Végre az indulás várt napja közelge,
Már kezde ürülni Rozgonyi ős telke;
Szomorún Piroska az útravalóját,
Rakosgatta, szegény, halálra valóját.

Mozdultak is a nagy társzekerek lomhán,
Az utolsó percet mind közelebb vonván,
Mikor a ház régi falusi gazdája
Kocsira ül, s mellé szép eladó lyánya.

10.

De nem vala könnyű megválni hazulról,
Repes a hír régen, hogy elmegy, az úrról:
Most az egész vidék ügyefogyott népe
Egyszerre, falunkint tódulnak elébe.

Tettek olyan áldást, szívreható dolgot —
No hiszen nem lesz több, a világon, boldog
— Csak századik ebből rá örömet hozzon —
Csak ez az »angyal-szép, angyal-jó kisasszony!«

11.

Elrobog a hintó, oda is ér holnap.
Szép háza Budán is volt Rozgonyi úrnak:
Azóta se látta nagy palota házát,
Mikor Lajos atyját, Károlyt koronázták.

Ott vala Csák ellen maga is Rozgonyinál;
De, hogy fia nem lett, lyánya se több annál:
Kedve-szegetten ült falun és nőtt mája,
Míg bele új lelket nem önte királya.

12.

Nem mozdult vala még Lajos Budavárból,
Hirdetve alig volt Trencsénhez a tábor;
Mikor a Felséghez Rozgonyi fölére,
S vitte Piroskát is a tiszteletére.

Bezzeg elámultak: udvara mily fényes;
Urai, szolgálái; — maga mégsem kényes;
Igazán, nem látszott a különbség rajta:
Ott kezdte velök, hol Kesziben elhagyta.

13.

Nyájason, előre köszön »Isten hoztát«,
Biztatja, ne féljen, remegő Piroskát,
Ki, miként nagy hangos templom alatt járván,
Fél szinte haladni, lesülyed a márvány.

De csak addig volt ez, míg közelebb értek.
Lajos előtt önkint meghajola térdek;
Nem hagyta; Piroskát fölemelte kézen,
S mondá, hogy azonnal bemutatás lészen.

14.

Fényes palotában ősi Vizsegrádon
Lakozott Erzsébet még többnyire nyáron,
Mely az uráé volt, Károly nagy királyé,
Ott érezte, hogy ő igazán királyné.

De felváltva az új palotában is tart
(Melyet fia Budán építtete) udvart,
Övé vala ennek jobboldali szárnya;
Oda ment Lajos be, s a Rozgonyi lyánya.

15.

Úl vala királyné, Lajos édes anyja,
Nappali termében, mivel udvar van ma;
Mellette királyok leányai, ülve,
Fő uraké, vagy száz, mind állva körülé:
Mint a halavány hold, noha sápadt fényvel,
Elnyomja az apróbb csillagokat éjjel;
De azért nem könnyen hagyja magát egy sem:
Lopva előpillog egy-egy tüzesebb szem.

16.

Reggeli kézcsókja, köszönése mellett
 Lajos bemutatván, távoznia kellett
 S ott hagyta Piroskát, anyja előtt, térden,
 Ki kezét, az ép balt, nyujtotta kimérten.
 Megrezzent a leány eme hideg kéztől,
 Bár gyöngye, fehér is lilium szép-víztől;
 Gyűrűi gyémántján ajka lehét hagyta,
 S térdelve, parancsát elvárta, fogadta.

17.

Végre királynénak lágyult szeme-éle,
 Fodorodott kissé ajka sovány széle:
 »Állj fel!« Szava nem volt se szelid, se metsző;
 Társai tudták már, hogy az új lány tetsző.
 Vált vele négy-öt szót, nagy-sebesen kérdez;
 Azután rendelte fejedelmi vérhez:
 Szép Örszike mellé udvari leánynak,
 Kisasszonya mellé a boszniai bánnak.

18.

Míg az öregasszony⁹ udvart nem bocsáta,
 Szép Örzse Piroskát meg sem igen látta;
 De mikor oszlának, kezdte legott csókon,
 S ragadá kézfogva, hosszú folyosókon.
 Nem szól neki semmit, nem kérdezi, szóljon:
 Csak vitte sebesen, mint madarat sólyom,
 Oda, hol tisztán és otthonosan várja
 Puha pehely fészke, szép szízi szobája.

19.

Ott szembe magával hevesen fordítja,
 Kezeit két kézzel széttartva, szorítja,
 Néz a szeme közzé hosszasan és mélyen,
 Hajolva felé, hogy ajka odaérjen.
 »Szeretlek, te leány!« kitörőleg monda,
 Miután az ajkát ajakához nyomta:
 »Ézt, ezt, a mosolygó, csókravaló szádat —
 Hozzá szemeidben az a mély, mély bánat!

20.

»Nekem is van nagy búm, — nem bú! fagyok, égek:
 Szerelmes vagyok én: szeretem a léget,
 Az álmot, az árnyat, a napot, a holdat:
 Az elérhetetlent, ki se' mondhatókat!
 S titkolom a légtül, a csapodár széltül,
 A naptul, a holdtul, az árnytul, az éjttül:
 Rettegek álomban, eláru az álom...
 De, nézz ide! nem fáj: egy szisz ne'kül állom.«

21.

Szólt, s míg ez utolsó szavait elmondta,
 Szép ujjá begyébe tűje hegyét nyomta;
 Piroska sikoltott, hogy elveszi tőle,
 Mosolyogva hátrált a másik előle.
 »Hagyján!« kacagott fel: »hiszen ez már semmi:
 Valaha még *azt is* meg merem én tenni!«
 S mint nézi rubintját gyönyörrel az ötves,
 Megnézte a csöp vért, s ízlelte, hogy: »édes!«

22.

Az nap, egész estig, titkát meg is őrzé,
 Szeretni Piroskát Őrzse alig győzé:
 De mikor jó-későn nyugalomra tértek,
 Panasza feltörte azt az erős kérget.
 Odafutott hozzá hirtelen az ágyba,
 Cseppet se törődvén, hogy a szűz hold látja;
 Odafeküdt mellé; csókolta, ölelte;
 Gyenge fehér vállát pirosra lehellte.

23.

Ott neki meggyóna szívbeli bálványát:
 Szereti a földnek koronás királyát;
 Ő, kicsi néptörzsök s fejedelem lyánya,
 Szemeit a napra, Nagy Lajosig hányja.
 Tudja mi lesz vége, ám hadd legyen! ennek:
 Világa elalszik a vakmerő szemnek;
 Tudja, Lajossal már ki van eljegyezve;
 De ha nem volna sincs közelebb a messze.

24.

Piroska azonban fakadott sirásra,
 Neki lett szüksége a vigasztalásra,
 Megesett a szíve kisasszonya sorsán,
 Maga állapotját ahöz elgondolván.

Gondolta, de nem szólt. Visszas neki — bátor
 Szerette, csudálta — Őrzse hogy oly *bátor* ;
 Neki ez a nyíltság vált lehetetlenné :
 Úgy érezte, hogy a világért se tenné.

25.

Hanem annál többször múlt el olyan este,
 Hogy Toldit egész nap nyomtalanul lesté ;
 Lovagok csörtetnek, daliák, apródok :
 Csak az az egy nem jött, az az egy nem volt ott.

Kérdeni szót nem mer. Ám sürgeti apja,
 Jegyese, az udvar, a menyegző napja ;
 S míg egy nap a másra görgeti ön súlyát :
 Csak az Isten tudná szíve nehéz búját.

26.

Toldi pedig kezde, mélylő torony alján
 Ocsúdni sajongó tetemi fájdalmán ;
 Ellene föllázadt minden ere, tagja :
 Erejét, mozgását neki megtagadja.

Nem tudja, mióta, hol, mi okon fekszik ;
 Ködös ébrenlétből álomba menekszik :
 Álma világosság, szín, mozgalom, élet :
 Csupa homály, holt, vak, üres az eszmélet.

27.

Hanem, amint egyszer, álmát kicserélve,
 Feszíti szemét az alakatlan éjbe :
 Feje felett négyszög nap támad előtte,
 S emberi hang és szó árad ki belőle.

Toldi figyel. Lassan mind újraszülemlek
 A képzet, az érzet, az eszme, az emlék ;
 Nyers, durva kiáltás füleit szaggatja,
 Melynek szitok, átok, s ez a foglalatja :

28.

»Toldi!« — kiált a hang — »bezzeg nagyot estél!
 Ott vész meg, ebanyád! ha még meg nem vészél.
 Tapadjon a bőr rád, mint asszu fakéreg;
 Nedves, bűdös almon egyen meg a féreg.
 Szüntelen éhség közt, élted alig vonjad,
 Táplálja dohos víz elepedő szomjad;
 De ne halj meg; sőt élj: amennyi elég lesz,
 Hogy halni ohajthass, hogy kínodat érezd.

29.

Ismersz-e? Nem ismersz? Nézz hát ide; nézz meg:
Jodok áll itt, fia ama cseh vitéznek,
 Kit Duna szigetjén meggyilkola kardod
 S címerben a képét szemtelenül hordod.
 Most fogva vagy, itt vagy az én csapatomban,
 A leányrablás jól ütött ki, valóban:
 Ostoba! tudd meg hát, és egyen a méreg:
 A *farkas*, a *bárány*: egyhasi testvérek!

30.

Azt hallom, erős vagy: nosza hát döntsöd szélyel
 Sziklafalú tornyom' vállad erejével;
 S híred az égig bár, csillagokig szálljon:
 Nosza próbálj onnan kirepülni szárnyon!
 Ott vészél, cudar, ott! Nem férfi boszúja
 Temeti el híred, de leányzók gúnya,
 Kik veled a tréfát kezdik erős lúgon:
 Jer, apád gyilkossa te rabod lesz, húgom!«

31.

Toldi kezét nyújtá míg e beszéd tartott,
 S egyre hanyatt fekvén, motozá a kardot,
 De fájt keze szörnyen; tapintva, sokára
 Ráakadott, épen a markolatára.
 Gondolta, derék lesz, mentiben a szónak,
 Torkába hajítani a szidalmazónak:
 Nem birta fel; amin nagy nehezet búga.
 Ezt hallva, rikoltott *Jodok* ádáz húga:

32.

»Élsz hát! . . . no csak élj is! örökre se bánám,
Emlőmön az éted táplálni kívánnám;
Gyűlölném a halált ha kegyelmet adna,
Boszum éh torkából hamar elragadna.

Bosszúval örökre kapcsolva leendel
Hozzá, deli hú férj! mint más szerelemmel;
Ez a »holtomiglan«, — ez a »holtodiglan«:
Elmondod-e, Toldi? nem mondod? ez így van!

33.

Van-e mátkád otthon? nőd? gyermeked árva?
Soha nem borúl az apja sirhalmára!
Vakká sírja szemét a kedves utánad,
S könnye kifogytával maga is elszárad.

Nem, nem! dobja magát dögleletes kéjbe,
Nevet hurcolja bordélyok ölébe:
Ölével a híred öli minden éjen:
Koldus gyermekid is megköpik útfélen!«

34.

Toldi felelt még egy tompa nyögő jajjal:
Eszébe jutott a tiszta fehér angyal,
Ki ragyogó tündér lakosa lelkének,
S kitől gonosz ármány így különíté meg!

Össze csikorítá foga éles malmát,
S ha mi felülmúlja mostani fájdalomát,
S enyhíti szerelmét : dühe az, hogy' álljon
Bosszút eme rablón s neme-hagyott lyányon?

35.

Cseheknek azonban császári királya
Hada romlásának már végire jára:
Hogy esett, mint történt serege gyors veszte,
Mely idegen táborn Prágáig ereszte.

S megtudta előbb is, nagyra nyitott szemmel,
Hogy tájára sem ért annak magyar ember,
Kivéve Lajossal az udvari falka,
Mely a rémült várost neki elfoglalta.

36.

Megtudta továbbá — s mérget, epét forral,
 Hogy népe csatát sem mert állni Aporral,
 Nem is ütközött meg viadalra szállván,
 De *meg* az ellenség erején és számán.

Mint szembe dobott nyáj, eredett futásnak,
 Sarkát az ijedség tapodá egymásnak.
 Nyíl-, kopja-süvöltés riogtván hátul, —
 De nagyobb kárt valla rablók csapatátul.

37.

Tudnillik, a bércek zordon keselyűi
 Zsákmánynak előre kezdének örülni;
 Cseh-Morva hegyekben vala rabló fészkek,
 Lecsapni a völgyre idején nem késtek.

Fogadák a rémült szaladókat szembe,
 Szorították tűz-víz két gyilkos elembe;
 Sokat önvérükből leölének harcon,
 Sokat elfogdostak, hogy eladják sarcon.

38.

Ezt hallva cseh Károly, birodalmi császár,
 Hogy alatta így foly gonosz embervásár:
 Megszégyellte magát, s udvará láttára
 Fogadá keresztet kardmarkolatára:

Hogy lakomán kelyhet szív ajka nem érint —
 »Hogy, volna fiam bár, vagy rokonom vérint:
 Hüvelyébe addig vissza se' száll kardom:
 Valamíg a rablót egyik ki nem irtom!«

39.

Zászlós hada mindjárt, rendeli, begyűljön,
 Nemes, a közjóra, mind lóra felüljön, —
 Királyi személyben maga táborát járat,
 Megvíni had által minden olyas várat.

Azonban e harc most mit érdekel engem,
 Ki nem a jó császár érdemeit zengem?
 Neki dicsőség, ha kipusztul a féreg; —
 Én Toldihoz ismét, az enyémhez térek.

40.

Jodovna, ki esküdt megtorlani apját,
 Éh-szomjan előlni nem siete rabját;
 Ő maga titkon is ápolta, hogy éljen,
 Bort neki, jó étket, bocsátva kötélén.
 Mondotta, boszúját halasztja továbbra,
 Hadd álljon először hős betege lábára,
 S mikor a természet dül-fül, zsarol önkint:
 Gyötrelmeit akkor neveli csöppenkint.

41.

Fel is üdült Miklós hihetetlen gyorsan,
 Ereje kész orvos, vére csupa balzsam:
 Valamint az erdők viharedzett vadja
 Sebeit egy-két nap éppé nyalogatja.
 S vele üdült vágya, bizalma, reménye:
 Hogy e pokol undok, fekete kéménye
 Bizony egy óráig sem tartja le fogva,
 Csak erő gyűlhessen e béna tagokba.

42.

Mihelyest elhagyta fekvő szalmáját,
 Kezdé tapogatni börtöne homályát,
 Ha valamely bézárt ajtóra találna,
 Melyet kifeszítsen nekivetett válla.
 Nem lelt; csupa kőfal, ameddig eléri,
 Bontani kardjával hiába kísérti,
 Megásni alólrul kísérti hiába:
 Kőszál gyökerébe van börtöne vágva!

43.

Föl néz: a sötétség oszlopa elnyomja;
 Szét néz: falak által szorul össze gondja,
 Nem látja, de érzi, meredeken, szűkön:
 S elfutja szemét egy kínos, keserű köny.
 Letörli a cseppet: türelem! azt tartja;
 Hosszu időn lépcsőt majd ró neki kardja;
 Szikrázik acélja visszarugó kőben —
 S diribre-darabra szakad a kezében!

44.

Toldi vitéz áll most két puszta marokkal,
 Megrázza sörényét riadó haraggal,
 Dühe tetőpontján harap önkarjába,
 Hogy minden ereje hiába, hiába.
 El kell veszni tehát, becstelenuíl, gyáván!
 Temetve, feledve pokol éjszakáján!
 Ama mennyországtól küszöbén elválva!
 S mindezekért bosszút — még bosszút sem állva!...

45.

Ekkor az áldott nap' egy sugara folyt rá:
 Szőke piros arcát Jodovna lehajtá
 S leszólt neki halkán a néma sötétbe,
 Kétfelül a hangot tenyerivel védve:
 »Toldi, fölépültél: azt köszönöd nékem,
 Meghozta erődöt jó italom, étkem;
 Gyilkosa nemzömnek! gyermeke táplála:
 Meglátom, e jóért van-e benned hála.

46.

Többet is, oh bajnok!... szabad úrrá tészlek.
 Jodok elment, s éjjel hazajő, mint részeg:
 Jodokot én éjjel megölöm az ágyban,
 Mert nem tudok érted hova lenni vágyban.
 Esküdj meg, enyim léssz; — ha nem akarsz nőddé,
 (Lásd szép vagyok, ifjú), kívánj szeretődde;
 Kincs van e várban sok; gyere, vígan éljünk:
 Az erő, a szépség sokasítsa kéjünk.«

47.

Toldi csak elszörnyedt ez iszonyú lyányon;
 Feledé, hogy cselből ily alkura álljon,
 Nem is jut eszébe, de hiába jutna:
 Az őszinte bajnok még úgy se' hazudna.
 »Máglyára boszorkány! heh! aki feláldott...
 Várj! kapjalak egyszer kezemre!...« kiáltott,
 És rázza fel öklét, egyebet sem mondva; —
 Erre, keselyűként süvölte Jodovna:

48.

»Rothadsz te lovag hát! érzem is a búzöd:
 Ám lásd boszumat, ha szerelmem elűzöd.
 Könnyen elengedtem apám megölését,
 Testvérem eladnám — egy hév ölelésért:
 Neked az mind nem kell. . . ! Bosszu tehát, bosszu!
 Mán kezdve halott vagy, de haláloed hosszu;
 Eleven rothadsz meg: de magad kerested:
 Nem lesz soha másé, ha enyim nem, tested!«

49.

E szókkal az ajtót dühösen lecsapta,
 Végasztalan éjben Toldi vitézt hagyta,
 Fekete éjfélnél is feketébb gondban.
 Az idő jel nélkül sietett azonban.
 Fényes nap az éjjel dali táncát lejti:
 Toldi, melyik másik, soha nem is sejtí;
 A szép tarka világ neki egy sötétség,
 Örvényzik alatta feneketlen kétség.

50.

Majd örökös éh-szomj gyötrelmei jönnek,
 Bőjtjei mind hosszabb, sanyarúbb időnek;
 Előre az étket meggyűlöli orra,
 S vissza fanyalodik, bizonyos undorra.
 Képzelve Piroskán enyhülni se' szállhat:
 Elnyomta az embert benne dühös állat;
 S mennyei lelkében ha nem esett kár még:
 Környékezi azt is örületes árnyék.

51.

De mi ez? . . . pokolnak szakad-e rá toroka?
 Hull rá a magosbul üszög és sziporka,
 Lát odafenn lángot kavarogni füsttel,
 Veri fülét nagy zaj: az ítélet jött el?
 Mint éhes oroszlán Dániel vermében:
 Bömböl egyet, szörnyűt, börtöne mélyében,
 Megrendül a szikla beléje tövestül,
 S mennydörgve hat a nagy zsibajon keresztül.

52.

Meghallotta — ha csak mellibe rezdült is —
 Még akit az anyja föld-siketen szült is;
 Emberek a hangra nosza jönnek-mennek,
 »Kell lenni — kiáltják — még ott elevennek!«
 Útat egész addig irtanak a tűzön,
 S kötelet dobván, mit derekára fűzzön:
 Toldi az Isten szép ege alá jó fel,
 Szabad levegőjét meri tág tüdővel.

53.

Tőlök az egész sort nyomba' megértette:
 Hogy Károly a rabló kapuit bevette,
 Fészkébe Jodoknak hajított csóvát,
 S meglelte hugostul már az akasztófát.
 Látta is út közben — s bosszús vala Toldi
 Hogy boszuját rajtok nem tudja kioltani;
 Mégis elirtódzott szeme ily látványtól:
 Csúnya bitón függő szép ifju leánytól.

54.

»Ugy kell neki!« mondá Toldi vezetője,
 »Buja zsvány volt ez, holtak szeretője:
 Ifjakat elrablott s megölé a karján;
 Tízszerte Jodoknál gonoszabb volt e lány.«
 Jó Toldi azonban táborhoz elére:
 Lakoma állt épen, ez nap örömére;
 Kínálták, le is ült; volt sok ital, étel;
 Versent bizony a hős falatoza héttel.

55.

Azután császárnak színe elé járul,
 Röviden szép szót tesz mostani sorjárul:
 Hogy a neve Toldi, — Toldi, Lajos híve;
 Most e cudar rabló mit tón vele, íme!
 »Felségedet — úgymond — én csak azon kérem:
 Hadd bizonyítsam meg régi jeles hírem!
 Valamennyi rablón boszumat hadd töltsöm:
 Nevemen ily csorbát ne hagyjak e földön!«

56.

Megörült a császár, kapva-kapott rajta,
Mert Toldi nevétől zeng mindenek ajka;
Bizonyos! a rablót ez elirtja szörnyen:
Keze alá adja serge javát: menjen.

Ott a zsvány haddal Toldi hogyan végez,
Vonatja karóba, kötteti kerékhez:
Jobb az idők fátylát rá visszaterítnem;
Csak az útjokból még ez egyet említtem.

57.

Történt, mikor egy szép ligeten menének,
(Csuda volna, ha nem megesett történet),
Paripa-nyerítés vihog egy bokorbul:
S Toldinak a Pejko csak elibe fordul.

Nyerge azonmódon, s minden egyéb szerszám,
Kétkéz kardja is ott lóg vala nagy pajzsán;
Bántani (oly vad volt) száz *brátye* se merte:
»Ember vagy!« a hős mond, s csókolta, ölelte.

58.

Ülj fel, lovag, ülj fel, az okos jószágra,
Röpülj haza röptön szép Magyarországra,
Hagyd te a rablókat, ne keresd a híred:
Boldogságodat úgy még tán utoléred!

De, noha szerelme kétszeresen vonja:
»Nem lehet! addig már lehetetlen« — mondja,
»Valamíg a rablót rendre le nem vágom:
Hogy csúfra ne légyek idegen országon!«

59.

Várhatja Piroska Toldi megérkeztét,
Nyomhatja fejével ablaka keresztjét,
Szép szemeit nappal nézheti fájósra,
Sírhatja ki éjjel, mint a piros rózsa:

Hősök az udvarnál noha jönnek-mennek,
Egy se' hoz enyhülést e szomorú szemnek;
Még amelyik távol olyan is, egy szálig:
Közeledvén, az is idegenné válik.

60.

Nem állhatta tovább: reszketve, pirúlva,
 Szép Örzsinek egyszer nyakába borúla:
 »Ne neved ki érte szép Örzsike, lelkem!
 Ha valamit kérdek, ne ítélj meg engem:
 Ím a leventék, mind harcból haza jöttek,
 Lenn, a pesti mezőn, tábort is ütöttek:
 Toldit az udvarnál mégis sose látom;
 Rokonom pedig ő, az anyai ágon.«

61.

»Jaj, te szerencsétlen!« — felel a bán lánya,
 »Nem rokonod, látom; itt a fejem rája;
 Szereted, mint én azt... s kínja szerelmednek
 Annál gonoszabb, ha máshoz erőltetnek.
 De ne búsulj: a föld gyömrának alóla
 Ide teremtem, vagy bizonyos hírt róla;
 Csak valld bel!« — Szegénynek szót kelle fogadni,
 Nem merte, nem tudta, nem bírta tagadni.

62.

Mindjárt a kisasszony kész ürügyet formál,
 Kezd nyomozást titkon az egész tábornál:
 Toldinak, úgy mondák, fegyvere-hordója,
 Ha valaki, az tud bizonyosat róla.
 S nem nyugovék Örzse fondorlatos ésszel,
 Míg szembe' nem álltak jó Bence vitézzel,
 Ki, midőn a kérdés velejét meghallá,
 Ily egyenes választ teve azonnal rá:

63.

»Hát, kérem alássan, annak ez a sorja:
 Hullt bizony ott a cseh, akar a pozdorja,
 Magam is vagy húszat tudom elapróztam,
 Pedig én csak gazdám szemetén tallóztam — «
 »Jó, jó!« — nevet Örzse — »nem az itt a kérdés!«
 Látszott, a vitéznek hogy ez a szó sértés;
 Többi viselt dolgát elnyelte morogva,
 Azután így szólott — újra beléfogva:

64.

»Nos, hogy kiraboltuk Prága jeles várát;
 Mennyi özön kincs volt! csupa gránát, skárlát!
 Kopjával az ember singjét neki mérte —
 Igaz, hogy a gazdám megfizetett érte —
 Örzsike még egyszer a szavába vágott:
 »Elhiszem, ifjú hős, nagy daliaságod;
 De Toldi felől szólj: hova lett? hol vált el?«
 Mire Bence kissé boszusan kiált fel:

65.

»Ejnye, hiszen mondom! arra jövök épen! —
 Hát biz az úgy történt, akar a mesében:
 Egy rengeteg erdön hogy lépve haladtunk,
 Hát egyszer a föld is rázkódik alattunk.
 Nézzük, micsoda ló, miféle sikoltás:
 Hát a király lányát viszi egy nagy órjás;
 Utcul egyéb sem kell a nemzetes úrnak:
 Utána ered, mint az agár a nyúlnek.

66.

Szorítá a Pejkó: de a másik győzte;
 Rajta! no most Pejkól! . . . de már megelőzte;
 Útakon, út nélkül; völgyön le, hegyen fel:
 Ameddig az ember kísérheti szemmel.
 S nosza befordulnak odafenn egy várba:
 Mire odaértem, kapu be volt zárva;
 Váltig zakatoltam, nem eresztettek bé:
 Azóta se láttam jó uramat többé.

67.

Három egész nap egy útba eső csárdán
 Szomorún kuncsorgék, Toldi vitézt várván;
 Azután a tábort siettem elérni:
 Ejh! a nemzetes úr — van is ott mit félni!
 Megölé az órjást, tudom, egy »muk« nélkül,
 Azt a deli tündért vette feleségül;
 Süvei most már mind hercegek, királyok:
 Űthetik a nyomát idevaló lányok!»

68.

»S vajon így történt ez?« Örzsike próbálá:
 »Fogd ez az erszény, de megesküszöl ám rá!« —
 »Már hiszen, az órjást nem mondhatom, a volt —
 Bence felel — csakhogy maga, lova nagy volt;
 A királyleányt is: az-e, nem-e épen?
 Nem tudom, — eb volt a keresztelődjében!
 De hogy a történet valóigaz: erre
 Esküszöm az élő nagy örök Istenre!«

69.

Így Bence az ötven aranyat megkapta,
 Vergődni Piroskát sebeiben hagyta,
 Mint lelövött gerle vergődik az aljon;
 S kit Örzsike se' tudta mivel vigasztaljon.
 Toldinak ezt nyilván hirdeti kalandja:
 »Nagyobb neki annál a legkisebb gondja,
 Árva Piroskához hogysesem haza térne,
 S kezihez békülve, bocsánatot kérne.

70.

Oh hányszor, ijesztő éjein, úgy tetszik:
 Hogy vérben előtte, fagyban a hős fekszik,
 Idegen bércek közt, elhagyva, feledve,
 Végig se' siratva, hanttal se' temetve!
 De megint jó perce, még iszonyúbb ennél,
 Egy gondolat, amely keserűbb mindennél,
 Melyhez ama kint is nyugalomnak véli:
 »Él, él: de világát nem teveled éli!«

71.

Oh hányszor, a két szűz kebelét, hab hányja:
 Vajh mitevő légyen a Rozgonyi lyánya?
 Néha egy-egy tanács indul egész hévvel,
 De maga a szóló megakasztja *dé*-vel.
 »Hátha bizony. . . jaj *dé*! — Tudod-é mit? . . . ah *dé*!«
 »Hát a királynénak elpanaszolnád-e?«
 »Nem!« felel a másik, hirtelen és bátran,
 »Lyánya ha volnék sem! én árva, anyátlan.«

72.

Megragadá Örzse kezeit társának:
 »Igazad van: bűn itt érzeni a lánynak!
 Itt csak ez a sok dísz, fagyos és szent pompa,
 Vagy képmutatónak kell lenni naponta.
 Nem szólni, de nézni: nem nézni: pirúlni;
 Gondolatot színnel, hanggal elárúlni:
 S valamit csak sejtсен a királyné róla...!
 Nem hiszem, éltében fiatal lett volna.

73.

Szabadulás módja nekem immár készen:
 De te oly félnék vagy, leány vagy egészen:
 Úgy-e, te nem mernél... ily viruló korba'...?
 Boldogtalan! *Élj* te; menj te kolostorba!
 Nyersz a királynétól dicséretet ezzel,
 Mátkai nyűgödből, egy szóra, menekszel;
 (Élválasztana, ha már hitvese lennél):
 Semmi egyéb utat nem képzelek ennél.«

74.

»Oh!« — nyögte Piroska, lelki könyűt sírva —
 »Az az öreg embert nem viszem én sírba!
 Nem élne az régen: a remény táplálja,
 Hogy lesz örökösse, támad unokája.
 Most a kegyelemszó felfújta reményét,
 Hogy visszaöröklí háza letűnt fényét:
 Oh, e buborékkal élte is elpattan...!
 Szívem', rántsa ki bár e kéz: *odaadtam*.«

75.

S látva, hogy az ellen amit sorsa végez
 Nincs menedék földhöz, irgalomért éghez:
 É gyöngö teremtés, Piroska, ezentúl
 Kezdte magát törni a kötelességhez.
 Megnézte merőben azt a sötét pályát,
 Míg szeme apránként megszokta homályát;
 S addig erőltette a mosolyt arcára:
 Szívébe is olykor lehatolt sugára.

76.

Mire alig látszott eddig ügyet vetni,
 Most látszik a munkát szinte siettetni;
 Hetek óta foly már — nagy készüllet ímez:
 Mind az egész udvar neki varr és hímez.
 Piroska az éjből is nappalt csinálna,
 Érdeklí fölöttébb az utolsó pálha;
 Sürög-forog, intéz, maga szabja, bontja:
 Oh, csakhogy e gondtól csilapodnék gondja!

77.

Csak mikor eljött a legutolsó éjjel,
 Órjás bizonyosság zuhanó terhével,
 Borult le magános hajadon ágyára,
 Sírt az el-elfúló forrásviz módjára.
 »Anyám, jaj anyám!« — így szakad a szó tőle —
 »Mért kelle sietned oly hamar a földbe!
 Vagy, már ha le kellett kora sírba szállnod,
 Mért oda nem vitted árva kicsiny lányod!«

78.

»Oh mert, ha te élnél, bizony én is élnék,
 Ami velem történt, soha nem történnék;
 De mit tehet a lány, árván, növeletlen,
 Kemény férfiak közt, elhagyva, egyetlen!
 Oh nézz le, tekints le amaz üdvösségből,
 S ha van egy balzsamcsepp földi reménységből,
 Ha van ott irgalom, kegyelem számomra:
 Boldogtalan szívem enyhítsd nyugalomra!«

79.

És felimádkozván hajnali mécs mellett,
 Enyhült is. Azonban készülnie kellett.
 Vidor ifju lánykák fülébe csevegnek,
 Éleven bábjáték az ilyen ezeknek.
 Öltöztetik immár gondos, ügyes kézzel,
 Kiki boldogságból lehetetlent képzel:
 Azt hiszi, nem kell több, csakhogy *angyal* légyen
 A menyasszony s mindjárt mennyországba mégyen.

80.

Még aznap örökös szent fogadást tőnek
 Oltára előtt a kereszten függőnek;
 Ott van a királyné ragyogó udvarral,
 Ott Rozgonyi, büszkén a daliás Tarral.

Piroska kicsinybe hogy holtra nem ájul,
 Erejét kölcsönzi ősz atyja hájárul,
 «Szívből, szeretetből!» — rebegi — hozzá mén...
 Add istenem, e szó legyen igaz! Ámen. —

81.

Őszi levélhullás szomorú szakában
 Ballag haza Toldi, tünődve magában:
 Kiöle a rablót az utolsó házig,
 Most, boszuja hültén, szíve lohad, fázik.
 Levele császárnak s gyöngyös adománya
 Terheli a tarsolyt: jaj de mit ő bánja!
 Szemeit csüggeszti lova lába mellé,
 Mintha sok elvesztett idejét nem lenné.

82.

Kérdezni madártól, nem meri embertől,
 Reszket is a hírért, reszket is a hirtől;
 Ki láncsa szegezve rohanna veszélynek:
 Félve halad szemközt a budai szélnek.
 Ne beszéld ki, bús szél! haraszt ne susogd el!
 Bérci magas visszhang állj elibe, fogd fel!
 Ne hallja korán meg ami úgy is késő:
 Mily messze szakadtak, az a leány és ő!

83.

Budára beérvén, kerülé az udvart;
 Félre-zugon fekvő kicsi házához tart,
 Hol Bence uratlan henyeségben várja
 S kis varga kapusnak cincog citerája.
 Toldi se' kérd sem hall újságot ezektől;
 Bár köhögős Bence csupa jó hírektől,
 De minthogy urával szóba se' mert állni:
 Aranyait kezdé ravaszul számlálni.

84.

Toldi csak elnézte neki egyszer-kétszer,
Végre nem állhatja: »Nosza, hol tevél szert,
Te semmirekellő, e tömérdek pénzre?»
Bence odanyujtá, hogy emelje, nézze.

»Jaj, nagy uram! — mondá — sora van mindennek:
Keresték, nagy uram! az a sora ennek;
Ahol az úr kedves, ott ebe is kellő. . .
De hallgatok inkább — én semmirekellő.«

85.

Így Bence magából kiszédé kérdéslen,
Hogy valaki Toldit szereti kegyetlen,
Valaki, de még ki! nem akármilyen lány a:
Kisasszony, az is fő: bosznia király lánya!

Toldi riadtában majd holt-eleven lett:
Tudta Piroskát, hogy lakik Örszi mellett;
Nem volt vele másik? kérdezte szorongva:
»Volt; az, ki megesküdt, minap a templomba.«

86.

S nem nézve haragját fürgeteges éjnek,
Toldi rohan, száguld, mint kőbóri lélek;
Birkozik a széllel Buda nyílt utcáin,
Havas eső csattog, sistereg orcáin.

Mint a kavargó szél azt mit az ég hullat:
Úgy söpri alá s fel őt is az indulat;
Kebletét a zimankó meztelenül járja,
Veri nagy hullámit haja sötét árja.

87.

Mint farkas az aklot kerülgeti éhen,
Körmöli a földet és rugja dühében:
Úgy őrzí kívül ő a Rozgonyi házat,
Néma hideg kőtől dühösebbre lázad.

El-elrohan olykor s vissza megint újra,
Fejével a falat döngeti és fúrja:
Jaj, ha szegény Lőrinc most elibe lépne!
Ne hagyd, uram Isten, most esni kezébe!

88.

Igy Toldi boszúját tehetetlen ontá;
S mire a föld vére összefagyott csonttá,
Felvirrada ő is, dühe alábbhagyván,
Valahol egy korcsma utcai kőpadján.

Nem aludt, zsibbadság nyomta csak el kába —
Ocsúdva, leszállott önön bús magába:
Ott lelte *hibáját* nagy bánata mellett,
Hogy senkire vádat másra nem emelhet.

89.

S érezte, hogy el kell bujdosnia messze,
Ahol az új párnak híre-nyomát vessze;
Befülni Szalonta mord falai közzé,
Piroska felől még álmodni se' többé.

A reggel azonban szélesre kinyíltott,
Észrevéve Miklós, hogy rossz helyen ül ott:
Felvászorga tehát, s hazafelé menve
Kit lát? a Piroska férjét, vele szembe.

90.

Toldi el akarta kerülni; de Lőrinc
Örvend neki mindjárt, keze messziről int,
Arca ragyog; Toldit üdvözli, kiáltja:
Nincs hova előle menekülni, látja.

S Lőrinc odaadná neki lelkét-testét,
Hívja, hogy ők hárman töltsenek egy estét,
(Rozgonyi most úgy sincs otthon az ifjakkal:)
Toldi csak ezt mondá szigorú szavakkal:

91.

»Ne híj te magadhoz, ne, se ma, se máskor;
Tudod-é mit mondtam neked a viváskor?
Ha te rosszul bánnál — mitül isten őrizz'! —
Ne híj te magadhoz soha engem, Lőrinc!»

De amaz dicsekszik s bizonyítja hévvel,
Mily boldogan élnek szép ifju nejével;
Lássa, tapasztalja: lehet-e már szebben? —
Ámbár hazudott is Lőrinc, nem is, ebben.

92.

Piroska sokat tőn — majdnem lehetetlent,
 Elnyomni szerelmét, az első egyetlen;
 Büszkébb vala, mintsem túrne olyan dolgot,
 Hogy a világ előtt ne legyen ő boldog;
 Az eskü is immár neki erős gyámol,
 Az a reménység is mire apja számol;
 A vérnek is abban lehet egy kis része:
 Nem epe a mézes hetek ifju méze.

93.

És ha talán Toldit soha meg ne lássa:
 Beállhat idővel szive gyógyulása;
 Marad ugyan sebhely: megérzi halálig,
 Ha az időjárás komorabbra válik. —
 Szó nélkül a bajnok búcsút vesz azonban,
 Haza érve, Pejkót nyergelteti nyómban;
 Estig az érc zablát marja szegény pára:
 Ő ólba megy akkor, Toldi — lakomára.

94.

Egyszer, csak ez egyszer — de mit ér, mit használ!
 Látni Piroskáját — jaj! nem övé az már;
 Tőle hideg búcsút — azt sincs joga venni;
 Egy néma sohajtást — jobb oda se menni.
 Hátha szilaj vére — de galamb lesz, bárány;
 Váljon meg örökre — meg, ez egy perc árán;
 Keserűbb lesz akkor — legyen! azt szomjúzza; —
 Így habozott a hős: de az örvény húzza.

95.

Piroska szívét is szaporán döbönték
 Ura dicsekvési: ki a mai vendég;
 Vére-hagyott ajkát emelé tiltóra:
 De a beszéd elhal, nem veheti szóra.
 Egész nap az Istent mind csak azon kérte,
 Hogy Toldi ne jöjön (hisz' úgy sem ígérte);
 S egész nap a szívét mind csak azon kapta,
 Hogy, ha felé sem jön, megreped miatta!

96.

Az az egy pillantás, amaz első édes,
 Marcongló, iszonyú, de gyönyörűséges,
 Repeső, örvendő, bánatos és bánó,
 Felelő és kérdő, viszont szemrehányó;
 Tilos, ámbár büszke egy isteni jögra,
 Kárhozat', üdvösség' mennye, sötét pokla,
 Kétségbe-esés, hol odavész test, lélek:
 Az az egy pillantás ezt érzeti vélek!

97.

Elmúlt valahára, az az egy pillantás:
 Észre se' vón semmit a kenyeres-pajtás,
 Kinek a boldogság mind nyelvire tódul,
 Se hallva se látva sok fecsegő szótul.
 Volt idejök lassan maguk' összeszedni,
 Lassan a beszédnek közzé elegyedni:
 »Így, az idő, termés« — »úgy, a lovak, harcok —
 Ami belül forrong, elfödheti arcok.

98.

Étel-ital közben Miklós szive zsendül
 Vérmes egészségtől, bortul, szerelemtül;
 Iszik az új párért, hogy ihassék érte:
 Nem bánja, ha Lőrinc oda van is érte.
 S mikor a szép asszony, poharát elvéve,
 Már nevető rózsát aranyos fényébe:
 Megfeledé szinte hosszú örök búját,
 Élvezi mit a perc öntudatlanul ad.

99.

Asztal utóján már kedvökre lakoznak;
 S im, erdei süldőt, büszke vadat hoznak,
 Mint eleven, nyújtó-deszkára hasalva,
 Bőre piros páncél, szájában egy alma.
 Tar nekigyürkőzött a gazdai késsel,
 Esett neki visszán szelnie bal kézzel:
 »Addsza« kiált Toldi, s elkapta nevetve;
 Élereszté Lőrinc, sanda szemet vetve.

100.

Akkor — nem tudom én mely csintalan ördög,
 A kis bor-e, melyben ajaka megfördött,
 Vagy az érzés, a már eltemetett, régi,
 Sógta Piroskának, hogy ezt mondja néki:
 »Édes uram, mért is tetteteli kegyelmed,
 Kíméli a *jobbót* a *bal* keze mellett?
 Tudom én, jól láttam, mire képes jobbja:
 Hát a *viadalkor*, az utolsó kopja? . . .«

101.

Lobbot vete Lőrinc nagy-hirtelen erre,
 Képe vörösebb lett mint a malac bőre,
 Bal keze meglódult akaratja ellen
 S visszacsapá a szót, az eredő helyen.
 Vért — amitől ajka majd szinte kicsattan,
 Vért foga a nőnek serkeszte legottan;
 Rámered egy percig sáppadt meredéssel —
 S nézi vadul Lőrinc Toldit a nagy késsel.

102.

De hamar — mint döbönt őze vadon tájnak,
 Iszonyát felfogván az ijesztő tárgynak,
 Visszagurul mintegy teste körül, s száguld,
 Tüske, bozót, sűrű neki jó országot —
 Iramodék Lőrinc egy közel ajtóba,
 Mely sehová sem visz csak a benyilóba,
 Honnan egyéb út-mód sincsen menekedni:
 Ablakon útcára kelle magát vetni.

103.

S mint szeme a prédán megáll fenevadnak,
 Vesztegel egy kissé, cimpái dagadnak;
 De futni ha látja, önkénytelen üldi:
 Csörtet amaz után rettenetes Toldi.
 Eléje Piroska könnyörögve lebben,
 Ésdekel uráért szép neje legszebben,
 Kezére omolva, mély fekete szemmel
 Néz rá föl, ijedten, kérve, szerelemmel.

104.

Látja ölen Miklós a szép szelid arcot:
 Haragja szivéből nyomon elviharzott,
 S mint fekete felleg a lemenő naptól,
 Egyszerre pirossá hajnalodék attól.

Kebeléhez vonja rejtező orcáját,
 Szorítja, öleli tilos mennyországát,
 S lehajolván sűrű, önfeledett csókra,
 Közben susogását így tördeli szókra:

105.

»Jer!« — hévvel, erővel zúdítja lehellve:
 »Jer velem — elviszlek — paripám nyergelve —
 Oda hol még szellő — nap fénye se leljen —
 Megvédlek egy országot — mind a világ ellen!«

Piroska e szónál vette magát észre,
 Mint gyöngé bogár, mely keveredett mézbe;
 Kibontakozott és rebegi esdőleg:
 »Becsületét védd meg, oh lovag, egy nőnek!«

106.

Ott remeg a szép nő, — nem üvölt, nem jajgat,
 Segély kiáltásra nem nyit zajos ajkat,
 Reszket, halovány mint a lilium szirma:
 Jól érzi, hogy ellent állani nem bírta.

Am Toldin erőt vesz keserű józanság,
 Az előtte verdő nemes ártatlanság,
 Ki lovagnak hívja... mintegy maga ellen!
 Becsületének hogy védelmire keljen.

107.

Most látja először — igazán most tűne
 A bajnok elé rút, rettenetes bűne,
 Mire csak gondolni borzalom, utálság:
 Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

Törjék hát!... riadá — az övé is törjék!
 Élve, pokol minden kínjai gyötörjék!
 Nagy keserű bűgás leve búcsuzása,
 S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.

HATODIK ÉNEK.

(1867).

«Gazdagsággal való rakott sirt felbonta.»

Illosvai.

1.

Piroska . . . ez a név! jaj nekem, ez a név!
Hogy tipra keresztül egy boldogtalan év
S közel a másiknak fele is már rajtam,
Mióta e dalra kulcsolva van ajkam!
Még az se merészelt — a *panaszos* ének
Enyhületet hozni az apa szívének:
Egy szomorú kőre ült szárnya-szegetten
S néma didergéssel gubbaszta felettem.

2.

Piroska! leányom kis árva leánya!
Kedvesem egyetlen kedves maradványa!
Ki neved a költő álmaiból vetted,
Anya így szólítván, csecsemő-születtet:
Baljóslatu névvel jöttél te világra!
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka,
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászbán,
Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!

3.

Hamar elment tőled, kora előtt ment el,
Alig ösmerkedvén *na* kis idegennel;¹⁰
S te nem ismerhetted bús életed árát:
Amaz elporló szív teljes-egész tárát.
Sínyleni — oh, hogy ne? *már* sínyled anyádat,
S veled együtt nő majd a csecsemő bánat;
Hanem, amit vesztél, nem érted egészen:
Emléktelen emlék, egy üres hang lészen!

4.

Egy üres hang! Ó! Ó! . . . S hol ecset-, vésőnek,
 (Mít emberi vad dölyf gúnyol teremtőnek)
 Hol van a toll, a szó művészi hatalma,
 Életre idézni ami neked halva?!

Fogsz írni magadnak róla hiú képet,
 Összerakosgatván sok külön emléket:
 Hanem az a kép már merő idegen lesz,
 Boldogtalan gyermek! *a te anyád* nem lesz.

5.

Mi haszna, mi haszna! . . . az a vidor élet,
 A szép kis alakból kisugárzó lélek,
 Mely, mint kicsi csillag, haj! rövid ösvényén
 Beragyogta körét, *egyedül* önfényén;
 Az a komoly érzés játszi kedély mellett,
 Melyért idegennek is szeretni kellett;
 Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem . . .
 Róla vetett árnyék: de nem ő az mégsem.

6.

De talán még jobb így: legyen inkább zárva,
 Előtted az a sír, kedves kicsiny árva!
 Te csak a felszínen, virágain játsszál,
 Legyen a gyász könnyű mely örökbe rád száll.
 Élj te! . . . hisz ő jóslá haldokoló szájából:
 »Itt, itt a halál van: *vigyék a halálból!*«¹¹
 Soha ne értsd a bút, mely ide van írva:
 Vigyük a te részed, mi öregek, sírba. —

7.

Piroska, szegény szív! egyedül s kietlen
 Maradott, hogy Toldi fölverte kegyetlen;
 Mint a virág, melyet zivatar elgázol,
 Kókadva lehajlik, letörötten gyászol;
 Harmat esi: rothad, sugár úti: sorvad,
 Könnye csak emészti, szerelemtől hervad:
 É tüzet ama víz éleszti, nem oltja,
 É vizet ama tűz nem issza, de ontja.

8.

Még ajakán a csók, a bűnös, a bűvös:
 Ki tudja, mikor lesz annak helye hűvös?
 Még hitető szónak fülében a zajja:
 Lessz-e idő, vajjon, mikor ezt ne hallja?
 »Jer, jer!« az édes hang csapja fülét: »jer, jer!«
 Melegíti arcát kárhuzatos gerjjel:
 Oh, bújni, pirúlni, a földbe süllyedni,
 Elveszni! . . . de még is szeretni, követni!

9.

Hol vagy ma, vitézlkő bátor kötelesség?
 Az, kit előbb védtél, maga is ellenség;
 Hol van az oltári szent eskü bizalma?
 Ím, ez erős támasz most egy hiu szalma;
 Szeretni, szeretve, megimádva lenni,
 S nem tudva, boszúból szív gyilkosa lenni,
 A kicsit is bánni, mi az elmúlté lett:
 Hát még az egész, nagy, irtózatoss élet!.

10.

Minden okot, vádat, maga ellen zúdt,
 És menti, kimentti, érte vivó Toldit:
 Ki tudja, mi rejtett fogadás gátolta
 Hogy megnyissa szívét, akkor, vagy azolta!
 S nem volt-e az egész viadal kísértés?
 Bajnoka szívének betegítő sértés,
 Hogy ama jöttmentnek magát oda dobja,
 Csakhogy az oltárnál melegedjék jobbja?

11.

Oh, átkozza dacos, gyermeki makrancát,
 Hogy boszura vette Toldi cseles harcát,
 Vissza nem ízé Tart egyenes szavakban,
 Nem volt bizodalma a nemes lovagban!
 Tart karral ölelni hogy' sietett volna!
 Azóta mi minden beh nem így lett volna! . . .
 S ama képzelt jóhoz, melyet így eljátszott,
 Élte a halálnál feketébbnek látszott.

Szél Piroska, a költő unokája.

46

1867. Nyáron

Harodik enek.

n Szadagióggal való rökösü évi felbontás.
Misváci.

1.

Énnekem ez a nő, jó nekem, ez a nő!
 Hogy, sípra keresztül egy boldogtalan év-
 közt a mátkának fele is márt nyajtam,
 Milyen a dalra kedvesem van ajkain!
 Míg az se mondtam — a parancsot csak
 Én küldtem hinni az apa szívének
 Egy szóra kive áll mátya-nyajtam,
 A mama didorgással gubbasza felkém.

2.

Énnekem! leányom kis érvő leánya!
 Milyenem gyöllen, kedves szagfűnyája!
 Mi, nevé a kőbe, alomából vettél,
 Anya egy szótlenkedés, szeszem, tükrötlet:
 Ragyolatam nevet, jótét se világra!
 Oh, de ne szalgyonrad meg jobban is álka
 Hogy, érvő a kőbe, kőveltem gyárván,
 Mit kőpörcöm alom a Borzongyi hátkban!

12.

Hát még, ha leányi áldozatát méri!
 Meddő legyen inkább, az egeket kéri;
 S visszára viszálván anya-érezményét,
 Meggyűlöli apja lehető reményét.
 Im, hős ivadékban háza dicsón kelne!
 Egyezik a becsvágy és szíve szerelme!
 És most tönkre teszi a Rozgonyi házat
 Vagy keserű balsors, vagy örök — gyalázat!

13.

E szó, ez utóbbi, e kimondhatatlan,
 Vérell lepi arcát, csupa gondolatban;
 Sülyedésén már is megriád, elszörnyed:
 Ajkán idegen csók pokoltüze terjed!
 Oh, hol van elég köny, oltani, e tűznek?
 Vezekelve omlik lábához a Szűznek:
 Szeplőtlen alakja neki égő szégyen,
 S ha mondja is: »ámen,« nem meri: »úgy légyen!«

14.

Nem meri, nem tudja, nem akarja szinte:
 Többé az imádság, érzi, nem őszinte,
 Meg kellene bűnét, s nem bírja, utálni,
 Hazudik, hogy ettől meg akarna válni.
 Már földi reménye idealant romban:
 S elvesze hitét az örök irgalomban...?
 Gyötrelmes az élet, a halál rettentő:
 Maga egymagában viadalmas kettő.

15.

Ezalatt mi történt — akármil — a férjjel?
 Haza került Lőrinc valamikor éjjel,
 Szeretett is volna boszut állni durván,
 De szólani nem mert, Toldira gondolván.
 Jöttére Piroska talpig elirtózott,
 Szívén a gyűlölség hidegen kígyózott:
 Most érzi először, mennyire utálja
 Kinek oh be másra tön fogadást szája!

16.

Én pedig elmegyek a messzi keletre,
 Követem bús Toldit szomorú életre. —
 Nagyfaluba Miklós futtába benézett,
 De az anya-kasban most nem lele mézet.
 Nem gyógyítja szívét jó anyja beszéde,
 Megszompolyodik az Anikó negéde:
 Komoran ezekkel rövid jónapot vált,
 S fölkeresi most nyert *szalontai* odvát.

17.

Ti, kik a hős Toldi örökét lakjátok,
 Jó emberek! egy szóm van elébb hozzátok.
 Idegen lettem már én azon a földön,
 Nem is ösmertek rám, ha oda vetődöm.
 Tán az idősbek közt még szóba hozódik:
 »Itt született, itt nőtt; becsülete volt itt,
 Kenyere is holtig; de világra zülle:
 Ki tudja, ha lett-e, vagy semmi, belőlle?»

18.

Képzetelem szárnyán oda visszatermek,
 S barangolom a tájt, kicsi sápadt gyermek;
 Hallgatom a *három nyárfa* ezüst lombját,
 S tanulom, amelynek tanui, a mondát:
 Hogy telepedtek volt *hajduk* Köleséren,
 Bocskaitól nyerve faluhelyet véren;
 Azután hogy vették Toldi jeles várát,
 Gulya s ezer tallér ütven meg az árát.

19.

Onnan a *háromszáz* — mikor s mez' iránt a
 Haza, Bethlen, a két Rákóczi kívánta,
 Táborba, mezőre, hadakozni hősen,
 Hogy robbana mindjárt, — köztük az én ősem.
 De békeidőn sem vala ottan béke:
 Töröké volt Lippa, sőt Gyula vidéke,
 S hogy el ne rabolja szpahi, préda-rántó,
 Kardosan követte az ekét a szántó.

20.

Onnan a végházak ostora és réme,
 Jó Varga Mihály is hányszor aláméne,
 Kinek a nevével immár török asszony
 Csecsemőt ijesztget vala, hogy hallgasson;
 Ablakon, azt mondják, így szokta kidugni:
 »Kapt el, Varga Mihály! nesze, *iste bundi!*»
 Megesett, hogy Mihály odakün hallgatta,
 S jó lova nyergébe sebesen fölkapta.

21.

Ott van a Szigettó, ma ugar, vagy pázsit,
 (Noha én is szedtem vadréce-tojásit,)
 Hova egy más hajdu a törököt hordta,
 Tetemes váltságért adván ki gyakorta.
 Szigetbe ladikján bekötözött szemmel
 Vitte; soha szökni, bolond feje, nem mer:
 Pedig a széles víz úgy megapadt nyáron,
 Hogy hosszú doronggal evezett a sáron.

22.

Ott van az Órhalma,^{1a} s még közelebb szintén
Teshalom, a Kender nevű érnék mentén;
 Kisdéd halom ez már, horpadva, sülyedve:
 Bár török ezrével van alá temetve.
 Mert ott rakatá le, az *öt* kapitánnyal,
 Már kész diadalmát Győri a pogánnyal,
 Egri, Bakó, Torma, Csizmadia, Jóthe,
 S *Jakab* a most élő Győriek előde.

23.

Támadt vala Bethlen, ama Gábor öccse,
 Fejedelmi székből hogy urát kiüsse,
 Rákóczi fejére a törököt hozván;
 Vele sok budai, temesvári ozmán.
 S mivel, Élesden tul, fejedelme késik,
 Ibrányi fogá fel a török ütését;
 Akkor eszelt Győri egy ilyen furfangot —
 De lankad ez a húr: váltsuk fel a hangot.

1.

Szalontánál csaptak össze,
Folyt piros vér alkonyatig;
Meggzaladt Ibrányi népe,
Meg sem álla Nagy-Váradig.

2.

Emiatt kemény haragban
Rágja nyelvét Győri Jakab,
Hadnagyok közt a legkissebb,
Hajduság közt legderekbabb.

3.

Vesz török csuhát magára,
(Volt elég a csatamezőn),
Kontyot is köt, tarka turbánt,
Patyolatból, piros fezésen.

4.

Harcaszájú pisztoly kettő
S hosszú handsár öve megett;
Ajakán bitang török szó —
Hamis pénz, de jól peneggett.

5.

Táboron így, ló-keresni,
Egy kantárral végig halad:
Hétezerre, úgy mint egyre,
Becsüli a pogány hadat.

6.

S hétezerből háromszázra —
Mennyi jut csak egy-egyfelé?
Látja, hogy ma győzelemre
Nincs egyéb ut, mint a cselé.

7.

Ott a Kenderér, bizonyság!
Rajta innen a Testhalom:
Ott fehérlett *Ali szerdár*
Sátora az éroldalon.

8.

Közelében egy lefordult
Csolnak — szellős tábori pad:
Csolnakon ült a bölcs díván
És — alatta Győri Jakab.

9.

Váltig mondja Bethlen István,
Ősz hajára emlegeti:
Rákóczinak e csatával
Hogy' lement a becsületi;

10.

Váltig mondja, hogy az ország
Fejedelmét másat kíván:
Rázza kontyát *Ali szerdár*,
Keveset szól a bölcs díván.

11.

»Majd bizony, e légy-csipéssel
Úgy megszédült! alig, alig...
Csak az éjjel ránk ne üssön,
Fel ne verjen fris hajnalig!»

12.

Hallja, mint fél a pogányság,
S visszaoson Győri Jakab:
Szalontára, a hajdúkhoz,
Megviszi a hallottakat.

13.

»Fürge hajduk, jó vitézek!
Csöndes, álmos az éjszaka:
Jól behallik, amint ágyúz
Réteken a bölönbika;

14.

Nem süt a hold, gyér a csillag,
Ködbe hamvad parázs tűzök;
Előálmot alszik *ottlenn*
A főlebb nem szíttott üszök:

15.

Nosza, hájrá! a törökre!
Nem hibázhat merész cselünk;
Én vezetlek, ti utánam
Mint az árnyék. Jézus velünk! —

16.

A *futásról* én nem egyszer
Hallgatám a nép öregét:
Ifju lelkem szomjan itta,
Tej gyanánt az édes regét.

17.

Kilenc helység — már ma pusztá,
Szalontai zsíros határ;
Népe gyakran tova züllött,
Míg előlte török, tatár.

18.

Keszi, Kéza, két Vásári,
Gyarak, Vímer, Simonkerék,
Kölesér, Panasz — hol minden
Templomhelyet jól ösmerék.

19.

És, hamikor futni kellett,
A nép kincse: kapa, kasza
Mind a várban lelte helyét; —
Ekkor is volt nagy halmaza.

20.

E kaszákból sok szekérrrel,
Győri gyorsan alávitet;
Messze a tart megkerüli,
Gyöpös az út, az éj siket.

21.

Sok vizes rét, sok mocsár van
A pogány had háta megett:
Szerinszerte mind kaszával
Telehányják az ereket.

22.

A sás kardja, buzogánya
Rejt halálos, fényes acélt; —
Nem kérdezik akik teszik,
Maga Győri tudja a célt.

23.

Már sötétlik pitymalatra,
Hajnal előtt, éjfél után:
Lóra szálltak, lesbe álltak
Győri és az öt kapitány.

24.

Osztva ketté kis csapatjok
A török két szárnya felől:
Százötven ló, s gyalog ami
Benszorult a pogány elől.

25.

Hát csak egyszer, jeladásra,
 Perdül a dob, rézkürt riad;
 Mintha ég-föld leszakadna
 Tomboló zaj, sívás miatt.

26.

»Rajta, rajta! hozzá, hozzá!
 Jézus segíts! Jézus ne hagyj!
 De helyéből, a sötétben,
 Nem mozdúl a maroknyi had.

27.

Csattog a kard, puska durrog,
 Mintha folya bőszi viadal:
 Kézre hurkolt vad lovának
 Vonszolásán ébred a tar.

28.

»Allah! Allah! itt az ellen!
 A derékhad Rákóczival!« —
 Hát megől most nagy-sok sűrű
 Daru rebben, vadlud rivall.

29.

»Merre fussunk, hogy kijussunk?
 Földön is kard, vízben is kard!
 Allah! Allah! már fejünkre
 Égből szórja le a magyart!«

30.

Ekkor aztán: rajta! vágni!
 Mint a vetést, egymás után,
 Szigetenkint és egyenkint,
 Győri és az öt kapitány.

31.

Szigetenkint, lápon, éren,
 Másnap is még, sőt hetekig,
 Úgy vadászták, úgy halászták,
 Élve-halva, mérföldekig.

32.

Sok, szájában kizöldellő
 Árpaszemmel, éhen veszett; —
 Szalontánál a háromszáz
 Hajdu dolga ekkép esett.

24.

Holtig ezért őket Rákóczi becsülte,
 Bőjttel, imádsággal ez napot megülte,
 Hogy megerősíték ingadozó székét,
 S köthete szultánnal becsületes békét.
 Íra *kilenc pusztái* nekik adományon,
 Fel is gyarapodtak tetemes zsákmányon;
 Akkor emelték a várnak erős tornyát, —
 Ezután több útas nézze meg a romját!

25.

Tudom én — el tudnám mondani, hogy épült,
 Mező-Gyarak és több faluhely kövébül,
 Tilalma dacára gyaraki Pethőnek,
 Kit alkuval aztán magok közé vőnek;
 De akkor e szónak se vége se hossza:
 Igazítsuk rúdját az időnek vissza,
 S hátrafelé három öregebb századdal
 Toldi felől ismét így zöngedez a dal.

26.

Otthon vala immár, s bástyáinak ormán
 Bús Toldi naponként elnéze mogorván,
 Mint élemedett sas, kit a világ bosszant,
 Szikláira bámul, egyedül, naphosszant.

Négyszögbe kerített alkalmas erősség;
 Három felől a tájt szegi nagy erdőség,
 Nyúgotra mező s láp, be sem is látható;
 Fekete mély vízzel mossá tövét »a Tó«.¹³

27.

Még most is alantabb völgyellik az utca
 Hol falait hajdan árok koszorúzta:
 Megnézheti bizony négyszögbe határát,
 Ki nem hiszi nékem Toldi jeles várát.

Mellette a Toldi helysége, Szalonta,
 Falusi szűk földjén magát összevonta,
 Kölesértől fogva Kender nevű érig:
 Ötvennyolc telek az, ha igazán mérik.

28.

Kongó palotában, tágas öreg csűrben,
 Hol unalom pállik, pók szó-fon, az ürben,
 Vonszolja egész nap Toldi sötét árnyát,
 S árnyéknál feketébb szivbeli magányát.

Oh mily egyedül van! igazán most érzi;
 Nagy-néha szobáit sorra körülnézi:
 »Ez az *asszony* háza! ez volna!« sohajtja,
 S elfordul, az ajtót szomorún behajtja.

29.

Majd kerüli azt is, rázárja lakatját, —
 Mint, kinek elvitték szerette halottját,
 A terítő helyét kerülni ügyekszik:

Hanem a lelkében szüntelen ott fekszik.
 Vele virraszt későn, vele kél korán Ő,
 Bánattal együtt az unalom is ránó,
 Nap, nap után, hívva mint hóguja gördül:
 Toldi erős válla, súlya miatt, görbül.

30.

Aztán meg ez a nagy, tehetetlen béke!
Téli fakó színben, mint vára vidéke,
Vagy az a nyirkos köd, mely soha nem mozdul
Napok óta onnan: sem esik, sem tisztul.

Nem túrheti: dolgot! valamit! akármit!
S mintha ez ötlettől enyhülne parányit; —
De amely zsákmányra eleven bú rontott,
Haj! elmar az attól minden egyéb gondot.

31.

Munkába mohón kap: rombol, újít, tervel
Vára körül mindent, ami mozog, felver,
Nagy rémületére az öreg várnagynak,
Hogy neki, mint eddig, pihenést nem hagynak.

Ás-vés, farag, árkol, cölöpöl a jobbbágy;
De lassu a munka, előre fut a vágy
S mint gyermek az úton, előre kifárad:
Csupa ördögárka környezi a várat.

32.

Mibe tegnap kezdett, ma félbe' hagyatja,
Változik a kedve, de nem a bánatja;
Ez fekete színű fala a szövetnek:

Viseli ezt rongyig, virági kimennek. —

Majd téli vadászat örö mire gondol,
Látva hogy a zúztól erdők haja kondor:
*Pata*¹¹ rengetegjén, mely még ősi, szízi,
Medve, bölény, farkas szomszédait úzi.

33.

Azután ez sem kell, riadása vadnak:
Belőle az esti lakomák maradnak,
Cimbora-csődítő hosszú nagy ivások,
Vadász társaihoz gyülekezvén mások.

Benyulnak az éjbe, az arany hajnalba,
Át a munkatevő, isteni nappalba:
Orca-pirulással szégyenlik a fáklyák,
Hogy ezek a táncot szemtelenül vágják.

34.

Mert asszony is ottan, kerül be leány is,
 Vonzódva magától, de rabolt zsákmány is;
 Fájdalom! azzá lesz e teremtés gyöngye
 Amivé mi tesszük, »mi erősek«. Gyöngye. —

Immár az egész tél egy hosszú tivornya,
 Nincs benne az éj s nap váltogató sorja;
 Arra is a tündér kikelet ráviradt;
 De Toldi sebének mind nem hozza frat.

35.

Borban, szerelemben noha mélyen gázol,
 Amaz egy csók mérge el nem enyész százzal;
 Olykor az édesbe belehal, míg issza,
 De még keserűbben tér bánata vissza.

Ezt hogy kiszorítsa, eszeveszett fővel
 Búja erős házán dúl minden erővel;
 Mit neki egészség, erkölcs, vagyon, élet,
 Becsület, és jó hír, és örök ítélet!

36.

Mely dolgot az anyja Nagyfaluban hallván,
 Nem bir erőt venni szülei fájdalomán,
 Füle a rossz hírrrel hetek óta telve,
 Mintha körülzúgná erdők sűrű nyelvét.

Izent is, elébb csak szerető szavakkal,
 Majd komoly intéssel, majd feddve, haraggal:
 Hogy fia mért nem jön, soha is, egy szóra? —
 Hú Bence cselédnek egy napon így szóla:

37.

»Fogj be, öreg, fogj be! nincs messze Szalonta;
 Bosszant nagyon engem ez a mende-monda
 Arra, kit én szültem és már az ölemben
 Nevelék isteni igaz félelemben.

Apja se volt olyan — csak irígye költi!
 Se apja, nagyapja, se senkije Toldi;
 Tudná csak, amit rá hazudozni mernek!
 Fogj, Bence: a lelkem' tépi az a gyermek.«

38.

Oda-át meg a vad cimboraság dőzsöl;
Tenger sok italtól Miklós feje gőzöl,
Szeme bortul nedves, tekintete redves,
Előtte ledéren táncol az új kedves.

Most Bence ijedten, az *ifju*, belépe,
Toldinak ész nélkül ezt súgta fülébe:
»Jaj! engem az isten mára se virasszon,
Ha nem apám jó, meg a nemzetes asszonyok!»

39.

Feltámolyodék a lovag, e szót hallván,
Látta is ablakból, együgyü alkalmán
Öreg anyját, amint várába befordul:
Rögtön kiocsúdott feje minden bortul.

Mereven pillantást vete az ivókra,
Nagy bor-pocsolyákra, odavert kancsóokra,
Részegen a dühtől sírvafakadt nőkre:
S kiosont, mint árnyék, hátul a lépcsőkre.

40.

Onnan ereszkedvést lerohant, az ólnak,
Szórire, hátára zökkene Pejkónak,
S ki, az oldalajtón, megeredt felvágva:
Anyja elől futván a messze világba.

Ezalatt Bencével a nemzetes asszony
Törekedék fel, hogy semmit ne mulasszon,
Fiát igazoltan hogy mielőbb lássa:
Jaj! látnia sem kell: hisz' elég hallása.

41.

Odalent még távol hallja miként bögnek,
Trágár dala rikkant buja dőzsölőknek,
Nevetés, káromlás vadul egymást úzi,
Csapja meg a lépcsőn dohos ital bűzi.

Küszöbön undorral tántorodik vissza
Habozva kicsinyég: be nyissa? ne nyissa?
Harag a fájdalommal hogy erőt vesz végre,
Belöki az ajtót, s löki azzal végre.

42.

Ott halavány arccal, hosszú sötét gyászban
 Áll, (csak az árnyéka van belül a házban);
 Keresi — a szíve összeszorul fájva:
 Ki elébe sem jött, hogy ott se' találja.
 Nem tűrheti, látván az idegen renyhét,
 Bosszúság töri meg felfakadó könnyét,
 Arca pirul kissé, s karját fölemelve,
 Bátran, erős hangon, így pattoga nyelve:

43.

»Ki, ki orcátlan had! ez a *fiam* vára:
 Nem hagyom a házát, javait prédára!
 Én mondom, az anyja: el, el! haza innen!
 Parancsolom! tüstint takarodjék minden.
 Megver az Isten még — verjen is az átok —
 Hogy az én jó jámbor fiam' elrontjátok.
 Hanem annak vége: ki, herék, innen! ki!
 Úgy; hamar, egy-kettő! ne maradjon senki.«

44.

Egymásra, körül is, zavarodva pillant
 A cimbora, látván hogy Toldi elillant;
 Férfiak a hátsó küszöbön, a nők is,
 Orr-fintoritással kisorolnak ők is.
 Kiki az indulást várta elébb mástul,
 De maradni aztán egy sem akart hátul;
 Csak a várnagy s Bence bújva egymást váltják,
 Mint elülről mindig hátra rakott kártyák.

45.

Látva öreg Bence, fia hogy' meghökkent,
 Nosza minden vére süveg alá szökkent,
 Keze gyorsabb még, mint szava, gondolatja:
 Somnyelű ostorral, ahol éri, csapja.
 »Te, te, részeg! korhely! ki vagy te? mi vagy te?
 Jó nemzetes úrnak *elrontója* vagy te?
 Hogy áll a szemed? hé? — ne, elől! ne, hátul! —
 Ezt tanultad a te vén, *józan* apádtul? . . .«

46.

Sírhathék vala most Bence az ifjabbik
Mint kicsi korában; nem bírta fel addig;
Köny, hiszen az csak volt, meg orrtekerődés:
De a hang nem váltott: lett nagy öreg bőgés.

Csillapodék aztán apai buzgalma,
Mérsékeli Bencét asszonya tilalma,
Ki előállítván várnagyot és szolgát,
Szigorún kikérdé fia élte-voltát.

47.

Akkor egész estig s hajnal előtt másnap
Nincs hossza se vége a takarításnak;
Mint a pohár, mindent mosatott tisztára,
Fiának, a rossznak, hazajöttét várva.
De hogy elmúlt egy nap, másik is, a hét is,
És Toldi sehol sincs, nem hallja hírét is:
Kulcsait a várnagy hite alá bízza,
S szomorúan hajat Nagyfaluba vissza. —

48.

Bujdosni azonban tova «nádön-éren»
Úzte szegény Miklóst fiúi szemérem;
Szíve a benzápult sok ronda gyönyörrel,
Teli sok önváddal, nagy lelki csömörrel.
De maró vádjához a bős dac is ott van:
Vesztét maga érzi, veszni akar jobban,
Becsületén csüggött, s anyján, amaz egyen:
De ha becstelen már . . . az előtt is . . . legyen!

49.

Útnélküli földet sokat ő bejára,
Egyszer bevetődött hogy, hogy nem, Budára:
Pejkó eszes állat, vagy csupa véletlen
Vitte oda? vagy más: a feledhetetlen?
Látni: ha láthatnál — de nem is óhajtja;
Hallani: ezt végre óva sem óhatja;
A hír, ha kivált rossz, mint levegő, terjed,
Nehéz kikerülni hogy bé ne leheljed.

50.

Tudja Piroskáról, s írja le mint képet:
 Egy kiaszott csontváz, bár idomi szépek;
 Hervadt liliomszál, — így hirdeti szerte;
 Hozzáteszi ságva: »mert az ura verte«.

De talán a hír csak költve vala erről
 Olyanok által, kik nem hiszik emberről,
 (Ritka eset is volt, ha megesett, régen)
 Hogy szíve szakadhat lelki vereségben.

51.

Harcát ez a lélek nemesen megküzdte,
 Lobogót feltűzte, rémeit elűzte,
 Most diadalt ül már szentelt nyugalomban:
 Jaj, de a szegény test — a csatatér — romban!
 Virági taposva, díszei feldulva,
 Nem éled azonnal, sem sok idő múlva;
 Borult az egészre enyészetes árnyék;
 Szárnyait a lélek lebbenti, — de vár még.

52.

Toldi pedig érzé, hogy ütött az óra;
 Kis varga kapusnak egy napon így szóla:
 »Menj, kapus, e tollat sisakomról vidd el
 Tarhoz, a Lőrinchez, ilyen üzenettel:

Holnap hajnal előtt Duna szigetében
 Legyen ott, egyedül, vas öltözetében,
 Velem ott megvíni életre-halálra;
 Nehogy útcán verjem agyon, eb módjára.«

53.

Megijedt a varga s megörült magában:
 Félt is először, de bízott is urában,
 Csiklandja ez ilyen lovagi követség,
 Már csak azon töpreng, hogy`módosan essék.
 Vasárnapi köntöst feszíte magára,
 Lábújja hegyén jár, sose' lép sarkára,
 Út közben a hallott szókat betanúlja,
 S bátran a vitéz úr szeme közzé fújja.

54.

Lőrincnek ugyan jött olyas gondolatja,
 Hogy e hitvány embert fővel kidobátja,
 De legott megrettent a következeztül,
 Gondolja, tanácsot jobb kérni az észtil:
 Mire használhatná e lenyelt kudarcot? —
 Mutat a vargának nem haragos arcot,
 Megkérdi: miféle mesterségen volna?
 Kapott válasz után komolyan így szólá:

55.

»Becsületes varga, tollát az uradnak
 Vidd vissza; nem ez a sora kettős-hadnak;
 Lovagi törvényben a *te* szavad semmi:
 Vidd vissza a tollat: nem fogok elmenni.«
 Kapus eltávozott ilyen üzenettel.
 Lőrinc pedig még csak ezután szörnyedt el;
 Toldi sosem nyugszik, hogy bosszút ne álljon;
 Függetléte immár nyomorult hajszálon.

56.

Köntöse alá vőn szemes acél inget,
 Félve az ablakból s lopva kitekinget,
 Napokig a házból sehova nem mozdul,
 Nagy retesz őrizvén betörő gonosztul.
 Végre a félelemet nem győzi, nem állja,
 Mert az maga magát növeli, táplálja,
 Mint az örök szomj a vízi-betegséget:
 Megyen a királyhoz szabadulás végett.

57.

Páncélba erősen öltözik az útra,
 Kétélű gyilokját az övébe szúrta,
 Köti oldalára legnemesebb kardját,
 Úgy meri megjárni Duna népes partját
 (Mely házak előtt van); onnan fel a várba,
 Vizslatva szemével, sietett az árva;
 S mikor, óra jöttén, palotába lépe,
 Borula ily szókkal a király elébe:

58.

»Fegyveres ittlétem megbocsássa, Felség!
 Hanem földöz engem boszuló ellenség,
 Toldi erős bajnok, úton és útfelen:
 Életre-halálra vini akar velem.
 Csellel, erőszakkal rávett vala, rákért,
 Hogy helyettem ő ví a szép Piroskáért;
 Vített; a leány nőm lett; azután megbánta:
 Örült szerelemre gyúladt fel iránta.«

59.

Lajos összerántá homloka redőjét,
 Nem akart elhinni Toldirul ily dörét;
 Még egyszer a dolgot kérdezi apróra,
 S miután elhitte, komoran így szóla:
 »Se te lovag nem vagy ezután, sem *Toldi*:
 Címered a könyvből *ma* ki fogják dobni,
 Becstellenül a dísz *ma* letépik rólad,
 Róla is. Elmehetsz. Rossz bőröd megóvtad!«

60.

S parancsola egybe' testőr-kapitánynak:
 Elfogatására, mint úti zsványnak,
 Csapatot hogy küldjön Toldinak e percben,
 S tartsa nehéz vason, szigorú tömlőben.
 Az pedig otthon sem vala mlő héten,
 Bujdosik, erdők közt, mint bús bika réten,
 Mely töri a nádat rideg özvegy útján,
 Egész falu sem bír vele a nagy pusztán.

61.

És mint csikasz ordas tél idején, hogyha
 Künt a havas tájék merevonné fagyva,
 Legelőn s erdőkön barom egy se' béget,
 Ó túri soká a kínos, fagyos éhet;
 De mikor nem győzi, faluba ront bátran,
 Útcai őgyelgőt elrabol arcátlan,
 Csecsemőt is néha kiragad bölcsőből,
 Mire a vasvillás falu összecsődül:

62.

Toldi azonképen, hegyet erdőt bújván,
 Nem tud erőt venni, nem is akar, búján;
 Szüntelen a bosszút éhezi-szomjazza,
 De túri ha súlyosb gyötrelme, panassza;
 De mikor a vérszomj kerekedik feljül,
 Be-bejő Budára titkon a vad helyrül,
 Lest olykor az útcán, a Duna szerin, vet:
 Ha kezére kapná valahogy Lőrincet.

63.

Most is *az* után les, — míg a király népe
 Hajtja üres nyomát erdők sűrűjébe.
 Lőrinc pedig éppen tér vissza Budáról,
 Vagyis Dunaszerre, lefelé a várból.
 Lovagi nevének nem töri úgy veszte
 Ahogy a biztosság örömét érezte:
 Toldi bosszújától sok ideig nem tart;
 Jó hát le vidáman, még dúdol is egy dalt.

64.

S íme sarok mellől Toldi reá fordul,
 Ragadá nyakszirton s ráförmede mordul:
 »Jössz velem itt mindjár' Duna szigetére,
Vivni: ne kiáltson rám egy pulya vére!«
 S vonszolta — hiába verdik erőlködve —;
 Csónakot a parthoz találá kikötve,
 Bedobá Lőrincet mint valamely zsákot,
 Maga evedzővel nagy habokat vágott.

65.

Amint már közepén halad a folyónak,
 Egyszerre nagyot rúg s fellibben a csónak,
 Oda tekint Miklós, mellette mi csobban:
 Hát foglya kiugrott s lemerül a habban.
 »Bosszúm' a Dunának nem engedem által:
 Meghalsz, nyomorúlt: de az *én* kezem által!«
 Kialta fel a hős, s lebukott utána,
 S felhozá, mielőtt a fenékre szállna.

66.

Ott az erős bajnok, nôha csak fél karral,
 Úszva eléré a kis szigetet Tarral,
 Letevé a fák közt egy szép tiszta helyen,
 Megvárta sokáig, hogy jól kipihenjen ;
 Akkor szóla: »No Tar, itt az idő, vijjunk,
 Halál ma egyônknek e szigeten dijjunk, —
 Én csak e szál karddal, te egész fegyverben :
 Viadalmunk ekkép van egyenlő szerben.«

67.

Néz vala szét Lőrinc: a vízre, az égre,
 Látja, sehol senki nem jó segítségre,
 Megfutni hiába: közelébb jó kardja,
 Gyors lába Toldinak, mint a Duna partja.
 Elbúsúlja magát, elszánja keményen,
 Bátorabbá teszi most az utolsó szégyen ;
 Halnia kell, tudja; de a reménység is
 Felcsillan előtte: hátha talán, mégis!

68.

Kardját senye Lőrinc forgatja emberül,
 Sok szúrást ügyesen, sok vágást kikerül,
 Toldit e fonák harc majd hozta zavarba,
 Jobb kézre csinálván, amit amaz balra ;
 Fogat csikorint, hogy csak levegőt szabdal,
 (Vala jártas vívni hadakon két karddal,
 Hirtelen a fegyvert veszi bal kezébe,
 S döfi hón' alatt Tar páncélja közébe.

69.

Szörnyet halt. Azután kezdé csak aggódni,
 Hogy' menekül gyorsan a szigetből, Toldi ;
 Nem volt oka: mert a sekélyre vonuló
 Víz kiveré s ott várt csónaka, mint jó ló.
 Hamar átalhajtá a budai részre ;
 Volt gondja, hogy addig ne kerüljön kézre,
 Míg a hegyek, erdők bûvóit eléri,
 Hol az üldözött vad' bús napjait éli.

70.

Lőrincet azonban szigeti apácák
 (Lehet, onnan-túl a viadalt is látták),
 Vérben-fagyban, amint feküdt, meglelvén:
 Elterjede a hír egész Buda nyelvén.

Mindjárt fut az őrség várbul, a királyi;
 Hanem elébb jártak Rozgonyi szolgálái,
 Urokat zöld lészán a hajóba vitték,
 S otthon a nagy tornác földjére letették.

71.

E percben az ajtó kifelé megnyílik
 (Mely az asszonyházba vive, tudniillik),
 Döbbenve Piroska küszöbén ott álla,
 Előtte a férje iszonyú halála.

Sikolta egyet csak, mint ölyű, mint héja,
 Mereven, ahogy néz, maradt szeme héjja,
 Keze a szívére maradott kulcsoltan,
 Térdei megtörtek: összerogyott — holtan.

72.

Lett zavar és sürgés a Rozgonyi háznál,
 Gondolhatni bizony, ily leverő gyásznál;
 Két terítő mindjár', két ravatal készül:
 Idegen sem állja könnyhullatás nélkül.

Egész Buda eljött nézni, halott látni,
 Vala mit szegénynek, úrnak is, ott látni:
 Ragyog a terítő aranytol, ezüsttől,
 Körülte sereg pap imádkozik, füstöl.

73.

Rozgonyi is megjött Kesziből harmadnap,
 Alig bírja magát, inai roskadnak,
 Jártányi ereje sem vala bívába',
 Karon úgy segíték maga szobájába.

De kiszökött onnan, mihelyest nem látták,
 Útat töre a nép sorain; bocsáták;
 S zokogó nagy testtel, csak könnyei hullva,
 Szóttalan a lyánya testére borúla.

74.

Csókolgatta fejér, hidegült homlokát,
 Már befogott szemét, halovány ajakát;
 Majd nézte sokáig, fölegyenesedvén,
 Ameddig erőt vett sírni való kedvén;
 De megint ráomlott, csókolta, ölelte,
 Gyenge fehér kezét keze közt tördelte;
 Így mult el egész dél, meg a délután is;
 Megkönnyezte bizony még aki pogány is.

75.

A papok, és némely hozzá-tartozói
 Egy darabig nézték, nem akartak szólni,
 De mikor már látták, hogy több az elégnél,
 El akarták hívni: várják az ebédnél;
 Hanem ő nem mozdult, nem ügyelt a szóra,
 Sem a szentírásból a vigasztalóra,
 Úgy kelle utóbb is eltépni erővel,
 Akkor is azt mondá, dacról emelt fővel:

76.

»Hisz, *nem* siratom!... kárt se' teszek magamban.
 Gyönyörködöm én csak, kedves halottamban,
 Ránézni örömmel soha el nem únnék:
 Mily szende, milyen szép! mintha csak alunnék.
 Szebb bizony ő nékem most, mint vala élve;
 Ne vigyétek sírba, hadd maradok véle:
 Nem rohad — elteszem téli virágszálnak;
 Hiszen úgy sincs rajta jegye a halálnak!»

77.

Szólt, nagy öreg könnyén átalmosolyogva;
 Hanem elszakították végre, karon fogva,
 Leányát pedig a koporsóba zárák,
 Vele sok szép kincset: egész falu árát.
 Másnap hogy' mene a nagy temetés végbe,
 Nem volna leírni se hossza, se vége.
 Gellérthegyi kőszál üregébe tették,
 S húszan a nagy sziklát ráhengerítették.

78.

Még azon éjjel két tolvaj lakatosnak
 (Neve *Hincz* és *Kuncz* a két gyalázatosnak)
 Az vala napközben kieszelt gaz terve,
 Hogy az új sirboltot gonoszúl fölverje.
 Mennek is, álkulccsal, éjféli sötétben,
 Hamar a sok zárat kinyitották szépen,
 Hanem a nagy kővel száz olyan sem bírna:
 Pedig attól nincs mód beférni a sirba.

79.

Míg ezek ott ide-oda tébnek-lábnak,
 Hallák dobogását súlyos erős lábnak,
 Látták is — az egyik nyomba' megismerte —
 Hol a hold egy sarkon a homályt elérte.
 Nosza »vesd el magad!« lehet azt gondolni:
 Jaj volna nekik, hogy tetten érje Toldi,
 — Mert ő vala, nem más, kit az éji óra
 Hoza kedveséhez bús látogatóra.

80.

Vállait a szirtnek alája feszíté,
 „Az nagy bálvány követ el-felemelité,
 S bemene. Benn függő kicsi lámpa égett,
 Melyet oda zártak lassu halál végett;
 Szomorú fényt hinte a két ravatalra,
 Hol jobbra feküdt Tar, szép hitvese balra;
 Toldi a koporsó fedelét fölvette
 S maga borult, nyögven, a holtra helyette.

81.

„Itt vagy, *enyim* vagy hát én egyetlen-egyem!
 Hült poraid közzé óh hadd elegyedjem!
 Zokogá tört hangon, forró öleléssel,
 Áztatva szeméből nagy záporoséssel:
 Karjába szorítá, szívét szive mellé,
 Eleven tűz lelkét ajkára lehellé,
 Szívta, melengette hosszú erős csókkal:
 S ím — a halott felnéz, felriad ily szókkal:

82.

»Hol vagyok én? Ki ez? ...« s mozdúla, felűle.
 Toldiban a vér is megaludt, meghűle;
 Hátrafelé döbbsent sirató helyéről,
 Bársony kalpaga is ledagadt fejről.

De meg' azt gondolja: »hiszen ez csak álom!
 Nosza álmodjuk, hogy hamar el ne szálljon.«
 Lassan szedi züllött gondolatit össze:
 »Hátha nem is halt meg, el vala *rejtve*.«

83.

Piroska elébb néz — hordja körül szemét,
 Tapogatja elhalt, merevült tetemét,
 Motoz a terfőn, a koporsó leplén;
 Olykor egy-egy sóhaj könnyít vala keblén.

Majd szeme a másik koporsón akad meg:
 Emlékezetében iszonyún virad meg;
 S vérehagyott arccal mint halovány viasz
 Fordúl Toldi felé s kérdi megint: »Ki az?«

84.

Toldi nem állhatja, odaomlik térdre,
 Csókolja ruháit, kezét, ahol érte,
 Szóltja galambnak, édesnek, övének,
 Sári virágjának, szíve szerelmének;
 »Enyim vagy, enyim vagy, te ki másé voltál,
 Kit tőlem irigyelt az élet, az oltár,
 Most a halál keze, a feltámadásé,
 Ád vissza: enyim vagy! soha, soha másé!

85.

»Jer velem!... elviszlek, angyalod, a mennybe,
 Örök új életre, boldog szerelembe!
 Maradj a világnak ezután is halva:
 Nekem élj egyedül, üdvem birodalma...«

De Piroska vissza-rezzene a szótul,
 Hídegen borzadt, mint sziszegő kigyótul,
 Kezeit, mindkettőt, emelé tiltóra,
 S nagy háborodással iszonyodva szóla:

86.

»Fuss tőlem örökre, gyilkosa férjemnek!
 Nevét te ne említsd bűnös szerelemnek;
 Vér van miközöttünk, a sír fenekén is:
 Átkozott légy Toldi — és az legyek én is!...«

Elkábula Miklós e mennykő csapástól,
 Rohant ki vakon, mint hegy-rázuhanástól...
 S Piroska, miatta a nagy indulatnak,
 Ájúlva hanyatlék ismét le, halottnak.

87.

Mire Toldi Miklós hajnalra magához —
 S vissza megint tére Piroska sírjához,
 Hogy a holtak közzül az élőt kimentse,
 S a Rozgonyi háznál valahogy jelentse:
 Zárva lelé, zárral, a sziklai boltot;
 Nem tudja, mi történt? ki tette? ki volt ott?...
 Ül lesben egész nap, aggódva, tünődve;
 Aztán nyoma elvész rengeteg erdőbe.

88.

Mert, hogy a két rabló végre körülnézett
 S kifújta magából a nagy üres félszet:
 Gonosz indulatjok megszállta viszontag,
 Leskődni a sírhoz meg' vissza osontak.
 Füleltek az ajtón: csendes vala minden;
 Benéztek: a *holt* test ott feküdt szeliden;
 Egyik az ajtónál maradott jel-adni;
 Másik a halottat mene fosztogatni.

89.

Összeszedé gyorsan, ami becseszt látott:
 Az arannyal áttört selyem- és brokátot,
 (Anyai jószága vala Piroskának,
 S ő most ide hozta síri palástjának;)
 Leszedé karjáról az arany kősenyítűt,
 Nagyszemű gyémántost, és sok igaz gyöngyűt,
 Ékes ajándékát a király-asszonynak;
 Ki se győzném árát én mondani annak!

90.

Gyűrűit ujjáról, nyakábul a láncot,
 Melyen drága kövek ezer színe játszott, —
 Az arany pártát is, leánykori díszét
 Vele temették el, s anyja letett pénzét.

Mind ezt, sok egyébbel, leterített ponyvva
 Mődjára, köté a terítő bársonyba;
 Azzal odébb álltak, gondosan elrejték; —
 Hanem a gaz munka *végét* se' felejték.

91.

Mihelyest a préda vala biztos helyen:
 Hogy az igaz törvény nyomára ne leljen,
 Felzörgetik éjjel — kapuján lármáznak —
 Apraját és nagyját a Rozgonyi háznak.

Toldi vitéz, mondják, a sírt kirabolta,
 Ők látták, mikor a nagy követ eltolta,
 S jöttek, hogy a dolgot idején jelentsék, —
 Mint jó keresztyénhez illő kötelesség.

92.

Kiált Rozgonyi úr: »lovat a hintóba!«
 Fáklyával előre szalad a sok szolgál,
 Jó, hogy utóléri az öreg sietve,
 Mert bizony a többi halálra ijedne:

Maga is megdöbbsent, de meg is örüle
 Hogy az édes lányát meglátta *felülve*;
 Nem búsul az elvitt kövekért, ruháért:
 Nem adná a világ minden gyémántjáért!

93.

Ott az apa szíve, csordulatig telvén,
 Hogyan áradott ki szemein és nyelvén,
 Nincs szám kibeszélni, se' leírni tollam, —
 S ideje, hogy a szót rövidebbre vonjam.

Piroska azonban nem örült, és nem szólt,
 Hagyta magát vinni mint egy eleven-holt,
 Sohajtva csak ennyit rebeg a hintóban:
 »Oh, miért nem hagytak csendes koporsómban!«

94.

Másnap a királynak is esett hírével,
 Rozgonyi sírboltját Toldi hogy' töré fel,
 Mire a két tolvaj hiteles bizonyság:
 Bíró előtt is, lám, esküvel azt mondják.
 S kimene országgá, súlyos teher alatt,
 Megye-ispánokhoz a nagy parancsolat:
 Toldi veszett farkast, had-szerbe, nyomozzák,
 S élve avagy halva Budára behozzák.

95.

Hirdete egyszersmind esztergomi érsek
 Toldira nagy átkot, szélyel a községnek:
 Legyen átkos minden betevő falatja,
 Még annak is, aki házába fogadja,
 Aki befogadja, rögtön ki nem adja,
 Szabadon, életben, bújdoklani hagyja; —
 Megölni se' vétek, sőt érdem eloltni...
 Föld ha el nem nyeli, hova lesz most Toldi?

HETEDIK ÉNEK.

*»Vagyon Lajos király oly nagy készüléiben,
Sok erős vilézek vannak seregében.«*

Illosvai.

1.

A haragos hajnal köte vérszin övet,
Hogy Lajost álmából felveri egy követ;
Gyászos levelet hoz, sietős az útja,
Mi van a levélben? a jó Isten tudja,
Mert fekete azon a zsinór, a pecsét.
Bontsd fel, király, bontsd fel: megölték az öcséd!
Olaszok ölték meg, orozva, titokban,
Önnön hitvese is részes a dologban.

2.

Hamar átfutá az írás foglalatját,
Hamarabb a halál színe ábrázatját,
Lehanyatlék búsan egy nagy zsölye-székbe,
A könnyü levelet sem birta kezébe'.
Könnyü volt a levél, de nehéz a bánat,
Mélyet abban *Károly* küldte rokonának;
(Olasz herceg volt ez, más nevén Durazzó;)
Végtére Lajosból így töre ki a szó:

3.

»Jaj, szerelmes öcsém, boldogtalan Endre!
Hát ilyen koronát tettek a fejedre?
Jaj! ezér' kellett oly ifian megválnunk,
Hogy utolsó légyen az a búcsu nálunk?
Nem is búcsu volt az, nem is volt bánatja:
Mert, mikor két gyermek a játszást elhagyja
S megvállik: örökre? vagy csak néhány percig?
Az előttök mindegy, közönösnek tetszik.

4.

Jut eszembe, oh jut! szende mosolygásod:
Te valál a »jámbor«, én voltam a »vásott«;
Emlékszem szavadra, szőke szép hajadra,
Fekete szemedre, tetszetős magadra,

Mikor atyám elvitt, játszani kis társat
Kis leányt ígérve — igen, ölö nyársat!
Vitt, hogy növekednél a királyi székre,
A nápolyi trónra — igen, mészárszékre!

5.

Mit használt a gyűrtü, melyet a hív anya,
Hogy acél ne járjon, az ujjadra vona?
Mit az egész bűbáj, csudatékony varázs?
S a minden varázsnál jobb anyai tanács?...

Fekszel, temetetlen — ha csak elbukásod
Helyén idegen kéz a földbe nem ásott;
Ki fogá be szemed? ki siratott végig?...
Oh, ez iszonyú bűn feljajdul az égig!

6.

Nem szablya, hegyes tőr: gyalázatos zsinég
Vete véget, korán, ifjú éveinek!
Nem világos nappal, hanem éjjel, orvul,
Megejtve, kicsalva hűtlen női karbul!
Johanna, Johanna, átkozott feleség!
— Nem feleség: buja, rothasztó fenéség! —
Hogyha ezér' isten, s karom meg nem büntet:
Nincs több a világon, megtorlani, büntett!«

7.

Így önte ki Lajos, hogy tudtára esett,
Szíve telijéből valami keveset,
De azért bús gonddal tele maradt színgig:
Soká lesz az, mikor bánata megszűnik.
Azonban a rossz hír, s ki a rossz hirt hozta,
Minden élő lelket nosza felriaszta!
Felzúdúl Budavár, mint a darázs-fészek;
Urokért, Lajosért élni-halni készek.

8.

Zendül a sokaság, a hírt adja-veszi,
Kit elébb s tovább lél, tudja-e? kérdezi;
Sok már ugyanannak beszéli negyedszer,
Akitől maga is hallotta nem egyszer.

Ez lovát keresi, szalad az nyergelni,
Mintha már egyenest harcba kéne menni;
Csörög a kard, páncél, fenyeget a lándsa:
»Háboru! háboru!« a nép riadása.

9.

Nem soká Budáról, széles haza-szerte,
A hadra-hívó kard fejét fölemelte,
Majd ősi szokással: mártva meleg vérbe,
Majd *írva* pirosan királyi levélbe;
S valahol átvitték, valamerre mentek,
Lőn háborodása minden rangnak, rendnek:
Pap a papi széken, nemes a nyeregben
Festi a közös gyászt fekete színekben.

10.

Azt tartá a levél, hogy bizonyos napra —
Legyenek felgyúlva Budán, Szent-Jakabra.
Időközben a vas mindenfele duzzadt,
Köhögött a kohó, a pőröly is izzadt;
Eke, boronástul, betegen hevernek:
Másra kell az acél, gyilkos hadi szernek;
Hadi hirtől hízik a paraszt a húsön:
De meleg a műhely, bár a nap ne süssön.

11.

Lajos is mindegyre készüléshöz látott,
Csakhamar elhagyta fényes Vizsegrádot,
Hova édes anyját látogatni volt fel,
Kölcsönös panaszban nem sok idő mult el.
Most Budán székelve, éjt-napot egygé tesz,
Bú-elfelejtésfíl ezer dolgot végez:
Tart tanácsot, ír, vagy csapatokat szemlél,
Nincs olyan időperc, kibe' dolgot nem lél.

12.

És már a *királyi* hadak egy dandárja
 Budai vérmezőn az indulót várja,
 Zászlói lobognak keleti szellőben,
 Liliom virággal teleírva bőven.

Büszke nyakát a struc magasan felhordja,
 Aranyos patkóját orra között tartja,
 Mellőle a négyes szalag se' hiányzik,
 A kettős kereszt is fodorodva játszik.

13.

A király madara s liliomi mellett
 A vezéri zászlót lengeti a szellet:
 Dült paizs a címer két fehér galanggal,
 E fölött koronás, szárnyas ezüst angyal.
 Hédervári Kont az, — Miklós főpohárnok,
 Kít Lajos vezérfél ada e dandárnak;
 S hogy az indulásra nem hiányzott semmi:
 Lejőve a király, tőlök búcsut venni.

14.

»Nem járatlan út az, ismeretlen vadon,
 Hova nektek — úgymond — indulástok vagyon:
 Mentek Sztiriának és Gyula-Vásárnak,
 Hol vitéz szomszédim nyílt karokkal várnak.

Amerre ti jártok, azt a földet ott a
 Magyar had, fiaim, másszor is tapodta:
 Hova im e strucok mostan vezérelnek,
 Ott lenge *turulja* dicső nagy Etelenek.

15.

»Értek Udinába, Etele halmára,
 Most is áll a tetőn régi mesés vára;
 Balfelül a tenger s Akviléja¹⁵ marad,
 Észetekbe hozván ama jós madarat;

Akkor vette magát a mocsarak népe
 — Hol ma úgy fennhéljaz — vízi Velencébe:
 Kerüljétek, mondom, e mocsárt s lakóit,
 Víznek és száraznak kétszinü csúszóit.

16.

»Hanem Páduába útatok vegyétek,
 A szegény versköltőt el se feledjétek,
 Ki, midőn Etelét istenekhez mérte,
 Kicsibe' hogy máglyán nem lakola érte.
 Jobbfelé marad egy völgyi kies róna :
 Ott fekszik Milanó, Mántua, Veróna,
 Melyek nagy Etelét most is emlegetik,
 Soha, míg világ lesz, el sem is feledik.

17.

»Akkor más idő volt: de ti most már békén
 Jártok Olaszország innetső vidékén ;
 Sorba jó Ferrára, Faenza, Rimíni,
 Hol az út a tengerpartra fog levinni.
 Valahol útatok, valahol átkeltek,
 Azt ne halljam én, hogy bántsatok egy lelket,
 Vagy sarcot vegyetek, vagy ragadozzatok!...
 Én szent koronámra szennyet ne hozzatok.

18.

»De mikor a Trontó vizén áthaladtok,
 Jusson eszetekbe, hogy *Nápolyban* vagytok!
 Ott Akvila vára fogad, a hegyen túl —
 Ellenséges földön visz az út ezentúl.
 Ott a sötét zászló kibontva dagadjon,
 Milyen irva öcsénk *halál-képe* vagon!
 Vitézek, fiaim: bízom tibennetek!
 Isten vezéreljen. Jó utat. Menjetek!«

19.

Ezt hallván a tábor lelkesedve kiált :
 Éltesse az isten, éltesse a királyt!
 Zendül a zeneszó, ropog a had lába,
 Fényesen kigyózik görbe völgy torkába.
 A király ellenben visszament Budára,
 Hova országgyűlést rendelt Péter-Pálra ;
 Nem lesz ott kímélve se' csapat, sem költség :
 Egy hang lesz a gyűlés, abban semmi kétség.

20.

Másfelül az udvar, királyné udvara,
 Régi Vizsegrádon gyászba merült vala,
 Mert mostan az özvegy — Károly nagy királyé —
 Ott tartja lakását, Erzsébet királyné.
 Vizsegrád, Vizsegrád! hol hajdani fényed?
 Magas fellegváradsz? parti építményed?
 Dunapart hosszában kerti ékességed?
 Mérföldekre nyuló, párdudlakta nyéked?

21.

Ott, hol négy királynak azon idő tájba'
 Megfért volna minden udvari pompája,
 Meg sem töltve bizony negyedfélszáz termét:
 Most rókaiféle sunnyog, ássa kicsiny vermét.
 Nem néz le kevélyen a Dunára kapu,
 Belül is a zöld tért gaz veri lapu;
 Oda van a lépcsők márvány büszkesége:
 Nyolc egész nagy ölnyi pazar szélessége.

22.

S a négyszögű udvar eme lépcsők felett,
 Negyven láb magasan — hej! az is oda lett,
 Nem ragyog a földje márvány kirakással,
 Nincs beárnyékolva illatozó hárssal,
 Nem is veszi környül nagy paloták szárnya,
 Száz meg száz ablakkal a kies Dunára;
 Maga a koronát féltő hegyi fészek,
 Az is összeomlott, letörék a vészek.¹⁶

23.

De mihaszna borong rajta képzeletem!
 Sírótalálattal föl nem építhetem. —
 No s hát, a királyné vizsegrádi háza
 Endre herceg után öltözött mély gyászba.
 Ottan a csillámló fejedelmi pompa
 Büszke ábrázatját feketébe vonta,
 S a bú, mintha úlna királyi ünnepét,
 Felvette magára legszebb öltözetét.

24.

Hallván a gonosz hirt, seregesen gyűltek
 Királyné asszonyhoz nemes úri hölgyek,
 Hajadon és özvegy, és kinek a férje
 Fő-fő rangot visel, fiatalja, vénje.

Jártak hosszú sorral a nagy palotákban,
 Vetekedve mintegy szomorú pompában,
 Szaporiták versent a királyné jajját,
 Hangosabbá téve szózatot fájalmát.

25.

Számtalan sok gyertya, mint egy-egy szövétnek,
 Hófejér viaszból, éjjel-nappal égnek,
 S nagy öreg harangok, viradattól estig,
 A tornyok falait szinte megrepesztik.

Vége-hossza nincsen a gyászos menetnek:
 Mindennap, azt vélnéd, egy királyt temetnek,
 Mondatik mindennap búsan zengő mise, —
 Annyi pazar pompát nem látott senki se!

26.

Maga a királyné, földig gyászruhába',
 Mindennap misére megy a kápolnába,
 Mely a paloták közt áll vala középben,
 Remek építéssel, a várhegy tövében.

Koldusok, szegények, fölemelt süveggel,
 Gyülekeztek oda minden áldott reggel,
 A királyné pedig alamizsnát oszta,
 Ki után a sok pénzt három leány hozta.

27.

Azelőtt sem sajnált ugyan ő felsége
 Adakozni bőven isten-dicsőségre:
 De most adományát tízszeresen adja,
 Hogy legyen istennél több a foganatja.

Klastrom emelkedik, fényes templom épül,
 Ne kíméljék, úgymond, telik az övéből;
 Jut is abból minden papnak és barátoknak:
 Az isten szolgálai szűk időt nem látnak.

28.

De mikor bevonúl éji rejtekébe,
 Nem hagyja nyugodni véres multak képe:
 Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett,
 S haldokolva hörgi: »gyermekért gyermeket!
 Zács Felicián az, követi családjá:
 Őket hosszú sorral a királyné látja.
 Szomorú az eset, miről egy időben
 Zeng vala bús ének lantban, hegedőben.

29.

Zács nádor, ebédnél, palotába ronta,
 Amért a királyné, lányát, ifionta
 Általadá öccse buja szerelmének, —
 Így tartja felőle a hegedős ének;
 Kardrántva rohant a gyermekinek érte,
 De csak a királyné jobb ujjait érte:
 Zácsot ezért örök ott helybe' levágák —
 Aztán negyedízig minden rokonságát.

30.

E *kép* üldözi most, a Feliciáné;
 Emiatt nem nyugszik Erzsébet királyné,
 Hogy szörnyü halált halt kedves fia Endre;
 Csak egyéb csapás is ne követné rendre! —
 De Lajos (ártatlan emez átkos tettben)
 Vala bosszuálló kemény készületben;
 A nemesség is már csapatait hozza,
 Száz, vagy ezer számmal, — kire hogy van osztva.

31.

Oh, ha ecsetem most méltó lenne rátok,
 Lajoshoz sereglő régi nagy családok!
 Összefoghatnálak egy búfbajos körben,
 Hol magát az utód lássa, mint tükörben!
 De sem a képrót süker nem biztatja,
 Sem az idő és hely mostan ki nem adja:
 Legyen elég, pusztán nevek érintése,
 Mint tavon a föcske szárnya legyintése.

32.

Ott lebeg a Laczfi hőszinü sárkánya,
 Messze kis Erdélyből hozta ezüst szárnya,
 Maga István vajda feje a csapatnak,
 Fiai, testvéri tőle nem maradnak;
 Mint egy büszke folyam ága-bogát vonja,
 Követé a vajdát sok hősi rokonja:
 Laczfi Endre, Miklós, Pál, Mihály testvérek,
 Osztyálosi *Apor* László nagy nevének.

33.

Ó az, István vajda, koronás Erdélyé,
 Kit Lajos e harcban tevé fővezérré;
 Nem ifiú, nem vén : haja vegyes ősszel:
 Barna férfi-erő, tiszta ezüst ésszel
 Bölcs vezér, tanács, — de bátor, erős harcfi,
 Példabeszéddé vált : »ez második Laczfi!«
 Így szokás, nagyítva, hímet varrni róla,
 Nem szokás azonban venni szórul-szóra.

34.

Ott van a hú Miklós, a nádor Giléti,
 Vele jött az öccse, és két fia néki;
 Címerül egy rózsa hat levelét hozta,
 Benne pajzs, fehérre, feketére osztva.
 Mit jelent e két szín, mi jóslata ennek?
 Ember! a sors útját mondod véletlennek:
 Két mező fekete, ugyanannyi tiszta:
 E négy bajnok közzül kettő nem tér vissza.

35.

Ott van a Geréni s Homonnai Druget,
 Nádor öccse, Miklós, vezeté ezeket:
 Olasz vér, de vegyült magyar anyatéjjel,
 Lobogója díszlik a hét seregéllyel.
 Távolabb csoportoz Budaméri Konya,
 Szécsenyi ős fának hajtása, rokona:
 Címere jelenti: az oroszán rajta
 Keresztet emelvén, hogy Széchenyi fajta.

36.

Hozza Bánfi büszkén busa ökre szarvát,
 Miklós, fia bánnak, maga is bán, horvát.
 Andrási Temesből címert hozza szinte:
 Koronás két arszlán és kardos levente.

Amaz *Andorástól* származik e család;
 Hirdeti a címer ennek viadalát
 Mikoron fejére szálla Szent Istvánnak
 Az első korona, az első királynak:

37.

Ünnepel Esztergom, mint a haza szíve,
 Ott az ország nagyja, meg a külföld színe:
 Papi és világi fejedelmi vendég,
 Kemény láncsatörő, bajvívó leventék.

Az nap öröme réttanak egymással
 Egy idegen bajnok székely *Andorással*,
 Ki fejét amannak vállastul leszelte:
 Címerét Istvántól ím ez okon nyerte.

38.

Ott lebeg a zászlón Drágfi vasmacskája,
 A Nádasdi nádja, koronás kacsája;
 Ott a hegedű-pajzs, melyet ama gazdag
 Bebek István és György, Dancs fiai, hoztak.

Jól juhászcodott ám ősapja ezeknek,
 Hol Sajó vizével összefoly a Csetnek:
 Tündér adományból raka hét szép várat;
 Címere a tündér,¹⁷ csuda asszonyállat.

39.

Messziről mutatja Lukácsot, Bertalant
 Fekete mezőn *le*, három fehér galand,
 Hogy ők ama híres nagy Héderváriak,
 Kont Miklóssal vérént való atyafiak.

De Ugrin fiának, mert ez már Ujlaki,
 Paizsán *keresztbe* folynak a szalagi,
 Melyet egy koronás, szárnyas angyal őriz;
 Törzsapja ez ágnak Hédervári Lőrinc.

40.

Hozza Szécsi Miklós a maga dandárját:
Kétfejű nagy sassa teregeti szárnyát.
Vele bajnok öccse, az ifju Ivánka,
Ivánka az ifju, Vasmegeye virága.

Szubics fia Pál is — már új neve *Zríni* —
Siet apja derék hadait felvinni:
Paizsán a két szárny Zríni-serénységet —
Jelöl a kő-bástya Zríni-keményiséget.

41.

Hegyezi saskörmét Kanizsai János,
Fekete félszárnya vérmezőben szálldos,
A Rozgonyi féniksz förödik tollában,
Draskovicsén két sas, páros orosz lány van.

E zászlós urakkal sok nemes dalia,
Összegyűlt sok régi nagy nemzetség fia:
Csapi, Gúti, Kemény jelesebb közülé,
S két Forgács-fiu, kit Bebek Anna szüle.

42.

Pajzsukon a tenger aranyhaju lánya,
(Nem *Mária*, bizony, magyarok királya!)
Meztelen a karja, vállalai és melle,
Mintha övig épen a habokból kelne.

Festés: de ki látja, nézi elevennek;
Ha leány, elfordúl, ifju örvend ennek,
Szeme egy-két percig rajtavesz a képen;
Forgács Andor kapta; elmondom, miképen:

43.

Omlik a *tatár* nyil felhőszakadása,
Messzi-földre hallik jégeső-zúgása,
A Sajó út nélkül tántorog, mint részeg:
Vérökkel itatják jó magyar vitézek.

Vérbe alkonyúlt le a nap is Muhinál,
Veszve minden! Béla fut, a király!
Futtába' két Forgács fődözi testével,
Majd csak egyik: *Andor*, — bátyja elestével.

44.

S már nem biztos vára: se Znió, se Gimes,
Tovább a királlyal fut az ifjú nemes,
Távol Adriába, tenger szigetére,
Hol Béla, mint vert vad, kipihenhet végre.

Ott egy nap az ifjú hogy a parton jára:
Ím, zátonyon úlve, tenger habléánya!
Nagy haját fésűli, — arany tündöklésű
Hajából aranyport szikráztat a fésű.

45.

Hattyu-ingét Forgács mihelyest meglelte,
Neki sem kellett több, gyorsan felölelte;
Megijedt a habok Tündér-Ilonája,
Hogy idegen kézben hattyúi ruhája.

Kérte, adná vissza, nagyon szépen kérte;
»Od'adom — szólt Forgács — ha megsókolsz érte!«
»Nem, halandó, azt nem! jobbat teszek annál,
Egy tündéri csóktól hamar elhervadnál.

46.

Nem, halandó, azt nem. De ha tudni vágyol,
Mít rejt a jövőndő, ez a sűrű fátyol:
Ám halljad.« Azonban, övig a kékellő
Vízben, közelebb jött s így danol a sellő:
»Egy fiatal fának látom erős törzsét,
Melyet annyi század vihara sem tör szét,
Inkább lombosítja minden újabb tavasz:
Örvendj ifju ember! te vagy az, te vagy az.

47.

Nőni fog családod fényben és hirnévben,
Gyökere izmosúl királyi hűségben
Valamíg az Árpád fejedelmi vérit
— Már csak harmadizen — sirba nem kísérik.
Akkor új király fog érkezni habomon
S főlemeli székét az előbbi romon;
Lajos, Lajos, Lajos leszen fia ennek,
Kit nevez a magyar Nagynak, egyetlennek.

48.

Negyven év forog le, közel egy fél század,
 Hogy ő sárba viszi a királyi házat:
 Haj! mert e családon *vér* nehezül s átok
 Melyet a leányán teljesedni látok.

Forgács léssen az is, *Forgács*, ki megóvjá,
 Hogy bitang kézre ne jusson árva trónja...
 Hiába! hiába. Sulyos a vér-átok...
 Zavarodik a víz: zagyva képet látok.»

49.

Így zeng, de süketnek, vízi leány dalja,
 Mert az utólját már a vitéz nem hallja:
 Lebocsátá lankadt tetemít a fűre
 S elaludt, mint a tej, szépen, ahogy úle.
 Most a leány kiszállt — nem habozás nélkül,
 Szégyellte magát az aluvó vitéztől, —
 Hattyu-ingét gyorsan szép testire ölté,
 Szárnya csattogása Andort is felkölté.

50.

Mohón kap az ifju a szép sellő után...
 Mintha álom után... hiu szellő után...
 Soká még a parton tünelődve jára,
 Majd iratta képét öse paizsára.
 Örömet engedte azt hordani Béla
 Mindenütt, hol később megfordul acéla:
 Hadban, öklelésen, párbajon és tornán,
 Sátoron, pecséten, zászlón, sírja ormán.

51.

Most utódja Miklós, vele öccse András,
 Viseli a címert: két fiatal *Forgács*.
 Berényi pedig jött fürge mókusával,
 Révai tátongó fene farkasával;
 Sárkány-fogakat hoz Bátori, Szokoli,
 Butkai, s ahányan e törzs ágrokoni;
 Csáki fölismerszik véres emberfőrül;
 Lóránt fia Lóránt fakadó fatőrül.

Rons o. Tóth.

Alderróni dicsőitől főnőtt fia' volt. Lovász mester mások, Tóth o. Rons
mészes, miért? nem tudni. Míg azt 1322 körül. Fia: Miklós (Tóth o. Rons)
Lóki és Borsalan. A két eszköztől kecs van tudni, kivéve hogy Borsalan
Dalmáciaon Isceack várnál vinnét barátságát; Kijolgyon veszt, itteni anemai.
kárak, hízóval, vész, barni, varasdi földpán; Kijolgyon veszt, itteni anemai.
és katta Salgon vész. Vós erényt. Képek is névre & irben megtele. 1367. -
fia: Miklós Borsalan, Lóki. Vagy az elpárt vagy az accolina fia a
nyomán de legyere Borsán & Borsalannat, juty két fia vele dicsőit: Imre
vendéssé 1418, machó bán. Lóki fia Miklós az mai Uglaki néven,
Hungary néven Rossz néven, ama híres. Csimar (Rons Miklós nádoré 1363)
bán dóla fakcs paris kéz fakcs patag keszre, egy legfő lé, egy alatt a
paris fakcs, mint valamely fehért patag keszre, és patag keszre anyag, váltak
frangy, kelgy kesz kecs kecs patag patag patag a patag kecs kecs
kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz
fakcs dóla, a patag patag patag, nére a kesz, fakcs fakcs patag patag
patag patag kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz
patag patag kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz
patag patag kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz kesz
akéje. -

Hagyat arca.

Évek 1401.

Rons. Miklósé 1363.

Uglaki Miklósé 1407.

Miklósé 1519.

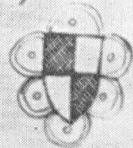
Sandj. Jánosé 1521.

Jederróni Lóka.

Jyelski Miklósé 1349.

Lóka, 1349.

Arjos gyümölcsöje.

1349.

Kaniszi Jánosé 1411.

Sandj. Jánosé 1409.

A Toldi szerelmében szereplő nemzetségek címereinek rajza. A költő kezemunkája.

52.

Hozza homály ökrét kék mezőn Balassa,
 Zászlós Frangepánnak röpiül tarka sassa;
 Garai kígyója mérgesen növekszik,
 Ama Bethlenéhez hasonlónak tetszik.

Egyszerű a Zudár sejtés ablak-ólma,
 Mellyeszti galambját a Telegdi sólyma;
 Nádasdi-rucája Gersei-Petőnek
 E két nemes ágat hirdeti egy tőnek.

53.

Hát még ama nyilas Bocskai-oroszlány!
 A Majtényi teve, a Viczai sas szárny!
 Büdi bújdosója, a Csetneki halak!
 Kisvárdai kígyó, mely farkába harap!
 Mondjam-e Szentgyörgyi zászlaját, csillagját?
 Apafi szőlőjét, kardra szúrt sisakját?
 A Derzsi-oroszlánt, a Szirmai-rákot?
 A Rajcsányi medvét? az egész világot?...

54.

Ki győzné ezeket szedni laistromba,
 Hogy a dal szövése ne legyen goromba?
 Nagy erdő ez együtt: ennyi sok családfa,
 Viruló díszében mind egyszerre látva!
 Emez fiatal még; az terepély iminár,
 Sudarán sas fészkel, barna felleg himbál;
 Csonkítva, lenyesve hajt amaz új ágat:
 Mai nap is élő díszes unokákat.

55.

De ti, kiknek ösét a dal édes gondja
 Nem hizelgő verssel koszorúba fonja:
 Felhat-e hozzátok az egyszerű ének,
 Egyszerű kebléből a nép emberének?
 Vagy hazai lantra fületek már gyöngö?
 Föl sem veszitek, bár *neveteket* zöngje?...
 Sír bennem a lélek és e mai kortul
 Vígasképen a múlt dicsőséghez fordul. —

56.

Most a kopasz róna Rákoson virágzik!
 Most buborékot hány: sátortul nem látszik;
 Most lobog a zászló ezerféle színben,
 Rajlik a vidor nép, csillog-villog minden.
 Messze a mezőnek fakó meze füstöl,
 Porfelleg kavarog, melyben a ló prűszköl,
 Egy út az egész táj: a csapatok gyűlnek,
 Mint haragos felhők, egymásba vegyűlnek.

57.

Ott van ami csillog, ott van ami ékszer,
 Mít csak a szem láthat, s nem láthat elégszer;
 Ott hányja virágát mindenik nemzetség:
 Kitesz a királyért a magyar nemesség:
 Maga, lova fényes; paripája kényes,
 Arábia szűlte, vagy tatár vadménes;
 Nem sok a gyalogszer, legtöbbje lovas had;
 Kiféle? miféle? címerén olvashadd.

58.

De a vármegyékből szinte sok jó lánca
 Gyűle gyalogszerrel, hogy Nápolyt meglássa:
 Itt is, ott is mozog, hullámlik egy csapat,
 Mint búzavetés, ha szélben árad s apad.
 Ezek nem címerrel, bokrodzó sisakkal,
 Jöttek suta fővel, egyszerű sipakkal,
 De azért kemény nép: szívők mind huszári,
 Nem tehetnek róla, ha gyalog kell járni.

59.

Ti is feljövéték, barna kunok, jászok,
 Szemes, ügyes, virgonc nyilvető ijászok,
 Vagy nehéz ostromban faltörő bakosok,
 Mikor öklelőznek a várdöntő kosok.
 Lajos e hadakkal maga tábort járat,
 Legelébb talpon van, legutólszor fárad,
 Futtatja egész nap, zavarja seregét,
 Porolván a puszta fakó köpönyegét.

60.

Hej, micsoda roppant óriás madár ez!
 Széles szárnyaival csak a földön jár ez,
 Kiteríti néha, mint valami héja :
 Mérföldet kanyarít egyszeri karéja,
 Összecsapja megint, hegyesen, mint fecske,
 Úgy búvik előre hosszú vékony teste;
 Kanyarodik, szélt vesz, ritkul, összeforrad:
 Mintha *egy* élő test vón' az egész sor had.

61.

Mintha egy élő test : földön csúszó sárkány...
 Mintha báránfyelleg... sokszínű szivárvány...
 Lendül a sok zászló maga-fogta szélben
 Majd egymás után, majd ezer is egyszélben.
 Sárga lován Lajos maga úgy cikázik,
 Mint mikor a gyermek tükörfénnel játszik;
 Futos a had előtt, mint egy futó csillag;
 Ragyogó sisakján nagy fekete tollak.

62.

De izzó nap után, mikor a hév enyhül,
 A lovag is fáradt, meg a ló is renyhül:
 Vissza sátraikhoz, vidám lakomára
 Széled a poros nép, a lihegő pára.
 Füstkoronát tesz fel valamennyi sátor,
 Majd egy-egy tűzfény is, a sötétben, bátor; —
 Kuncsorgó juhász nép, támogatva botját,
 Messzünnen irigyli ezek állapotját.

NYOLCADIK ÉNEK.

»Klastromban Gárgyántól barátruhát véve.«

Illosvai.

1.

Toldiné azonban, Toldi Miklós anyja,
Fia bújdosását nehéz szívvel hallja;
Hírül adák néki kolduló barátok,
Hogy fején vérdíj van, irtózatos átok.
Azóta sem éje, sem napja szegénynek:
»Én bizony« azt mondja »Budára felnégyek:
Tán szíve királynak megesik a jajra
S megkönyörül, — hiszen neki is van anyja.«

2.

Szándéka elébb is az özvegy királynét
Meggérni, hogy lenne szószöllő fiáért,
Vizsegrádra menni, elibe járulni,
Egy kis ajándékkal lábához borulni.
Rögtön is ahoz lát, késedelem nélkül,
Elrendeli házát, maga útra készül,
Mezei munkának úgy is szűnt a nagyja,
Ami hátra van még, a cselédre hagyja.

3.

Azután egy belső régi szekrénybe nyúl,
Melyet ifionta hozott menyasszonyúl;
Nehezen nyiták ki, nekiestek hárman:
Feledé a járást kulcsa is a zárban.
Gondosan felhajtá felső takaróját,
Régóta beszerzett »halálra-valóját«,
S keze-fejét óvást ezek alá dugva,
Keresgél odalenn valamit egy zugba'.

4.

Legelőbb az arany koszorút vevé ki:
 Anyai jószága volt e párta néki,
 Úgy szállt az örökbe leányról-leányra,
 Bajos lenne hamar megmondani, hányra.
 Gyémánttal, rubinttal a cifrája ékes,
 Smaragd benne szép zöld, opál benne kékes, —
 Anna odagörbűl, lélekzetet sem vesz,
 Szeme-ragyogása a kövekén túltesz.

5.

Azután kösönnyű, szinte olyan áros,
 Kerüle ki onnan, összeillő, páros,
 Melyeket a férje adott jegybe, Lőrinc,
 Melyeket azóta bánatosan őriz.
 Anikó hirtelen Toldiné karjára
 Felcsatolá egyik perecet próbára,
 S hamisan felrántá, feljül a könyökén —
 Mosolyogva feddi öreganyja szegény.

6.

Majd elővév é a színehagyott övet,
 Lefeszté róla késheggyel a követ,
 Drágakövet, gyöngyöt, mellyel az kirakva:
 Ezt is a többihez, kosarába rakta;
 Arany láncot is még, s több ily csecsebecsét,
 Melynek nem az érték adja csupán becsét;
 De, bár eladó nem volna egy világért,
 Mit oda nem adna egyetlen fiáért!

7.

Most az eleséggel megrakott szekérbe
 Széna ülést töm az öreg Bence térde,
 S od'adá a gyepőlőt a Bence-legénynek,
 Bölcs tanácsaival se' maradt fösvénynek:
 Ezt így tegye, azt úgy; — mutatá, hogy lássa,
 Mi a ló-hajtásnak bibéje, fogása;
 Maga is mellé űlt fő felvigyázónak,
 Nehogy baja essék kocsinak vagy lónak.

8.

Unta pedig a szót fia, a tanítvány;
 Néha az ostorral nagyokat suhintván
 Meg-megcsapja lábát a lógós lovának
 S megrántja a gyepelöst, hogy ne szaladnuának.
 Végre felült aztán a nemzetes asszony,
 Hogy az ülésből is rendeletet osszon;
 Mellé unokája; míg egy asszonycseléd
 Be-limlomolá a kocsi első helyét.

9.

Haj! repülne szárnyon Toldi édes anyja,
 Bence is, az ifjú, vágatna, rohanna:
 De apja fiáról nem veszi le gondját:
 »Ne zavard a *lovam!*« mondja neki mindjárt.
 Jó úton ügetve, ha göröngyös, lépve,
 Lassítani minden partocska élébe,
 Minden kikopásra, kicsi földhajlásra:
 »Ez a magyar lónak igazi hajtása.«

10.

Értek ebéd tájon csak közel egy rétet:
 Bence azon volt már, az öreg, hogy étet,
 Meg is állt, le is szállt, s gondviselő kézzel
 Lovai üstökét megrángatta kétszer.
 Majd, míg fia dolgát végezi a lónál,
 Ő avart szed össze, abba tüzet csóvál...
 Így van ez, ebédre, délre, uzsonnára...
 Isten tudja, mikor vergődnek Budára. —

11.

Feljutottak egyszer valahára mégis,
 De már a had elment, maga a Felség is,
 Anyja mellé adván Telegdi Csanádot,
 Akik igazgatnák itthon az országot.
 Így maga Erzsébet lejöve Budára,
 Nem kell Toldinének menni Vizsegrádra;
 Most hát a királyné lábaihoz járul
 S panaszát így kezdi üldözött fiáról:

12.

»Felséged a szavam bántásnak ne vegye:
 Vagyok Toldi Lőrinc elmaradt özvegye.
 Egy fiam van, Miklós, a vitézlő rendben —
 Széles Magyarország ismeri különben.
 Szerze magának hirt, földi dicsőséget,
 Nekem ugyan több bút, szív-keserűséget:
 Hajl mert ki fiat szült országnak-világnak,
 Búbánatot szíle az asszony magának.«

13.

»Tudom« — a királyné felel ily zok-szóval —
 »Mit kérkedel itt a sírfosztogatóval?
 Tudom a szép híré, micsodás ember ő:
 Asszony-elcsábító, gyilkos, szentségtörő.
 De majd az igazság keze utóléri,
 A főpapi átok már nyomba' kíséri:
 Törvényt ha kikerül, fennakad egy ágon,
 Meglakol e földön, meg a másvilágon!«

14.

»Nem igaz. . . (Felséged' megkövetem szépen:
 Nem szavára mondtam ily szeme-szöktében)
 Nem igaz, ha még oly kikiáltott vád is,
 Még ha Csanád érsek maga vádolná is.
 Az én fiam, Miklós, cselekedett olyast? .
 Ismerem a szívét: ő nem tehet aljast,
 Csepegtettem abba isteni félelmet:
 Bátran merem a' részt kérni a kegyelmet.«

15.

S lábához omolva töredelmes csókkal
 Könyhullatva könyörg és rebegő szókkal:
 Lenne közbejáró fiáért fiánál,
 Toldi vitézért a felséges királynál.
 Egyszersmind, szavai nyomatéka végett,
 Elkezdi kirakni »ezt a csekélységet«
 Reszketve motozó kézzel a számolyra;
 Hanem a királyné szigorúan szóla:

16.

»Vidd az ajándékok, jó asszony, előlem!
 Arany is, gyémánt is van nekem itt bőven;
 Mondass rajta misét a fiad lelkéért:
 Nem tehetem, hogy szót szóljak a vétkéért.

Artatlan is elvész: bűnös ne lakoljon?
 Anya-sors, hogy szűljön fiat és gyászoljon —
 (Így végezi, s tompább lesz hangja, sivárabb)
 Másénál bizony a te fiad se' kárabb.«

17.

Vérbe, lángba borult Toldiné orcája,
 Mozdula, de hangot nem adott a szája,
 Csak felállt és indult lábadozó-formán,
 Görnyedve, ölében kezeit kulcsolván.

Anikó, (mert várta,) mihelyest kilépe,
 Rémfülve szaladt jó nagy-anyja élébe:
 Mi baja? mi lelte? minő véletlenség?
 S tartja átölelve, hogy földre ne essék.

18.

Haza juta mégis unokája karján;
 Úton is, otthon is mind kérdezi a lyány.
 »Nincs szíve« — csak ennyit felel utoljára —
 »De nem mondok rosszat királyom anyjára.

Maga, tudom, jámbor, kegyes és kegyelmes,
 Nincs is előttem út olyan veszedelmes,
 Hogy föl ne keressem messzi táborában,
 Ha mindjárt térdig is elkopik a lábam.«

19.

Erre Anikó, meg Bence, meg a többi
 Kezdének a dolgon igen szörnyűkődni:
 Mit akar? mit gondol? ilyen idős korban?
 Oly messze? világra? — gondolja meg jobban,

De az öreg asszony makacsul azt mondja,
 Reggel is azzal kél, este is az gondja:
 Hogy őneki nyugta, maradása nem lesz,
 Míg oda el nem jut, — a fejedelemhez.

20.

Végső éveiben háromszáz-negyvennek
 Rómába sokan már nagy-búcsura mennek,
Kelemen amelyet hirdete, a pápa;
 Mind a világ készül, megyen is, Rómába.
 Ezekkel az özvegy majd az olasz földig
 Valahogy — gondolja — lassan elvergődik;
 S mind azt tudakolja, azt járja ezentul:
 Ki, mikor, minémű alkalommal indul?

21.

Ezt Anikó látván, hogy öreg-szüléje
 Készül a nagy útra, nincs ki lebeszélje:
 Egy kalandos tervet kohol a bátor lyány,
 De nem mondom itt el, majd kijön a sorján.
 Titkon összebeszél fiatal Bencével,
 S nagy-anyját csak azon kéri nappal-éjjel:
 Gyenge öreg testét ne törje oly me-sze,
 Hanem *őt* az ifju Bencével eressze.

22.

Hallani sem akart róla eleinte:
 »Épen, — oly fiatal, dőre leány, mint te!
 Vakot világtalan Bencére bíznlak!
 Mi okost tudnál te szólni a királynak!...«
 Monda sok ilyet, — csak *egy* nem jut eszébe,
 Sohasem is hallá világ-életébe:
 Hogy abban különös lenne, avagy szégyen,
 Ha férfival egy lyány közös útra megyen.

23.

Hasztalan ijeszti a veszélyes úttal,
 Gyöngé nemére is mind hiába útal,
 Teste töredelmét hiába nagyítja:
 Mert Anikó a szót rá visszafordítja.
 Ha *neki* veszélyes: hát a nagyanyjának!
 Ha *nemének* is baj: hát *öreg* korának!
 Többet bir-e az agg, mint a fiatal test? —
 Ré-m-képet elébe így hasztalanúl fest.

24.

Mind ráestek; — amíg, sok szóra-beszédre,
Toldiné sem tudott mit felelni végre;
Mind kevesebbet szól, közbe nagyot hallgat:
Csak baj is a vénség, az erőtlen alkat.

Maga nem mehet, — de Anikót oly messze
— Egy leányt, egyedül — mégis hogy' eressze?
A maga tanácsán? egy fejetlen lábén?...
Mire Bence vitéz sértve felel: »hát én?»

25.

Nagy-nehezen csak ráfanyalodott mégis,
Útra tanács bőven, de jutott költség is;
Anikó és Bence, a zarándok-bottal,
Készen vala, egész úti állapottal.

Maga elkísérte a gyűlő-tanyára,
Búcsút veve tőle, áldást ada rája;
Most érzé Anikót, milyen elveszett kincs:
Zokogva tér haza: »kettő közül, egy sincs!»

26.

Indulása után a jámbor csapatnak
Anikó és Bence nosza félre csapnak!
Buda szűk utcáján sietve, vigyázva
Beosontak egy kis félreeső házba.

Ott Bence a titkon előre beszerzett
Holmit előkéri: vala kész fegyverzet;
Ötven aranyából maga Bence vette,
Most Anikó vígan megfizet érte.

27.

Míg Bence a lóért kiszalad az ólba,
Öltözni odabenn vala kemény próba:
Segítne, ha tudna, a házbeli asszony,
Vita tárgya, hogy mit, hova alkalmazzon.

Bajjal, de elég jól megleve, elsőre;
Könnyű vasing símul puha szarvasbőrre
S domboru mellének mérsékeli halmát,
Fénylő sisak rejti haja bonyodalmát.

28.

Mire a két lovat fölvezeté Bence,
 Anikó ott állt, mint szép ifju levante,
 Csak még körülnézi húséges apródja,
 Igazítván, hogy hol peckelje, hol oldja.
 Azután mindketten paripára kaptak,
 A nagy komoly útra vígan elvágattak :
 Elül, forgó tollal, sisak-ellenzővel
 A *lovag*, — utána Bence sutább fővel. *

29.

Mikor észrevette a csapat zarándok,
 Hogy Anikó s Bence nincs sehol utánok,
 Lett rajta beszéd sok, de sükere semmi :
 Könnyebb találgatni, hogysen visszamenni ;
 Mint madarak lombrul, seregenkint lombra :
 Szálltak, énekelve, templomrul-templomra,
 Míg az olasz földnek határiba értek,
 Hova búcsujáró összefoly, temérdek. —

30.

Rozgonyi azonban nem örült sokáig,
 Hogy lyánya halálból új életre válik,
 Csak, mint ki nagy útról haza ér, s a házba
 Lép nevetős arccal, de leli mély gyászba ;
 Ideje sincs búcsút venni a mosolynak,
 Ott lepi a nyers bú, s vadul összefolynak :
 Úgy döbben meg s vált mindig komorabbra
 Rozgonyi, ha lyányát nézte naprul-napra.

31.

Mert, bárha Piroskát visszaadá sirja,
 Ott ég a haláljegy bús képire irva :
 Halovány arcára hirtelen pirossal ;
 Nincs már köze földdel, sem földi lakossal.
 Egy az ohajtása szomorú szívének :
 Eljegyzetni magát Isten jegyesének,
 Vonúltni világtól egy félre-zugolyba,
 Koporsója helyett néma kolostorba.

32.

Szigetén Margitnak, a királyi szűznek,
Fogadák testvérként fogadást tett szűzek;
Maga a királyné javallta, dicsérte,
Látogatásával tisztelte meg érte.

Sőt — tészí kegyelme azt is lehetővé —
Tészí, az elhunyt helyt, fejedelemnővé,
S hogy elébb a szerzet rögtön fátyolozza,
Érdeme a tört szív, nem az idők hossza.

33.

Oda gyakran hozzá szép Örzse kijárván,
Múlatja panasszal a bosznai bán-lány,
Kedve ugyan — mint tört tükör apró fénye —
Csillog: de a szívnek nincs semmi reménye.

Lajos elment: tudja, hazahozza nőjét,
Nincs lelke bevárni boldog esküvőjét,
Csak azon van mindig: fátyolt veszen ő is,
Helyesli bizonnal majd a királynő is.

34.

Ám váltig akarná lebeszélni róla
Piroska, de nem hajt semmi tanács-szóra;
»Jut eszedbe a tii?» felel olykor: »Válassz!»
S lesujtja Piroskát e mosolygós válasz.

Nem is ellenzik már, — Erzsébet, az épen
Már többre becsüli a leányt szívében;
Nincs akadály, — csak még Piroska ürüggyel
Áltatja, halasztja, noha bajjal-üggyel.

35.

Toldira ha gondolt — s hogy' ne gondolt volna?
Piroska, de nem szólt — s hogy' szólana róla?
Más sem merete nevét említeni a háznál,
Látva, hogy nem egyéb holtan-élő váznál.

Nem tudja, hogy amit szerelemből vétett,
Az fordult fejére, mint alacsony bűn-tett,
Átkát hogy az egyház mennyire megtoldta. —
Szegény Toldi Miklós, hol lehet azolta?

36.

Bújdosott vadonban, Vértesen, Bakonyban;
 Nem nyomorú éltét tengeté azonban:
 Nem akart halálba gyáván menekülni,
 Se' gonosztévőként bitóra kerülni.

Kínnal az életét kinyújtani vágyik,
 Szerelemért, bűnért vezekelni váltig,
 Vezekelni önként, szabad indulattal:
 Nem a törvény előtt, lelki gyalázattal.

37.

Hosszú napok, éjek gyötrelmeit hordván,
 Talála monostort, Bakony egyik ormán,
 Magas hegyen ülő régi barátfészket:
 Oda az atyákhoz, gondolá, benézhet.

Ott az üldözéstől ótalom alatt van,
 Megbánhatja bűnét, bőjtben, alázatban —
 Gondolta, tévé is: bezörgete mindjárt,
 S kapu megnyiltával kérdezi a gárgyánt.

38.

Elibe vezették a monostor-főnek;
 Toldi magát mondja nagy gonosztévőnek:
 Szánni-bánni előbb vétkeit ohajtja
 S *beállni*, ha Isten megkönyörül rajta.

»Jól van, fiam, jól van! Isten előtt érdem
 A megtérő szándék, (nevedet nem kértem):
 S mivel egy hű szolgánk közelébb meghala,
 Ám légy te, helyette, a *fráter Mikola*.

39.

»Hozzatok egy seprűt!...« »Látd e poros eszközt:
 Alábbvaló léssz most té az emberek közt:
 Fetrengeni sárban, fogsz te gyalázatban,
 Míg megtörik szíved igaz alázatban.«

Toldi fejet hajtván ezt mondja csak: »Értem.«
 Haja érintését elfogadá, térden,
 Azután lehányta vitézi ruháját
 S fölvette a szerzet durva szőrscuháját.

40.

Ott neki a tisztét mindjár' kijelenték:
 Konyhára vizet, fát kell hordani mindég,
 Söpreni az udvart, kapálni a kertet,
 Segíteni szakácsnak, ha parancsol: *jer, tedd!*
 Toldi aláveté magát türelemmel,
 Megyen is már vízért, földre süötött szemmel,
 Ragad »öreg kondért«⁴³ kezeibe kettőt,
 S hegyre, fel a völgyből, hozza mikor megtölt.

41.

Erején barátok álmétkodnak vala:
 »Derekabb legény ez, mint *fráter Mikola!*«
 Dicsérik, azonban egymásra nevetnek;
 Nem örült Miklós az ilyen dicséretnek;
 Hanem azért túrta; hisz' alázatosság
 Most beteg lelkének keserű orvosság;
 De mikor megsejté, ki volt e »Mikola?«
 (Hegyre a barátok vízholdó számarra):

42.

Mint a tüzes mennykő, agyvelején átjárt
 Egy ösztön: hogy elébb leüti a gárgyánt,
 Azután a többit veri csúfúl agyon,
 Kő kövön az egész házból se maradjon.
 Megbírálta magát nagy-nehezen mégis:
 Ám, hadd »törje szívem« ez a kisebbség is!
 Kojtorga magában: de ha hallá, vére
 Azután is felforrt a »Mikola« névre.

43.

Napot így munkában, éjet imádságban
 Tölte szegény Toldi, nagy alacsonyságban;
 Nem is volt neki már, csak a csontja-bőre,
 Mégsem akart enni, hogy kapjon erőre.
 Már terhet alig bír, de mindazonáltal
 Sok vizet a völgyből s fanyalábot hátal,
 Csorog arca csontján babszemnyi veríték:
 Igazán csuda, hogy már ki nem teríték.

44.

Egy nap alámenvén, találta bitangul
 Lovat az erdön, hogy útvesztve csatangol;
 Tele bojtorjással nagy gubantos szőre,
 Hátról csupa csípő, csupa fej előre;
 S Toldira oly szánó, szomorú szemekkel
 Néz, hogy ő se' hagyá első tekintettel:
 Álmélkodva ütött maga két combjára,
 Hogy az ő lova ez, a húséges pára.

45.

»Pejkó, eszes állat! hol jársz? hova lettél?
 Gebekint gazdáddal vezékelni jöttél?
 Ki reád sem gondolt immár hetek óta,
 Mikor elcsapott, hogy hazamenj az ólba.
 Jer hát, velem a kint, gyalázatot osszad,
 Hegyre föl a kondért s tüzelőfát hozzad;
 Lesz a barátok közt odafenn neveltség:
 De csak átkom szűnjön, azok hadd nevéssék!«

46.

Lett is röhögés, nagy, a Toldi gebéjén,
 Mulattak a *fráter* furcsa szerencsésén;
 »Majd érte jön, aki hagyta bitangjába,
 Addig hordjon nekünk vizet a konyhába.«
 Hordta is a jámbor; noha nem dús réten,
 Csak az udvar lábán tengődve, *szemétén*,
 (Nem kellett neki más); míg egyszer a háztul
 Éltűnt, nyoma veszett, odalón — gazdástul.

47.

Ugyanis egy reggel, mise-mondás tájban,
 Papi személy állt meg, kint a kapu-aljban,
 Hivatta a gárgyánt s a többi barátot,
 S kapura szegezvén, olvasa ily átkot:
 »*Mi Csanád*, a primás, esztergomi érsek,
 Hirdetünk nagy átkot mind a magyar népnek
 (Ránk ruhásván Krisztus földi helytartója)
Toldi Miklós, gyilkos-, sír-fosztogatóra.

48.

Átkozott, ahol jár, átkozott, ahol kel;
 Átkozott, ki szolgál neki szentségekkel,
 Átkozott, ki rejti, vagy odább bújtatja;
 Élve is, halva is legyen átok rajta!
 Elsápad a gárgyán és mind a barátok:
 Hátha biz' őket is terheli ez átok,
 Amér' helyet adtak ama vezeklőnek,
 Ki mondotta magát nagy gonosztevőnek?»

49.

»Hol van izé? . . . hol van a *fráter Mikola*?«
 De sehol már nem volt, se maga, sem lova.
 Még ekkor ijedtek nagyot a barátok,
 Nem azért, hogy bennök kárt tenne az átok,
 Hanem azért csúful bántanak a hőssel:
 »Ha visszajön — úgymond — agyonüt, felperzsel!
 S mint aki aludva nagy veszélyben forgott,
 Szörnyítik az elmúlt s a lehető dolgot. —

50.

Ezalatt Anikó és fiatal Bence
 Mentek, — közel is volt már vízi Velence,
 Merre búcsujáró özönle temérdek,
 Sok csapatot immár elhagytak, elértek.
 Amint haladának szép ligetes rónán,
 Mond Anikó: »nosza Bence, édes szolgám,
 Nagyon éget a nap: szálljunk le, deleljünk;
 Van patak itt, árnyék s jó legelő helyünk.«

51.

Bence lovaikat pályvára ereszté,
 S vállatni a nyergén az iszákot kezdé;
 Amiök volt, abból, mint útasok, ettek;
 Mond Anikó ismét, hogy megelégedtek:
 »Oly álmos vagyok én, Bence fiam, hogy még. . .
 Te ne alugy' — állj őrt, hahogy elszunyadnék.«
 El is szenderedett a szép puha fűben,
 S Bence a láncsával őrt áll vala hűven.

52.

Amint ide-oda vigyáz, hallgatódzik:
Hallja egy bokron túl említeni *Toldit*;
Oda figyel jobban, közelébb is megyen,
Hogy észre ne vegyék, lassan, lábujjhegyen.

Két potom emberke, zarándokruhában,
Jött a poros úton s vala nagy vitában;
Bence a leshelyből fülel minden szóra;
Társának az egyik már azelőtt szóla:

53.

»Hallod-e, Kuncz, íme, vagyunk bátorságban,
Biztos olasz földön, nem Magyarországon:
Osztozunk; akarom tudni, mi a részem.«
Felel az: »Mondtam már: osztozunk a *pénzen*;
Ne bomolj! egy ugrás elérni Velencét,
Ottan az ötvösnél próbálni szerencsét...«
»De nekem mindjárt kell, ami az enyém, Kuncz:
Fele!... szegődött bér — tudod-e? — osztott *konc!*»

54.

»Fele neked, fészkes... hiszen én raboltam,
Te csak őrt álltál, míg én a sírban voltam!«
»Hát nem te futál meg, hogy ahol jó Toldi?
(Bár segítne, mondok, a követ eltolni;)»
De te most is futnál, ha én nem biztatlak.
Ide hát a felét! különben feladlak,
Hogy te raboltad ki Rozgonyi sírboltját,
Fel én, ne legyen Hincz!... a keserves voltját!«

55.

Ekkor olyat húzott amaz a szent bottal
Fejére, hogy elnyúlt, ködös állapottal,
S ott akará hagyni, de lánca-szegezve
Odaugrik tüstént, elibe áll Bence:
»Meghalsz!« riadott rá, »ha csak egyet mozdulsz!
Hol az a rablott kincs? vagy igyót elpusztulsz!«
Tagadta először, de ocsúdás közben
Hincz morog: »ott van, ott! derekán egy övben!«

56.

Megtalálá Bence az övet a bőrén,
 Azután hajtotta lovaikhoz pőrén,
 Kezeit szorosán hátraköté fékkel
 S a pányva-cövekhez csavarintá véggel.
 Társával is úgy bánt. Anikó a zajra
 Fölserkene, s kérdi, mi dolog ez, hallja?
 Bence előadta az eset mivoltát,
 Hogy ezek ám, akik a sírt kirabolták.

57.

Megörült Anikó, s az övet kibontá:
 »Mennyi rubint, gyémánt! soha ennyit!...« mondá,
 »De nem a kincs!... bátyám jó híre megéptül;
 Mitevők legyünk most?« kérdezi Bencétül.
 Bence felel: »már hogy mitevők legyünk most?
 Két szép fára legitt vonom a két cinkost,
 A kincs az enyém lesz... no, vagy a kettőnké;
 Hisz' varju se károg ezek után többé.«

58.

»Nem úgy, Bence, nem úgy! Hát, fiam, a gazdád?
 Azt te gyalázatban, átok alatt hagynád?
 Szükséges, hogy elébb bíró előtt valljon
 Ez a két gazember, meg azután haljon.
 S minthogy legközelebb útunkba' Velence,
 (Van igazság ott is,) oda visszük, Bence,
 Hátrakötött kézzel lovak előtt hajtva.«
 »Ist' az atyám! úgy van,« szólt Bence, sohajtvá.

59.

Így be Velencébe sarkalva kísérték:
 »Ki itt az igazság fő embere?« kérdék,
 Megmutaták tüstént, hol lakik a *dózse*,
 Nem szájtáti *legény* volt ám Anikó se:
 Elmondta: Lajoshoz megyen a táborba,
 S hogy fogta el e két gazot egy bokorba',
 Kik Magyarországon a sírt kirabolták,
 S a király legelső vitézére tolták.

60.

Vereté a dözse vasra legott őket,
 Vallatta keményen a gonosztevőket,
 Nem mernek tagadást tenni a dologban,
 Mihaszna tagadnák? az öv úgyis ott van.

Megíratta mindjárt súlyos rablevelők',
 Akarván Lajosnak kedveskedni velök,
 Nehogy visszajövet neki haddal ártson,
 Tart tőle bizony, mert sok van a rováson.

61.

Fegyver alatt rögtön, szoros őrizettel
 El is indítá, egy udvari követtel;
 Anikó és Bence velök ered útnak,
 Így Nápolyba egész bátorsággal jutnak.

Ezalatt Lajos már Kontot utólérte,
 Maga derékhaddal mind nyomba kísérte;
 Nagy félelem és hír fut előtte Kontnak:
 Már útban, előre, sokan meghódoltak.

62.

Mikor aztán bent, a nápolyi határban
 Volt az elő-dandár, hol Akvila-vár van,
 Kiterült a zászló nagy fekete szárnya,
 Endre halott képe vagyon írva rája.
 S benyomult a dandár hadi gyors léptekkel,
 Buzdítja haragját amaz új énekkel
 (Hozzá dobog a láb, csörög a fegyverzet),
 Melyet egy hegedős illetéknép szerzett:

63.

»Mit kötögetsz? mit fonsz selyem-arany szállal
 Én szép feleségem, Johanna királyné?«
 »Neked, uram, látod, hímezék palástot
 Koronázó napra: zsinórt verek arra.«

Mosolyog az asszony, de csak szeme, szája. —
 »Endre fiam, félek: gonosz itt a lélek.«
 Gyanús szeretet az, sohase' visz jóra:
 Nápolyba, vitézek! boszúra, boszúra!

64.

»Fiam édes, Endrém! nincs e dolog rendén:]
 Jer vissza hazádba, szép Magyarországba.«
 »Nem, anyám: meghalnék, szívem kiszakadna;
 Szeret is Johanna mint a maga lelkét:
 Hímezte palástom selyem-arany szállal,
 Rá mentekötőt is gyenge tíz ujjával.«
 Hímes szeretet az, sohase' visz jóra:
 Nápolyba, magyarok! boszúra, boszúra!

65.

Búcsút veve anyja, Erzsébet királyné:
 »Me, az ujjodra köves arany gyűrű,
 Felvonom azt mindjár': s méreg, acél nem jár:
 Ősz remete adta, pápa megáldotta.« —
 — »Lakol is hát nékem, asszony-feleségem,
 Mind, ki az udvarnál gonosz ellenségem!«
 Bolond bátorság az, sohase' visz jóra:
 Nápolyba, vitézek! boszúra, boszúra!

66.

Kulcsos Averszához, daliás nagy garral,
 Az egész udvarral, megy Endre vadászni.
 Fogadá ott sokszor éjjeli szállásra,
 Lakoma-, hálásra, egy régi kolostor.
 »Édes uram, most is ott legyen a *háló*.«
 Veti azt Endrének a sok lesben álló.
 Rettenetes éj ez, sose' virrad jóra:
 Nápolyba, magyarok! boszúra, boszúra!

67.

Meghitt kamarása szólítja ki Endrét
 Éjjeli órában, felesége mellől;
 Nosza csak rátámad kívül a zsvány had,
 Megfojtani kézzel, máskép sose' vész el.
 Lehányja magáról gyilkosait karja,
 S hogy nyitni akarja, nem nyílik az alvó.
 Áruló szeretet sohase' visz jóra:
 Nápolyba, vitézek! boszúra, boszúra!

68.

Másnap egész udvar régi kolostorból
 Vigan haza fordul palotás Nápolyba;
 Szép Endre királyfit holtan, temetetlen
 Leli majd a kertben aki elébb rányit:
 Szorítva nyakára egy drága zsinór van
 Zöld selyem fonálból, fényes arany szálból.
 Gyilkos szeretet volt, búra vive, búra:
 Nápolyba, magyarok! vérbeli boszúra! —

69.

Most Akvila várnak kapitánya, Lalli,
 Látva, mi had készül seregét felfalni,
 Fehér lobogóját kitüzé a bástyán,
 Lajos hűségére maga átbocsátván.
 De közelget Károly, az olasz Durazzo,
 Ki Lajost felhívta (mint odafenn van szó)
 Hogy Johanna s férje *Lajos* ellen jönné,
 Endre halálának boszúlója lenne.

70.

Közelít nagy haddal (különös jelenség)!
 Nem mint igaz barát, de ravasz ellenség,
 Ki a zavarosban szeretne halászni:
 Valahogy Nápolynak trónusára mászni.
 Köpönyegét most is ez a szél forgatja:
 Csak színre Johannát s férjét támogatja,
 Kiktől — majd kiderül, *milyen* feleséget,
 S nyerte Kalábria főfő hercegséget.

71.

Ellene indítá Lajos ennek Kontot.
 Csata előtt Miklós atya misét mondott
 A nyitrai püspök, s felugorván lóra,
 Vezeti társával népét riadóra.
 De harc is alig volt — nagy-hirtelenébe'
 Megszalad a Károly szedett-vedett népe,
 Mint ha cseresznyefán seregély-had csődül,
 De megint szétrebben puszta kereplőtül.

72.

Azután *Szulmónát* ostromlani mentek
 Miklós atya Konttal, s a vitézlő rendek.
 Károly pedig népét nem gyűjti magához,
 Futni hagyá szélyvel, kit-kit az anyjához;
 Maga is a megvert, fogyatéék sereggel
 Oldalt, a hegyekbe, visszavonult reggel,
 S minthogy Lajos ellen, látja, kicsit bíra:
 Mászt gondol, s nekie ily levelet írta:

73.

»Felséges uram és vérszerinti bátyám!
 Jönni elébed nem illetéknép vágyám;
 Híved vagyok — Isten az igazlátójal
 De Johannának is még alattvalója:
 Nem tehetém, *színből* hogy harcra ne keljek,
 Parancsolatuknak hogy visszafeleljek;
 De mihelyt az első összezsapást tettem,
 Hadaim' mind szélyvel, haza eresztettem.

74.

Fogadásom módján hát ne csudálkozzál,
 Sőt bennem ezentúl szorosabban bízzál:
 Mert, bármit mutatok, színlelve, Királyom!
 Elleneid közt is javadat munkálom.
 Eddig is, önként már, tudod, amit tettem:
 Öcséd gyilkosait üldözöbe vettem,
 Iszonyú kínok közt leve mindnek vége, —
 Johannát fölmenté pápa ösztentsége.«

75.

Így irt a Durazzó. Lajos olvasá azt,
 Kinn várja követ, de nem adott rá választ,
 Csak ült nagy-komorán puha zsöllye-székén,
 S öklivel a semmit fenyegette, végén.
 Azután még egyszer-kétszer elolvasta,
 Szemeit egy könnycsepp ragyogóvá mosta;
 Azután felugrott s a senkivel szembe
 Dühösen fordult: »Várj! kerülj a kezembe!...«

76.

Tudom, mire gondolt Lajos, ekkép szólván:
 Mert az olasz főbbek, részire pártolván,
 Mind a *Forli* urak és a *Malateszták*,
 Károly dolgainak furcsa híret hozták.

Mihelyest Johanna (cinkos a cinkoshoz),
 Férjhez ugrék, terhben, Taránti Lajoshoz,
 Akiért előbbi férjét megölette:
 Károly is a másik testvért elszöktette.

77.

Ki vala e testvér? öccse Johannának,
 Jövendőbelije a magyar királynak,
Mária, mint Róbert ősz király meghagyta
 Végrendeletében, kettejük nagyatyja.

Károly elcsábítá, hogy ezen a jusson
 Nápolynak idővel birtokába jusson,
 Meg is esküdt véle, balgatagul híven,
 Hogy kicsi seb már ez nagy Lajosunk szívén.

78.

Ugyanis hallotta (s volt valami ebben):
 Hogy Lajos, alkudván országos ügyekben,
 Károly cseh királynak leányát, a gyermek
 Margitot, eljegyzé, s vége lőn a pernek.

De Lajos *nem ért rá* jegyváltani menni,
 Elhal a lány, nem lesz a dologból semmi:
 Mária ellenben nagy szívbeli gondja,
 Lelke az ő képét, csak az övét hordja.

79.

Mint róka, az által esik kelepcebe,
 Hogy nagyon is bízik a maga eszébe.
 S ravaszul sokat mer: Károly is úgy jára,
 Hívta Lajost, hogy majd felteszi trónjára;
 De Johanna s férje, hallva, mi veszély jön,
 Károllyal, azon volt, ki hogyan béküljön:
 Neki adák hát a rablott feleséget
 S mellé hozományul a nagy hercegséget.

80.

Teszi magát Károly ide-oda hűnek:
 Kezdé nyomozását ama gyilkos bűnnek,
 S leleményes kinnal öleti sorjába'
 Mind', ki a gaztettnek keze volt, vagy lába;
 Lajos iránt így hú: mert »ki bűnös haljon!«
 Johanna iránt is: »hogy senki ne valljon
 Rá és társaira«, kik közt maga fő-fő
 Károly vala épen, mint Endre-gyütlő.

81.

Ez volt a nagy hűség, a Lajos iránti. —
 Johanna pedig, és férje, a Taránti,
 Hallva, mikép vált a Károly hada köddé:
 Megijedtek, hogy már nincs menedék többé.
 Mindjárt is az asszony szép levelet íra,
 Hízelve könnyörgőt, s könnyet bele síra,
 Endréhe' szerelmét hazudozva, bókkal;
 Mire Lajos aztán válaszol e szókkal:

82.

»Szemtelen életed, bitor országlásod,
 Elmulasztott boszúd, férjhez szaladásod,
 S ahogy első férjed megölése vádját
 Tisztázni akartad: mindez tanuság rád,
 Mind ellened vall, mint férj-gyilkosa ellen.
 Hanem él az erős boszuálló Isten,
 Tudd meg!... s hogy ezúttal én leszek a karja,
 Megbüntetni téged, ahogy Ő akarja.«

83.

Nem teszi ablakba Johanna ez írást,
 Látja, hiában kezd újra hazug sírást:
 Férjével azon lett, hogy ahol csak vár van,
 Mind sereget gyűjtsön, bent és a határban. —
 Hanem egy kevéssé fogjunk ki, pihenjünk,
 Vissza, csekélyebb nép dolgaira, menjünk:
 Ott folytassuk, ahol, elhagyva Velencét,
 Útjára eresztők Anikót meg Bencét.

84.

Dózse követjével, kit nyomba' kísértek,
 Biztosan Akvila városába értek,
 Hol az, — emberit a lovag-hajadonnal
 Künn hagyva, — Lajoshoz kéredzik azonnal.
 Mondja, hogy a dózse tiszteletét küldte,
 S kérdi: jövet mért hogy Lajos elkerülte?
 Hazamenet várja, szívesen is látja,
 Tisztelni magánál régi erős vágya.

85.

Azután átnyújtá a levelet, melyben
 Hincz, Kuncz dolgairól foly a szó a perben;
 Lajosnak ugyan nőtt a szeme-nyílása!...
 Beparancsolá a rabokat, hogy lássa.
 Reszketve kivallák, hogy a sirt meglopták,
 Aztán esküvel is, jó Toldira fogták;
 Mire ítéletét a király kimondta,
 Őket meg a hóhér ösztörűre vonta.

86.

Ekkor Anikó is félve odajárul,
 Tesz rövid említést árva nagyanyjárul,
 Ki az ő atyját és Toldi Miklóst szülte,
 És most kegyelemért esedezni küldte.
 »Ki vagy te, öcsém, hát? lovag-e, vagy gyermek?«
 »Fia vagyok, — mondá — fia Toldi Györgynek,
 Az én nevem is György, és Toldi a vérem:
 Hagyjon itt Felsőged hadakozni, kérem!«

87.

Monda Lajos: »Gyenge vagy, öcsém, így szemre:
 De, ha kedved tartja, nincsen ellenemre;
 Hanem, ami bátyád ügyebaját nézi,
 Ne is áhítozzék soha kegyelemre;
 Kiderült ugyan már, s áll, hogy nem ő volt a,
 Ki a Rozgonyiék sirját megrabolta,
 De *orozva* ölt, s még *nagyobbat* is vétett:
 Nincs, ami lemossa e lovagi vétket.«

88.

Anikó nem érté Toldi eme bűnét;
Szomorún hagyá el nagy királya színét,
De nem akart hazamenni a táborbul,
Remélve, hogy bátyja ügye jobbra fordul.

Miklósra magára sem keveset számol:
Lehetetlen, úgymond, bátyja legyen bárhol,
S ne fogja le börtön vagy testi betegség:
Ily nagy háboru hogy nélküle megessék.

89.

Hej! pedig annak most (Anikó nem tudja)
Nem is arra véggel a szekere rúdja;
Hallott ő az olasz háboruról, hallott,
S gyalázata jobban szívébe nyilallott:
Nem vagyok én méltó kardra, hogy viseljem,
Nincs, lyány-megölőnek, lovagok közt helyem,
Hordozva szívemben Piroska nagy átkát,
Kinek eltemettem fényes ifjuságát.»

90.

Bakony erdejéből, rossz lován, a rajta
Maradott kámzsában, éjszak fele tartta,
Hegyen és völgyön, — fel Trencsénnek, a Vágnak,
Utban (ahol már járt) Morva-, Csehországnak.
Gondolá, a törvény ott nem lesi nyomban,
Kedvire búsulhat valamely klastromban,
Se a magyar törvény, se az érsek átka
Nem hat el odáig, messze Csehországba.

91.

Vág vize mentében nagy csapat emberre
Talált, kik üvöltve és magokat verve,
Viszik — mint madarak költözve ha szállnak, —
Fekete hírét a *fekete halálnak*.

Hirdetik a gyónást, töredelmet, böjtöt,
Mert a világ vége, bűneinkért, eljött,
Verik önmagokať rengeteg ostorral:
Toldi közójök állt, s megyen a táborral.

92.

Megmezteleníté széles erős vállát,
 (Fürtös barna haját, fekete szakállát
 Még a barátok közt lenyiratta bőrig)
 S ostromozá testét a húsig, a vérig;

De nem a világnak várt végire gondolt
 (Nem bánja, ha mindjárt rászakad az égbolt):
 A maga bűnéért, a maga dolgaért,
 Vezekel szerelme *átkozott* voltaért.

93.

Délről ez a népség indult valahonnan,
 S mint hógulya, meggyült iminnen-amonnan,
 Ki paraszt, ki műves, kinek odva szerzet,
 Mindenféle kor, nem, állapot és nemzet.

Faluról-falura, városrul-városra,
 Éjszakra haladnak, Jablunka szorosra,
 S kinozzák magukat, hogy borzad a lélek; —
 Vitéz Toldi Miklós ott vezekel, vélek!

KILENCEDIK ÉNEK.

»Rettenetes haddal ezentől induljunk.«

Illosvai.

1.

Célja felé immár közelít az ének,
Indult völgynek-alá esése vizének,
Mint folyamé, amely tenger fele futván
Halmot, hegyet elhagy s kikerül az útján.
Elöttem is állnak nagy hegyek és halmok:
Száz ütközet és harc, fényes diadalmok,
Együtt is, külön is, a magyar seregben;
Hogy' férne meg az mind e rövid énekben?

2.

Mint akadályát a folyam is sietve
Érinti csupán, és nem időz mellette:
Tegyen úgy — ha útban nagy meredek dombok —
Dalom is, kit »Toldi szerelméről« mondok;
Fogja kötőfékét röviden a szónak,
A vitézek dolgát említse futólag;
Hisz' külön énekre méltó valamennyi —
Hanem én tovább is akarok még menni.

3.

Míg Lajos ekképen Akvilában mulat
S vár vala olyan hírt, hogy elébb nyomulhat:
Kont, az előhaddal s a vitéz püspökkel,
Szulmóna falait törí minden reggel,
Mert nem adá azt fel annak kapitánya;
Pedig a seregnek épen útját állja
Két hegyi nagy lánc közt beszorítva völgybe,
Nincs jobbra, se balra, hadi-járó tőle.

4.

Szándéka először az vala itt Kontnak :
Idejét nem várja sok henye ostromnak,
Gyepre az őrséget harcolni kicsalja,
Szaladók nyomán a várost megnyargalja.

De hiábal merni kellene azt, merni :
Nem csap ki az őrség, hasztalan ingerli
Gúnnyal, kihívással a büszke magyarság ;
Ami, vitézektől — gondolja — cudarság.

5.

De bezzeg a falról, kőpaizsok mellől,
Nyíllal a magyarból, kit szemre vesz, ellő,
Követ is a hágcsós katonákra görget :
Égszakadás lesz ez, ki arra közelget.

Távol az íjászok, fennállva karéjba',
Falról, ha ki ott áll, veszik ugyan célba
S lelövik mint fecskét, — bizonyosra lőnek :
Hanem kicsit árt ez, alig egy-kettőnek.

6.

Látva azért s tudva Kont, hogy sikeretlen
Nyíl, kopja, vitéz kard erős falak ellen :
Külde Lajoshoz, hogy jöjjenek a jászok,
S egyéb várbakosok és számszerijászok.

Hogy ezek megjöttek, leve is fordulás,
Oldalt a hegyekben fenyűifa-pusztulás,
Ácsoltak különös nagy bakoló gépet,
Számszeriját dárda- s kőhajítás végett.

7.

Töves vége felől öreg fenyűszáznak
Hamar a kovácsok vasfejet formálnak,
Mint a kecskebaké, — aztán hevederrel
Karikázzák a fát, sok mázsa teherrel ;
Ötven erős váll ezt viszi majd — vagy többen,
Féjjel a várfalnak, hogy külseje döbben,
Belseje megrendül átalig, fenékig ;
Hanem a készülést mondom elébb végig.

8.

Számszeriját, minden nemüt és formáját
 Ácsolnak; ezek közt vésnek erős vályut,
 Melybe fenyősudár hajlik daru módra,
 S nagy követ ellődít, zajjal kirugódva.
 Van más is: akasztó lába nehéz baknak,
 Milyennel az ácsok hídcölöpöt raknak:
 Húzza csigán sok kéz, s mikor lezuhantja,
 Gerendára esik, mely a követ hajtja.

9.

Ugyanis, favánkos tetején keresztbe
 Hosszu gerenda van oly módon eresztve,
 Hogy rövidebb vége alá megy a kőnek
 S a hosszabbra nehéz teher üt, úgy lőnek.
 Van egyéb szerszám is, fjj módra csinálva:
 Húrja feszes kötél, íve rugós szálfá,
 Kereken húzzák fel, s ha megindul pecke,
 A követ, a dárdát löki nagy-fel, messze.

10.

Mindjárt is a bakka! tesznek vala próbát;
 De elébb a falhoz kellene futó-gát,
 Mert védi körösleg vízzel teli árok:
 Míg betemetnék, nyil s kő omlana rájuk.
 Kont esze deszkából nagy szín-folyosókat
 Gondol ki, a sánchoz kereken tolókat,
 Melyek alatt a nép hord követ és rőzsét,
 Úgy végezi bajjal a sánc betömését.

11.

Ámde, miként jég hull sűrű darabokban,
 Veri kő a színt, hogy rettenetessé koppan
 S beszakad helyenként; de legott beföldják,
 Jól értik az ácsok ennek is a módját.
 Földet is a gátra visznek kosarakkal,
 Tetején símára döngetik agyaggal,
 Ugy szögezik a nagy vashakot a falnak,
 Száz ember erővel adva lökést annak.

12.

Kont látja, hogy ez még így is sükertelen:
 Ember-erő mit tesz kemény falak ellen?
 Tornyot erős fából magasra csináltat,
 Melyből kicsi résen a bak ki-bejárhat;
 Függeszteti láncra derekát a baknak,
 Így hajtva, nagyobbbat lódul a falaknak;
 Fönn lecsapó hidat is hagytak a tornyon,
 Melyről, ha ki merné, a falra ugorjon.

13.

Összedugott kézzel nem nézi azonban
 A várbeli őrség, de az is talpon van,
 Szór követ és égő koszorút, kanócot,
 Bak elé nagy zsákban gyapjút ereszt, kócot.
 Nagy sor a vívóknak küzdeni ez ellen,
 Oltani a lángot egyszerre sok helylen,
 Az elégett eszközt újítani mással,
 Söpreni a párkányt sűrű nyilazással.

14.

Hull oda rettentő zápora a nyilnak,
 Dolgoznak erősen a nagy számszerijjak,
 Követ is, dárdát is hajigálnak egyre:
 Ember legyen ott, ki áll ma körömhegyre!
 Be is a városba sok kódarab elhat,
 Rémfület az utcán, leve nagy hadd-el-hadd;
 Hát mikor a szurkos, tüzes üszkők mennek!
 Istennyila-zápor méltó neve ennek.

15.

Füstöt is a várban itt vagy amott látni,
 Kezd bokra szíporát és lángot okádni,
 Hanem oltják gyorsan; dolga van a kéznek,
 Mert a falakra is kell jutni vitéznek.
 Még így sem ez egy nap, se' kettő, se' három
 Lessz az, hogy erőt vesz Kont ezen a váron;
 De töri minden nap, mert tudja, királya
 Hadai mozdultát mily nehezen várja.

16.

Dolgozik a vas bak, veri fejét falba,
 Vezeté Kont népét újabb viadalba,
 Deli bátor hősök a toronyba mennek:
 »Fiaim, csak rajta! *ma* vége lesz ennek.«
 Lecsapó résen át odafenn elszelik
 Kaszával a gyapjus nagy zsákok kötelit,
 Meztelen az omló falat egész hévvel
 Döngetheti a bak, nagy busa fejével.

17.

Más felé is a harc születék most újra,
 Eddigi mivoltát messzi felül múlja,
 Borul a bástyára nyilból sűrű felleg,
 Közte szurokfáklyák villámi röppennek;
 Csattog erősen a számszerijjak pecki,
 Nem tudom, ki állná a falakon ezt ki;
 Bent is elothatlan lánggal ég a vár ma:
 Künn-benn szitok, átok, rettenetes lárma.

18.

Ámde a bakoló torony is már lángol,
 Tetejéből a tűz mardosva alább foly;
 »Le, fiúk! le onnan!« de nem állva szónak,
 Falra veték horgát lecsapó ajtónak:
 Első vala Szécsi, a bátor Ivánka,
 Ki a falra ugrék a tűzbe, a lángba,
 Követé fiatal Hédervári kettő
 S Ujlaki (mind tegnap jöttek, a seregtől).

19.

Falra szökött Iván, meg is állott rajta:
 »Csak utánam, Ugrin! ide Lukács, Barta!«
 Mennek is, Ivánkát megvédik azon tul,
 Ki csupa sündiszó leve már a nyiltul.
 S mint hangya, ha kettő vezetí vagy három,
 Foly be a magyarság a falon, a váron,
 Közepette lángnak, fojtogató füstnek,
 A torony ég: nem hagy senkit lenni restnek.

20.

Mire a bakszerszám torony-alkotmánya
 Annyira gyult, hogy nincs mód lépni reája :
 Odafent már jó kis csapat áll a bástyán ;
 Fehér lobogót tűz az olasz, ezt látván.

Mindjárt is a várnak kapuit feltárják,
 Élteti az őrség magyarok királyát ;
 Kont bemegy, a várost hada megtapodja : —
 Így nyílt meg e völgyben Lajosnak az útja.

21.

Ezek alatt Károly, ama Durrazói,
 Várta: Lajos mit fog levelére szólni?
 Rossz jelnek alítá, hogy nem ada választ:
 S gondolta, tanácsosb, ha ellene lázszaszt,
 Háta megett a harc tüzeit felgyújtja,
 Egész *Apuliát* mind ellene bűjtja,
 Engedi Lajost, hogy Nápoly fele menjen
 (S elűzze Johannát) de vissza ne könnyen.

22.

Íra tehát ismét levelet Lajosnak :
 Ne vélje gyanúsna, se csodálatosna,
 Ha most *Apulia* városit megszállja,
 Elvonni Johanna részéről próbálja.
 Maga diadalmas seregével menjen,
 Johanna erejét megtörheti könnyen,
 Mert hada csak zsoldos idegen jobbára,
 No meg, a *Volturno* körül egy-két vára.

23.

Ekkor, az *Abruzzi* nagy hegyeken által,
 Mene délkeletnek, fogyaték hadával,
 Amerre *Lucéra, Foggia, Canóza*
 Áll, s a tengerparti erős várak hossza ;
 Ki Johanna híve, azt felbátorítja,
 Ki Lajosnak hódol, visszatántorítja,
 Gyűjt hadat és zsoldos katonát szegődttet ; —
 Ám győzze le Lajos Johannát, ne ötet.

24.

Kémei s az olasz pártos urak közül
 Aki Lajossal tart s most seregéhez gyül,
 Károly ez új dolgát bevivék naponkint:
 Tudja Lajos, hol jár, mibe' fárad ottkiut.
 Mindjárt is, amely nap jó hírt veve róla
 (Kont maga hozá), hogy elesett Szulmóna,
 Tanácsba vezérit maga mellé gyűjti:
 Melyik uton lesz jobb seregét leküldni?

25.

Ott vala Kont, Laczfi, — István, meg az Endre —
 Giléti, Bebek György; pap urak is rendre:
 A nyitrai püspök (ma övé lesz Zágráb),
 Kanizsai prépost kardja sem áll hátrább;
 Világi urakból: Szécsi, Bánfi, Druget,
 Draskovics — Miklósnak hívták mindezeket;
 István is (ama György atyjafia) Bebek;
 Az oráni perjel Moriál, s egyebek.

26.

Kezdi Lajos a szót: »Mután Szulmóna
 Mintha csak a Nápoly-ország kulcsa volna:
 Hadaink leszálltát nem gátolja semmi:
 Csak az a kérdés, hogy merre fogunk menni?
 Van rövidebb út, a Volturno folyamnak,
 Alig az országban, csak a szélin annak;
 Így hamarabb érünk, bizonyos, Nápolyba:
 De hátul az ország nem lesz meghódolva.

27.

Hosszabb: ha mi balra egy kerülőt tévén,
 Ugy hatolunk át e nemes ország szívéen,
 Meghajtva derékban tengertől tengerig!¹⁹
 Mint mikor a hajtók a vadat fölverik.
 Az rövidebb munka: ezt maradandóbbnak,
 Endre kis fiára hiszem állandóbbnak,
 Kiért, csecsemő bár — ha élteti Isten —
 Jövök egyrészt, hogy majd trónjára segítsem.*

28.

Szóla, körülhordván szeméit a végin;
 De tovább nyugtatta valahogy Gilétin,
 Az pedig elpirult s kezdte föl is kelni,
 Gondolva, hogy elsőbb neki kell felelni.

Különben eszes nagy férfit és bátor,
 Vala csak most három esztendeig nádor;
 Francia-olasz vér nyomait mutatja,
 Még Lajos atyjával jött volt be az atyja.

29.

»Felséges uram!« mond »a magyar azt tartja:
 Egyenes út legjobb, hamarább is rajta:
 Mit törnéd sereged hosszú kerülővel,
 Ha eléred Nápolyt kevesebb erővel?

Nem árthat a kigyó, ha fejére hágtál:
 Nápolyt ha bevetted, tied az ország már;
 Vagy, ha mi zendülők odakinn támadnak,
 Elnyomni mi lesz a diadalmas hadnak?

30.

Netalán attól félsz, *kevés* a dicsőség,
 Ha az ország szélén, hol nincs nagy erősség,
 Behatolsz Nápolyba, lopva miként tolvaj:
 S várakat és várost kell hogy elébb foglalj?

Hidd meg, az az út sem csupa búcsu-járó:
 Ím, ott van előttünk *Venáfro*, *Tiánó*,
Cápua nagy város, — de kivált *Aversza*;
 Hidd el, uram Felség, kemény dió leszs a.«

31.

Így szólt; helyeselte néhány, az idősse.
 Nem is ellenezné, mondja Lajos, ő se,
 Hanem ellenkező okai is vannak,
 Ezeket is szembe kell vetni amannak.

»Tudom — így folytatja — hogy ez asszony férje
 Valami hadakat fogadott fel bérbe
 S Cápua mellett vár, hogy útamat állja,
 Hol a Voltornónak ömlik sebes árja.

32.

De tudom azt is, hogy Miklós, *Cajetáni*,
 Fondi vitéz grófja, ellene bir állni,
 Maga is ; még inkább, ha segítség innen —
 Ez olasz hívemhez, akarom is, menjen!
 Azonban a vétkest, már az igazándit:
 Johanna királynét s vele a Tarántit
 Nincs semmi reményem, élve hogy elfogjam,
 Mert úzni hajóm nincs, és a tenger ott van.

33.

De ha meghódítom az egész országot
 S kikiáltom árva fia királyságát,
 S magam itt helytartót hagyok, amíg felnő :
 Bárha nem eléggé, lakol így is e nő.
 Hanem *egy ember* van, agyafúrt és álnok,
 Kit úznek örökké nagyratörő álmok,
 Kitől — ha rövidre szabja Isten éltém' —
 Kicsi Mártell Károly örökségét féltém.

34.

Értitek, úgy sejtem, kirül vagyon a szó.
 Bujtogat, im, most is Károly a Durazzó:
 Ezt megtörni — nem úgy : ezt össze kell törni,
 Érte az országot végig kisöpörni . . .«
 Így szakítá félbe Lajos a beszédet,
 Arca nekisápadt, szeme vadul égett ;
 Néztek az urak rá ; mi ez ? oly szokatlan,
 Soha még nem látták ilyen indulatban.

35.

Miután a király csilapodni látszott,
 Arca pirosabb lön, cimpája se' játszott,
 Kezdek emelkedni helybehagyó hangok,
 Hogy a király célja sem pusztá kalandok ;
 Méltó ezen útat venni fontolóra,
 S nem hagyni bitangul amaz árulóra
 Lajos háta megett az egész országot,
 Hanem elébb ott kell oltani a lángot.

36.

Most Laczfi, az István, a vajda felállta;
 Vegyes ősz csíkkal már szép barna szakállá,
 Szeme, arca nyugodt, hangján, ahogy kezdi,
 Érzeni, milyen vón' mikor megereszti,
 De fékezi folyvást, s halkán emígy szóla:
 »Ha Lajos hercegnek nagy serege volna,
 Lovagi, zászlósi, hadbatanult népe:
 Javasolnám, menjünk mindnyájan elébe.

37.

De mivel Johanna ereje nem ott van
 Nápoly körül és a Volturno sarokban,
 Hanem országszerte, várakban elosztva,
 Ahogy ezt a pártraszakadás okozta,
 S ki az ő pártján van, ki Felsőged mellett,
 Ki ma itt, holnap ott, ahogy fú a szellet:
 Szükség, hogy erőnket több felé mutassuk,
 Rémiítsük az ellent, híveid' biztassuk.

38.

Nem mondom, ne küldjünk hadat a hercegre,
 Fontos, Averszának birni jó kezekre,
 De, magyar hadunkhoz, van sok német ember,
 Kit vezet a Wolfhárd, meg a zsoldos Werner.
 Ha mi ezekből is ide-oda osztunk:
 Két-háromfelé is könnyű hadakoznunk,
 Teszem: Averszához menne Gilét nádor,
 Balra más, középen a királyi tábor.«

39.

Mind helyeselték ezt, amit Laczfi szóla:
 Közös útvok légyen, javalák, Szulmóna,
 Azután is még a Volturno fejéig,
 Keresztbe az ország' mintegy közepéig;
 Ott Giléti nádor dél felé elváljon,
 Keletre a többi sereg együtt szálljon;
 S hogy idő ne múlják, holnap Akvilából
 Mozduljon előre mind az egész tábor.

40.

Végezék ; úgy is lett : le a völgyben másnap
Indul az egész had eleven mozgásnak,
De mivel Szulmónát aznap el nem éri :
Mezőn üte tábort Lajos és vezéri.

S ottan, az *Aterno* kies vize mentén,
Mely Szulmóna felé veszi útját szintén,
Sáttra előtt ülve magyarok királya :
Ím, különös foglyot vezetnek hozzája.

41.

Kocsiját kísérik idegen embernek,
Kit fenn a hegyek közt zsoldosi Wernernek
Fogtak el, és gazdag jutalom fejébe
Maga Werner hoz most a király elébe.

Olasz urak mindjárt — Malateszta, Forli,
Mántova — kezdének a királyhoz formi,
Mogsugák, kicsoda, akit ezek hoznak,
S mily nyereség az, mily szerencse Lajosnak.

42.

»Felséged azért nem juthat igazába«
Mondák, »mivel ottkűnn ellenzi a pápa,
S megvédi Johannát ezer papi csellel,
Hisz' azért kell mostan vívnia fegyverrel.

De ha *ezt* a foglyot kezére bocsátod :
Nagy fordulat esik ügyeden, meglátod,
Tán nem is lesz szükség több kiontott vérré —
Hanem a fogoly már épen oda ére.

43.

Vala Miklós Lőrinc — vagy *Cola Rienzi*,
Amint ez olasz név magyarul jelenti,
Tavaly egész Róma kegyeltje, *tribúnja* :
Most a hegyek, erdők vadonait bujja.

Róma szabadságát lobogóra tűzte,
Népét fölemelte, zsarnokit elűzte :
Most számkivetésben, sujtva nehéz váddal
Bujdosik — épen a római nép által.

44.

Halál, ha kezét rá tehet a lakosság;
 Halál, ha a pápa — vagy sanyarú fogság.
 De Lajos megfeddé szigorúan Wernert:
 Zsoldosi mért bántják a védtelen embert?
 Dorgálta keményen, szóval, hanggal, szemmel,
 Fojtva dühét, kullog el a német ember:
 »Mit adna e rabért Róma, vagy a pápa!« —
 Foglyával a király bemene sátrába.

45.

S kezdi azon: »Nemes római! szabad vagy,
 Míg Nápolyban leszek, védelmem alatt vagy:
 Hadamat, ha tetszik, útjába' kövessed,
 Vagy menedék-várba magadat vitessed.«
 Köszöné Miklós a kegyes ajánlatot,
 Ábrándos nagy szeme könnyre is fakadott;
 Nem tudá a sorsot, mely idővel rá vár:
 Hogy *kiadja* Károly cseh király és császár.

46.

De Lajos nem úgy tett: este vacsorához,
 Emberele bizony maga asztalához,
 Soká fenbeszéltek a pohárnál ketten,
 Cola is a szívét kinyitá meghittén:
 Beszéle római régi dicsőségről,
 Mai gyávaságról s eladó hűségéről;
 Cato akart lenni, igaz erkölcsbíró:
 De a mai népnek nem egyéb kell — *Néró*.

47.

Mond Lajos: »Én tudtam, hogy erre megyen ki:
 Az idő kerekét nem tolhatja senki
 — Legyen bár az élők legnemesese, bátra —
 Se' nagyon előre, de kivált nem hátra.
 Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
 De régi lakóit keresém hiában:
 Így előttem, kinek fegyverem a hité,
 Nem Cato képe leng — hamarább a *Cidél*.«

48.

Mond több ilyet is, mert ifjonta Rómában
 Forgott, s vala jártas deák tudományban.
 Hanem, az idő már későre haladván,
 Elereszté Miklóst, nyughelyet adatván.

Reggel pedig — minthogy nincs kedve maradni —
 Rendele őrséget vele indíttatni,
 Maga István vajda érette feleljen,
 Hogy baja nem lesz, míg nincs a kivánt helyen.

49.

Mozdula egyszersmind hajnalban a tábor,
 Kiki lovát nyergel, rakodik, nyalából;
 De míg azok a tett helyeikre érnek,
 Írnivalóm úgy sincs — hát Toldira térek.

Mikor ő beállt az ostorozó hadba,
 Mondák neki: nálok törvény, ki van adva,
 Hogy kiki meggyónjon valamely társának,
 Ne tagadja bűnét, s ne tartsa magának.

50.

Toldi elébb a szót veszi csak félvállra,
 Nem köti a titkát senkinek orrára;
 De midőn unszolták, hogy nem lehet *testvér*,
 Köztük se maradhat, ha szabályt nem esmér:

Kiválaszta egyet, ki előtt kész győnni.
 Fiatal ember volt, nem idősb mint Toldi,
 Többször azelőtt is tűnt már neki szembe,
 Nem is illett sehogy e gyülevész »rendbe«.

51.

Mosolyogni látszott nyílt arca szünetlen,
 Nyájas bizalom ílt a nagy kék szemekben,
 Homloka is tiszta, lepi bár gond, álom,
 S odaírva mintegy ez a szó: »nem bánom!«

Hangja, ha megszólalt, szeretetre készítte;
 Öltözetét Toldi olaszosnak nézte,
 Olasz is, kivált ha hozzáveszi kobzát,
 Melyen a szent népnek zeng ajka zsolozmát.

52.

Ezt szólítja külön társaitul, óvást,
S kezdette cseh nyelven jó Toldi a gyónást,
De biz' a »csehül« ment, noha lábbal, karral
Segítene rajta, — segíté magyarral.

Megörült a másik: »te magyar vagy, látom!
Akármí bünöd van, ezért megbocsátom,
Szólj magyarul bízvást, mert nyelvedet értem:
Egykor én is azon a nyelven beszéltem.«

53.

Toldi csodálkozva bámult az »olaszra«:
»De ha így van, tőlem sohase' maradsz ma,
Ki, mi vagy? azt nékem gyónd meg elébb szintén,
Akkor az enyém is hallhatod őszintén.«
»Ki vagyok? nevem nincs — csak egy sehonnai;
Szerda napon lettem: hívj' úgy »Szeredai«;
Nevemet különben, mint a ruhát, váltom:
S eldobom a régít, ha idejét látom.«

54.

Ráncba futott Miklós homloka e szóra:
»Ne ítélj hallatlan!« az idegen szóla,
»Nincs nevem, azt mondám: nincs, mivel elvették,
Csihéssé, cudarrá, átok alá tették.
Magyar volt az, — anyám vére ama Zácsnak...
Ha hallottad hírét annak az »irtásnak«,
Mikor egész erdőt, ágastul-tövestül,
Három ivadékon irtottak keresztül.

55.

Nemes apám ott halt; — engem egyik vére
Futva hozott tenger olasz szigetére,
Maga is ott élt, halt bús számkivetetten;
Én bujdosni kelék, mikor eltemettem.
Hontalan azóta járom a világot,
Kobzom ad élelmet s lelki vidámságot.
Ennyi az én bünöm, — s ha van egyéb gondom:
Se nem mutatom, se panaszul nem mondom.«

56.

Megölelé Toldi a fiatalt erre:

»Jól van! te se légy most kíváncsi nevemre,
Egyebet meggyónok, s ha megismerkedtünk,
Közös lehet a név titka is közöttünk.

Lovag-ember voltam s játék-viadalban
Álfegyvert viselék — nincs semmi rosz abban —;
De személyem' aztán soha föl nem fedtem:
Hogy ravaszúl a díjt más nyerje helyettem.

57.

Vala pedig dijsa e győzelemnek
Mátka-leány, szép, mint angyala Istennek,
Ki szeretett, és csak engem a világon!
Kire már későn gyúlt szívbeli nagy lángom.

Fölfedni magam *most*: vala böcstelenség,
Lovagi törvényben nincs ellene mentség;
Nem földni fel: a lyányt csupa méltatlannak
Dobom feleségül, kit nem szeret, annak.

58.

Kiszebb vala bajnok-nevem odavetni,
Mint a leányt, élve, halálba temetni:
De lekötve tartott sanyaru mély börtön
Messze az országtól, erre, a cseh földön.

Mire hazaértem, késő vala, késő!
Férfj, feleség volt már az ál-lovag és ő;
Mit tettem azontul, nem tudom, ne kérdjed —
Párbajra szorítám s megölém a férjet.

59.

Látva megölt férjét, s tudva, hogy én tettem,
Mint holt rogya össze az én szeretettem;
Igen! ravatalra, sírboltba helyezték,
Én pedig, úgy hiszem, örjöngeni kezdék.

Lementem utána, le a sziklábólba,
Körmömmel is onnan kikapartam volna:
Egyszerre csak éled az én édes szentem
S megátkozza magát és elátkoz engem.»

60.

Toldi zokogással fordula itt félre;
 Hamar a kobzos sem tudta, mire vélje;
 Mint zavaros főre, válla hegyét vonta:
 »Álom ez a rész már, sose búsulj!« monda.
 »Tudom, mire célzasz« — Toldi felel — »vártam;
 Bizony kicsi hijja, hogy ugy is nem jártam:
 Magam is azt hinném, csak képzelet álma,
 Ha halottam most is élők közt nem járna.

61.

Hanem él, — tanúja egész Buda ennek,
 Tőn szűzi fogadást örökre Istennek;
 Én is az ő átkát vivém kolostorba,
 Ha szívem: n e seb valaha beforrna.
 B fogadtak mindjárt valami barátok,
 De elfűzött onnan papi súlyos átok,
 Mintha, megölvén a férjet gyilkos módra,
 Özvegye sírját meg kiraboltam volna.

62.

Nem tudom, ez hogy lett; nekem a világon
 Senki tanúm nincsen, semmi bizonyságom,
 Mert már rég-ideje, nyomon úzve járok,
 Élve vadak közt, fán madarak közt hálók.
 Bűnöm ez: van-e rá irgalom és mentség?« —
 »Nem annyira bűn volt, mint szerencsétlenség«
 Válaszol a kobzos — »ha te csak párbajban
 Ölted meg a férjet, igaz viadalban.«

63.

Toldi felel: »Hívtam, de reá nem álla,
 Tudva, hogy az néki bizonyos halála;
 Hanem erőszakkal kézre kerítettem
 S igazán megvívtunk, tanu nélkül, ketten.«
 »Hm, hm!« a kobzos szólt, »csak ez így ne volna,
 A többi alighogy érdemes a szóra:
 Álviadalt vívtál? magadnak, vagy másnak?
 Mi köze avval az anya-szentegyháznak!«

64.

»De bánja, nagyon ám, a lovagi törvény,
Rendjébül az ilyet csúful kitörölvén!
Toldi riad — »s bánja „lovagok” királya:
Nincs nála bocsánat, kegyelem reája.

Hanem oldj fel, szabj rám néhány miatyánkot,
Én pedig tovább is vezeklem az átkot,
Nem az egyházét: a szerelem nagy átkát,
Hogy, akit szerettem, megölém a mátkát.«

65.

Ezzel a szent tábort elérni siettek,
Mert már be se látták, el is esteledtek.
Egyszer a kobzos csak jobbra mutat: »hallga
Immár letanyázott és dőzsöl a falka.«

Menet aztán, amint arra kanyarodtak,
Elmondá a kobzos, hogy ezek így szoktak:
Szemöket forgatják, koldulva, fehérre,
S valamely vadonban nagyot isznak, félre.

66.

Falun és városban alamizsnát gyűjtnek
Szörnyitve csodáit a babonás hitnek,
Rettentik a népet — s az összegyülemelő
Adomány árából megtelik a tömlő;

Barmot is az erdön legelni ha látnak,
Jó szerivel friss húst lakomára vágnak;
S ha tanyát vernek — »no, Isten irgalmazzon!
Közös ott multság, étel, ital, asszony.«

67.

»Megutáltam őket« — hevesebben szóla,
»Régen is e csürhét odahagytam volna,
Ha az előttem nincs, hogy így réven, vámon
Átjöhetek bizvást egykori hazámon.«

De már tetejére értek a hegyhátnak,
Honnan egy üstforma szűk völgybe látnak;
Micsoda látvány ez! — Toldi csak elképed:
A pokol se' nyújt már undorítóbb képet.

Figyelmeztetés.

Diese Bolette hat der P. T. Herr Gurgast für den Fall zurückzustellen, wenn der Aufenthalt in Karlsbad acht Tage nicht überschreitet und die Taxe zurückgestellt wird.

Sofort

Toldi a nagy örökösök

Handwritten notes in Hungarian:
Toldi a nagy örökösök...
Köszönöm a nagy örökösök...
Toldi a nagy örökösök...
Köszönöm a nagy örökösök...
Toldi a nagy örökösök...
Köszönöm a nagy örökösök...

A Toldi szerelme néhány sorának első fogalmazványja.
(IX. ének 69—70.)

68.

Vér-köde a völgyet lepi füstgomolynak,
Alatta rekedten, részegen gajdolnak,
Ölelik egymást, pór, müves, barát, asszony,
Tűzvilág s buta kéj vöröslik az arcon.

Töltözik a sok has — *meg' újra*, ha bánja:
Együtt foly a lakzi tisztese, ocsmánya,
Ha ugyan lehetne mondani tisztosnak
Azt az evés-ivást, amit ezek tesznek.

69.

Szitok és trágár szó szemtelenül ordít . . .
Elfutja a méreg, viszi is már Toldit
Lefelé a lejtőn : »hát ezek így tesznek?
Ha mi bünt megbántak, száz annyit vétkeznek?

Hirdetik a böjtöt és a világ végét :
S maguk így tobzódnak, öntözik a gégét?
Várjatok (az ostort a nyakából kapja)
Megmutatom, milyen az ítélet napja!»

70.

Toldi a nagy ostort rengeti kezében,
Üti őket hátba, szembe, hason, képen,
Döfi vas öklével, rugja tova lábbal,
Verdesi egymáshoz, markolva nyalábbal.

Nosza! lába is kél az egész seregnek,
Az kelne halottnak, vagy a holt részegnek,
Úgy szélyelüt ádá az Toldi Miklós közte ; —
Szedi-e magát, vagy soha, e nép össze?

71.

Kobzosnak azonban elállt szeme-szája
S mond Toldinak, amint odaért hozzája :
»Ily dolgot az ember nem hinne regében,
Orlando ha tenné, olasz' énekében.

Vásáron ezek most kezdenek gajdolni
Egy magyar vitézről, neve *Cola Toldi*,
Ki malomkövekkel hajigál a harcon,
Láttam is : egy ponyván mutaták, a rajzon.»

72.

»Nem az vagy-e?» — kérdi enyelgve a kobzos.
 »No hisz', a malomkő konyit a dologhoz!
 De barátom, földi, ha az alku áll még,
 Nevem te se kérdezd... s álnév helyen, álnév!
 Hívj, ahogy a barát (ebszeme!) csúfola:
Ide épen jó név a fráter Mikola;
 De meg is éheztem ebben a munkában:
 A szent maradékot ne hagyjuk itt, kárban.«

73.

Monda, s a jó tűznél neki-heveredtek,
 (Hogy elúzzék onnan, Toldi kicsit retteg)
 Hust szelnek a nyársról, s bort is ahhoz lelvén,
 Nagy lakomát csaptak a diadal helyén.
 Ott meghálva, együtt másnap elindultak,
 Nyugotra, Csehország tájára vonultak;
 Toldi azt mondá, hogy kolostorba mégyen,
 S hogy addig a kobzos utitársa légyen.

74.

Több helyre benéztek; de a kolostorban
 Mind azt veti a pap, hogy nem olyan sor van:
 Malmuk is elállott, s ha forog, egy kőre:
 Nincs ma sehol szükség több kenyérevőre.
 Így fel s le bolyongtak idegen országon;
 Dalt penget a kobzos falun és csárdákon,
 Szűken a szükségest ha beszerzi kobza:
 Mégis örül, hogy van kivel azt megossa.

75.

Egy nap — a sok közzül mely útba' letellett —
 Föl amint ballagtak *Eger* vize mellett,
 Űti a fülöket vig dalokat játszó
 Kürt, s messzire láncaán lebeg a sok zászló.
 Nézte, a mély útban merre felé térhet
 Toldi ki, és monda: »udvari kíséret
 Jó itt szembe, talán hercegi, királyi:
 Míg elhalad, jó lessz e partra kiállni.«

76.

S megálltak egy dombon, a csapatot várván,
Míg elvoriult, hosszan, mint tarka szivárvány,
Színes lobogókkal fénylő hegyü rúdon,
Maguk is sok színben — a szűk hegyi úton.

Lovat is egynehányt burkolva vezettek,
Kopóbul, agárból sokat összeszedtek;
Azután egy hintó, zökögve-zokogva,
Jött a gonosz úton, nyolc ló belefogva.

77.

Köves az út, de a természet kövezte,
Itt-ott a hegyekről árkot is ereszte,
Mely, rajta keresztül, az Égerbe tartott
S iszapot az útba, sárt eleget hordott.

Tudom, a nagy hombár oldala megbánja!
Mert vala nehézkes ennek alkotmánya,
Noha mennyezetes, tornyos, — és rugóra
Vala már készíttve, azaz *magyar* módra.

78.

Hó! egyszerre megáll, hogy se té, se tova
Nem bírja mozdítani nyolc nagy erős lova,
Ugy megragad a záp agyagos mély sárban,
Szirt is van előtte hegyi vízmosásban.

Ütni a lovakat kezdik elébb, verni,
De kiszól az utas: hogy olyat csak merni!
Így ezeket hámból sunnyogva kifogják
És hányják-vetik a dolog állapotját.

79.

Vala ott kocsis négy, s valami tíz csatlós,
De egynek a lábán sincs lábbeli patkós,
Csak néztek a lóról hol az öreg sárra,
Hol száraikon a selyem harizsnyára.

Menjenek el mind szét, — arra határozták, —
A kocsisok hídnak keríteni deszkát
Ökröt is falukból tízet avagy húszat;
Addig a szép hintó pocsolyában úszhat.

80.

Toldi nem állhatja, nem nézheti végig,
 Leugrik a partról, odamondva nékik,
 Körülnézi sorát a kocsinak, útnak
 S próbálja először a végét a rúdnak;
 Mozdult is, de mivel meredek a kotymány,
 Félt, hogy összetörik az egész alkotmány:
 Így a kocsi alá bebújni sem átall
 S feszítve »juhának« felnyilalja háttal.

81.

Kiemelte szépen s kitevé a partra,
 Hol az út egyenlőbb, mehet immár rajta.
 Ekkor odainté a kocsimban ülő,
 Kérdi nevét, rendjét s mely föld neki szülő?
 »Ilyen erőt egyet tudok a világon,
 Azt, ki a rablóktul kisöpré országom«
 Monda, — hanem Toldi megismerte ám már,
 Hogy ez maga Károly, a cseh király-császár.

82.

»Az én vagyok« úgymond »megkövetem, Felség.« —
 »Ha te vagy, hol jársz itt? s rajtad ez a szentség?«
 »Bújdosom, üldözve átok alatt« monda,
 »Félrevonulnék itt valamely klastromba.«
 Kérdezi a császár, mért kell bujdokolni?
 »Lovagi nagy bűnért« mond röviden Toldi. —
 »Azt nem a szentelt víz, az imádság, kar-dal
 Mossa le, — azt könnyebb letörölni karddal.

83.

Vőm, a te királyod, olaszok közt harcol:
 Hát te meg itt majd egy bagolyvárban alszol?
 Vagy, ha uradnál most nem vagy kegyelemben:
 Míg bevesz, ám szolgálj az én seregemben.«
 Köszöné Miklós, de szomorúan monda,
 Hogy üdülést óhajt lelki fájdalomba'. —
 »No hisz' azért épen klastromba beülni!...
 Jöszte velem vissza: itt fogsz felüdülni.

84.

Vadászat ez erdőn lesz napokig nálam,
Nézd, ama hegytetőn áll királyi váram,
A neve »Könyökvár« (így jő ki magyarban),
Szívesen elvárlak ottan az udvarban.«

De már a csatlósok jöttek nagy hűhóval,
Őkrökkel, s kocsihoz deszka kiszállóval;
Csak elálmélkodtak, hogy ezt *ember* tette!
S beragasztván, indult a kocsi ügötte.

85.

Toldi ama várat hagyta immár hátra,
S látta, hogy az épült meredek hegyhátra
Mely az Éger vízbe *könyököl*, és lábát
Vet neki tréfából, s karikát csináltat.

Oda visszanéz most, — valami úgy vonja,
A kobzos is egyre »nosza, gyerünk!« mondja,
»Az én mesterségem úgyis olyanféle.«
Hagyta fejét Miklós, hogy tele beszélje.

86.

Fogadá udvarnok a várkapu alatt,
Mert vala már hagyva neki parancsolat:
Hogy Toldinak adjon tiszta szobát hálni,
Öltözetet, fegyvert, lovat is használni.

Társa felől nincs szó; de semmi rövidség
Nem esett: daláért ellátta a tisztség;
Toldi megújultan ébrede föl másnap
Zsivajára kürtnek, kopó-ugatásnak.

87.

Hamar öltözködven, udvarra leméne,
Ott várta bizony már nyereg alatt méne,
Hátára szökött s a vitézi csoportba
Ugrata, mely, látja, olyan maga-forma.

Valamivel később lejöve a császár,
Biccent a csapatnak fővel, amely rá vár,
S Toldinak, indulván, odaveti e szót:
»Hadd lám, tudsz-e űzni vadat úgy, mint rablót!«

88.

Ezzel az egész raj fordúla keletnek.
 Fent, az erdős háton kocogva mehetnek,
 Mert a magas fenyvek királyi vadonja
 Alján a parasztfák bokrait elnyomja.
 Hamar egy »ízágút« az ebek fölverték,
 Kit maga a császár legközelébb kerget,
 El is üti szépen, hajítva gerellyel;
 Örül a császár : hogy jó napra lesz e jel.

89.

Toldi elérhette volna : de tisztesség
 (Gondolta), hogy e vad a királynak essék ;
 Ő hát a lovat csak lépésben ereszté,
 Míg kebelét fenyvek illata éleszté ;
 S látva magát újra lovag öltözetben,
 Fejedelmi, fényes, harcias menetben,
 Kúrtriadás mellett, paripán tügetve ;
 Szinte felocsúdott régi lovag kedve.

90.

Im szarvas előtte, második is, bukkan
 S rónának ered, mely délre alattuk van ;
 Toldi nyomon úzi : »ott azt be nem éred!
 Mond, s kart dob utána az egész kíséret.
 De nyomja erősen, lova már-már pedzi ;
 Toldi a nagy ostort sугárra ereszti
 (Mert hozta nyakában) s csattantva hurokba :
 Rántja nagy erővel, ágainál fogva.

91.

Nyaka szegett mindjárt a nemes állatnak ;
 Császár meg a többi mind odaszaladnak :
 »No ilyet nem láttam, se' semmi elődöm!
 »Így szoktuk ezt, Felség, a magyar alföldön.«
 Azonban a kopók már futnak a hegyre,
 Visszhangzik az erdön ugatások egyre ;
 Nosza mind utánok, legelől a császár,
 Ritka jelenség az, mi odafent rá vár.

92.

Fut a koszorús gím maga-halálából,
 Követi ebfalka ina-szakadtából,
 Míg a hegyi párkány legszélire érnek,
 Hol meredek kőszál vet véget a térnek:
 Onnan a mélységbe, hol zúg patak árja,
 Veti gyors futtában le magát a pára,
 S szörnyet hal a gránit fenekű siváron,
 Utána ebekből lepotyog vagy három.

93.

Károly s a vadászok, lejtőn lekerülve,
 Keresik a gímet a völgyi sűrűbe',
 Követve nagy bajjal ebeik szaglását,
 Nézve is a sziklák torony-alkotását.
 Zubogás egyszerre hallik olyanforma,
 Mintha valamely nagy rotyogó üst forna,
 S tele az egész táj sűrű fehér gözzel,
 Melyben a napfény is haloványan vész el.

94.

Arrafelé tartván, terepély bikkfáknak
 Tisztásán, a patak mentibe', mit látnak!
 Vízet a sziklából forró-meleg árral
 Törni elő, buzgó, hét ölnyi sugárral;²⁰
 Tetején ez oszlop ragyogó virágba
 Foszladoz és hull mint szomorúfűz ága,
 Szikrázik a naptól, s patakba lefolyván,
 Zöld, veres, meg barna kérget rak az alján.

95.

Ezalatt a gímet az ebek meglelték,
 Vidám csaholással hirt adva jelenték;
 De *Károly* a völgyet megszereté nagyon,
 Lön gondja utóbb, hogy neki *nevet* adjon:
 Csatola még hozzá két falu határát,
 S ahol a forró víz kilövi sugárát,
 Emele ott *fürdőt*, telepíte várost:
 Az egész világnak gyűlőhelye már most.²¹

96.

Ott, honnan a szarvas lezuhant a mélybe,
 S hol a fürdő épült a forrás fölébe,
 Ötszáz évvel utóbb — vagy igen, már többel,
 Sokat ábrándozott egy beteg ősz ember;
 Megáldotta vizét nagy jótéteményért,
 Ha nem új életért, új élet-reményért,
 S ha valaha célhoz bír jutni ez ének:
 Köszöni e forrás csuda hévvizének.

97.

Így folyt a vadászat másnap is, és mindég:
 Kedvét leli benne három a vendég,
 De azontul akként érzi magát Toldi,
 Mint ki nagyot mulaszt, hogy idejét tölti.
 Nem tudja miért, de nincs ott maradása,
 Kérdezi egy estve: jön-e vele társa?
 Szívesen a kobzos maradna, de kész is:
 »Nem hagylok el« úgymond »akárhová méssz is.«

98.

S öltözve lovagból újra csuhás szentté,
 Károly előtt magát búcsúra jelenté,
 Hogy holnap elindul, úzi tovább gondja:
 »A lovat, a köntöst kézhez adám« mondja.
 Sajnálta a Felség, hogy az udvart únja;
 »De tied a ló« mond, »s tied az a gúnya;
 Hogy pedig útközben mint lovag ne sarcolj,
 S mint barát ne koldulj': nesze még e tarsoly.«

99.

Megköszöné Toldi, meg is örült ennek,
 Pedig nem örülne máskor az ilyennek;
 Reggel az úton is vala vidám kedve,
 S mond utitársának, vállát veregetve:
 »Tudod-e mit? . . . hátha ál-sisakot tennénk,
 S Nápolyba Lajoshoz hadakozni mennénk?
 Csak az a baj, engem ott nagyon ismernek:
 Tudom, legelőbb is a király ismer meg.«

100.

Szól társa : »van erre a batyuba' nálam
 Kész holmi : ehol rőt bajuszom, szakállam,
 Felrakom ezt, s szeplőt annyit az orcára,
 Hogy szülő anyád sem ismerne, ha látna.«
 »Ha! fiú, mit mondál? . . .« Toldi nagyot retten,
 »Ezt az öreg asszonyt már szinte feledtem,
 Kinek én okoztam sok keserű percet :
 Ne haljon meg, amíg örömet nem szerzek!

101.

Csak ezért is, menjünk! . . . Paripa és fegyver
 Neked is lesz ; könnyű, ha gazdag az ember ;
 De nini! a Pejkó, a lovam, a hátas!
 Akármilyen legyek, ha nem igazi tátos.«
 Csakugyan a Pejkó, fényesre kihizva,
 Termett valahonnan egyszeribe vissza ;
 Kísérte-e Toldit hegyi legelőkön?
 Vagy repült mint tátos? mi haszna tündööm!

102.

Így, hogy a szénájok vala már jó renden,
 Délre a két bajnok elindula menten,
 Pejkót lovagolván maga a gazdája,
 Nem is javasolnám, hogy más megpróbálja!
 Kobzos is örvend a katona életnek,
 Tudja, hogy ott víg dalt örömet pengetnek ;
 De meg, úgy fordulhat, nem esik hiába :
 S vissza becsülettel jut régi honába.

TIZEDIK ÉNEK.

»Ott az város kívül táborát futtatá.»

Illosvai.

1.

Honnan gyors folyami Apennin hegyeknek
Északra, keletre, délre lesietnek ;
Hol ma is ezer nyáj legel izzó nyáron,
Mely alatt telet ki, a *tábla*-lapályon,²²
S az olasz — mint a móc cafatos bundáját —
Nyárra fel, őszön le, hajtja selyem nyáját ;
Hol zamatos fűvön a nemes sajt, túró
Harmattal születik : — ered a *Volturno*.

2.

Hajts le, juhász, hajts le! dér lepi az ormot,
Jobb a meleg síkon föl- s le barangolnod ;
Hajts le, juhász, hajts le! barmod olyan félénk :
Ím közelít harcra, kúrtriadás élénk,
Ím tüzet ont egyre a tüzes mén lába,
Ahogy acélkőrmét veri a sziklába ;
Nincs nyugta madárnak, kövön-ugró vadnak,
Mind égbe röpülnek, mind völgybe szaladnak.

3.

Érkezik a tábor, által a gerincen,
Hogy délre, keletre vágyva letekintszen,
Délre, hol Aversza eshetik és Nápoly,
Keletre, hol alföld hegyek alatt zsámoly.
Hadait a király eléri, bevárja,
Míg összeverődnek a völgyi lapályra,
S miután fejenkint maga megszemléli,
Két sereg áll rendben : keleti és déli.

4.

Tetemesb az első: a királyi tábor.
Gilét az utóbbít vezeti, a nádor,
 Vele zsoldos *Wolfhárd* s népe ötezernyi,
 Képesek a zsoldért nemzetöket verni.
 Ezt a király elsőbb útjára bocsátá,
 Merre a *Volturnót* tekeregni látá;
 S várni be hirt róla, bizonyos ujságot,
 Pihenteti még a többi lovasságot.

5.

Jött is, a hét végén, szerencse kívánó
 Követ egy folt: küldé *Venáfro, Tiáno*,
 Hogy e városok az őrséget elűzték,
 Lajos lobogóját, strucait feltűzték.
 Jött azután más hír, hogy *Cápua* mellett
 A magyar seregnek ütközni se' kellett,
 Mert, ki a *Volturnón* ellen akart állni,
 Sétveré a hadat *Miklós, Cajetáni*.

6.

Fondi nemes grófja — üzené *Giléti* —
 Tudva, hogy a hídfőt zsoldos erő védi
 Innen is a vízen, túl is a szorosban,
 S *Taránti Lajos* bent *Cápua* városban:
 Hadaiból, amint *Fondi* felől hozta,
 Keletre, nyugotra egy részt kiszakaszta:
 Keljenek át a hegy, és a tenger felől
 S hátban támadjanak, mikor ő majd elől.

7.

Úszva hogy átkeltek csillagtalan éjjel,
 Hajnalban uroknak jelezék lángfényvel,
 Csak mint mezei tűz gömbölyü csilláma,
 De tudva előre azok szeri, száma.
 Visszafelelt arra *Cajetáni* mással:
 Egy domb tetején gyúlt nagy máglyarakással,
 Jel vala egyszersmind közös riadóra,
 Hogy talpra ki gyalog, és a lovas lóra.

8.

Szembe a hídfőző csapatokat (mert még
 Szóltére aludtak) pacuhán fölverték ;
 — Ezek ugyan tudták, hogy jó Cajetáni,
 De fog ez éjjel négy mérföldnyire hálni.
 Most, a veszedelem nyakukba szakadván,
 Rohannak a hidra, csunya hátat adván,
 Százan is egy szélbe', bár nem elég tíznek —
 Rohannak bizony a kész halálnak, víznek.

9.

S lett volna veszély nagy, *most* csak igazándi,
 Ha észre nem veszi tulnan a Taránti ;
 Hanem ez csatán nőtt zsoldosait hozza
 S hidon a futókat nyomja velök vissza.
 Harcoltak az ígért s kétszerezett bérért,
 Mintha csak a honért, vagy az édes bőrért,
 Szembe saját vérök, a szaladók ellen,
 Míg visszaszoríták, hogy csudát műveljen.

10.

Ugyanis belátván a hidra futó had,
 Hogy itt a haláltól csak a halál óhat,
 Fordul az ellenek megkövesült arccal
 S mint az oroszlán, küzd ; ki esik, ki harcol ;
 Ki elesett, mint dőlt fatövön, átlépve
 Háta megöl más-más ugrik a helyébe,
 Így a legelsőök közt sohasem lesz csorba,
 Míg Taránti s népe bevegyül a sorba.

11.

S bizony, Cajetáni, harcolva, de hátrál,
 E pihent erőnek helyet adna már-már,
 Hanem a vízen túl nagy riadás támad,
 Csatazaj, üvöltés vadul onnan áthat ;
 Döbbenve Tarántit viszi ez az ujság,
 Rend li : a hídnak kanócait gyujtsák,
 S mire Cajetáni odaér, már lángban
 Áll a Voltornó-hid egész hosszóságban.

12.

Időt — tudja miér' — nem halaszthat, húzhat,
 Tűz alatt a vízen hamar általúsztat,
 De nem a város már égő kapujának,
 Hanem oldalt, jobbra s balra Cápúának.
 »Szomorú lőn ott a Taránti szüretje»
 Mond, ura szavával, Giléti követje:
 Cápúát ennek már be se kellett venni,
 Csak az égő várost oltani bemenni.

13.

»Oda épen arra ért uram, a nádor,
 Hogy szét vala verve a mezei tábor
 S Cápúát felgyújtá a szaladó őrség;
 Most Fondi kezén van, s mienk az erősség.
 A nádor Aversza falait kerüli,
 De idő kell, csak míg rendesen megüli,
 Mert erős mód nélkül a hely, és derekabb
 Hős nem védhetné, mint kapitánya, *Jakab.*» —

14.

Lajos ezt a jó hirt nyomba' kihirdette,
 Új győzelemre foglalónak vette,
 S megajándékozván Giléti követjét,
 Fondinak is küldé méltó köszönetjét.
 Azután vajdával s a többi vezérrel
 Régi tanácsukhoz új terveket érlel,
 Hogy az árulást is gyökerén elmessék,
 Meg az árulót is kézre keríthessék.

15.

Az vala itten baj, hogy a Durazzói,
 Mint gyermeki játék ügyesebb bűvői,
 Nincs sehol is szembe tetemes táborral,
 Van mindenütt mégis, szakadást bújt, forral.
 Íme Lucérát, mely már Lajost uralta,
 Elhítteté, pártos lobogó leng rajta,
 Foggiát, Canózát megerősíttette,
 Ugy tovább, a tengerpartra, magát vette.

16.

Oka, miért szemben sereget nem láttat,
 Hogy Lajosunk ő rá ne tehesen vádat;
 De azért ez tudja, mi dologban sántít,
 S gyűlöli jobban, mint előbb a Tarántit.
 »Csavaroghatsz, róka, csavaroghatsz!« monda,
 »Követünk száguldó paripákkal nyomba,
 S el-ütünk vagy futva, vagy utánad ásunk:
 De ki nem kerülsz nagy boszuállásunk!«

17.

És, mint hegyen ülő vészviharos felleg,
 Mely veszteg az ormon napokig is el-leng,
 Majd fölkerekedvén, levonúl a sikra,
 Hogy, fönt nézve, *alább* villámlik a szikra,
 Fönt napos a csúcs már, de alant a rétség
 Déli verőfényét elnyomta sötétség,
 Vonaglik a felhők idege, a villám,
 S a megszelelt zápor ködlik aláhullván:

18.

Úgy a magyar tábor *Púlyia*² síkjára
 Sötét haragjában lassan alászálla,
 Csak fegyvere villog, hamidőn por-ködtül
 Fönt a magas bércezen láthatja, ki ott ül;
 Odalent már kényén terítheti szárnyát,
 Ellepi a rónák dombjait és hátját,
 Arra nyomulván, hol közelebbi célja
 Még jó tova fekszik, a pártos *Lucéra*.

19.

Fekszik az egy halmon, s falai e tájban
 Lerontva heverték régebbi csatában;
 Károly lovalá fel, hogy ujonnan rakják,
 Megtörni ez által magyarok haragját.
 De nem vala még kész, csak, mondani, félig:
 A város atyái jobbnak azért vélik
 Nem várni be daccal Lajos közeledtét,
 Hódolni előre, bánva maguk tettét.

20.

Követ indul mindjárt és fényes ajándék,
 Mellyel a pártütést szépíteni szándék.
 Hanem a *fellegvár*, egy kisedd erősség,
 Mást gondola, mint a városbeli őrség:
 Taránti Lajosnak embere van benne
 Valami háromszáz, többre alig menne;
 Kapuját e fészek bátran becsukatja,
 S Johanna zászlóját fennyen lobogtatja.

21.

Lajos az esdőknek mutat komoly arcot,
 S vete a városra vétke miatt sarcot,
 Hogy, mire odaér, ki legyen teremtve,
 Pedig inditá már a seregét rendbe.
 Ott, a város alatt, tábort üte, várván,
 Hogy megváltsa magát tizede-becsárán;
 Közben az elfáradt hadait nyugtatja,
 S vidám lakomákon éteti-itatja.

22.

Maga is a főbbek díszes seregében
 Szabad ég alatt ül mindennap ebéden;
 Hosszu rakott asztal s királyi teríték
 Körül ott szolgálnak mind úrfi leventék.
 De az alsóbb rend is, széllyel a mezőben,
 Apróbb tüzeiknél lakomáznak bőven;
 Nézi falakról ezt mind az egész város,
 Még a fellegvár is, bár kapuja záros.

23.

Nem vala e kis vár fönt a fellegekben,
 Csak a város mellett, külön, egy öt-szegben,
 Nincs árka, fala sem roppant nagy erősség:
 De *lovás* tábortól nem félti az őrség;
 Most, látva naponkint, odalenn hogy' élnek,
 Elbízta magát, hogy nyoma sincs veszélynek,
 Odalenn mulatság, étel-ital járja,
 S könnyü hadijáték kezdi, avagy zárja.

24.

De Lajos szemét már e kis erősségen
 A nápolyi zászló szúrja vala régen,
 S mond egy nap ebédnél: »Csak az olasznak higgy!...
 Fiúk, ez a kis vár, úgy-e nekünk *bakfitty*? —
 Nosza, játsszatok ma egyet ilyet, Dénes!«
 Szólt vajda' fiához — »futni a hely téres,
 Sugd meg Szécsinek és többi cimborádnak;
 Ezek a taljánok olyat úgy se' láttak.«

25.

Hamar az ifjúság színe néhány százig
 Össze is verődött, és »bakfittyet« játszik,
 Csak könnyü ruhában (így szabadon nyargal),
 De az öv mellé szúrt rövid éles karddal.
 Ritka, hosszú sorban kiki helyre lépe,
 Azután más-más sor utána, elébe,
 S mikor így fennálltak mint egy laza négyszeg,
 Várták a jeladást az ifju vitézek.

26.

Kürtjelre a sorok elseje megindul
 Futni ahogy telik hősi rugós intul,
 Kőhajításnyira egyszerre megállnak
 S térdre feszült kézzel »bakhátat« csinálnak.
 Ezt a követő sor, mintegy ugrógátúl
 — Mint lóra ki pattan a csipején, hátúl —
 Vállra vetett kézzel szöki át futtában,
 S kürtszóra megállnak kicsi távolságban.

27.

Majd a harmadik sor, negyedik is így tett,
 Az előtte hajlót átszökdösi mindet,
 Valamíg álló sor marad egy is hátra:
 Most futni jön a sor az *első* bakhátra.
 Így, mintha sok ember szénarendet forgat,
 Vagy szaladó felhő árnyékot borongat,
 Vagy hullámra ha kél tengeren új hullám:
 Váltja sor a sort, mind messzebbre nyomulván.

28.

El-fele a vártól volt a futás hossza,
 De most jeladásra fordul neki vissza,
 Összedugott kézzel a falakon nézik
 S nevetik Lajosnak ugránci vitézit,
 Sor, sor után hogy' jó falaik tövébe,
 Hova már le sem lát a Taránti népe,
 S nem látja, mi a cél (madarat sípszóval):
 Bevenni a várat *emberi* hágcsóval.²³

29.

Rögtön az első sor, hogy a falig ére,
 Bakháttal, a karját feszíti kövére,
 Ugrik a másik sor, vállaira ennek,
 Hogy lépcsője legyen, kik utána mennek;
 Így rendre amíg a felyül állók karja,
 Testök' egy ugrással vetheti a falra;
 Lett odafönn bezzeg zavar és ijedség:
 Most veszik észre, hogy nem tréfa, nevetség.

30.

Kardjok — de ha volna! . . . ezeké már villog,
 Megettök az új sor szeme is már csillog;
 »Fegyverre!» kiáltják s kiki szalad érte;
 Ezalatt a párkányt más-más sor elérte.
 Lenn tárogató, kürt, síp, dob zaja roppan,
 Hozza Lajos népét hadi zárt sorokban,
 Fenn a falon állók szaporodnak egyre,
 Hogy az őrségből már *egy* ha esik egyre.

31.

Körülnézi magát Laczfi fia Dénes,
 Látja, hogy a sok szem ragyog, a kard éles:
 Nosza, míg az ellen rakásra verődik,
 Kaput elfoglalni, tární ki faltóig.
 Úgy is lett; mire a várbeliek jöttek,
 Harcolni hiába, későn erőlködtek,
 Mert a kapu csak rés, melynek üregébe
 Ezerenkint tódul már a halál képe.

32.

Ottan kegyelemre magukat megadták,
 Leborulván arcra mind az istenadták;
 Lajos a fegyvert-mit tőlük elszedette,
 S enniök adatván, szélnék eresztette.

Ezalatt a város kifizetvén sarcát,
 Másnap az egész had megnyomta piarcát,
 Hogy rajta keresztül indulva keletnek,
 Új tárgyat, új szárnyat adjon ez éneknek.

33.

Foggia, szomszédát hallva, hogy és mint járt,
 Követet, váltságdíjt küld elibök mindjárt;
 De *Canóza* bátor kapitánya, Rájmond,
 Nem olyan ember, ki minden »igent« rámond:

Makacs ellenállást, nagy viadalt készít,
 Falait foltozza, biztatja vitézit,
 Tetemes földhányást megrak cölöpökkel,
 Körülveszi várát védelmi övekkel.

34.

Hírét Lajos ennek útban ahogy vette,
 Nem várt akadály a bosszantja fölötte,
 S mond Laczfinak: »Itt mi jó-hosszan elfülünk:
 Addig hova tűnhet a *jó vad* előlünk!

Nosza, te a tenger városait hajtsd meg,
 Amit ő ott felfútt, a tüzeket fojtsd meg;
 Maga is, légy rajta, hogy kézbe kerüljön;
 Én addig e város falait meg-ülöm.«

35.

S még aznap elosztván a sereget ketté,
 Vajda egyik résszel indúla keletté,
 Másikkal az úton magyarok királya
 Canóza felé tart, délies irányba;

De azért nem lesz nagy köze a két hadnak,
 Mint folyam két ága, társ módra haladnak,
 Lajos a sík földön, part-szélen a vajda:
 Segíthet ez annak, az emennek, bajba'.

36.

Alig eredt utnak Laczfi Apor István,
 Küldé Averszától hirt a nádorispán,
 Kéri Lajost, haddal segítene rajta,
 Mert már a mezőn is magát alig tartja;
 Nem hogy bekerítné, sőt néha Jakabnak
 Emberi elsáncolt fészkekre kicsapnak;
 Taránti Lajost is hallja, hogy Nápolynál
 Új zsoldosokat gyűjt, új sereget formál.

37.

Lajosnak ez a hír okoz erős gondot:
 Kénytelen hadától leküldeni Kontot,
 Gilétivel együtt hogy magukat tartsák,
 Míg ő odajuthat, és mind a magyarság.
 Így a csapatjával — melynek olasz, német
 Zsoldost (amit Laczfi otthagya) mellé vett —
 Miklós *Benevento* útjára kiválván:
 Ostrom előtt nagyot gyengíte királyán.

38.

De azért, Canózát mihelyest eléri,
 Nekifog, a vajdát se' várja se' kéri,
 Ha bevehetné, míg Laczfi meg is tudja;
 S minden nap a síkot döngeti és futja.
 Nem nézi henyén ezt árka megől Rájmond,
 Sőt a lovas népre gyalogival ráront,
 Vas sulymot is éjjel, fogas eszközt szórat,
 Ami által bénúl a lovon járó had.

39.

Ám Lajos a népét tanítja gyalognak:
 Leugrani lóruul, s vissza megint, szoknak,
 A második ember, ismert jeladásra,
 Addig paripáját tartja neki társa.
 Fejszét ezek, ásót lovaikon hoznak,
 Hova őrség nem jut, sebesen dolgoznak
 Rést ütni az árkozt, becölöpölt helyen,
 S lóra megint kapnak, ha közelg az ellen.

40.

Így, de nem első nap, nem is egy próbára,
 Ásóval az úrkot temetik símára,
 Az erős palánkon nagy kapu-rést törnek,
 S tele már lovassal elseje a körnek;
 Ez előtt a gyalog. — mint szélnek a polyva :
 Hajtja tömött rendben, öli és gázolja;
 Kénytelen a belső övbe magát vetni
 S nyíl-, kopjajetéssel onnan verekedni.

41.

De Lajos, megvetvén odabenn a lábát,
 Szaporítja mindig, s váltja lovasságát,
 Míg a második öv esik ép' úgy kárba:
 Mi által az őrség beszorúl a várba.
 Most nagy munka, paraszt napi-szám néz rájok,
 Mert a falat védi széles teli árok:
 Azt lebocsátani, le az *Ofántóba*,
 Sok napi fáradság, hosszú kemény próba.

42.

Alólrul az ásást a folyamnál kezdik,
 Ezer meg ezer kéz viradattul estig,
 Ugy viszik apránkint közelebb, a várnak,
 Hol már szikla- és nyíl-zápor alatt járnak.
 Itt dolgozni lehet csak nehezen s éjjel
 S befödik az ásást hajnalra földelével,
 Földet is a hídló-deszka fölé húznak,
 Mely alatt a várhoz mind közelebb csúsznak.

43.

Lajos ezenközben készül az ostromra,
 Nagy fali hágcsókat gyűjt össze halomra,
 Számszeriját, álgyu-, bástyatörő gépet,
 Ácsai bárdolnak minden efféléket. —
 Hírt vajda felől is hozza már követje,
 Hogy erős *Bárléttát* harcolva bevette,
 Mert a kicsapott ör-hadakat üldözve,
 Népe vegyest omlott a nyílt kapu-közbe.

44.

»Két dolog itt történt« szól a követ »Felség! —
 Mielőtt futásra vette az ellenség,
 Sőt emberül, azon melegébe' harcolt
 S fordíta, ha nyomtuk, vissza megint arcot :
 Honnan! az égből-e, vagy a föld gyomrából?
 Mert nem láttuk jóni se' közel, se' távol,
 Pej paripán köztünk terem egy rőt barát
 S zúgatja temérdek karikás ostorát.

45.

Zúgatja, rohanván szembe az ellenek,
 Nincs arc, se' merészség helyt állani ennek,
 Maga egész dandárt, csapatot megfuttat,
 Örül, aki még lát, örül, aki futhat.
 Buzogánya is van rengeteg a kápán
 S ha kit azzal érhet, egy se' marad lábán,
 De ugyan ki merne hozzá közelítni,
 Mikor ostor-villám, kör módra, keríti?

46.

Nyilat ugyan, kopját szórnak vala rája,
 Hanem úgy kell lenni, hogy a nyíl sem járja,
 Vagy nem is érnek rá nagyon célba venni,
 Lová oly könnyű, hogy ahol ő, ott semmi.
 Megszalad az ellen, mi sarokban úzzük,
 S futva vegyest közte : »hol a barát?« nézzük :
 Nem volt sehol is már, se' elül, se' hátra,
 Úgy tűnt el, ahogy jött, mert senki se látta.

47.

Ily módon a várost nyargalva bevettük,
 Várbul is a férget hamar kivetettük;
 Ezt őrzeni Konrád' zsoldosira bízza
 S mezei táborba tér a vajda vissza.
 Érkezik azonban tengeren öt gálya,
 Vele a Felséged kincses *szenesálja*
Lesták uram, hozván sok ezer jó márkát —
 Sejti a némettség, mit hoz, az öt bárkát.

48.

Nosza követekkel vajdára üzennek,
 Zsoldot nekik osszon, máskép haza mennek,
 A hátralevőt is csúf módra nagyítván,
 Előre is *ennyit*. Nem ad nekik István.
 Váltig csilapítja Konrád, a vezérök,
 Hogy a bátyja, Wolfhárd, kifizette bérök:
 Az oda van, távol, nem mondhatja szembe;
 Öccsét megkötözik s lökik egy verembe.

49.

Azzal fegyveresen a városba törnek,
 Polgárt, papot, asszonyt fosztanak és ölnek,
 Szalad a nép, veri a harangot félre:
 Vajda riad, béront; hány sokat kardélre,
 Konrádot a lyukból ereszti szabadon,
 A főcinkosokat mind' vágatja agyon,
 A többit ujonnan esketi nagy hittel,
 S rakja meg a várost magyar őrizettel.»

50.

Lajos az első hírt ráhagyta csodásnak,
 Gondolt valamit, de sose' mondja másnak; —
 Hanem a másik hír keserűn bosszantá:
 »Tölb velök a baj, mint a nyereség« mondá.
 S rendeli, a zsoldot, ha való, fizessék,
 Ki rabol vagy sarcol, szigorún büntessék,
 »Hisz nevem így átok környezi, gyalázat:
 A föld népe reám csoda-é, ha lázad?«

51.

Izené vajdának, *Bári* felé törjön;
 Azt nem, hogy Canózát ostromlani jöjjön:
 Maga személyében ezt hajtani végre —
 Lángol az ifjú szív ilyen dicsőségre.
 Laczfi tehát a part mentibe' folytatta
 Utját, ahol *Tráni* hódola, s *Moljetta*,
 Ugy hogy csata nélkül elérhette Bárit,
 Hanem ostromhoz kell készülnie már itt.

52.

Érkezik azonban nagy társzekerekkel
 Lesták is, a Laczfi adta kísérettel;
 Megörült a kincsnek Lajos hadi népe,
 Még serényebb a várt jutalom fejébe.
 Már kész is az árok, csak kicsi földnyelvet
 Hagytak vala gátul a vár vize mellett,
 És csak a döntő nap közeledtét várják,
 Hogy megeresszék a víz lefutó árját.

53.

Éközbe' Lajoshoz hajtanak egy kémet:
 Nem tudni, ruhája olasz-e vagy német?
 Azt mondja: »magyar volt az apám, az őszöm«,
 Maga jött, úgy fogták a végbeli örsön.
 Kobzot vere távol régi magyar dallal,
 Köszöngete rájuk vídáman itallal:
 Kopjavesésnyiről, intve, oda csalták,
 S borát megivák, de magát megvasalták.

54.

Lajos egy-két szóval magyarul kérdezve —
 Négyszemközt valamit, mondja, fölfedezne;
 Parancsolja tehát, bőrig kimotozzák,
 S ha ártó szere nincs, sátrába behozzák.
 Mikor ez meglőn és semmit se' találnak:
 Lábához a kobzos esik a királynak,
 Fogadja be, kérvén, dicső seregébe,
 Mert alattvalója szívébe', lelkébe'.

55.

Hadra ugyan nem nőtt a daliás honban:
 »Vétek miatt — úgymond — kizüllöttem onnan,
 Mielőtt elmúlt a gyermeki esztendő:
 Bűnöm csak olyan hát, mint az eredendő.«
 Kéri Lajos, mi az? — »Eljön az órája
 Kérni a kegyelmet, ha lesz érdem rája,
 Azt szerzeni jöttem, ha bevesz Felséged;
 Különösen most egy fölfedezés végett.

56.

»Bujdosva, Canózát széltire megjártam,
Tudom a dürgést jól odabent a várban,
Ha valami hasznát veheti Felsőged,
Leirhatom szóval ezt az erősséget.«

Lajos ígért neki aranyat százával,
Ha igaz s hű kémnek bizonyúl szavával.
»Igaz leszek és hű; a hazáért *kém* is:
De az arany nem kell : fia vagyok én is.«

57.

Érdekli Lajost már nagyon ez az ember:
S rendeli, hogy tartsák ugyan őrző szemmel,
De ne állják útját, ha menni kívánna,
Csak, hova jár? mit tesz? lessenek utána.

Csakugyan, a kobzos leirá mindenkép:
Mi, hogy' van? a várfal hol erősebb, gyengébb?
Hágcsót hova könnyebb, hol bakot használni?
S új akadály nélkül odabent leszállni?

58.

Napot a király hát tűz ki rohanásra,
S éjet hogy a földnyelv által legyen ásva,
Sikerült is: foly már a vize, mint tenger,
Alig ugrálhat ki előle az ember.

Folyam-oldalon most, hol tábora fekszik,
Mutatja Lajos, hogy ostromra törekszik,
Állít oda sok nagy várbakoló gépet,
S kő-dobni, nyilazni váltva özön népet.

59.

Másnap is ez ál-harc, harmadnap is így ment.
Oda hordat Rájmond védelemre mindent,
S vissza király' népét veri önbizottan,
Mert a fal erősebb, magasabb is ottan.

Ámde Lajos éjjel, negyedik hajnalra,
Viteté hágcsóit a tulsó oldalra,
S fiatal hősökből kiszemel pár százat,
Kikkel, hiszi, bátran a falakra mászhat.

60.

Fő vala ott *Szécsi, Ujlaki* (mert távol
A *Laczi-rokonság*, s *Dénes* az apjával),
Barta, Lukács, mind a kettő *Hedervári*,
Kanizsai János: nagy törzsek sudári.

Apróbb nemesekből: a *Nercsei, Vesszős*
A király testőre, vala még föltetszős,
Dobai, Sods, Lengyel, Moroczok, s több számos,
S vice-lovász-mester *Besenyei János*,

61.

Parancsot is ad ki: ha ő a falon van,
Mi történjék akkor. Jelentik azonban,
Hogy a kobzos eltűnt nyom nélkül az éjjel:
Megdöbbsent a király, mért is ereszté el.

Habozott, a tervét ne vesse dugába?
De szégyelte is már, bízott is magába:
»Ejnye! pedig az *most* nagyon kellett volna!
Nosza, teremtsétek ide mindjárt» — szóla.

62.

Hajnal előtt kiseded, bátor csapatával,
A déli mezőre lopózkodik által,
Hol az ostromhágcsók lerakva hevernek;
S várja riadását *tulsó* hadi-jelnek.

Mikor az megroppan, s túl már csata bömből,
Lárma, üvöltés zúg, kő hullva dörömből:
Ő viszi hágcsóját legelűl a falnak,
Társai, tett rendben, utána rohannak.

63.

S íme, barátot vesz *most* a király észre,
Hármas, erős hágcsót támogat félkézre,
Vele a kobzos, de nincs nála kobozza,
Csak társa nagy pajzsát, buzogányát hozza.

Megnézi keményen *Lajos* a barátot
(Nem szokta feledni akit egyszer látott),
S mikor a hágcsó fenn éri a vár falát,
Odakiált: »hó várj! s jer *utánam*, barát.«

64.

Ezzel maga indul a király előre,
 Teszi gyorsan lábát s szalad a lépcsőre,
 Utána paizzsal a barát s bunkóval,
 S mind a vitéz, itt, vagy a többi hágcsóval.
 De szelét vevé már Rájmond is a bajnak,
 Sokan az őrségből ide átrohannak
 Követ a hágcsókra, nyilat, üszköt szórván,
 Hágcsóstul az embert vissza hanyatt tolván.

65.

Hengeredék nagy kő rettenetes szála
 A lépcsőre, melyen maga Lajos álla;
 Ütni buzogánnyal a barát azt félre
 Akará, de *hátról* nem esett kezére,
 Oldalt szegi mégis, kívül a lajtorján;
 De jaj! egyik csúcsa királyt lesodorván
 Vetí alant a mély, iszapos árokba,
 S mint holt hever ottan, sok lábnyira bukva.

66.

Barátot is a kő mintha lesöpörné,
 Szökik azon percben talpra Lajos mellé,
 Megnézi, tapintja, felkapja ölébe,
 Pajzsát kövek ellen mind' tartva fölébe,
 S kiált, hogy eressen le valaki hágcsót:
Akkor veszik észre, miféle bukás volt!
 Létrát a fenékre vetekedve nyújtnak,
 Ijedve a hősök a királyhoz futnak.

67.

»Él, él! csak elájult« s viszik a táborra,
 A mai váróvívás — marad az máskorra,
 Marad, mikorára jó Istennek tetszik,
 Mert a király ágyban, nagy-betegen fekszik.
 Vette neszét rögtön Rájmond a zavarnak,
 Hogy a falon így járt királya magyarnak,
 S ütni vasat izzón — kicsap és kiomló
 Hada ostromlottból leve ím ostromló.

68.

Támadja merészen a kerített tábort,
 Ha ma visszaverték, holnap meg' aláront;
 Mindennap a király a viadalt hallja,
 S csak nyög, de a várat hagyni nem akarja,
 Se' hogy a vajdának hírt adjanak erről,
 Hallani se' róla, mint neki szégyenről,
 Mintha gyalázat vón', ami nevén szárad:
 Ha be nem vehetné maga ezt a várat.

69.

Sokan a tábort már, kincseivel, féltik,
 Jobban urok drága szabadságát, éltit;
 Kérve Lajost kérik az urak, hogy hagyja
 Máskorra e várat: de nincs fogamatja.
 Egy nap azonban csak nem üte ki Rájmund:
 Nem győzi talán már, s pihen avagy ráunt?
 Nem, hanem ormáról látja magas foknak,
 Hogy messzi keletről csapatok mozognak.

70.

István hada volt ez, ki bevévén Bárit,
 Jön, s megközelíté Canóza határit,
 Seregét félkörben szétrendeli túlnan,
 Maga jó, s királyát kérdi, hogy' és hol van?
 Mikor elmondák a szomorú ujságot,
 Nem birta lenyelni ezt a bosszuságot,
 Hanem a királynak sátrába belépve,
 Dorgáló szavakkal állt ágya elébe.

71.

Mint atya dorgálja szeretetből fiát:
 Feddi szeretve, de szigorún a királyt,
 Hogy drága személyét, köz módra, kitette,
 Míg ő oda harcolt, s győz vala érette.²¹
 »Azt vártam« Lajos így fordítja meg a szót,
 »Kötözve hozod már nekem a Durazzót:
 De csak elkésett bölcs tanácsokat hallok.«
 Nem felel a vajda, szomorún kiballag.

72.

Odakinn azonban — mert dolga temérdek —
Nincs ideje lomhán búsúlni vezérnek:
Vár körül az összes hadakat megnézi,
Holnapi ostromra rendeletit tészí.

De szegény Rájmondnak leesett az álla,
Mint ki Durazzótól mentő-hadat vára,
S most a helyen ím jött négyszeres ellenség,
Kint az nyomja körül, benn gyötri az ínség.

73.

Látja, hogy e sok nép a kerített várban
Megtörheti őket, akar egy mozsárban;
Követet Lajoshoz küld hát izenettel,
Hogy megadja várát — szabad elmenettel.

Így már tetején leng király lobogója,
S hada tovább indul (magát viszi kólya)
Melji alá, délre; de míg oda érnek,
Ászkoli és *Trója* hódol a vezérnek.

74.

Lajos a barátról nem szólt eleinte,
De most, hogy az útban tétova tekinte
S nem látja sehol sem, kérdi lovászául:
Hova lett? s mi történt vele aztán hátul?
»Felséged után az árokba iszapba
— Leesett úgy véltük — de leugrott abba
S felhozta, kövektől paizsával védvén;
Hova tűnt? nem láttuk, szörnyü zavar lévén.

75.

Hanem az a *kém*, vagy fegyver-hordozója,
Az itt van — ahol megy! tudna talán róla —
De Lajos nem akart szólni a kobzossal:
Hadd vezekeljen még amaz orgyilkossal!
Hadd lézengjenek itt a tábora mellett;
Meglátja, ha *kéri*k tőle a kegyelmet,
Kell arra sok érdem, többféle fogantyú:
S érdemre, ha *volt* s *nincs*, legerősb sarkantyú.

76.

Kapuit azonban Melfi ki nem nyitván,
 Tábort ver alatta Laczfi Apor István,
 Pihenést az útból hadainak enged,
 Mialatt csak szóval a várba izenget.

Királynak is együtt várja üdülését:
 Nem birja feledni minapi feddését,
 Az ostrom, akarja, szeme előtt folyjon,
 Dicsősége, ha lesz, *reá* háramoljon.

77.

Lajos a kő-zúzást viseli vállába',
 S fáj még az eséstől ficamult ballába,
 Így lóra nem ülhet, hanem azért kólyán
 Megszemléli hadát, mind' kiharancsolván.

Mikor ezt elvégzé, s már vissza, bekészült:
 Ime, hallik távul megriadó rézkürt,
 Odanéz mindenki, fegyverhez is kapnak,
 Azt híve, hogy a vár védői kicsaptak.

78.

De nem az volt: egy őr jelenti királynak,
 Hogy lovasok, ketten, tábor előtt állnak,
 Hírnök az elsője, társa fuvall kürtöt:

»*A nápolyi király* — mondják — ide küldött.«

»Ki az?« veti Lajos: »ez már szemtelenség!
 Rendeli mégis, hogy élébe vezessék,
 Azalatt a hírnök, az *övé*, készüljön,
 Címer-köponyegben paripára üljön.

79.

Kajdász²⁵ Lajosnak hamar is készen lett,
 Fehér köponyegén, a királyé mellett,
 Kivarrva selyemmel, arany-ezüst hímmel
 Ragyog a sokféle birodalmi címer.

A nápolyi szintén címer-lepedőben
 (Lilioma, strucca ennek is van bőven)
 Érkezik, és távol, a királlyal szembe,
 Kiáltja beszédét olaszul ily rendbe':

80.

»Királya Nápolynak — két Sziciliának
 Jön elibe haddal a magyar királynak;
 De hogy a nép vérét ne ontsa, kimélje:
 Kész a hadi kockát így döntení véle:
 Párbajra kiszólít *Páris*-, *Avinyon*ba,
 Vagy *Perugiá*ba, vagy ide *Nápoly*ba,
 Szabad a választás előtted e négyben:
 S aki győztes marad, Nápoly *azé* legyen.«

81.

Meghirdette Lajos e szavak értelmét
 Sáját hírnökével, aki tudja nyelvét;
 Azalatt a választ érleli, fontolja,
 Mind veszedelmes hely, hová amaz csalja:
 Párisban: a király anyai nagybátyja;
 Avinyonban ismét a pápa: barátja;
 Perugia, Nápoly; az *övé*, kész csapda:
 »Azt hiszed« így dörmög »belémegek abba?«

82.

»Kialts neki, hírnök, a nevemben választ.«
 Szava után, hírnök így váltogatót azt:
 »Uram-fejedelmem fölötte csudálja,
 Ki lehet Nápolynak mostani *királya*?
 Taránti Lajost nem illetheti Nápoly,
 Örököse annak kicsi MárteLL Károly;—
 Különben a *herceg* lovag is, vitéz is:
 Vele uram harcra kiállani kész is.

83.

»De nem a négy helyen, e világos okra:
 Kettő az övé most, kettő pártját fogja;
 Hanem a császár, — vagy Londonban a király,
 Vagy akviléjai főpap előtt — kiáll.
 Azonban, e harcot ő nem azért kezdte,
 Hogy amolyan hosszú pórázra eressze:
 »Meygek« — úgymond — »várjon: ott szembe kihívhat,
 Velem, a két tábor s Isten előtt, vívhat.« —

84.

Hírnök magyarul ezt s olaszúl kiáltván,
 Elvágta a másik, fehér lova hátán.
 Lajos pedig készül ostromlani Melfit,
 Vitatja naponként vajdával a tervit.

Maga is már zsendül; — mikor aztán fent ül
 Paripáján egy nap: ég föld belerendül,
 Kap olyan *éljenzést*, hogy bent is az őrség
 Ijedve fut össze : »oda az erősség!«

85.

Még nincs ; de jelenti ez az öröm-lárma
 S harckedv, hogy oda lesz Melfi jeles vára.
 Hanem a készülést minek irjam hosszan?
Toldit is egy percre kell hogy előhozzam.

Hogy megjöve, tudjuk legelőbb Bárletta
 Mezején, próbául, erejét mutatta;
 Azután a kobzost küldötte be kémnek,
 Hogy nézze ki sorját király seregének.

86.

Tőle Canózánál éjjel a hirt kapta,
 Mikor a halálból Lajost kiragadta ;
 De azóta nem jött: »Nem akart ismerni!
 Nincs tőle kegyelmet se' várni, se' nyerni.
 Ismert pedig, ismert: ha nem ismert volna,
 Teszi, ugyan, lábát *velem* egy hágcsóra?..
 Bízsa *redm* éltét?.. Most, hogy megmentettem,
 Nagy feledékenység csap össze felettem.«

87.

Így panaszol gyakran. Kobzos, ha jön éjjel,
 Szép szót neki, víg dalt hoz teli reménnyel ;
 Ketten a tábortól félre, odább laknak,
 Hol pánnya-cövekjét verik a lovaknak,
 S kunyhót gabalyítnak hol Toldi pihenjen ;
 Kobzos a föld-népét elfüstöli könnyen,
 Arra egyéb sem kell odavetett szónál :
 »A *Cola* ez! aki malomkövel górá!.«

88.

Vajda pedig, várván ura felgyógyultát,
 Nem nézi henyén a drága idő multát,
 Hanem, ami tervet kieszeltek ketten,
 Azt végzi naponkint, munka-feszítetten.

Ásata elébb is száraz, öblös kútat,
 Honnan a vár alá hajt egyenes útat,
 Mely a várdomb és a kőfal alatt menne;
 Száraz agyagdomb, nincs vízfakadék benne.

89.

Mint földi vakondok túrva sötét lyukban,
 Hol nem is alítnád, egyszer előbukkan:
 Úgy kezde a várba fúratni al-útat,
 Melyen az ostromlók dandára befuthat.

Nyíltan is emellett készületi folynak:
 Sűrű rekettyéből lésza-sóvényt fonnak,
 Mely földje nyilaktól fal-megrohanáskor, —
 Sok öreg ijj, hágcsó készülé, mint máskor.

90.

Hanem észrevette a vár kapitánya,
 Hogy ama földtúrás mire való bánya:
 Kinézte, kimérte, hova szolgál vége
 S kifelé belülről aknát visz elébe.

Foly, halad a munka sűrűgő mécs mellett,
 Hova nem hat napfény, sem az élő szellet,
 Már hallik is, amint — sírt ásva magoknak —
 Innen ezek, túlról amazok dobognak.

91.

Vajda hogy ezt hallá, monda: »hisz' ez pompás!
Minekünk segít, ha szembe velünk ott ás;
 De ha már a tulsó dübögés áttrendül,
 Egymásra ma-holnap bukkan a nép szemtül.

Rohanás ezt rögtön a falra kövesse,
 Felsőged a külső viadalt vezesse,
 De ne elüljárjon, csak utánok nézzen;
 Én majd a sötétség dolgait intézem.«

92.

S nem sajnálva magát, se' tulajdon vérit,
Szóltja fiát és ifiabb testvérít :

(*Miklós* vala, *Mihály*, és *Pál* ezek öccse)
Bátor, erős népet válasszanak össze :

Maguk ezt fáklyával harcolni vezessék,
Vissza saját útján, s ki az ellent vessék,
Ki az aknából és be megint a várba, —
Ha belül rekednek, az sem esik kárba.

93.

Mert már is, alatta rohanó lészáknak,
A király vitézi falra imé hágnak ;
Ott látom Ivánkát a csapatok élén,
S mind a javát-színét, ha sorra beszélném.

Sárga-kesely lován a király vezérel,
Küldözi parancsát mindenhova szélyel,
Buzdít, a köz embert szólítja nevéül,
Maga is vágatva fordul avagy térül.

94.

Hágcsót a falon már, eleven teherrel,
Kit félig, kit odább rakva meg emberrel,
Látni, miként kúszó növevényt karóján,
Csakhogy ez a kúszás nagyon borzasztó ám!

Fent a várbeli nép forró vizet, ólmot,
Szurok égő fáklyát, nyilat, követ szór ott,
Nagy villa-doronggal, hosszú csapófával
Feldönti a hágcsót, emberi súlyával.

95.

Egy létra tűnék most szemébe királynak,
Félre, hol a védők kevesebben állnak ;
Legfelül a kobzos, négy-öt ha kíséri,
Keze a párkányt is már csaknem eléri.

Hanem észrevette egy őr s nagyot ordít,
Követ a hágcsóra hevenyén lefordít,
Ugranak — a többi még jókor — előle:
Kobzost leüté,. . . úgy hiszi a fal őre.

96.

De nem : — *alulfordult* bátor ügyes ésszel,
 Içtra fogát alul megragadá kézzel,
 Úgy csüng vala teste, míg legurult szépen
 A nagy kő, s maradt maga, keze épen.
 Ekkor a lépcsőre rugta magát vissza,
 S fent, a falon áll már, hol az épen tiszta
 (Mert az az egy ór is oda ment, hol baj van);
 S lefelé kardjával integet a zajban.

97.

Egyedül ott villog — csak percnyi jelenség:
 Mert nagy riadás lett : »Falon az ellenség!«
 Száz szem nézi agyon, száz fegyver, a kobzost:
 Gondolja szegény, hogy futni se' szegyen most:
 Le megint a hágcsón, függve alul *kézen*
 Szalad és futását így végzi merészen,
 Nagy kő s fa-culáptól, mely görgene rája,
 Megvédi a hágcsó kettős oldalfája.

98.

Míg kobzos az őrt így maga ellen csalja,
 Azalatt Ivánka, Szécsi nemes sarja,
 Sűrű vasas néppel, mely követi nyomban,
 Fel birt verekedni, és már a falon van.
 Harcolva keményen, a maga hágcsóját
 Megvédi, bevárván csapatja utólját,
 Melyet aztán mások folytába követnek; —
 Így dőlt sora el a *fali* történetnek.

99.

Iszonyúbb a *másik*, az a földalatti,
 Hova erős dandárt vezet a négy Laczfi
 Olyan uton, hol még az erős sem bátor,
 Mert a »halál völgye« az a szűk sikátor.
 Dolgozik a csákány, zúg tompa ütése,
 Mindjárt kész a halál nyílt, pokoli rése;
 Némán a vitézek kebele is dobban,
 Nem fél, de rebeg : hogy *kire mi* vár ottan?

100.

Vak dúlakodás, holt tetemekre hágó,
 Hol fegyver a csákány, kapa, veremvágó,
 Honnan a megtorló hullát, sebesültet
 Úgy kell takarítani, mint az ásott földet;
 S mint víz ha erősen fakad a bányába,
 Úgy tapos a vérben a vitézek lába,
 Úgy foly ki az ásás alacsonyabb végén —
 A nap is elszörnyed rettenetességén!

101.

Így a Laczfiak itt, fenn a király népe
 Behatolnak a vár kellős közepébe;
 Látja az őrség e két folyamot fenn, lenn,
 S könyörög éltéért, nem is áll már ellen. —
 Hanem én, követve a bős hadi kockát,
 Nagyon is felejtém Rozgonyi Piroskát:
 Kell mondanom egy szót, maga helyén, róla,
 Bár ez az ének már untig elég volna.

102.

Piroska, Piroska! szép hajnali álmom!
 Így kell-e tetőled végre is megválnom?
 Pünkösti virág, kit e dalomnak bájul
 Tűztem homlokára, így kell hogy aláhúlj?...
 Más volt az idő, hajh! más *akkor* az ég is,
 Felhős, borus ámbár — de *tavas* volt mégis:
 Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyílnod,
 Arravaló csak, hogy elsöpörje szirmod'.

103.

Érzi közel végét, már kész is az útra;
 Vissza, derült arccal, néz a rövid multra,
 Meggyóna világi bűneit, . . szerelmét:
 Maga Csanád érsek vette le a terhét.
 Egy gyötri csupán még: ama *síri* átok,
 — Bárha ezért Csanád szintén megbocsátott, —
 S mond Őrsinek (aki gyakori mellette,
 Mert csakis a fátyolt hogy még föl nem vette):

104.

»Oh, Őrzse, galambom! a kezem oly gyenge:
Írnál egy levelet, édes, a nevembe',
Hogy Toldit a törvény ártatlanul üldi; —
Királynak az érsek, ígérte, elküldi.«

Őrzsi egy asztalkát odatolt az ágyhoz,
Tollat, írőeszközt. . . olyan új hártját hoz,
Mely nem is állatbőr, hanem úgy csinálják; —
Bizalommal ekkép szólítja királyát:

105.

»Felségedet (úgymond), terhére ne váljon,
Üdvözlöm utószor, a halálos ágyon,
Mert szívem egy átok, — kései vád nyomja,
Nem mehetek azzal örök nyugalomra.

Toldi vitéz, hallom, oda bújdosik most,
Üldözi törvény, mint fosztogatót, gyilkost,
Üldözi az egyház rettenetes átka,
Hogy engem kirabolt, férjemet levágta.

106.

»Mi esett közöttünk a temető-boltban:
Isten előtt — kihez indulok — meggyóntam
Fő lelki-atyámnak Telegdi Csanádnak; —
Nincsen ahoz többé köze a világnak.

De, hogy őt nem hozta oda rabló szándék,
Azt tudom, azt vallom, — hitet is ajánlnék,
Eskü-tanúságot (de tilos) amellett,
Lenne bár utolsó ajkamon e szellet.

107.

»Hogy esett a rablás? nem tudom azontul;
Elaléltam ismét erős fájdalomtul
(Ugy kell lenni) mikor Toldit *elátkoztam*,
Mert gonosztevőül én is őt okoztam.

Oh, ne érje utól, ne soha, ez átok!
Visszavonom, s mindent neki megbocsátok:
Nem tette orúl, mint gyilkos, utonálló,
Bajt-víva tevő, mint *nő* boszuját álló.

108.

»Későre tudám meg, hogy titkon a fűzek
 Rejtekeiből nézték idevaló szűzek,
 Toldi hogyan vívott sok ideig Tarral,
 Ez egész fegyverben, amaz egy szál karddal;
 De tanúnak őket senki be nem híván,
 (Fogadásuk tiltja, mit az ily pör kíván):
 Mostanig ezt őrzék hallgatva magokban,
 Nem érhető érótt szavuk e dologban.

109.

Esedezem hát — ki földi képe Annak,
 Ki kegyelem-forrás — Felséges uramnak:
 Kegyelemből Toldi lovagot feloldja,
 — Ne legyen hős kardján alacsony bűn foltja.
 Érsék is az átkot leveszi, igéri;
 Felséged' is árva szolgálója kéri,
 Nyúlak szigetében, hol apáca (most a
 Fejedelem-asszony) — Rozgonyi Piroska.«

110.

Levelet ily rendben a királynak szerze,
 S kérte, mikor meglett, olvassa el Örzse:
 »Jól van; de utána még valamit toldok,
 Írjad, — nem vihetem sirba ezt a dolgot;
 »Itt, ahol a szívek hallgatva megtörnek,
 Egy deli, vidor szűz — ugyan, inkább gyermek —
 Készül kezeimből venni örök fátyolt;
 Nem mert a világnak meghalt s ide vágyott...«

111.

»Nem irom!...« ugrott fel s kacagott fel Örzse
 Zokogásba együtt s könyekre kitorve,
 S kiszaladt, orcáját kézzel betakarta,
 Nincs azután szép szó, ami vegyen rajta.
 Piroska tehát a levelet bevégzi,
 Lezárja viasszal, vánkos alá teszi,
 Hogy, ha Csanád érsek a királyasszonnyal
 Átjő, odalopja, — elküldi bizonnal:

112.

Reszketve kipótlá : » . . .nem, mert ide vágyott,
 Hanem mert *közel* volt, udvari leány ott,
 Hol, aki lehetne szívének az írja
 Az nem lehet. Oh jaj! a kezem nem bírja. . . »
 Csakugyan az érsek jöve nap estével,
 Átveszi, felküldi ország levelével,
 Maga sem sajnálta egy rövid irását,
 Benne az apácák tanuvallomását.

113.

Hogy e szerint Toldi nem orozva ölvén,
 Hanem viadalban, mint lovagi törvény;
 Sírfosztogatásnak is elesvén vádja,
 Mint a haza küldött levelekből látja:
 Érsek az egyháznak feloldja nagy átkát,
 Vissza neki adja lelki szabadságát;
 Kegyelmet a legfőbb világi birája
 Adjon — ő is kéri — : Felséges királya.

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

»Így állá boszúját meg...«

Illosvai.

1.

Kémeitől Lajos megtudá azonban,
Hogy Durazzó Károly ott volt alattomban,
Mikor Trója várost a vajda bevette:
Elfoghatta volna, úgy hiszi — s nem tette.

A dolog így történt: király lobogóját
Kitüzé a város s küldötte adóját,
Hogy Laczfi hadával oda bé ne menne:
Sietve urához, megegyezett benne.

2.

Pedig ott volt Károly s gyülevész csapatja,
E színmutatásnak ő vala az atyja:
Ha sikerül, hát jó; ha nem, ő halálig
Védi ezen várost, népe is egy szálig.

Sikerült; a vajdán megesett e csorba,
Nem tudta, mi rejlik ebbe' a bokorba;
S csak azért hallgatja Lajos neki ezt el,
Mert szinte gyanakszik s komolyan neheztel.

3.

Most meg az a hír jött, hogy Beneventónál
Új sereget Károly toborzani próbál,
Zsoldjába elébb is felfogadá Wernert,
Kit Lajos rablásért Melfi alól elvert.

Onnan Averszához? vagy Lajos elébe
Készül-e a Károly s a Taránti népe?
Semmit is a kémek ez iránt nem tudnak,
Se, mezei haddal szembe mikor jutnak.

4.

De a vár-vivásnak nincs vége, se' hossza :
 Legelőbb az útban meghódola *Conza*,
 Azután *Conturszi* város alá mennek ;
 Sarcot vet a király lakóira ennek,
 Mert részire állt volt, elvette aranyját,
 Most ellene fordult s éteti Johannát ;
 Vete hát birságot rá, s két napig üle,
 Míg azt lefizették, hada is körülé.

5.

Ez alatt, mint szokta, a táboron által
 Lovagolni, olykor kevesed magával,
 Olykor egyedül is, hogy a helyet lássa,
 Merre, mikép légyen hada mozdulása :
 Talált egyedül most lovagolni messze,
 Hol a *Szele* víznek folyása van össze
 Magánál öregebb s hosszabb folyamokkal,
 Ő véteti mégis nevét fel azokkal.

6.

Hanem a folyócska vala mostan áradt,
 Lónak is a sodra veszedelmes járat ;
 Nézte Lajos : nincs-e porondja, füzesse,
 Hol seregét holnap bizton átvezesse :
 Kunyhót veve észre gabalyítva galyból,
 Egy olasz ifjút is, hogy kijöve abból
 S két lovat, amely ott legelt vala pányván,
 Eloldva, itatja a folyam lapályán.

7.

Intett neki kézzel s hívta olasz nyelven,
 Távol se' gyanítva hogy reáismerjen ;
 Amint közelebb jó : kobzos ez, úgy látja,
 Ki hadánál cselleng, mint Toldi barátja.
 »Nosza ugrass beljebb, szolgám Szeredai!«
 »Elkap a víz, Felség! sebes ár e mai.«
 »No, ne félj : akarom látni, vajon reggel
 Át lehet-é úszva kelni a sereggel?«

8.

Maga lován kobzos ahogy üle s féken
 Vezeté a Pejkót kézi vezetéken,
 Befelé megindult a ragadó árnak —
 Már hasig a lovak, már szügyig is járnak,
 Már a hab elomló serényökkel játszik,
 Úsznak egész testtel, csak a fejük látszik;
 Már libeg a kobzos, nem is ülhet szórén;
 S elbuggyan, a gyors víz árja lesöpörvén.

9.

Sarkantyúba kapá holdas arany pejjét,
 S hol elébb a kobzost látta, meg a helyét,
 Lajos azon *alul* a folyamba ugrat,
 Mely ott karikára sebes örvényt forgat
 S tajtékká törik a habot őrlő habban;
 Most íme a kobzos felütődik abban,
 Lajos a fuldoklót ragadja hajánál,
 Bár érzi, hogy ő is kengyelbe' lazán áll.

10.

Kengyelbe', nyeregbe' már ő se' maradhat;
 Magyar köpönyegje annyi segélyt adhat,
 Egyedül a partot hogy elérné úszva,
 De nehéz ólom test mind' lefelé húzza.
 Elereszthetné, de nem akarja, nem, mert
 Ha veszélybe küldte, megmenti az embert
 Vagy maga is ott vész hogy hír se találja; —
 Ilyen ember volt a magyarok királya.

11.

Hanem a Pejkó ezt nem nézi sokáig,
 Oda úsz, mint egy hős, urának uráig,
 Szép barna sörényét, hosszú nyakát tartja,
 Hogy abba fogódzzék, ha nem ülhet rajta.
 Megragadá Lajos nyakon egyik kézzel
 Az állatot, aki néz rá okos ésszel;
 Pejkó meg az örvényt hasítja keresztül,
 S leteszi a parton a királyt terhestül.

12.

Nyerítve azonnal maga és felvágva
 Hírt adni urának siet a lankákba;
 Királynak is ott áll holdas arany pejje,
 Rápattan, a kobzost nem hogy elemelje,
 Hanem, hogy az élet apolása végett,
 Hozzon az őrszemtől neki segítséget;
 Késő vala: kobzost fürkészve se' látja:
 Megmenté azalatt remete barátja.

13.

Menet a kunyhóba betekint, de senki
 Odabent nem látszik, hívásra se' jön ki,
 Ordas paizs ott csak jelenti a kobzon
 S gyermekfejü bunkó, hogy: »nincsenek otthon«.
 Vissza tehát Lajos siet a táborba:
 Hozza-e Conturszi adaját hódolva?
 S feledtetik (amit oly örömet mondok)
 Efféle kalandját a királyi gondok.

14.

Mert küldé Giléti kulcsos Averszából
 Követet, hogy nem bir helyt-állni a tábor,
 Vissza Jakab már a *Lányi* folyón verte:
 Ha segítség nem jó, veri épen szerte.
 István csak azon volt, hogy az egész haddal
 Szálljon Averszához kora virradattal;
 De Lajos azt mondá: »van ember elég ott:
Szem nincs, vezető nincs. . . ha magam volnék ott!

15.

»Nosza, háromszáz jó lovagot kiválassz,
 Sereget te még most oda ne is fárassz,
 Magam Averszához átrusszanok innen,
 Mert hogy elég had nincs, képtelen elhinnem.
 Te haladj, amint az eredeti terv volt,
 Le a tengerpartig és vedd be *Szalernót*;
 Mezei csatát is állj, ha talán Nápoly
 Körül a *Taránti* szembe fog, és *Károly*«

16.

Íme, az indulat mikor erőt vészen
 A legnemesb szíven, a legokosb éssen!
 Ím a boszu, melynek tisztátalan gőzi
 A fényes napot is néha befelhőzi! . . .
 Szerelem, magában is elég kegyetlen;
 Szerelem mint *bosszu*, csupa telhetetlen,
 Míg jajba nem úzi, gyakran mind a kettőt:
 A tárgyat, a szívet, amely vele megtölt.

17.

Lajos úgy értette, hogy Beneventótul
 Károly kicsi haddal délre ugyan lődul,
 Nem tudni: Szalernó? Aversza? Nápolynak?
 Mivel utak onnan háromfele folynak.
 Ennek hogy az útját valahol elvágja,
 Teszi most ki éltét magyarok királya;
 Istvánnak azonban nem mond erről semmit:
 Azt hiszi, hogy benne bíznia nincsen mit.

18.

Vajda elébb nem hisz a maga fülének,
 S ellene szól (mintha nem is értené meg),
 Hogy a király oly kis hadat által *küldjön*
 Ellenséges földön, a nápolyi völgyön.
 »Vezetem, nem küldöm« Lajos riad — »érts meg,
 Lebeszélni róla te ne is kísérts meg,
 Hanem a háromszáz lovagot jó karban
 Készítsd velem útra, holnap hajnalban.«

19.

Mit volt tennie más? Vajda kiszemelte,
 Ki az ifju hősök java, lángja, lelke,
 Mellőzve csak önnön Laczfi rokonságát,
 Mert a király szívét — érzi — gyanúk rágják.
 Útra nehéz szívvel hajnalba' bocsátja; —
 Toldi Lajos reggel megütődve látja,
 Holdas arany pejjén hogy a háromszázzal
 Az apadni téré folyamon átgázol.

20.

»Nosza, kobzos, nyergelj! s utánok eredve
Hirt te nekem hozz, ha kerül is éltedbe:
Király hova indult e maroknyi haddal,
Külön a seregtől, kora virradattal?»

Szót fogad a kobzos, s noha el nem éri,
Szemmel a porfelhőt s nyomokat kíséri
Szintén öreg estig; akkor irányt vesztve,
Elbódorog, a vad *Cserritti* hegyekbe.

21.

Olaszul német hang üti fülét nyersen,
Kopja nyeles vége is a hátát versen:
»Ki, mi vagy, és hol jársz? Le, hamar!« Leszálla,
Most kell, hogy a kobzos magát feltalálja!

»Vagyok olasz ember, a Tarántó híve,
Magyarok sergétől jövök épen íme,
Hogy az ellenségről hírt vigyek uramnak:
Hol, hogyan és merre, mi szándékkal vannak?»

22.

»Áj, hisz ez a kobzos!... (igazat mond szája,
Kém ez, lesi mit tesz magyarok királya,
Aztán »kőd előtte köd utána« menten,
Járt a magyar hadnál, míg én vele mentem).

Most igazat szólj, mert a fejeddel játszol:
Szokott-e Lajos még, mint azelőtt másszor,
Kevesed magával lovagolni félre?
S hada hol van? meddig haladott már délre?»

23.

»Az titok, azt tőlem megtudja — nem ám ti,
Hanem egyedül csak uram, a Taránti.« —
»Nem-e? majd meglássuk! de ne légy oly gyermek:
Mi vagyunk, háromszáz gyalogi Wernernek,
Kinek ura mostan Durazzói Károly,
(Titkot előttünk hát nincs mi okért zárolj)
S esküt teve annak, mi pedig utána,
Lajosnak eladdig leskődni utána...»

24.

»De felelj nekünk az előbbi kérdésre:
 Hol időz? miben jár? mit vehetél észre?« —
 »Igen! elárultok, haszonért eladtok,
 Tudom, a zsoldért ti sok ház ebe vagytok.«
 »Ejnye bolond! értsd meg velejét a szónak:
 Hogy az urunk esküt neved Durazzónak,
 Hogy a magyar királyt élve elfogatja,
 S Nápolyba' bilincsen a kezébe adja.«

25.

»No, ha így van, most hát —« válaszol a kobzos,
 Mialatt a szája' s szeme' vége fodros —
 »Megmondhatom én is, de nem a *lábának*:
 Hol is a gazdátok? *neki*, vagy urának.«
 »Károlyyal a gazdánk levonult már délre:
 Csak *oldd meg a zsákok!* vagy eme kardélre
 Esküszöm, hogy mindjárt, e szempillanatba'
 Markolatig döföm jó kardomat abba!«

26.

Megszeppen a kobzos, úgy látszik, erősen:
 Ha ez így van, titkát nem rejtheti ő sem,
 »Jöttök« felel »épen a készre, kapóra,
 Soha ily szerencsés hely, alkalom, óra:
 Lajos át *fog* kelni száz főnyi csapattal,
 Holnap-e, még kétes, vagy utóbb pár nappal,
 Conturszi alól, a másik táborához
 (Gondolom), és *itt* vág által Averszához.«

27.

Vágtak bizony erre hunyorított szemmel
 A zsoldos katonák egymásnak örömmel:
 Három is egy ellen: könnyű ez a játék
 És a szegődött bér, mondhatni, ajándék.
 »De mérthogy a dolgot jobban meg nem tudtad?
 Most mi nap-éj számra lessük temiattad?
 Térj nyomodon vissza, s hozz hírt: mikor indul?
 S nem hoz-e több népet, a száz lovagin túl?«

28.

»Uraim!« felelt ő, s görnyede, has-fogva —
 »Ne küldjeteek *engem* e sárkánytorokba!
 Most is csak nehezen szabadultam én meg:
 Magatok közül egy jobb lesz oda kémnek.«

De szegény (kivált így) hiába szabódik,
 Pihenjen, azt mondják, a felkelő holdig,
 Akkor, ahonnan jött, lovagoljon vissza,
 De ne késsék, a hírt szaporán meghozza.

29.

Vajda pedig kedves ura miatt gondban,
 Öccseit és Dénest hívja alattomban:
 »Fiam és testvérim, a király ma reggel
Maga is elment a parányi sereggel.

Veszedelem éri utban, igen tartok,
 Mert Károly és Werner, meg a zsoldos kardok
 Ha Beneventótul a sikra leszálltak,
 Félek, hogy azóta egymásra találtak.

30.

»Nosza hát, egy-kettőt! paripát nyergeltek,
 Amerre király ment, ti is útra keltek:
 Nincs-e hamar szükség inntenti segélyre?
 S hogy a Durazzói levonult-e délre?«

A négy fiatal hős gyorsan fogadá azt,
 Maga mellé ötven jó lovagot választ,
 S merre Averszának a völgy öle tágult,
 A király nyomain sebesen elszáguld.

31.

Toldi meg, a kobzost várva türelmetlen,
 Maga is épen már vala készülletben,
 Mikor a négy Laczfi kis csapatát látja:
 Nosza, .Pejkót ő is utána bocsátja:

»Már megtudom — úgymond — mi az oka ennek.«
 Akkor egész este, éjtszaka is mennek;
 Hajnal előtt rájok szembe jön a kobzos,
 Körülállják a hírt, amelyet ő most hoz.

32.

Elmondja: királyt itt hogy akarnak fogni?
 S hogy szedte reá? most az első dolog mi?
 »Csak az a baj (szétnéz), hogy kevesen vagytok.«
 »Nem!« — felel egy mély hang — »hol ez ostor csattog.«
 S pattanta erőset egy valaki hátul.
 Tudják, hogy a hang jött a veres baráttul,
 Aki ha velök tart, ötvenen se' fáznak
 A szemibe nézni három gyalog száznak.

33.

Vezeté a kobzos oda, hol fektőkben
 Feketéllnek immár, sűrű völgyi ködben;
 »Talpra!« kiált egy ór; — dejszen, ugorhatnak;
 Álmos ijedtség néz egy katonát hatnak.
 Körül-körül, mint a jó csikós szokása,
 Tereli tömegbe Toldi karikása,
 S míg ő üti szélről, ha ki mozdúl, képen:
 Kötözi, mint kévét, a többi középen.

34.

Útra legott Dénes erőlteti nyáját,
 Viteti mind hátán a cepe-cupáját;
 Lesz nevetés, lesz taps a magyar tábornál,
 A »királyfogókat« gúnyolni kört formál.
 De Lajos minderről nem tud vala semmit,
 S hallva, Durazzót hogy várnia nincsen mit,
 Mert az Szalernónak vonult e vidékrül:
 Folytatta az útját, s odaért baj nélkül.

35.

Toldi pedig vissza nem mene Dénessel,
 Hamar útat vesztett koboz-énekessel,
 S monda: »tovább nincsen Laczfi körül helyünk;
 Jöszte, Averszához mi is általkeljük.«
 S minthogy ez a kobzát, amaz is fegyverét —
 Hordja hátán házát, kebelén kenyerét:
 Hosszu tanakodás erre nem is kellett,
 Hanem elkocogtak, eleven fütty mellett.

36.

Gondolta-e? vagy nem álmodta meg ő se':
 Ki van e tábornál közel-ismerőse?
 Szerető rokonja, szép, unokahúga?
 Gyöngyszem, zordon acél foglalóba dugva?...
 Kont kis seregével ide Averszához
 Szakadott, s azóta (noha fűhöz-fához
 Fordul bátyja iránt), maga sem remélve,
 Szegény öreganyját biztatja levélbe'.

37.

Mert, bár soha szóval nem mondta királya,
 Ezer gondjai közt is jut szeme rája:
 »Kár még ez a gyerkőc ide a halálnak,
 Maradjon ez élve, hős csemete szálnak!
 Nosza, vidd el, bátya, s te viselj rá gondot,
 (Szólt, mikor út közben elereszté Kontot),
 Nincs a fiú harci hajszára megérve:
 Könnyebben egy várnál ülhet, oda-félre.«

38.

Hallott Anikó hirt a csoda-barátrul,
 De anyyi mesével toldva, elül, hátul,
 Hogy abból sohasem hámozza szegény ki
 Bajnok erős bátyját, aki *test-szerénti*.
 Várta tehát, majd várt (ha várta, ha nem), mert
 Kegyelemszó nélkül hazamenni nem mert:
 Tán harcai végén, ha könyörög szépen,
 Megadja király azt, győztes örömeiben.

39.

Még a viadalnak sem próbálta sorját.
 Volt alkalom erre, de nem volt bátorság,
 Képzetele olykor ha nekibogárvott,
 Az elinduláskor remegett és fázott.
 De lángba csapá most a király megjötte,
 Ki az egész tábort karéjba gyűjtötte,
 S Lányi folyó hidján, melyet is Kont védett,
 Tarta csupán ennyi tüzelő beszédet:

40.

»Hát, magyarok, vert nyáj — másszor ugyan bátrak —
Ily messze a vártól biztosok a sátrak?
 Ez a saruszijnyi folyamocska véd-e,
 Hogy haza nem futtok, anyátok ölébe?
 No, imádkozzatok, hogy ki ne apadjon,
 Ideig-óráig menedéket adjon:
 Én magam a régi sáncok előtt verem
 Királyi sátramát. Magyarok, ki velem?»

41.

S fordítva serényen holdas aranypejjét,
 Mutatá kardjával hada régi helyét,
 Melyet új földhányás jelöl és nagy dombok,
 Körötte lapályos, vizenyős rét, zombok.
 S indula háromszáz bátor lovagával,
 Kit Conturszi alól hozott le magával;
 Mellette királyi sötét lobogója,
 Endre halottképe sápad alá róla.

42.

Csak az ámulatnak mult el az a perce,
 Míg tépett fonalát köti az ész össze;
 Csak amíg a füsti elszáll, mikor lőnek,
 S visszajön hallása a siketült főnek:
 Riadásba tört ki mind az egész tábor,
 Megragadá harckedv és diadal-mámor;
 Éjszaki szél szárnyán — mondják — ez a lárma
 (Noha majd egy mérföld) elhatott a várba.

43.

S hozta Jakab mindjárt a had-erősítést,
 Megvédeni akik védik a kerítést,
 Hol elébb Giléti s Kont tábora állott,
 Ha nem siet, élve nem marad egy szál ott;
 Mert már, a királlyal, az eleje harcol,
 Hátulja sátort szed, igavonót hajszol,
 Közepe nyúlt rendben, nyúló rohanásban
 Szemmel, ohajtással résztvesz a vívásban.

44.

Anikót elsodrá a vágy is, az ár is,
Csak visszakiáltott: »Bence, gyerünk, bár is!
Nem állhata ellen a királyi szónak
S a deli, szép ifju, bátor buzdítónak.

Bence maradt volna örömeztőbb távol,
Motyogott is egy szót az agyafúrt lyányrol;
De fejkavaró gond s karcos kötelesség
Csak utána rántá, nehogy baja essék.

45.

Míg a háromszázzal maga ment előre
A király, helyt állt a táborlanya őre,
Fogadák népünket zárt fegyveres arccal,
Hogy majd visszavetik véres nagy kudarcral;
De mikor belátták, hogy több a kettőnél,
S hadat a sáskánál, hadat a felhőnél
Tetemesbet jőni, melynek soha vége:
Egyedül futás lőn szívök reménysége.

46.

Lajos a futókat messzire nem úzi,
Győztes lobogóját egy oromra tűzi,
Hova majd sátrát is rendeli hogy verjék,
S ahova belátszik az egész vár-környék;
Hanem onnan azt is egyszeribe látja,
Hogy, amit elfoglalt, még peres a gátja,
Perleni birtokból kell neki fegyverrel
S költeni sok jó vért a daliás perrel.

47.

Mert Jakab, ugrasztván a futóit szembe,
Maga is közelg már rohanó harcrendbe';
»Ahol, itt nyom agyona szól Lajos »ha késemlé
S szágulda fogadni a tág kapu-résen,
Mert egyebütt védi meredek part s árok,
Legalább, míg a had utána szivárog,
Melynek közelít már ugyan első része, —
S megered a harcok farkas-üvöltése.

48.

Ott Lajos a három válogatott százzal
 Jakabot bevárta, szívbeli fohással,
 Hogy az Isten most is céljára segítse
 S lovagi kalandban ritka szerencséje.

Foly iszonyu »kinn a farkas, benn a bárány!«
 Betörni kívülről ezer élet árán,
 Fordítani belőlről, sort sor után vissza,
 Mint a barázdákat veti kormánydeszka.

49.

Jakab ötször-hatszor, mint eleven falnak,
 Fejjel nekiment a maroknyi magyarnak,
 Sor sor után mindég vissza, hanyatt szédül,
 S már gát van előtte maga emberébül;
 Akkor veszi észre, hogy az oldalárok
 Csak alig van védve, kicsi a dandárok:
 Nosza! gyerekség ezt hátban megkerülni;
 S kezd a diadalnak előre örülni.

50.

De Lajos már látta, hogy hátratekinte,
 Hogy teli a földvár csapatival szinte,
 S Jakab seregébe, mielőtt bemászhat,
 Veri, mint vas éket, ama háromszázat,
 Vas éket, amelynek ő maga az éle;
 Ugrat Jakab ellen, hogy megvíjjon véle;
 Kétfelül is a harc foly szörnyű robajjal,
 Mint erős hajó küzd recsegő jégzajjal.

51.

Láncsára közel van az olasz vár nagyja,
 Lajos a rúdat hát csipejénél hagyja
 S karddal sújt le Jakab sisakos fejére,
 Hétszeres halál volt amit odamére,

De kardját az olasz félreüti játszva:
 »Hm! ha csak olyan kell, hát olyat is látsz ma —«
 Mond Lajos, és hátrál, s meg előre törvén
 Védi magát és ví, mint lovagi törvény.

52.

S lón viadal, hosszas, váltva megújuló,
 Hajszálnyi hibán vagy eseten forduló,
 Hogy rajtafeledik, kik közelebb állnak,
 Szemök' e játékán a szörnyü halálnak.
 Hol az olasz támad és Lajos a védő,
 Hol visszaszorítja makacs ellenét ő;
 Kard, paizs, és lónak szája-ügyessége
 Pontot se hibázzon, mert különben vége.

53.

Vége is, úgy látszik, a bátor olasznak,
 Társai, mert már dől, segítni szaladnak,
 Lajos egy szúrását hóna alá lopta,
 Hol a mell- s vállvértet kapocs összefogta.
 Szécsi, az Ivánka, már emelé kardját,
 Hogy dőlni segítse olaszok hadnagyját,
 De király megtiltá neki szóval, szemmel,
 S hagyta, hogy elvigyék, mondva: »vitéz ember!«

54.

Hanem ekkor, mint nagy rengetegét sásnak,
 Tipratja tömegjét a gyalog láncsásnak,
 Mely a lovak közt és lába alatt fetreng
 S lelke szakadtában átkot és vért ökrend;
 Vissza sok ott is még, mint taposott féreg,
 Fordítja fulánkját — erőt ad a méreg —:
 Sok jó lovat, embert orozva leszúra
 E harc, mely a földből veri most fel újra.

55.

De Lajos, nyil-, kopja-sűrű zivatarban,
 Nyomja elül, nyomja ellenit oldalban,
 Serege utána s körül a sövényből,
 Fut már ki, mint forró víz habja edényből.
 Diadalon edzett bizodalma ernyed
 A várbeli népnek, hogy a hír is terjed,
 (Mint széltil az erdőt gyors láz ha kilelte),
 Hogy elesett Jakab, az egésznek lelke.

56.

Nem igaz volt; — tudják akik álltak környűl,
 Hanem a hír, amint távolodik, szörnyűl;
 Sokan azt is mondják, hogy a csata veszve,
 Fut a derékhad, s ők kirekedtek, messze.

Lőn háborodása az egész harcrendnek,
 Csak az édes élet van előtte mindnek:
 Azt ha belophatná mégegyszer a várba,
 Fegyvere, jól szerzett neve — vesszen kárba!

57.

S ekkor Lajos, amint kedveze az óra,
 Kulcsos nagy Averszát megnyargalta volna,
 De Jakab a hosszú ostrom alatt gáttal
 Körül ásta-véste, ló nem mehet által,

Az egész környék egy össze-vissza árok,
 Beléje vezetve nagy lusta mocsárok;
 Gyalogja hol átbú s kicsi lovassága,
 Ott is védi karók sűrű sokasága.

58.

Lajos ezt belátván ameddig ellátott,
 Nem akar ily drágán ostromlani gátot,
 Hadaít mindünnen kürtölteti vissza,
 S kicsi veszteséggel tanyára behozza.

Ott az utóhad már, — s az öreg Giléti
 Szép aranyos sátrát fölvereté néki,
 Fogadja örömmel, fogadja csudálva,
 A többi vezér is ott süvegel állva.

59.

S körülhordva szemét, szól az öreg nádor:
 »Hazajöttünk ismét! ismerős e tábor:
 De, ha király volnék (Felségedet kérem)
 Büntetném az ilyen tettért a vezérem.«

Mosolyog Lajos rá: »Van idő: bátorság
 — Jobban az ősz gondnál — dönti csata sorsát;
 Szerencse serényé; — no, de öreg, már most
 Kell ülni, kerülni rendesen a várost.«

60.

Mert széles, erős öv veszi körül, láttam,
 Mindenféle árok, sűrű palánk, gát van;
 Hadunk, bekeríteni elegendő sem lesz:
 Küldök Laczfi után, másik seregemhez.

Küldött is azonnal, megírta levélben:
 Jöjjön ereszkedvést, hagyjon mindent félben,
 Károlyt s a Tarántit, ha lehet, elvágva,
 Új zsoldosival hogy ne jusson a várba.

61.

Nem vehetett részt e mai ütközetben,
 Mert tanyahelyéről most ér oda sebtén
 Hol a hadat délnek látja lehuzódni
 S nem látja, ki ellen, hova mennek, Toldi.

Küldi tehát kobzost, lásson, tudakozzon,
 Neki e dologról szaporán hírt hozzon:
 De Noé hollója odavész hírével,
 Későn jöve csak meg, — már csata végével.

62.

Hova lett a kobzos? — Amint futa délre,
 Hogy a harc folyamát közelebb szemlélje:
 Paripát vőn észre, mely nekivadultan
 Visszafelé száguld, s hozza urát — holtan.

Kengyele felcsúszván tartja egyik lábát,
 Maga, tört virágként, verdesi a kápát,
 Fiatal, sőt gyermek nemes apród, látja,
 Megesett a szíve: »hátha megél, hátha! ...«

63.

Szembe lován a vad lovat addig úzta,
 Míg megállíthatta, vezetékre fűzte
 S vezeté jó távol egy szakadék-érre,
 Hogy megmossa sebet s bekötözze, félre.

Sebet ugyan kívül nem lát, se' pedig vért,
 Tán sisak elrejtí, vagy az acél ing-vért?
 Azt levevé, ezt is már oldani nyúla,
 Ki is oldta félig: de hogy' elámúla!

64.

Sisak alól hosszú hajadonhaj omlik,
 Kebele is duzzad, hogy a vért kibomlik;
 Odakapott kézzel, noha öntudatlan,
 S szeme nyílt a holtnak, másik pillanatban.
 Kebelét baljával megijedve rejté,
 Másikkal az erszényt öve megől fejté
 S oda tartá esdő, néma tekintettel,
 Ha menekülhetne a szüzi étellel.

65.

Látva, felel kobzos: ' »Ne legyen félelmed!
 Magyar vagyok én is, Lajos hada mellett,
 Csal e ruha... de te, angyala Istennek,
 Hol jársz közelében ily veszedelemnek?«
 »Ha magyar vagy, akkor *lovag* is vagy« monda
 A szűz »köszönöm; — de tégy *fogadást* nyomba',
 Hogy utánam nem jársz, nem tudakolsz, s ajkad
 Ez egész dologról, míg akarom, hallgat«.

66.

Fogadá ezt kobzos, noha fájó szívvel,
 Mert bizony a lelkét lába elé hévvel
 Odaöntené, ha nem tudja regéből,
 Mily próbát követel leány a-legénytől:
 Volt, ki egész évig, háromig is néha,
 Lőn az ohajtottért fogadásból néma;
 Lóra segíté hát rendbe hozott fékkel,
 S megvált a leánytól, vékony reménységgel.

67.

Anikó pedig (mert ki nem ösmert már rá?)
 Haza ment, hol Bence nagy szomorún várá,
 Miután a harctért hiába kutatta
 Össze soká, most sír, kesereg miatta.
 A dolog így történt: előre, csatára
 Sodrá Anikót a rohanó had árja,
 Pedig érzé magát ugyan átkozottul
 Amint lova meg-meghorkant egy halottul.

68.

Mert ahol most jártak, csata helye már az.
Anikó borzongott, szeme sem volt száraz
Maga körül látván iszonyát a hadnak,
Véresen és csonkán akik ott jajgatnak.

Vissza se' fordulhat, — de kifelé, szélre
Törekedék, hogy majd ott eloson, félre;
Kijutott, megállt, hogy egy kicsit nézzen szét:
S látja, gyalog, vérben rogygni le, kit ? ... Bencét.

69.

Felfordult a világ vele és előle,
Vissza, hanyatt, ferdén a lovára dőle,
Ki hogy ezt megérezé, s nyakán laza fékét,
Nekivadult s vitte lomha nehezékét.

Bencének azonban hogy' esett eleste?
Maga ő magának ezt a bajt kereste,
Mert, hogy Anikóval lovagoltak széltül,
S búcsúzni akartak már a kapuféltül:

70.

Láta halott-szerben feküdni egy tisztet...
No, Bence barátom, ki az ördög kiszttet,
Hogy leugorj azt a holtat kizsebelni?
Hét számra fogod a seb helyét viselni!

Kardjával a *holt* — míg rajta motoz, görnyed —
Úgy üti orron, hogy hala mindjárt szörnyet,
Maga is azt hitte; — de hogy ez valónak
Nem bizonyult, most megvallja Anikónak. —

71.

Vette Szalernónál királya parancsát
Laczi vezér, hová odaért mostanság,
De falait máris körül özönlötte,
Hajóit a révben hamuvá égette,

Ugy hogy menedék nincs se földön, se vizen,
S a vár kapitánya titkon odaizen,
Hogy ezer aranyért a várost feladja; —
Nem lenne szavának máskor foganatja.

72.

Hanem a királynak sietős parancsa :
 »Rögtön az ostromot, bárhol veszi, bontsa« —
 Kényszeríté vajdát urához sietni,
 Liliomos aranyt ezret lefizetni.

Pedig ebben csel volt: a mestere Károly,
 Ki beszorult, jövén a hegyesebb tájról,
 Ide Szalernóba, hogy kikötőjében
 Átvegye a zsoldost, mely érkezik épen.

73.

Tudnillik az olasz parton e napokba'
 A Taránti herceg, Génuától fogva,
 Szedeté a zsoldos katonát hajóval,
 Fényes ígérettel, de csak üres szóval;
 S minthogy maga Nápoly nyílt tengeri város,
 Ide Szalernóba, mely kikötős, záros,
 Rendelte a zagyva sereget hogy gyűljön,
 Durazzó hadával itt hogy egyesüljön.

74.

Ami meg is történt ; — hanem a gyors vajda
 Hamarább, mint Károly vélte, ütött rajta,
 Beszorítá őket, el is a tengertől;
 Most hemzseg a város gyülevész embertől,
 Akik nem akarnak harcolni hitelbe,
 Lázonganak inkább, zsoldot követelve;
 Hogy ezt kiteremtse, Károly egyet próbál,
 S a várkapitánynak maga ezért jót áll:

75.

Tűzze ki nagy pénzért magyarok zászlóját,
 Küldje a vajdának kenyerét és sóját,
 Ha seregét innen másfele fordítja
 S kapuit a város neki meg nem nyitja.
 Laczfi siettében elfogadá, mondom,
 S Aversza felé ment a nápolyi úton;
 Károly meg, a pénzből zsoldosinak vetve,
 Tolvaj hegyi hágón vezeté sietve,

76.

Hogy elibe vágjon a királyi hadnak,
Mielőtt a szoros útba nyomulhatnak,
Hol a *Vezúv*-hegynek mossza lábát tenger,
S nehogy Laczfi elébb elzárja sereggel.

De hegyi mászásban annyira megkésett,
Hogy dugva találná haddal e szűk réset,
S ha másfele nem tér a vajda, valóban
Ott rekedne Károly ez egérfogóban.

77.

De így a szerencse kiségité Károlyt,
Idején elérte palotás nagy Nápolyt,
S hamar egyesülve Taránti hadával,
Siet Averszába, ezzel, s csapatával.

Johanna pedig már hajón, kikötőben
Az utolsó kockát várja lepergőben,
Hogy tengeren aztán szökve iramhasson; —
Csecsemőjét otthon hagyta a rossz asszony.

78.

Laczfi a szűk útra benyomúlni nem mert,
Mely a hegy lábánál követi a tengert,
Nehogy a Taránti, ha kevés is népe,
Szárason, vízen kárt tegyen seregébe';
A hegyet is nézi, s erejét a szélnek,
Mely a hamut, füstöt leszitalja délnék:
Megijedhet attól az ember, az állat,
Ki olyat nem látott, s nagy zavart csinálhat.

79.

Megkerülé hát e füst-tarajú hegyet,
Melynek tüze éjjel fölgyújtja az eget,
S lefelé haladt a nápolyi mezőre,
Somma kicsiny várát hagyva balon félre.

Mikor elvonult már, csak utócsapatja
Vala hátra, melynek Dénes a hadnagyja,
Hát ime, a kis vár olasz őrállói
Követ, nyilat mernek a nyakukba szórni!

80.

Csak leszökik Dénes : »Félre itt a lóval!
 Utánam, ki legény emberi hágcsovál!
 S maga rohan, fejét paizsával fedve,
 Ugrik is a falnál egy hosszú németre,
 Akit ő tart zsoldban, s most a vállán tartja
 Míg a fal eresztét kézzel megragadja,
 De felyülről nagy kő németre zuhanván,
 Ott függ vala Dénes, egy csonka gerendán.

81.

Nem hazudok — mert nem az újjomból szoptam —
 Várbeli, több száznál rohana rá ottan,
 Láncsa veri vértjét, szekerce sisakját,
 Ő mégsem ereszti bal kezivel a fát,
 Mialatt a jobbja véd is, öl is, vág is,
 Míg tiszta lesz a hely, és annyira tág is,
 Hogy acél rugása hős ifju inának
 Fölvetheti oda, hol elleni állnak.

82.

Ott hamar oly szerűt nyese vitéz kardja,
 Hogy bátran utána jöhet a csapatja,
 Körül elfoglalni mind az egész párkányt,
 S kitűzni a zászlót : Laczfi fehér sárkányt.
 Eközben az atyja lehaladt Nápolynak ; —
 Űtheti helyét már Lajosnak, Károlynak ; —
 Órhadat és rendet e városban oszta,
 S magával a kisedet árva királyt hozta.

83.

Kit is a nagybátyja fogad a lelkébe,
 Veszi a dajkától királyi ölébe,
 Nézi, hasonlít-e néhai öccsére,
 Szíve sugja neki, hogy ez az ő vére.
 Öltözteti bársony aranyos ruhába,
 Fényes követséggel indítja honába
 Szerető nagyanyja hogy gondját viselje,
 Megölt fia helyett fiává nevelje.

84.

De különben Laczfit fogadá csak lanyhán,
 Gyanuját, szó nélkül, egyre tovább fonván:
 Hogy a hercögeket bebocsátá haddal,
 Úgy tetszik neki, hogy késett akarattal.
Szomma is ingerli, — s ott a fehér sárkány
 Mintha csúfot tenne liliom-virágán;
 De hallgat ezekről, s vele, a vezérrel,
 Mint azelőtt, tervet, tanácsokat érlel:

85.

Gyűrűvel a várost körül ők hogy' vonják,
 Mindenfelül össze, holtra hogyan nyomják,
 Vizet, élelmet hogy' zárjanak el tőle
 Szorítva csak égi, puszta levegőre.
 Laczfi javaslá ezt, mert az evő szájak
 Megsokasodtak benn. Tetszett a királynak,
 Bár maga hír-szerzőbb diadalért ége,
 S hogy legyen a harcnak röviden már vége.

86.

Laczfi tanácsában nem is leve kára,
 Belátta Lajos ezt maga nemsokára,
 Mert szökni a zsoldos, s állani nem bérért,
 Kezde által hozzá, csak puszta kenyérért.
 Ezek elmondák, hogy odabent az inség
 Nőttön-nő, lovát már eszi az ellenség,
 Egymást, ha Lajos még tartja tovább zárva:
 A fejez zászlót hát bizonyosnak várja.

87.

Nagyitva beszéltek; — hanem a városban
 Igazán nagy szükség, élelem is roszt van.
 Úgy hogy kiűt ottan mindennemű kórság,
 Eped a nép szomjan, s nagy a halandóság.
 Megpróbálta ugyan egyszer a Taránti,
 Nem törhet-e délre, a Laczfi során, ki:
 De vissza szoríták négyannyi erővel,
 Sok leesett állal s vérbe borult fővel.

88.

Össze tehát gyűltek az urak néhányan
 Jakabhoz, ki volt még sebe miatt ágyban:
 Lajos, Fülöp, Róbert Taránti vezérek,
 Károly, Lajos, Róbert Durazzó testvérek,
 Mind királyi herceg, Lajosunknak vére.
 Kezdé a beszédet a Johanna férje,
 Jó szerrel az őrség hogyan menekülhet?
 Mert nagy az inség, de nagyobb a rémfület.

89.

Ugyanis egy zsoldos — nyomba reá többek,
 Kik minap a várba, s Génuából jöttek —
 Ledobban az örön melyet épen álltak,
 Pajtási is aznap, mind, kik vele bántak.
 Hónuk alatt támad rút kelevény kéke,
 Egy óra, egy-két nap: s az erősnek vége;
 Ijedtében a nép nem tudja, hova lesz:
 Hogy a hírből hallott *fekete halál* ez!

90.

Rettenet e szóra állt az urak közt be,
 Csak egy hirtelen ész nem pihen a közbe:
 Károly szövi tervét, az idősb Durazzó:
 »Hát csak feladásról lehet — úgymond — a szó?
 Hisz' amenyire én ösmerem e várat,
 Van kifelé innen földalatti járat —
 Igaz-e? . . .« a kérdést fordítva Jakabhoz,
 Jól tudja pedig, hogy semmi remény ahhoz.

91.

»Van« — felel a várnagy — »s vezet egy fülkébe,
 Hol sebet orvosló szent *Január* képe
 Áll, kicsi kápolna módjára, egy dombon,
 Vár s az ostromlók közt mintegy középponton;
 Sarkon lefelé jár tetemes kőtábla
 S útát nyit . . . az ellen, a halál torkába;
 Inkább menekülnénk szembe kitöréssel:
 Király sátra előtt mit nyerünk e réssel?«

92.

Közös értelem lőn, feladni a várat
Szabad elmenésre, ha kegyelmet várhat
Mind az egész őrség csupasz életével,
S a magyar király ezt igéri hitével.

Csak maga Károly nem akarja letenni
A fegyvert, — nem akar földönfutó lenni,
Hagyni Calábria főfő hercegséget,
Tekervényes útat gondol ki e végett.

93.

»Igaz« — így szólítja Lajost a Tarántit —
»Volt híhó valami bajvívás eránt itt,
Eldönteni a pert a magyar királlyal, —
Még volna idő: de nem lehet azt szájjal...»

Láng csapta föl erre a Taránti arcát,
Testvéri kiáltják: »Rokon, ez cudarság!
Ki hiszi, hogy *most* már Lajos elfogadja, —
Véren vett országát vissza nekünk adja?»

94.

Taránti pedig szól: »Legyen! én kiállok,
A magyar királlyal viadalt próbálok,
Nem is az országért, csak ennyi kevésért:
Fegyverrel, vagyonnal szabad elmenésért.»

Jakab ellenzé, mert nem ismeri, monda,
Azt a kezet, mely őt ide, ágyba nyomta:
»Akarom ismerni!... s ha mindennek vége:
Legyen legalább *ott*, becsületes vége.»

95.

Hírnököt aznap még küldé izenettel,
Vissza is a hírnök jött oly felelettel,
Hogy Lajos a vívást, igen, elfogadja:
Néze kimért helyről mindkettejük hadja,
Közepütt bajmester, mindeniké, álljon,
Három igazlátó is közel a tájon,
Olasz és magyar, kik a viadalt nézzék,
S lovagi törvényben, igazán intézzék.

96.

Ezek (a magyar Kont, Bánfi, Bebek — három,
Olasz úr is annyi) szélyel a határon
Indultak keresni viadalra helyet,
Találtak is — épen szent Január mellett.

Semmi gyanút nem költ a kicsi kápolna,
Mintha ez a lesre alkalmas volna:
Mai élő ember kevés tudja eztet,
Magyar és olasz vét előtte keresztet.

97.

De tudja Durazzó, s hívja legott Wernert,
Hogy venne magához ötven erős embert,
Nagyot ígérvén, ha éjjel a kápolna
Régi fedett útján oda béhatolna,

Hol a viadal majd közel esik reggel;
Bántani azonban Lajos királyt nem kell,
Csak *mutatni* mintha életére törne —
Egy hajszála se' lesz tette miatt görbe.

98.

Azután Lajosnak általúzen titkon:
»Törbe sietsz, hagyd te a viadalt, rokon!
Ha elhiszi s nem jó: nyert ügye van nála,
Ha nem hiszi s eljő: igaznak találja.

Sok van a rováson, érezi szükségét,
Hogy megkoronázza hazudott hűségét;
Kegyelmet ezért, s ha *most* nem is országot,
Endre' fia mellett remél gyámolságot.

99.

Megütődött rajta Lajos eleinte:
Nem állni ki, szégyen, mert már megizente,
Kiállani... ej, mit! Károly szava semmi,
Tán csak gyáva nevet akar őrá kenni,

Mert ha veszély volna, ő meg nem izenné,
Inkább hiszi, csúffá hogy örömet tenné; —
Hallgat azért erről, de vigyázó gonddal
A lehetőséget megbeszéli Konttal.

100.

Fejét teszi rá Kont, hogy az lehetetlen,
 Pusztá gyep, egy nyúl sem bújna el ott lesben,
 Nézi a két tábor *belül* a két árkon:
 Nincs kopja, nyíl onnét mely annyira járjon;
 Ki van adva még is: jó lovagok száza —
 Forgós süvegét Kont mihelyest fönn rázza,
 Száguldva repüljön, hogy urát megmentse; —
 Senki nem is gondolt az öreg kő-szentre.

101.

Kötve tehát fegyver-nyugovás az napra,
 S a kettős viadalt kitüzék holnapra,
 Mit is a táborban megneszel a kobzos
 S viszi a barátoknak: mit szól e dologhoz?
 Toldi gyanítá, hogy nincs e sor őszintén,
 S hajnalba' megindult, fel az árok mentén,
 Kívül, — egyrészt hogy a viadalt is lássa,
 De, ha baj lesz, kell ott jó lova futása.

102.

Felbukkan a várt nap kéklő hegyek ormán,
 Két részen a két had sort veszen egyformán,
 Bajmesterek futvást ide-oda járnak,
 Közepütt a bírák zászló alatt várnak.
 Oda néz minden szem, minden kebel elfül,
 Minden fül a kürtszót lesi már, innen, túl;
 Megharsan az egyszer Kont jeladására,
 S két lovak egyszersmind rohan a tusára.

103.

Páncél fedi testök, sisak az orcájok,
 Úszni levegőben látszik paripájok,
 Két lilium: két toll lebeg alá hátra,
 Előre feszítve háromöles dárda:
 Megül a Taránti — odanőtt a lóra,
 Kengyelben Lajos áll, előre hajolva,
 S hátrafelé messze nyújtja ki jobb lábát,
 Hogy rúgva is azzal lódítsa a szálját.

104.

Már kőhajításnyi lehetett a távol:
Csak elejté lábát Lajos, a rúdjal:
Nyil a jobb combjába sebesen fúródék,
S láncsvető lába ereje feloldék.

Ezt látva Taránti, kapja lova fékét,
Nem tudja, mi lelte nemes ellenségét,
S bámul, hogy előre látja törni Wernert,
Feddi kemény szóval: hogy jött, oda? hogy mert?...

105.

De német a szóra nem ügyel semmit se,
Szalad emberivel, hogy körülkeritse
S boszut álljon végre magyarok királyán,
Maga szakállára, *nem színre*, csinálván.
»Árulás!« üvölt Kont s integet a száznak,
»Árulás!«... a bírák kardrántva vitáznak,
»Árulás!« a magyar tábor riadozza
S veti mint kopját, e szót az olasz vissza.

106.

Vágtat elő a »száz« ura védelmére,
De vége Lajosnak, mire oda érne,
Ha barát — hogy merről? nem ügyelt rá senki —
Ott nem terem és a királyt meg nem menti.
Veri le a zsoldost, közel érc bunkóval,
Szét is az ostorral, nagy ökörhajtóval,
Hogy dög módra hever keresztül egymáson, —
Maga Werner eltűnt a sötét nyiláson.

107.

Kont veszi, a százzal, királyt védelembe;
De már az olasz is indult vala szembe,
Mikor a lovasság kitörését látta:
»Elárult a magyar!« dühösen kiálta.
Harc ottan az elsők közt iszonyú támad,
S foly bele két részről mindig had után had,
Míg az egész síkság úgy hánytorog attól,
Mint a sötét árviz rút iszapos habtól.

108.

De nem a Taránti viszi népét harcra :
 Sisak alatt lángol büszke lovag arca,
 Érzi, hogy ez Károly embere és dolga,
 Szégyelli halálból, hogy így megcsufolta.

Érzi, hogy a vár is, úgye is ma vesztén,
 Kisiet a harcból hamar útat vesztvén,
 S megered nyom nélkül egyenest rohanva
 Nápolynak, a révbe, hol várja Johanna.

109.

Rést a magyar had közt futni talált erre :
 Mít ügyel sívó harc egy rideg emberre,
 Ki, szorúlt kócsagként, leszakítva tollát
 Ragad egy halottról s tűz magyaros csalmát?

Mindenki előre vágja magát karddal,
 Mindenfele harsog a boszus magyar dal,
 Mindenfelül összébb szorul a vár alja,
 Sáncait magyarnak előzőnli rajja.

110.

Ott a falon kívül, mint külön erősség,
 Áll régi kolostor, benne olasz őrség,
 Ugyanaz, hol Endrét orozva kiolták ;
 Giléti-fiúk ezt hárman ostromolták.

Atyjok akará így, s tüzelé dandárját,
 Hogy oda szállítsa sebesült királyát
 Addig is, míg a vár maga be lesz véve ;
 Nagy bút neki szerzett szomorú hűsége.

111.

Mert, hogy a kastély már el vala foglalva,
 Ime, hozzák öccsét s egyik fiát halva,
 Domokost a fiát, meg az öccsét, Jánost :
 Képzelve akárki e jelenést már most!

Maga a király is esetét megszánta,
 Hogy kitevé öccsét, fiait, dorgálta :
 »Felséges uram!« szólt inkább zokogáskép' —
 »Ha előre tudom, se' cselekszem máskép'.«

112.

Urok' így elhelyzék tiszta, fődött helyen,
 Hol védve nyilaktól s hulló kövek ellen,
 Mert már beszórúlt az olasz őrség nagyja
 S falairól most a viadalt folytatja,

Nem, hogy meg akarná tartani a várat,
 De tudja, halálnál egyebet nem várhat;
 Kívül is azonban a kapuknál harc foly,
 Melyekért az őrség esze-veszve harcol.

113.

Mikor aztán a hirt bevivék Jakabnak,
 Hogy déli kapun már magyarok becsapnak:
 Nagy kegyelem-zászlót vonatott tornyára,
 S megadá a várost életre-halálra.

István, ki a harcnak vezetése részét,
 Percre megállítá hada betörését
 S futa királyához, hova gyűlt egyszerre
 A többi vezér is a megadó jelre,

114.

Megtudni, hogyan kell az olasszal bántani.
 Volt, ki javaslá, mind' kard élire hányni;
 De Lajos megtiltja: semmi se' történjék,
 Csak a kaput tartsák megszállva, és védjék;

Benyomúltni nem kell, mert belül a várban
 (Szökevénytől tudja) *fekete halál* van;
 Őrzeni a várat, mostanra elég ez:
 A többire nézve majd ha üdül, végez.

115.

Táborral a várost keríték hát övbe,
 Haddal az elfoglalt kapukat megtömve;
 Madár ha keresztül, szellő ha repülhet,
 Vagy az illanó füst, — más nem menekülhet.

S mindjárt, sebe amint enyhületet véssen,
 (Nem volt veszedelmes ama húsos részen)
 Jakab esdeklőit bocsátja magához
 A király, s a várnép felől így határoz:

116.

Adja ki a várnagy — s még ma jelenjen meg
Színe előtt minden fejedelmi herceg,
Taránti, Durazzó — Lajos úgy, mint Károly,
Hallani tetszését a maga sorsáról.

Adja ki a zsoldos katonát is, Wernert,
(Kit az áruláskor egyszerre megismert):
Azután az őrség, lerakott zászlóval,
Kivonúlhat békén, a rajtavalóval.

117.

Öröm és aggodás tért ezzel a várba:
Nagy öröm a népnek, mely a halált várta;
Zavar és aggodás a királyi vérnek,
Mint kiket, úgy szólván halálra, kikérnek.

Lajos eltűnt: most ők lakolnak miatta,
Wernert se' találják (Károly eliktatta
Még a harc elején, mert ily tanu nem kell,
De szívesen ugrott maga is meg Werner).

118.

Biztatja azonban őket a Durazzó:
Az egész dolog nem oly igen borzasztó,
Isméri nagylelkét a magyar királynak,
Rokonit nem bántja, ha elibe állnak.

Ha Johanna esnék kezibe, vagy férje,
Nem állana jót, hogy valami ne érje:
De hisz' *ők* mit tettek? . . . s ha szólni találna,
Őerte megenged, van érdeme nála.

119.

Lajos a Tarántit nem annyira bánta,
Nemes ellenfél volt párbajban iránta;
De a zsoldos Wernert — az iránt nincs mentség —
Parancsolja, rögtön hogy előteremtsék.

Csak midőn Jakab és a hercegek esdve
Bizonyíták, hogy nincs, keresték keresve;
Akkor valamicskét engedve johádzott,
Rokonit jobb szemmel tekinteni látszott.

120.

Ezeket rangjokhoz rendeli hogy illőn
 Étellel-itallal meguralják kellőn,
 Lakják a kolostor egyik üres szárnyát,
 Tiszteletül örök folyosóit járják;
 Jakabnak ajándék, s útra gyalog kólya —
 A népnek adassék háromnapis zsoldja,
 S fegyvereket, zászlót kapunál lerakván,
 Fegyverei közt nyisson utcát nekik István.

121.

Így ezek áldással kivonultak szépen;
 De félelem és-vés az urak szívében:
 Mint a kalickás vad, ide-oda járnak,
 Szökni lehetetlen, kegyelmet se várnak.
 Képzelmelni tehát, hogy' ütődtek által,
 Mikor a királytól, sebe gyógyultával,
 Izenet jött egy nap, hogy öröm-pohárra
 Rokonit ma-este szívesen elvárja.

122.

Oszlopos és szellős, írott palotának
 Kapuján testőrök elibök nyitának,
 Belül is kétoldalt állnak vala sorsal,
 Összevegyülvén sok füstfogta szoborral.
 Elül mene Károly, — arca nagyot sápadt,
 Látva körül e sok eleven kőlábat;
 Ismeri a termet: hiszen ott dőzsöltek
 Endrével, kit azon éjjel meg is öltek.

123.

De megéledt aztán róka merészsége:
 Magyar urak jöttek főhajtva elébe,
 Kik ott a királyra várnak vala többen,
 S rokonit uroknak fogadák legszebben.
 Lajos akará így; — most maga belépe,
 Mosolyogva jött, de homloka' környéke
 — Mint nap ha alásüt fekete fellegnek —
 Látszott e mosolytól annál sötétebbnek.

124.

Lajos az asztalfőn, — oldalt s vele szemben
 A királyi vérség ült le szabott rendben;
 Hátrább e kicsinyénél, s lentebb egy arasszal
 Magyar uraknak volt terítve nagy asztal:
 Ott Laczfi elől, s a püspök a zágrábi,
 Giléti, Bebek, Kont, Kanizsai, Bánfi,
 Szécsi, Druget s mások ülnek vala többen,
 Amint öregebbek rangban vagy időben.

125.

Nem tiszte a lantnak olyatén szolgálat,
 Hogy megénekeljen minden egyes tálat:
 Tudnivaló, hogy volt sok is ottan, jó is,
 Drága nemes bortól megeredt a szó is.
 Kelyh az urak előtt csak arany, ezüst áll,
 Hanem a királyé velencei kristály,
 Hátra nyujtván, abba *masszai* bort töltet,
 Rémséges a jókedv, mit arca erőltet.

126.

»Herceg uram!« — fordult szembe Durazzónak —
 »Állj mostan elébe hamar a szép szónak:
 Piroslík ez a bor, mint az öcsém vére:
 Így csapom a földhöz e nap örömére!«
 Elképed a vendég, magyar, olasz egyre,
 Haja Durazzónak mered és áll hegyre,
 Makog is, de torkán szava görcsbe fúlاد;
 Mire Lajosból így tör ki az indulat:

127.

»Gaz herceg! ez óra halálad órája.
 Te valál az első — emlékszel-e rája?
 Ki a pápa szívét Endre ellen birtad —
 Ím leveled róla: tagadd, ha nem irtad!
 Azután, hogy öcsénk — nem királyi székhez —
 Juta cinkosidtól gyalázatos véghez:
 Nem te valál aki, vádolva Johannát,
 Sietél, hogy bosszunk' ellene lovalnád?

128.

Hűséget ajánlál frott leveledben,
Míg azt, ki miénk volt végső rendeletben,
Mária hercegnét elrabolád tőlünk:
Azt hitted, ez a seb beheged, míg élünk?

Majd nyomozást kezdél — farkas a juhok közt —
Hogy előlünk eltégy minden tanut, eszközt,
Mi által a bűnnek megleljük a szálát,
Igazán büntessük jó Endre halálát.

129.

S hogy bejövénk haddal: avagy Akvilánál
Nem te valál, haddal ki elibünk állál?
Ki, magad tettévé ide-oda húnek,
Akarád gyümölcsét szedni ama bűnnek?

Leszakad e gyümölcs, *ma* szakad le: érett...
Károly szemet égre fordítá fehéret,
S bizonyítá esdő eskü-bizonysággal,
Hogy iránta nem volt szíve hamissággal.

130.

Eleve hogy Endrét gyűlölte a pápa;
Vétett-e, hogy haddal béhivta jogába?
Máriával, úgymond, bátran kele össze,
Miután Lajosnak más lön eljegyezve;

Színre Johannáért harcolnia kellett,
De hadát szétküldé már Akvila mellett:
»Bízom a Jézusban — vére nekem zálog,
Hogy nálad kegyelmet, irgalmat talállok.«

131.

»Igen, eloszlattad Akvilánál serged«
Veti Lajos vissza »miután szétverték;
S szaladál, hogy üszköt szórj ellenem újra,
Hogy lángba borúljon lábam előtt *Púlya*.

Közelébb, hogy törbe csalnak, megizented:
Ki veté azt a tört? nem a *te* bérenced?...
De veled én hosszan mit feleselgetek:
Biráid előtt állsz: *wrak, itéljete!*«

132.

É szóra, legények lekapák az asztal
Tetejét, amint volt terítve damasztal:
Fekete alatta marad a felsőnek,
Feszületet arra s egy kaponyát tőnek.
Térdre az olasz hűll, kiki széke mellett,
Magyar uraknál is szűkül a lehellet,
Csak néztek az egymás halavány arcára —
De szavazni kellett, életre-halálra.

133.

Életre ki merne? . . . kezdé az utolsó:
Jön feljebb és feljebb az az egy komor szó,
Mint a haldoklónak elébb lábába áll,
Ugy csúsz mindfeljebb a komor, hideg halál.
Mikor a szavazás kerül utoljára
Laczi Apor István erdélyi vajdára,
Felállta nyugodtan, erősen, mint szikla,
Szava mérsékelt, de szemiben egy szikra:

134.

»Felséges uram« — mond — »a győző jogával
Kénye szerint bánhat a király, foglyával:
Hanem ez ítélet a törvényben semmi,
Bíró e dologban csak az önkény, nem mi.
Lakomára jöttünk: minek e feszület?
Magyar olasz ellen törvényt nem is ílhet;
De, ha úgy akarja, teheti Felséged;
Esedezünk mégis bocsánata végett.«

135.

»Ugy-é, vajda uram? . . .« komoran Lajos szól —
»Most értem a dolgot, értem nagyon is jól:
Meghagyom, e cinkost rögtön kivezessed,
S magadé ha kedves, fejét leüttessed!«
Laczi a zokszóval indúla előre,
Vezeté Durazzót a király testőre,
Megragadá *Vesszős Fülöp* az ajtónál —
Most, a merész élet nem egyéb vértónál.

Vajda jelentéssel mire visszatére,
Meghallá, hogy már Kont a had *fő* vezére,²⁷
Amiért kimondta »vakmerően a szót,
S pártolta előbb is, *bújtatta* Durazzót.«
Lajos ezt megtiltá, hogy el ne temessék,
Ablakon a kertbe oda alávessék,
Hol temetetlen várt késő kegyelemre,
Mint utcai koldus, öccse, szegény Endre.

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

*»Ijjúságabeli több sok dolgairól
Én mostan nem szólok semmit az többiről.«
Illosvai.*

1.

Meglakolt Durazzó, meg is érdemelte;
De sötét s kietlen Lajos király lelke,
Mintha most ocsúdnék buta, nehéz borbul,
Oly érzés maradt fenn a boszu-mámorbul.
Küszködik Károlyljal, — sujt reá száz vádat:
Hanem egy hang — egy hang mellette is támad;
Nem tudja, ez érzést ki hogyan törölné:
Ha feltámaszthatná? ha újra megölné?

2.

Igazolja tettét, okra okot halmoz:
Egy fuvallat! összedől e kártyahalmaz,
Hogy veséig borzad a hús fuvalomtul,
De újra, meg újra építi azontúl.
Igy reggelig ágyban szemét le se' hunyta,
Akkor fölkel, hogy majd enyhíti a munka,
S asztalához ült, hol (mi nála szokatlan)
Nagy halom levél gyült össze felbontatlan.

3.

Figyelmét az ország vaskos irományi
Közt magára vonta kettő, csak parányi,
Fekete pécsettél van mindegyik zárva,
Nem hagyná az ilyet senki utoljára.
Lajosnak az elsőn a címer, a zsinég
(Rajta vörös, arany és fekete szinek),
Mely keresztül fogja, megmondá előre,
Hogy szomorúság itt vár reá, mint *vőre*.

4.

Ugy is lón: keserves szívből Károly írja,
 Hogy szerette lányát elszerezte sirja,
 És mivelhogy már nincs, nincs az ő Margitja :
 A kötött szerződést a sors szétszakítja.

Keserű mosollyal vont Lajos rá vállat,
 S fölmetszé a másik, a fekete szálat,
 De vajh-hogy elámúlt, amidőn olvasta
 Elébb is az alján : »Rozgonyi Piroska«.

5.

Majd, hogy végig futott szeme a levélen,
 Az apáca sorsa megillette mélyen:
 Ez a vidor élet! . . . mikor elgondolta,
 Érte nemcsak Toldit — magát is okolta.

Mikor ott meglátta először, a kútnál —
 Oh ember! ha mindent így, előre tudnál:
 Bizony a király sem játszott volna tüsszel,
 Főbenjáró kockát egy falusi szűzzel.

6.

Meghatá bár, amint 'Toldi' pártját fogja,
 Toldi ellen most még jobban gyúlt haragja;
 S bár személyes hála szól Piroska mellett:
 E percben nem adna Miklósnaak kegyelmet.
 »Igen! viadal volt, nem gyilkosság, tette:
 Én tudom, miért vitt: rákényszerítette,
 Trónomig üldözte, — már, akárhogy mossák:
 Egy sincs a világon, ha ez nem gyilkosság!«

7.

»De legyen bajvívás, (mentsük kegyelemből),
 S nem vad bosszuállás gyilkos szerelemből . . .«
 Lajos itt megdöbbsent: felkele, járkála,
 S parancsolta lovát, a szokott sétára.
 Toldi György *fiát* künn látja meg véletlen,
 Odainté, s egy szót vete néki sebtlen:
 »Mondjad a bátyádnak: nincs már ellenemre,
 Ha jelenti magát nálam kegyelemre.«

8.

Szól, s tovább iramlék csettentve lovának.
 Anikó csak bámult : mondja? ő? bátyjának? . . .
 Hol van az? — Ő tudja? vagy a király tudja?
 Vagy csak füle csengett? képzeli? álmodja?
 Meggyőződött róla hogy igaz, nem álom:
 »Vagy tudom — azt hiszi — vagy, hogy feltalálom
 Rejteket Miklósnak : s ím, maga felszólít
 Megvinni kegyelme első hírmondóit.

9.

»Kegyelmes szavait hogy' adom tudtára?
 Sietek anyjának megírni Budára —
 Nem! magam viszem meg, ha szerit találok,
 Úgy is ide Miklóst már hiába várom.«
 S kezd hallgatózni, táboron mit hallhat ?
 Tudakolni haza induló alkalmat,
 Ha menne valamely csapat, vagy követség,
 Hogy Bencével azt ők biztosan kövessék.

10.

Megtudá, hogy másnap, ebéd tájon reggel,
 Indul egy kíséret fogoly hercegekkel,
 Vizegrádra vívén tisztességes rabnak;
 Szívesen mennek, hogy életben maradnak.
 Velők útra kelni engedelmet kére,
 Megadá Kont Miklós, a had fővezére,
 S Anikó, örömmel a sátrába menvén,
 Szól Bencének, ki ott húsöl vala renyhén:

11.

»Láss, Bence, utána hamar a két lónak:
 Buda felé útra eredünk már holnap.«
 — »Háj! be jó lesz : így majd haza jutunk télre.«
 Kacag a leány s mond: »mit beszélsz te félre?
 Tudom, a gólya is hazajött már nálunk.«
 — »Ugyan! . . . hisz' színét se' láttam hónap, szánnak:
 A tele is kőfic ennek a taljának!«

12.

Monda, és egyenkint tagjait fölszedte;
 Legelón a két ló: menni kell érette,
 Oda, hol a tábor lovai legelnek,
 Locsogó zöld rétben, Lányi folyó mellett.
 Meglelte, kifogta a magokét könnyen,
 De megakadt szeme a lovak közt eggyen,
 Szólt is neki: »Pejkó!« — az fülelt a hangra:
 — »Nem hagyom a gazdám jószágát bitangra!«

13.

»Valaki ellopta . . . vagy, akárhogy' történt,
 Szent, hogy ez a Pejkó, s nem jött ide önként:
 Haza lopom én meg.« S közelít vigyázva,
 Mint zabos tarisznyát, a süvegét rázva:
 »Pejkó! ne ne Pejkó!« Oly kezes az állat,
 Hagya néki csípőt, veregetni vállat,
 (Mert hánszor itatta, meg vakarta régen!)
 Fel is ült, a kettőt fogva vezetéken.

14.

De mihelyt a szőrén ülepedve fenn lett,
 Nosza, futni Pejkó, fel a folyam mellett!
 Karját a vezeték-pányva majd kirántá,
 »Pejkó te, nem arra!« fékezve kiáltá.
 Leugrani nem mer, nyaka szegnék mindjárt;
 Csak röhögi a ló szegény Bence kínját,
 Neveti magában tátos ravasz ésszel,
 Hogy félve sörényét markolja két kézzel.

15.

Értek vala kunyhót, amely egy kúp nádhoz —
 Benne meg egy ember, hasonló baráthoz;
 Két lábon a Pejkó ott egyenest szökkent
 S leteremté Bencét földre, csak úgy nyekkent.
 »Mi dolog ez, Pejkó? ilyen sose' szoktál:
 El akartak lopni? és te tolvajt fogtál!«
 Dörgi erős hangon a barát, — s hogy lássa:
 Képpel az ott fekvőt gördíti rugása.

16.

Bence tápáskodva nagyot ühmget erre,
 Dűlyeszti szemét az idegen emberre:
 »Megleltem a gazdám paripáját, *hangját*»
 — Mormog cihelődve — »de maga hol van hát?»
 »Bence, az én volnék; hanem aztán hallgass!
 Mert lessz ugatás, hogy kert alatt a farkas,
 Ki vagyok, mi vagyok, azt senki ne tudja,
 Csak te, ha már itt vagy, meg ez a rőt csuklya.

17.

»De te, *te* hol jársz itt?» — Bence fölös szóval
 Élkezdi, miért jött, hogy' jött Anikóval:
 — »Ne zavard egymásba, kit elül, kit hátul!
 Hívd ide, ha itt van: megtudom magátul.»
 Bence nem is lón rest ravaszul tudatni:
 Igért Anikónak »valamit» mutatni
 Lenn a folyó partján, hogy a lelke nevet —
 No csak úljön lóra (hazavitte menet).

18.

Anikót az ujság hidege is lelte,
 Eszébe is jut egy — az ifju levante,
 Ki megszabadítá minap a veszélyből,
 Kit azóta sem tud kiverni eszéből.
 Hátha csak azzal függ valamikép össze!...
 Felpattana gyorsan: »Bence, tehát jöszte!»
 S mire az esthajnal nekisápadt volna,
 Rá is akadának a hegyes kunyhóra.

19.

»Hm!» csóválta fejét Toldi az ajtónál:
 »Lánchordta leánya, helyre-legény volnál!
 De ne bámulj hát rám, jer, ölelj meg szépen —
 Vagy letegyem ezt a mondvacsinált képem?»
 Hogy levevé a szórt, mely rőt vala, borzas:
 Pattant Anikó rá, mint mágnésre a vas,
 Kulcsolta nyakára kezeit keresztbe,
 Édes bátya-urát csók-árba feresztve.

20.

Aztán vége se lett, hossza se' a szónak,
Toldi merész útján bámúl Anikónak,
Hogy harcba is indult, most hallja csudára —
Hanem épen megjött kobzos a tanyára.

Ráismert Anikó, el is pirult mélyen;
»Nem idegen« — Miklós biztatja, ne féljen,
Neki hú bajtársa, olyan hú, hogy ritka:
Közös a kettőjük minden java, titka.

21.

Feddő szemet a lány vete az ifjúra:
»Nem, nem! az a titok nincsen elárulva,
Ugy-e lovag?« — Toldi »mi az? mi az?« kérdi,
»Uccsegen, e kettő egymás dolgát érti!«

Kobzos Anikótul engedelmet nyervén,
Az odatapadt szó megeredt a nyelvén:
Toldinak elmondá a húga kalandját, —
Azzal félrevonult, igazítani lantját.

22.

Arra határozták: Anikó ott háljon,
Bence meg a kobzos más tanyát csináljon,
Toldi Anikóval tartsa meg a régit, —
Hol nem hamar érnék a beszédnek végét,

De kívül megajdul Szeredai kobza,
Epedő szerelmét a hang ide hozza,
Hogy magát is Toldit megthatá a nóta:
»Nem fájt így ez a seb — nem tudom mióta!«

23.

Ezek így tanyáztak. — A séreg azonban
Tespéd Averszánál henye unalomban,
Sok témonda beszéd, sok szófia támad,
Rosz jelek és hírek adván neki lábat.

Elosztani sergét falu-, városszerte,
Sűrű halálhírtől a király nem merte,
Csak tartja rakáson, tábori életben,
Ott a kolostornál, messze kerületben.

24.

Hallja sötét híret a nép e' halálnak,
Minden egyéb kórbán »feketét« találnak;
S kinek eddig nem volt hazamenő vágya,
Rögtön eszébe jut az otthoni ágya:

Halni ha már meg kell, ott akar ő halni,
Pedig a halált csak meg szeretné csalni,
Nem hiszi, hogy e rém mindenhova kerget
Akar egyes embert, akar egész serget.

25.

Most a *hegy* is, amely fekszik alant, délre,
Rettenetes hajnalt derit minden éjre,
Vérláng-sugarakban szökőkutat játszik,
Négy mérföldnyire az — táboron is látszik.

Megbószul az állat, meg az ember ettől,
Hullámzik a föld is alanti tüzeiktől,
Repedez itt és ott, s rotyogással égő
Gyomrából pokoli búzt lehel a kénkö.

26.

Rengés az öreg föld tetemeit rázza,
Hamari közökben meg-megujúl láza,
Nem biztos a láb, hogy rajta egyet lépjen,
Mint mikor a gyermek »hajlókázik« jégen.

Údvara kél napnak, szívárványa holdnak,
Veszedelmes párák, csunya felhők lógnak;
Senki a táborban lefeküdni nem mer,
Éji tüzek mellett agg — s bomlik az ember.

27.

»Hajrá! ma vigadjunk, ma legyen egy jó nap:
Ki tudja, ha élünk s vigadunk-e holnap!
Itt a világ vége: nosza, vegyük hasznát
Mielőtt ránk omlik, vagy cserél új gazdát!«

S foly széltire immár lakozás éjente,
Bomladoz a tábor régi szoros rende,
A vezér büntet, de foganatja kétes,
Mikor ily nagy vádlott: »Mindenki«, a vétkes.

28.

Elmult három napja, ma negyedik este,
 Hogy kidobva fekszik a Durazzó teste:
 De király szemére még nem szállt le álom,
 Csupa vívódásban telt éjjele három.
 Ma korán elnyomta nagy tompa levertség,
 Kézdé is az álom újítani testét,
 De nem üdül könnyen az elkínzott elme,
 Kínjait álarcban hozza ismételve.

29.

Lajos előálmot valamicskét alván,
 Kép álla eléje, dísztelen és halvány,
 — Milyenek utolszor látta vala Károlyt —
 Nyaka mély sebjéből ontva piros sávolyt;
 És szóla, sohajtván nehezet és hosszút:
 »Király! a halálban sem szünik-e bosszúd?
 Mire tartod még azt a nyomorult testet?
 Útra szegény lelkét miért nem ereszted?

30.

»Johanna bosszúját most te be nem végzed:
 Négy férjnek szánta őt az isteni végzet,
 (Mert igaz a jóslat), ezek: A. L. I. O.
András (azaz Endre), *Lajos*, *Iakab*, *Otto*.²⁸
 Durazzó lesz az is, rokonom közeli,
 Testvérem fia, vóm, s nevemet viseli,
 Ki elfogja Ottót véres, erős harcon,
 S kitől büntetését elveszi az *asszony*.«

31.

Igy szólt, — de Lajosnak, hogy veje miatt a
 Lyánya baja meggyűl, Károly elhallgatta:
 Hogy Mária ellen koronáért lázad,
 S vére bemocskolja a királyi házat.
 Felriadt Lajos, de a kép nem enyészett,
 Ímette is rá még jó darabig nézett,
 Felugrik az ágyból, nincs több nyugovása,
 Ablakhoz először mene, hogy ne lássa;

32.

Majd, a sereg elszórt tüzei láttára,
Nyakbavetőt, olcsót, terfte magára,
Lehaladt a lépcsőn, ki is a mezőre,
Közrendű vitéznek nézte saját őre:

Ottan egyik tűztől a másikhoz átcsap
Árnyékban, hol az éj összebukik s bátrabb;
Itallal is olykor, tegezve, kínálják,
Senki nem ösmervén magyarok királyát.

33.

Több helyt csak ivásba' mennek elő, dalba',
Rúgják is a port, — meg a »feketét« falba;
Másutt komolyabb már, hevesebb is a szó,
Belékerül a had, a király, Durazzó;

Nem, mintha valaki védné az utóbbít,
Hanem a boros nyelv gáncsol, okol, tódít;
De kivált a Laczfi, az erdelyi részen
Hangzik a szabad száj zúgása merészen.

34.

Lajos ott egy tűznél álla tovább, mert e
Zúgolódók közt a kobzost megismerte,
»Ez is, a hálátlan!« — gondolta, és várá,
Ha vajon ennek is lesz panasza már rá.

De a kobzos nem szólt, csak csendesen üle;
Annál teletorkúbb vita foly körülé:
Laczfira mit tudhat a király, mi vétket,
Hogy levevé róla a fővezérséget?

35.

»Megalázta király (mond az egyik) hőset,
Hogy övé maradjon az egész dicsőség.«
—»De biz' azért bosszús, (másik ezen múlat)
Haddal neki mért nem foga el egy *nyúlat*.«
— »Kár is a vezérnek lenni olyan hűnek,
Hol az érdem fordul vissza reá bűnnek —
Riad egy s elmondja a »királyfogókat«. —
Lajos *ma* először hall ilyen zokszókat.

»Vártuk, a magyarnak *most* jön fel a napja:
 Hát csak olasz ez is, mint épen az apja!«
 S felkerül az eset, a Feliciáné,
 S a lófarkon hurcolt ártatlan leányé.

Kobzos is rápendít egy szomorú dalra:
 »Királyasszony kertje kivirult hajnalra —«
 Ide írom, ámbár régi, kopott nóta,
 Tudja fiatal, vén, húsztendő óta.

ZÁCS KLÁRA NÓTÁJA

1.

Királyasszony kertje
 Kivirult hajnalra;
 Fehér rózsá, piros rózsá.
 Szőke leány, barna.

2.

»Királyasszony, néném!
 Az egekre kérném:
 Azt a rózsát, *piros* rózsát
 Hajh, beh szeretném én!

3.

»Beteg vagyok érte,
 Szívdobogást érzek:
 Ha meghalok, egy virágnak
 A halottja lészek!«

4.

»Jaj, öcsém Kázmér!
 Azt nem adom százér' —
 Menj! haragszom... nem szégyelled?...
 Félek, bizony gyász ér.

5.

»Sietős az útam
Reggeli templomra;
Ha beteg vagy, hát fekügy' le
Bársony pamlagomra.«

6.

Megyen a királyné,
Megyen a templomba,
Szép virágok, deli szűzek
Mind követik nyomba.

7.

Könyörögne, — nem tud,
Nem tud imádkozni:
Olvasóját honn feledé:
Ki megyen elhozni?

8.

»Eredj, fiam, Klára!
Hamar, édes lyányom!
Megtalálod a térdeplőn,
Ha nem a díványon.«

9.

Keresi a Klára,
Még sem akad rája:
Királyasszony a templomban
Oly nehezen várja.

10.

Keresi a Klára,
Teljes egy órája:
Királyasszony a templomban
De hiába várja!

11.

Vissza se megy többé
Deli szűzek közzé:
Inkább menne temetőbe,
A halottak közzé.

12.

Inkább temetőbe,
A fekete földbe,
Mint ama nagy palotába,
Ősz atyja elébe!

13.

•Haj, lányom, lányom!
Mi bajodat látom?
Jöszte, borulj az ölemre,
Mondd meg, édes lányom.•

14.

•Jaj, atyám! nem, nem...
Jaj, hova kell lennem!...
Hadd ölelem lábad porát —
Táposs agyon engem!•

15.

Harangoznak délre,
Udvari ebédre:
Akkor mene Felicián
A király elébe.

16.

A király elébe,
De nem az ebédre:
Rettenetes bosszuálló
Kardja volt kezébe'.

17.

»Életed a lányért,
Erzsébet királyné!«
Jó szerencse, hogy megváltja
Gyöngé négy ujjáért.

18.

»Gyermekemért, gyermek:
Lajos, Endre, halj meg!«
Jó szerencse, hogy Gyulafi
Rohan a fegyvernek.

19.

»Hamar a gazembert. .
Fiaim. . . Cselényi! . . .«
Ott levágák Feliciánt
A király cselédi. —

20.

»Véres az ujjad,
Nem vérzik hiába:
Mit kívánsz most, királyi nőm!
Fájdalom díjába?«

21.

»Mutató ujjamért
Szép hajadon lányát;
Nagy ujjamér' legény fia
Borzasztó halálát:

22.

»A más kettőér'
Veje, lánya végét:
Piros vérem hullásaér'
Minden nemzetségét! — «

23.

Rossz időket értünk,
 Rossz csillagok járnak,
 Isten ója nagy csapástul
 Mi magyar hazánkat!

37.

»Rossz időket élünk, rossz csillagok járnak — «
 Harsog bele hangja valamennyi száznak,
 Azután : »Megvirrad. . .« kezdik ama régít,
 De Lajos ennek már nem várja be végét;
 Hazatér bosszúsan, adja ki parancsba:
 Hogy térdig a kobzost verjék neki vasba,
 Régi baráttömlőc fenekére vessék, —
 Úgy sérti ez anyján megújult kisebbség.

38.

Reggel imádkozni mene harangszóra
 Oda, hol misét mond saját gyóntatója,
 Minorita *János*, kicsi kápolnában,
 S buzgón neki megggyónt, sekrestye zugában:
 »Rettenetes álom bünt vallani késztet:
 Gyanakodás, bosszú netalán fertőztet,
 Tán lelkem a vértől sem egészen tiszta,
 Melynek csöppjeit a föld odalenn issza.«

39.

De leirnom, mit gyónt, nem volna erányos.
 Megbocsátá bűnét — ha mi bűn volt — *János*,
 Sebeit megmosta, beköte balzsammal:
 Ama fogyhatatlan égi irgalommal.
 Könnyebbedve Lajos tért haza, s nyugodtan;
 Követ, és az a hír fogadá már ottan,
 Hogy Durazzó herceg özvegye, *Mária*,
 Bebocsátást kér, s a tábor előtt várja.

40.

Megrezzent, de hamar össze magát szedte,
S izené, hogy jöjjön, küldé is érette
Nagy főembereket, püspököt és Kontot
És kit az udvarnál szeme megpillantott.

S jöve már sok hintón, jöve a tornácban
Hosszu sor asszonnal, földönuszó gyászban;
Sűrű fátyol alól kiragyog gyémántja,
Jobban *az*, mi nemcsak a szemeket bántja.

41.

Míntha nem is kérni — hódítani jönne:
Járása, megállta, szeme hulló gyöngye,
A fájdalom, a bú, a harag is nála
Mind hatalom, melytől növekedik bája.

Tudja, mi történt, de mintha fogoly volna,
Kéri megölt férjét, mintegy számot róla,
Kéri szabadságát, s teszi, hogy vár, remél:
»Mária!« mond Lajos — »hiszen férjed nem él!«

42.

Szédülve hanyatlék asszonyi ölébe;
Majd dühösen ugrott Lajosnak elébe,
Nevezé tigrisnek s minden fenevadnak,
Átkaitól még az egek is borzadnak.

Most nagy zokogással könnyre fakad ismét,
Kéri legalább a férje halott testét;
Mostani fájdalom és régi szerelem
Hangján veti szemre: »mért tetted ezt velem?«

43.

»Mért tetted ezt velem?«... Lajos is így váltja:

»Mária, küldd kissé asszonyidat hátra.
Hűséged igaznak, bizonyosnak véltem...«
— »Szabadságot adál: én csak avval éltem.«

— »Mária, Mária! *ezt* mondani, nékem!
Gyermekekre valál te? *te* valál féltékeny?
Te riadtál vissza egy puszta kalandtól?
Kit meg is üzentem Lökös Bertalantól.

44.

»Ne tagadd, hogy tudtad, — követem meghozta —
 Micsoda játék volt az a merész kocka,
 Minőt fejedelmek gyakor ízben vetnek,
 Vele az országnak ha mit elérhetnek.

Azután? . . . a frígy is visszára bomolhat,
 Vagy a lány sem tetszik. . . vagy elébb meghalhat,
 Mint ez esetben is hamar értünk olytast:
 Kell hogy bizonyítsam? itt a levél, olvasd.«

45.

Szólt, császár levelét feltartva elébe.
 Lobbot vete rögtön Mária bús képe;
 Lajos pedig ismét: »Oh, mire juttattál!
 Egy nyarat, egy őszt csak! . . . de te nem várhattál.

Most az a csábító lón örökös gátunk,
 Boldogságom előtt sebes örvény tátonk:
 Mindent a boldogság töröl — az egy vért nem! . . .
 Fátyolt emel a nő, s azt leheli: »mért nem?«

46.

Tántorodást érze Lajos e kis szóra,
 A szép, közel arcra, szembe mosolygóra,
 Tán csókra is ajka látszik vala késznek:
 De kivillan fénye, homlokán, az észnek,

Vissza parancsolja ifju tüzes vérét,
 Megösméri a nőt. . . *Johanna testvérét*:
 »Ne felejtse, hogy férjed tetemiért esdel:
 Ott fekszik a kertben : Mária, temesd el!«

47.

Így utalá vissza egykori szentképét.
 Azt hitte, szivéből kidobá most végkép:
 De boldogan is majd visszaver az rája:
Mária lesz első születendő lyánya.

Megadatá oztán férjét Máriának,
 Teve tisztességet, mint királyfiának,
 Zászlós hadi pompa Nápolyig kísérte,
 Táborán misét is szolgáltata érte. —

48.

Ettől fogva nyugodt, fejedelmi kézzel
 Fogja meg a gyepelőt, s egy perce se' vész el,
 Hogy az új országot jó rendibe' hagyja,
 Hogy hazatérhessen seregének nagyja.
 Örült is e hírnek hada-szerte minden,
 A zúgolódásnak ina-szakadt menten,
 Már a haláltól sem remeg úgy, remélve,
 Hogy ő lesz az egyik, ki haza jut élve.

49.

Kédvét a magyarnak már az is éleszi,
 Hogy Lajos fejenkint tudakolni kezdi:
 Ki, mi jeles dolgot vitt véghez a hadban:
 Nagy könyvbe hogy írja, kilenc deák ott van.
 Nem marad el érdem, akárki fiáé,
 De tetézi mindet az Apor Istváné,
 Kire Lajos nem hall egyebet a jónál,
 S gondolja: »te ehhez háladatlan volnál!«

50.

Vonata fel sátort messzelátó dombra
 Szépet, nagyot oztán, — mit akar, nem mondta,
 Csak, hogy egész hada másnap ebéd tájon
 Körül a domb mellett négyszögbe felálljon.
 De mi meg amellettt Toldit se' felejtjük,
 Süveges kunyhóját még ma útba ejtsük:
 Mi dolog, tábornál hogy nem látja senki?
 Kegyelemre magát hogy még se' jelenti?

51.

Igaz, hogy Anikó első örömében
 Feledé, sok szó közt, amit akart épen:
 De másnap-olyankor csakugyan megmondta;
 Mire Toldi vállát keserűen vontá:
 »Jól tudom, ő király, én pedig egy féreg:
 De kérni kegyelmet tőle sosem kérek.«
 Beszélhet Anikó! nincs több szava rája,
 Csak az álla duzzad, s alul a tokája.

52.

Mikor aztán Bence hazajött rossz hírrrel,
 Hogy láncon a kobzos, beszélt is az őrrrel:
 Toldi meg is rettent, dühös is lett szörnyen;
 Elszánta magát, hogy szabadítani menjen,
 S táboron át, éjjel, magokat kivágva,
 Bujdossanak ismét a messze világba, —
 Anikó Bencével úgy is haza térve,
 Hírt vihet anyjának, látta fiát, élve.

53.

De húga örökké — ne tegye azt — kéri:
 Kettejök' ily merszen ki tudja mi éri!
 Hátha kegyelméből részt vehet a pajtás?
 Ő érte az anyja meghal, azért meg — más!
 Toldi nem állt még rá, de pörölt már szóban,
 S vala is, úgy tetszett, nagy gondolkozóban
 Mikor, úgy estenden, jöve kunyhójához
 A király lovásza, Besenyei János.

54.

*Toldi vitéz! vedd le szőrcsuha-foszlányod —
 Szólt köszönés nélkül — »ezt küldi királyod,
 S hagyja neked: holnap légy ott jelen ebben,
 Hol serege gyűl majd, négyszög-kerületben.«
 De amíg ezt mondá, azalatt szolgálja
 Leszedte lováról, ami vala nála:
 Új sisakot, páncélt, ragyogóat, ékeket,
 S egész lovag-öltőt mást is, ahozképest.

55.

Toldinak ez mostan úgy jöve, mint álom,
 Nevetett és így szólt: »nosza, felpróbálom!
 Bevivé s magára szedte a kunyhóban,
 Hanem egy nincsen: kard; tudja miért: »jól van!«
 Hétrét a nyakába veti karikását,
 Köti rá, mint kardot, busa fegyvertársát
 Fejjel alá csüngvén, — s azt mondja, kilépve:
 »Elmegyek, így állok a király elébe.«

56.

S bizony, fura ésszel meg is tette volna,
 — Ma legalább nem hajt semmi okos szóra:
 De mikor a hadhoz közeledett másnap,
 Nem mert nekimenni egy nagy kacagásnak,
 Hanem ostort, bunkót leszed a kápára,
 Odavegyült oztán s hallgata, szót várva:
 Körbe fogák mindjár' testörzö baráti:
 Csupa kérdés: »hogy vagy?» és felelet: »hát ti?»

57.

»Tudtuk mi, ki vagy te, régen megösmertünk:
 De király mérges volt, szólanı nem mertünk — «
 Folytak volna tovább efféle beszédek;
 De más fele fordul arc, figyelem, érdek:
 Ropogó *éljen*-böl közeledék útca,
 Mint mikor égzengés nagy szekerét húzza,
 Királynak, ahol jö, hirdeti az útját,
 Elötte a hirnök emel országbotját;

58.

Vele urak jönnek: papok, a vezérség,
 Hátul a ma épen fenszolgáló őrség;
 Csak Laczfi, a vajda, nincs ott az urakkal,
 Csapata élén vár, behamvadıt haraggal.
 Most a király felment, magas trónra üle,
 Mind állva maradtak az urak körüle,
 Kürtszóval a hirnök sátor elött jelt ad
 S hangosan kiáltja Laczfi-Apor vajdát.

59.

Jöve az, s vontatva sátor alá lépe,
 De király a trónrul leszálla elébe,
 Fogadá hős fiát, elején sátornak,
 Atyja-koronázó híres nagy Apornak.
 István, tüzes arccal, megindula mélyen,
 De körül, bent és künt, ráharsog az *éljen*;
 Mikor elhallgat, szólt meleg bizalommal
 A király, úgy bánván vele, mint rokonnal:

60.

»Bátya! heves voltam, most kezedet kérem:
 Te légy ezután is — s ne különb vezérem;
 Vagy királyul hagylak, ha maradsz, képemben,
 Hogy ez új országot vegyed és tartsd rendben.
 Tudom a hűséged, de meg is hálálom;
Egyelőre, amíg jobb szerét találok,
 Tiéd legyen otthon — ha levelet osztok —
 Két szép uradalom: Csáktornya és Osztrog.«

61.

Laczi fejét hajtva hódola fél térden;
 Kötelesség volt csak, azt mondja, nem érdem;
 Köszöni új tisztét, a helytartóságot:
 De nagyon áhitja szép Erdelyországot.
 »No tehát az öcséd maradjon, az Endre,
 Hogy ezáltal is dísz háruljon nevedre — «
 Szólt, s elereszté az örvendő urakhoz,
 Maga Kont, jobb karján, vezeté azokhoz.

62.

Kürtszóra hogy ismét várakozás leve,
 Hängzott s visszahängzott Toldi Miklós neve,
 Vissza ezer szájból (tizedét se' mondva),
 S hogy elibe térdelt, a király ezt mondta:
 »Vétkeztél, fiú, de lakolál is hétszer,
 Uradat veszélyből kisegítéd kétszer:
 Most ez övet, kardot, jer! az oldaladra, —
 Többször el ne veszítsd, úgy vigyázz magadra!«

63.

S drága övet, kardot neki általnyújta,
 Ami azt jelenté, hogy már lovag újra,
 Illeti, mint régen, udvari tisztesség;
 Testőrzőinek int, hogy helyre vezessék. —
 Azután szemlélni a seregét fogta,
 Csapatonkint, főnkint, ahogy másszor szokta;
 Jó-délig e munka a királyt megtartá;
 Hazamenet Toldit újra megpillantá.

64.

Intett neki fejjel, hogy haza kövesse,
Toldi örült, mert már szerit-módját leste,
Hogy' jutna királlyal valamiképp szembe,
Őerte ha venné kobzost kegyelembé.

Odabenn hát mindjár', könyörgé alásson:
Egy hű társa van itt, hallja, nehéz láncon,
Kivel együtt történt minden bujdosása, —
Ő felsége hogy a bűnét megbocsássa'.

65.

»Igaz!« a király mond — »azt szinte feledtem:
Hozsád ide tüstént, s jöjjetek be ketten.«
Toldi meg is tére hamar a kobzossal:

»Ki vagy te, gaz ember? fizetsz jóért rosszal?«

»Nem a boszu vitt rá, csak ez a mesterség:
Ordítanom kelle farkasok közt, Felség!
Bár nekem e dalban van szomorú részem...
Hagyján!... életem' itt lábaihoz tészem.«

66.

Kobzos a királynak ada ilyen választ,
Hogy kegyelmet nyerjen, sose' hitte már azt.
De Lajost ingerlé ez a fásult mentség:
Nagy bűn lehet itt, vagy nagy szerencsétlenség!

Szóla tehát hozzá újra szelidebben:
»Ki vagy, ifjú? mondd el rövid feleletben,
Bujdosol egy bűnért, nekem azt vallottad:
Mi az? add elő most, ha élted id'adtad.«

67.

Bizalommal kobzos emelé királyra
Szép nagy kék szemeit, könny pereg arcára,
S hajtva le, a földig, összecsukó térdét,
Onnan alázattal így kezdi beszédét:
»Barkócz volt az atyám Felmagyarországon,
Barkóc faluban, hol megnyíla világom;
Zácsnak egyik hűgát birta feleségül,
Ezért hala szörnyet — hanem ezt majd végül.

68.

»Zácscsal együtt atyám, míg Zács vele tartott,
Mátyus uram mellett forgat vala kardot;
Egy *Kolos* ellenben, ura szomszéd várnak,
Vala híve Károly néhai királynak.

Harcban a két kastély állt vala hát mindig.
De, hogy atyám megtért — Zácscsal tudniillik —
Kolos a házuakat bántani nem merete,
Régi bosszúságát odahaza nyelte.

69.

»Egy este Kolosnak az egész várnépe
Tör elé, sok pórral, hídunknak elébe,
Felvonatá jókor az atyám, és kérdi:
Nyílt harccal a békét hogy mi okon sérti?

»Akibe' Zács-vér' nincs, az örüljön, éljen:
De kibe' egy csöpp van, folyjon el kardélen! — «
Kíált Kolos, írást mutogatva messze,
Hogy király nevében atyám beeressze.

70.

»Vete egy pillantást még szép hitvesére
Az atyám, és ránk is hét fiutestvérré,
Kik közt a legidősb is csak alig serdül,
Hogy minekünk veszni kellene fegyvertül.
»Nem!« (annyit se' tud, mint ma született gyermek)
Fegyvert szegez, úgymond, ellene fegyvernek;
Kürtölteti össze hajduit, cselédjét,
A kaput, a kastélyt hogy halálíg védjék.

71.

»Maga elül, öccse, hat kis fia talpon,
S véres viadalra száll a veres alkony;
Engem anyám ölben szorongata sírva,
Kis kezem a kardot mert még fel se' birta.
Künt iszonyú sívás, kardrecsegés hallik,
Olykor egy-egy tűzfény hozzánk benyilallik;
Egyszer atyám öccse berohan, hogy: »Vége!«
Hívja anyám', fusson, engem kap ölébe.

72.

Futott is anyám, de visszafutott, arra,
 Hol urát meglelte s hat szép fiát, halva.
 Mi pedig a kerten, nem látva, nem úzve
 Szaladánk, — emlékszem a szép piros tűzre.
Ez régi bünöm; — csak kegyelemért esdem:
 Büntesse Kolost a boszuálló Isten!
 Birtokom elvette, családfám kivágta:
 Fogja meg a Barkócz név örökös átka!

73.

Sohajtvá király szól: »most is ez a régi!..
 Állj fel!« (de tovább nem magyarázta néki)
 »Birtokod' elvette — nem Kolos: a törvény,
 De kegyelmet adok, vétked letörölvén.
 Birtokodat már más, jó hiszemű, birja,
 Ki nevét faludról levelemmel írja:
 De ne félj! csak hűnek lássalak irántam...
Melfi nevet, s címet már is neked szántam.«

74.

»Nebet és jószágot majd adok *én*, Felség!«
 Beleszóla Miklós, — »csak neki úgy tessék,
 S Felséged is adja kegyes irományát,
 Hogy fiuvá teszi Toldi György leányát.«
 »Micsoda?« mond Lajos: »kit fíusíttatnál?
 Hisz' *van* fia Györgynek, láttam is e hadnál.«
 »Lyány az, Felséges úr! lyány a köszülette,
 S hirem-tudtom nélkül *ezt* meg is szerettele!«

75.

»No ha lyány, derék lyány, méltó fíuságra:
 Megadom.« — Bízám is levelét deákra,
 S eleresztvén kobzost, visszafogá Toldit:
 »Ne csak! ez a levél tefelőled szól itt.«
 Átalveszi Miklós, — nem valami bízvást,
 Hogy: ,tud ő olvasni, de csak *öreg* írást'.
 »Olvasd neki, deák!« — Toldi oda görnyedt,
 Ejte is rá egy-két borsószemű könnyet.

76.

Mikor a legvégső soraihoz ére:

»Mi az?» — kérdi Lajos — »azt nem vettem észre — «

S kivevé az írást a deák kezébül,

Kétszer is a négy sort elolvasta végül.

»Itt, ahol a szívek...« gondolkozott rajta,

Majd böki meg ujjal, mosolyog rá ajka;

Látszott, hogy ez ujság neki ujság nagyon;

Elereszté Miklóst, hogy maga maradjon.

77.

Kimenet azonban szólát még a deáknak:

»Írjatok az érsek-, Telegdi Csanádnak:

Hirdessen országúl királyi kegyelmet,

Valakik bűnhődtek Felicián mellett;

Hogy ne legyen többé, mire haza érek,

Emiatt elzüllye sehoh is egy lélek;

Törvényt is az ország olyat javasoljon,

Hogy apáért többé gyermek ne lakoljon.«

78.

Toldit Anikó már s Bence kívül várta

S meghívta magához: jó nagy az ő sátra,

Lakjanak ott együtt; — kap ezen a kobzos:

»Hahó, öcsém! más is szól még e dologhoz:

Van anyám nekem s a lyánynak öreganyja:

Idegen vagy köztünk, míg ő nem javallja — «

Mond Toldi; — az ifju laposat pillantott,

S külön egy sátorban pengeti a lantot.

79.

Már úgy se' soká: mert foly a nagy készület,

De szárnyon egy tábor haza nem repülhet:

A király, lám mondom, szedi, válogatja,

Mely részét vigye el, ott melyiket hagyja.

Várakban is ül sok szélyyel az országon,

Váltani azt fel kell ki nemes, jobb-ágon,

Rakni be zsoldost, vagy maga katonáját,

Ha nemes önkint nem szolgálja királyát.

80.

Teszi tehát hírré Laczfi a táborban:
 Ki akar hűségből maradni Nápolyban?
 S csuda ez! nincs több szó fekete halálról,
 Csak a magyar névről, s a derék királyról.
 »Egy halállal« mondák »tartozunk mindnyájan:
 Akar itt talál meg, akar otthon várjam!
 Fele is, vagy több, a Laczfi-Apor hadnak
 — A zúgolódók — most versengve maradnak.

81.

Kit Lajos is hallván, örvende felettébb,
 Hogy szereti újra, mint másszor, ez a nép;
 De nem fogadá el maradását annak,
 Kinek otthon nője, gyermekei vannak.
 Mikor ez mind megvolt, indítá a tábort,
 Megtaposá egyszer hadaival Nápolyt,
 Onnan ereszkedvést Róma felé hajta,
 Nápolyban az Endrét, Endre helyett, hagyta.

82.

Hát, mikor odaért Róma közelébe,
 Két mérföldnyire már jönnek ki elébe:
 A *tribún*, ki ismét jutott hatalomra,²⁹
 A Tanács, özön nép, s fogadák hódolva.
 Odabenn harangok, *evviva*-k zúgának,
 Nevezék őt Nagynak és »Róma urának«,
 Szállásra vivék egy pompás palotába,
 Kit úgy is üresen hagyott volt a pápa.

83.

Gyászhirot legelőbb ott hozza egy követje,
 Anyja Budáról azt, Erzsébet küldötte:
 Hogy csecsemő Károly nincs már a világon,
 Temetését várja régi Vizsegrádon.
 Elbúsulta magát Lajos igen rajta,
 Mihelyt egyedül volt, nagyokat sohajta:
 »Így az egész bosszúm véres buborék volt,
 Elpattana; most már helye — csak egy vérfolt!«

84.

Más követi aztán érkezének vissza,
Kikre a Johanna elleni pört bízta,
Hogy azt Avinyonban újra fölvetessék,
Pápával a gyilkost újra-ítéltessék.

Ezek azt hozzák, hogy pápa feloldotta:
„Meg vala bűvölve, mit csinál, nem tudta,
Háromszázezer jó aranyat hát adjon
Johanna Lajosnak; — országa maradjon’.

85.

S Johanna követi jöttek is valóban,
Háromezer aranyt hozva foglalóban:
»Se háromszázezer aranya, se három
Nem kell: öcsém vérét nem adom el áron!«
Szólt a király, és ment Péter-búcsujára,
Aranyat négyezret teve ott oltárra;
S még aznap üzent is Laczfinak, Endrének:
Hozza maradványát utána sergének.

86.

De mi Lajos királyt lassan ne kövessük:
Gondolat egy szemfény: Budára mi vessük,
Hol Toldit az anyja (hírt kapva levélben)
Várja szegény, s fél hogy meghal örömében.
Hallja, hogy az udvar készül le Segesdig
A király elébe, — de nem indul estig
Mert a királynénak árt nappal a hőség:
Ha ki reggel indul, egy nap az elsőség.

87.

»Hol van az a Segesd?... biz’ utána járok:
Nekem is van fiam, kit nehezen várok —«
S küldi öreg Bencét tudakolni mindjárt.
Bence haza térvén, azt mondja: »asz’ondják:
Menni Fehérvárnak, le a Balatonnak,
Somogyvár felé kell; nem messze van onnat.«
»Fogj hát szaporán bel!« ami, nagy csudára,
Hamar is megtörtént, úgy kis-ebéd tájra.

88.

Bence szokott módon hajtana »lebtibe«,
 De füleit folyvást riadás tölti be:
 »Hajts, kocsis! nem tiéd sem ostor, sem a ló — «
 Akarva se' tud most lenni nagyothalló.
 Így, mire az udvar, ők is odaértek;
 Nép is a vidékből összegyűlt temérdek;
 És már a toronybul lefelé kiáltják,
 Hogy az elődandárt közeledni látják.

89.

Erre királyné, az udvara-járókkal,
 Indul ki a gyepre aranyos hintókkal;
 Maga ült az elsón s Örszike melázva,
 Feketében, mint már leendő apáca;
 Ősz érsek utána, mint képe királynak,
 Azután sok hintó, nincs vége sorának;
 Falusi szekér is mennyi maradt hátra,
 Ki fiát, ki férjét, ki rokonát várta.

90.

Mikor elnézték az elejét a hadnak,
 Hát nagy tárogatók, obojok riadnak,
 Zászlós kopiáktól a levegő tarka:
 Maga a király lesz már ennek a magva.
 Sárga lován jött is elül a seregben,
 Anyja látására szive nagyot rebben,
 Odaugrat mindjárt, kezeit csókolja,
 Meg az ajkát, meg a csonka kezét újra.

91.

Azután, hogy Örsét vele megpillantá,
 Mosolyogva csípte meg az állát, s mondá:
 »Beh szép vagy ma, te bús rózsája Budának!
 Mily messze kereslek, s mily közel találalak!«
 Dícsérve az anyja hozzáteszi: jó is,
 Amiért eljegyzé már a Megváltó is.
 »De nem addig van a! de nem ám, ha mondom!...
 Hanem erről többet majd beszélünk otthon.«

92.

Majd otthon — vagy elébb, szemmel is, az úton:
 Mi lett a beszédből, akar itt megsúgom.
 Megszereté bosznya fejedelem lyányát,
 Neki ajánlá fel szíve adományát.

Hosszu időn boldog leve Örzsikével;
 Nem is országot már hirtelen elmével,
 Hadait sem vitte kalandról kalandra:
 Amit ésszel győzött, nem ereszté kardra.

93.

Hanem a királyt én bocsátom előre.
 Elég nekem Toldi a hátralevőre,
 Kit az édes anyja vigyáz vala szörnyen,
 Szeme is kaprodzott és lábbada könnyben.
 Annyi ezer nép közt tán észre se' venné,
 Toldi is az útját haza bizvást tenné:
 De alatta Pejko nyerit egyszer, tombol,
 Vissza ösmerős hang nyihogott egy hámbol.

94.

Arra tekint Miklós, — hogy ugrat is arra,
 Elhiszi azt bárki az első szavamra;
 Vele Anikó is, Bence is — a vendég
 Érzi csupán hátul, hogy ő idegen még.
 Ott hamar az egymás nyakába hogy' estek,
 Arrul ugyan képet én hiába festek,
 Se', hogy szóhoz jutni nem birtak a szótul,
 Mint szűk edényszájon víz ha igen tódul.

95.

Kiörfílvén magát s meg újra, meg újra,
 Űgyet vete most az idegen ifjúra,
 S hallva fiától, hogy utitársa, régi,
 Fogadá szép szóval, kezét ada néki.
 Bencét is az öreg asszony megölelte,
 Hogy Anikójának jól gondját viselte;
 Mond apja kevélyen: »mert én tanítottam,
 Gyenge vesszőcskémet jóra hajlítottam.«

96.

Toldi Anikóval anyjokhoz ülének,
 Bence meg a kobzos a lovas legények,
 Úgy mennek Budára mint egy menyegzőre,
 A vége is az lesz, gyanítom előre;
 Legalább az úton Miklós meg az anyja
 Súgva beszélnek, hogy Anikó ne hallja,
 Nem is ő!... kivált hogy, félútra sem érve,
 Kobzosnak is jut hely az öreg szekérbe'.

97.

Buda már ott lévén, Toldi anyja nevet:
 »Kétszer ilyen hosszú volt ez az út menet!«
 Zengő citerával kinn a kapus várta,
 De kapuja úgy van, mint este bezárta.
 »Tedd le, csiriz, azt a cincogó micsodát:
 Vagy *magam* szálljak le kapu-nyitni? — No hát! — «
 Bence a kapusra az öreg így mordul,
 S nézte, ha nézik-e mikor ő befordul.

98.

Így Toldi, elérvén budai otthonját,
 Szegre akaszthattta bujdosása gondját,
 Szegre a nagy buzgányt, a paizst, az ostort,
 Melyeket ő harcban még ezután is hord;
 Az öreg kámzsát is pihenőbe tette,
 (Oly durva daróc ez, hogy a moly sem ette):
 Majd felveszi később negyven-ötven évvel,
 Ha magát is már holt számba' feledték el.

99.

Anikó meg visszaalakulván nőnek,
 Most látja a kobzos, kit szeretett ő meg!
 Ha eddig a báb volt, most a szép pillangó,
 Ha eddig szerette, most a feje bangó.
 Meg is kérte rögtön s Toldiné kiadta,
 Gyűrűvel a gyűrű helyét változtatta;
 Nem irigylé Miklós, de feszült a dolmány
 Maga bús szerelmét ehez elgondolván.

100.

S bárha Piroskáról se' halla, se' kérde:
 Mióta Budán van, szíve sajog érte,
 Hiszen azt se' tudja, él-e, hal-e vajjon?
 Bizonyost mégsem kérd, nehogy *mástól* halljon,
 Hanem, ajtót húzván a szerelmes párra,
 Kiosont estenden a Duna partjára,
 S karját evezőnek négyszer-ötször vetve,
 Átrugja magát az apáca szigetbe.

101.

Ott a kolostornál kémleli, hogy' lásson
 Fel is az ablakra, be is a szűk rácson,
 Ha elébe a sors — ne Piroskát hozná,
 Csak egy olyan szűzet, ki hasonló hozzá.
 Mind hiába! — hátra kerül, a kert megé,
 Fala nem volt, csak mély, öles árok szegé;
 Odabenn a fák közt Toldi megpillantott
 Valami keresztet s domborodó hantot.

102.

Átlépi az árkot csak kicsi ugrással,
 Látja, kereszt kettő: az egyik irással,
 A másikon semmi, csak Jézus betűje:
 Térdre borult mindjár' az előtt, a fűre.
 Mikor olvasóját rendre leolvasta,
 Ábéce-betűikkel amazon olvasta
 Hogy: »Ez a gyászos sír a Rozgonyi Pálé:
 Ide fájt a szíve, jó leánya mellé!«

103.

»Piroska! . . .« zuhant most körül a keresztre,
 Kebléhez szoritva, záporba főrösztve,
 Csókolta, ölelte azt a hideg szirtet,
 Míg vele a nagyján valamit enyhített;
 De tovább is egyre zokogott bánatja,
 Mint mikor a sírást el a gyermek hagyja;
 Majd szemeit törle, s a csillagos égre
 Fölnézve sokáig, így szólala végre:

104.

»Tiszta vagy, ott is vagy! hiszem erős hittel,
 Oda vársz — meggyógyítsz *boldog* szeretettel;
 Addig soha e szív asszonyt ne ösmérjen:
 Fogadom, s megállom, Isten úgy segéljen!»
 Most kele — négy gödröt vájt neki jó kardja,
 Két keze markával földjét kikaparta,
 Felránta tövestül négy fiatal fűzet;
 Ezek árnyékolják az apáca-szűzet.

105.

Hogy látta-e mind ezt a kolostor népe,
 Ki tudja? hisz' ennek ötszázharminc éve;
 Lehet az, hogy látták, vagy meg is ösmerték,
 De megháborítani a nagy hőst nem merték.
 Amely uton jött volt, azon is ment vissza,
 Piroska torát már szomorúan issza,
 Piroska' torában szerelme utóját,
 Együtt az Anikó vídám kézfogóját.

106.

Nagyfaluba másnap, és le Szalontára,
 Készülni Anikó nagy lakodalmára;
 Új boron azt mindjár', tudom, meg is űlik,
 Meghíva reája mind, akiket illik.
 Toldi felajánlá tág palota-házát,
 Nyomtatni lehetne abban, úgymond, bűzát,
 Mellette a szalmát felrakni kazalba:
 Három vármegye is eltáncolhat abba'.

107.

Csakugyan, egy napra gyűlt is a vendég, — és
 Három vármegye lett: Bihar, Arad, Békés;
 Ennyi csak a hívott; hát még a hivatlan!
 Ki, ha szépen múlat, teheti bántatlan:
 Amelyik ellenben részeg, vagy garázda,
 Nol abbul a násznagy a lelket kirázza;
 Toldi az a násznagy; — de ha békén hagyják,
 Szótlan az asztalfőn öntözi bánatját.

108.

Hitre az új párt kis templomba vezették,
 Melynek Toldi adá aranyos keresztét;
 Azután kezdődött lakozás, mulatság,
 Hogy a menyasszonyt is rendre megugrassák.
 Majd a párnatáncnak következőjén sorja,
 Legény is, leány is a térdvánkost hordja,
 Keres egyet : csókért leteszi elébe,
 Megforgatva kissé, az marad helyébe.

109.

Anikó, fehérben mint egy virágos fa,
 Ott forog, a vánkost feltartja magosra,
 Lesi csalfa szemmel, kit hívjon? ne hívjon?
 »Csókra, násznagy uram! ne csak mindig vivjon.«
 »Mondom én!« mond Toldi — »férfi kell már ennek,
 Olyan asszony ez, kit jó ha sűrűn vernek — «
 Csókra magát még is, táncra is elszánta:
 Halkan, öregesen, násznagyosan járta.

110.

De a mulatságnak már vége szakadjon,
 Toldi a háznéppel magára maradjon,
 Hadd rendelje el, hogy ki hajszra, ki csára:
 Anyja Nagyfaluba, ő maga Budára;
 Kobzos a várkastélyt Anikóval birja,
 Nevét maga, míg él, Szalontárul írja,
 Ha fiok lesz, az már György legyen és *Toldi*,
 Anyjának a másik fiat is pótolni.

111.

Ami úgy is történt : gyarapodott névvel
 Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
 Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
 A *Nagyfalusi és Szalontai Toldi*.
 Szolgált a királyát, — majd a fejedelmet,
 Kinek én ezt írák *tört* címere mellett
 Zárt sisakon s pajzson kézbe' kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.

Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak
Nem érzem magamat énekkel adósnak,
Könyvbe' sem olvastam, nem is tudakoztam;
Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam.

DALJÁS IDŐKRől mit még barna hajjal
Kezdtem, s félbe' hagyék küzdve kórral, bajjal,
Most mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Ímhol a bús ének TOLDI SZERELMÉrül.

III. Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak
Nem éresem magamat senkivel adónak,
Könyvbe' sem olvastam, nem is tudakostam;
Csak az egy munkával igoráim tartoztam,
DALIAS IDŐKRŐL mit még banna hajjal
Kerdesem, s félbe' hagyék küzdve körral, bajjal,
Most mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Férhet a biw ének TOLDI SZERELMÉ rül.

Lege 1279 május 15. nap

A KÖLTŐ JEGYZETEI TOLDI SZERELMÉHEZ.

¹ »*Részeg csap la sziszegé*... — Ami ebből történeti, lásd Szalaynál II. 216. 1. Az *adókövetelés* Illosvai mondája.

² *Volt kúnkapitánya*... — Bizonytalan eredetű népszokás, hogy lakomákon azt, ki az asztal alsó végén ül (s rendszeren élcek és tréfák mestere vagy céltáblája), *kúnkapitánynak* nevezik.

³ *Fele útján Nagyalunak*... — Illosvai nyomán biharmegyei, ma már nem létező helységet értek alatta, melyhez közel *Told* puszta ma is viseli nevét. (Lásd Miskolczi Károly akadémiai értekezését: kivonatossan *Budapesti Szemle* 1860. évi X. k.) A *nógrádiai* Toldija más lehet, az Mátyás korában élt.

⁴ *Béla, Dicső, László*... — *Dicső*: Geicha (Geiza) Gyicső. Mertem e szabadságot venni *versben*, midőn prózaírók is gyanítják, hogy a *Geicha* névben Gyicső: Dicső lappang.

⁵ *Ravaszu ez írta* — »A *színlést* (mellyel Durazzo Károlyt hatalmába keríté) megmagyarázhatjuk magunknak, ha gondolóra vesszük, hogy Lajosunkban is volt még *egy csepp azok véréből*, kik ellen (a nápolyiak ellen) atyjának új hazájából jött.« Szalay L. *Magyarország története*. II. 190. 1.

⁶ *Termeszte idővel* (bort) .. — Melnik táján IV. Károly honosította meg a szőlőt.

⁷ »*Nem igaz történet!*« — Históriailag annyira áll, hogy Lajosnak, anyja megsértése miatt, csakugyan volt izetlensége Károly császárral, s előháda már Morvában pusztított is; hanem ez jóval későbbben (1362) történt. Az *örökösödési szerződésnek* (habár nem ily népmesei alakban) szintén van némi történeti nyoma. Károly ugyanis az ausztriai hercegeket, ezek ismét első sorban Lajosunkat, második sorban Károlyt tették volna tartományaik örökösévé, magtalan kihalás esetére.

⁸ *Akastyán hegy*... — Népies geographia szerint, mely a *Brunszvik* istóriából szivárgott népiünk közé. Mágnes hegy a tenger közepén, mely minden hajót s egyéb közeledő tárgyat magához ránt.

⁹ *Óregasszony*: főudvarmesternő, *duenna*. Régi.

¹⁰ *A kis idegen*.. — Felejthetetlen Juliskám szívreható kedves tréfája. »Te, kis idegen!« szokta mondani csecsemőjének az első napokban; nem sejtve még, hogy mint *tőle idegen* fog felnőni.

¹¹ »*Itt a halál van; vigyék a halálból!*« — Haldoklásakor, midőn, csaknem jóslati ihlettel, mindnyájunktól elbúcsúzott, gyermekét is behozták, de ezt a fentebbi szavakkal távollította el.

¹² *Órhalom*. — Ma, a nép nyelvén: *Strázsahalom*.

¹³ *A »Tó«*. — Régibb neve *Toronytó*, most már kiapadva.

¹⁴ *Pata rengetegjén*.. — Most a nagyváradi püspökség erdeje, de újabb időben nagyon elpusztítva. *Medve, bölény* ma nincs, de lehetett a XIV. században, mert onnan kezdve *Belényesig*, sőt Erdélyig, az én gyermek-

koromban is tolytonos erdőség volt, benne szigetenként szórva el egy-egy helység irtott határa.

¹⁵ *Akviléja*. — Idegen helynevek leírásában, *népies* múnél, nem követtem se az illető nyelv orthographiáját, sem egészen a magyar kiejtést. Hagyék rajta némi idegent, péld. a *c*-t nem írtam *k*-nak, — annyit mindenki tud, — vagy az olasz *g*-t *dzs*-nek, mert nagyon elrútítja a neveket; de már a *qu*-t *kv*-nek írom, s a hangzókat ékezem.

¹⁶ *A régi Visegrád* leírását Oláh Miklós után adom, amint még ő látta.

¹⁷ *Címere a tündér* . . . — A *groteszk* alakot tündérnek vagy angyalnak nézhetni Bebek címerpaizsán, melyet csak rajzban láttam.

¹⁸ *Ragad öreg kondért* . . . — Illosvainál a király udvarában végez Toldi konyhai szolgálatot az »*öreg kondérral*».

¹⁹ *Tengertől tengerig* . . . — E kissé, megvallom, különös *diversio* oka megérthető az előszóbból.

²⁰ *Hét ölnyi sugárral* . . . — Ily erővel tört ki, e század tizes éveiben, mikor a többiek be voltak rekedve, az úgynevezett *Hygiéa* új forrás.

²¹ *Az egész világnak gyűlöhelye* . . . — Karlsbad történetírói régibb korra vitatják a forrás ismert voltát s a hely keletkezését: de én a népmondát követem, mely a forrást is IV. Károlyal fődözteti fel, a leírt módon.

²² *A tábla-lapályon* . . . — Tavolière di Puglia: az apuliai sík föld. Puglia: Apulia.

²³ *Emberi hágsóval* . . . — Super *scalam humanam*, idest, unus scandendo super scapulas alterius *Chron. Dubn.*

²⁴ *Feddi szeretve, de szigorún a királyt* . . . — Barones et milites sibi nimium improperebant, quod ad talia se ingessit, quae non decent regiam majestatem. *Chr. Bud.*

²⁵ *Kajdász Lajosnak* . . . — A *praeco* (keryx) értelemben használom e szót, mely *Marktschreier* Ballagi szerint.

²⁶ *Nem ujjamból szoptam* . . . — Laczfí Dénes tette történeti episod. L. Szalaynál. (II. 199.)

²⁷ *Kont a had fővezére* . . . — Quod factum (István letevése) multis displicuit et ipsum Stephanum voivodam exacerbavit. *Chron. Bud.*

²⁸ *András, Lajos, Jakab, Otto* . . . — Maritabitur A. L. I. O. (alio). E baljóslatot ki használja fel, ha nem a népköltő?

²⁹ *A tribún, ki ismét jutott hatalomra* . . . — »*Tribunus cum Romanis potioribus*« mondja krónikánk. Higyjük el neki, s ne tudjuk e percben, hogy Rienzi csak jóval későbbben tért vissza Rómába.

A költő jegyzetei a következő versszakokra vonatkoznak:

1. II. 46. — 2. II. 61. — 3. III. 3. — 4. III. 43. — 5. IV. 6. — 6. IV. 40. — 7. IV. 82. — 8. V. 5. — 9. V. 18. — 10. VI. 3. — 11. VI. 6. — 12. VI. 22. — 13. VI. 26. — 14. VI. 32. — 15. VII. 15. — 16. VII. 22. — 17. VII. 38. — 18. VIII. 4. — 19. IX. 27. — 20. IX. 94. — 21. IX. 95. — 22. X. 1. és 18. — 23. X. 28. — 24. X. 71. — 25. X. 79. — 26. XI. 81. — 27. XI. 136. — 28. XII. 30. — 29. XII. 82.

GLOSSARIUM.

Ablak-ólom az a sejtes ólomráma, melybe az apró, hatszögű üvegkarikákat foglalták. VII. 52.

agyafúrt furfangos, ravasz, kinek a fejét mindig fúrja valami. IX. 33. **ujját húz** (vkire) szép csendesen ott hagyja. XII. 100.

akasztó-láb három, feljül kúpba futó gerenda, melynek kúpjából csigán kötél csüng alá. IX. 8.

akkor-éjjel azon éjjel. IV. 49.

dgyű (gép, helyesebben *dgyű* : ágy) eredetileg váluforma fakészület lehetett, melyből valami rugó eszközzel súlyos köveket löttek ki. X. 43.

aljt véi. IX. 21.

alj különösen fák alja a szálás erdőn, hol az *aljfa* (csekélyebb értékű, vesszős, bokros fa) terem. V. 69.

dll, neki (pince, kamra) szabadon duszkalhat benne. III. 17. — **fájdalmat:** tūr. V. 20.

alkalom »jármű«, együgyű alk. »egyszerű«. VI. 39.

alvó t. i. szoba, hálószoba. VIII. 67.

anyakás méhkás, 1. melyben az anyaméh (»királyné«) tanyáz. 2. melyben a méhek kitelelnék, hogy belőle tavasszal rajt eresszenek. Itt csak **metaphora**. VI. 16.

apol (röviden) régen *csókol* értelmű volt, de a nép sokhelyt az *apol* igét ma is röviden ejti. XI. 12.

aranyfűst vékony aranylemez, melyet aranyozásra használnak. III. 25. **áva** özvegy VIII. 86.

asztalfő főhely az asztalnál; népünknel csak a *gazda* helye. I. 10.

átalig keresztül, amily vastag. (A nép is ragozza így.) IX. 7.

átrusszan valamivel gyorsabb, mint az *átrándúl*. XI. 15.

az egy . . . az egy vért nem: csak a vért nem, egyedül a v. n. XII. 45.

azon melegeben még első hevében. X. 44. — **módon** úgy mint azelőtt, bántatlan, háborítatlan. V. 57.

Bakfitty nagy izomerő-kifejtést kívánó játék, melyet régebben serdült legények, deákok stb. is játszottak. Egyszerűbb az itt leírottnál, mert csak *egy sor* futó van; de én úgy vettem fel, mintha őseinknél a hadi testgyakorlatok egyike lett volna. X. 24.

bakos ki a várdöntő *bakkal* (latinosan *kos*, aries) dolgozik. VII. 59.

bajmester tornarendező s felügyelő, (Tourniervogt). II. 17.

bangó csábult, kába, együgyű. XII. 99.

bár is indulatszó forma, a mondat végén. Tán ebből rövidült: *bár* hogyan lesz *is*, *bár* mi történjék *is*. XI. 44.

begy sajátkép a madár gyomra. *Szedni a begyébe* megfigyelni s emlékezetben tartani. I. 5.

begye (ujjnak) gömbölyű húsos rész az ujjak hegyén. V. 21.

békül (kezéhez) 1. megbékül, 2. kézcsókkal bocsánatot kér. V. 69.

benyiló oldal- v. mellékszoba. I. 30.

benéz belátogat. IX. 74.

bír (kézre) jut. Közvetlen a néptől vettem. IX. 38. — valakit, részre :
hajt. XI. 127.

bomol »ne bomolj!« ne bolondozz : (ne *bomoljon* meg az *eszed*). IV. 35.
böldbika nádi bika, (egy uadár, melynek tompa, távoli ágyúszó-forma
hangja van). II. 12.

bratye (csehi *brat*) bátya (frater) V. 57.

buggyan, *elbuggyan* alámerül. XI. 8.

bukó buta, ostoba, sült paraszt. I. 19.

bunda a gyapju helyett. Különbön is az egy juhról lenyírt gyapjucsomagot
egy bundának nevezik. X. 1.

burok (születésnél) sajátkép az a hártya, mellyel az állat világra jő ; itt
képleg a takaró, melyből kiszedik az edényeket. IV. 45.

busa erős, vastag, kifejezéssel teljes homlokú, szemöldökű, nézésű. Busa pl.
a bika tekintete. III. 34.

buzgány buzogány. XII. 98.

buzgó forró, bugyogó (Sprudel) IX. 94.

Cafatos összecsapzott, sáros, szemetes (pl. gyapju). X. 1.

culáp cölöp. X. 97.

cselleng csavarog, el-elmaradoz a többtől, kujtorog. XI. 7.

csik asszonyaink »streif«ja. IX. 36.

csótár nyeregtakaró (s a lovak homlokbokrétája is). IV. 1.

Daru minden emelő, vagy vető gép, melynek, a darué módjára, előre nyúló,
magas pyaka van. IX. 8.

dedk-tudomány klasszikai irodalom. IX. 48.

delel délre pihen, ebédel stb. VIII. 50.

dong sűrűn meglep valami tárgyat, mint a légy, vagy a *dongó*. IV. 40.

dömöcki damaskusi. IV. 64.

dürgést (tudni) : a járást. X. 56

Eben esett nem kár. III. 33.

eb lelke gyengébb káromkodás. III. 22.

eb szemé ugyanaz, de már a szemtelenség vádjával erősítve. IX. 72.

eb volt azaz »én nem!« dacos kifejezés. V. 68.

egyhasi (állatokra) iker, vagy csak *egy* anyától való. V. 29.

egy, kettő : gyorsan! hamar! (nem németes). XI. 30.

egyszermind egyszerre. XI. 102.

együtt egyszermind. X. 76.

együgyű egyszerű. VI. 39.

ekét ... (kipótlandó) : tartotta. III. 19.

elevenholt »tetszhalotta«, vagy csak ájult. VI. 93.

eliktat elszöktet, (dologról) elsikkaszt. XI. 117.

elkap (a világ) könnyelmű, kicsapongó lesz. II. 4.

elnéz végig néz (pl. valami hosszan vonuló menetet). XII. 90.

előmegy (ivásban, dalban stb.). Ugyancsak hozzálát. XII. 33.

elrejtetik »tetszhalotta« lesz. VI. 82.

eltesz (láb v. kéz alól) eltüntet. XI. 128.

elveti magát : gyorsan messze fut. VI. 79.

emberel vkit : becsületet tesz vele, hitelt nyit neki stb. IX. 46.

emberség (ivásban) a kínált bort el nem fogadni illetlen, *embertelen*. III. 18.

emelő *fa* v. *rúd* emeltyű : itt a láncsa. II. 23.

eránt iránt. XI. 93.

erdnyos ildomos, helyes (nép szava). XII. 39.
erdely Erdély. Röviden is ejti a nép. III. 66.
ereszt (rajt), mint a méh. IV. 1.
ermyed lankad. XI. 55.
érvé ér, sajátkép: szükségből megteszi a szolgálatot; nálam: érvényre jut. X. 108.
érdes darabos. IV. 66.
és-vés (szív) marcanglódik. XI. 121.,
eszél, *kieszel* kigondol, kifőz; olykor mást *eszél*, tanáccsal ellát. VI. 78.
entri kétszeres accusativ, mint *engemet*, de azért nem *hiba*. XI. 96.

Fala (szövetnek) alapszíne; van *fala* és *virága*. VI. 32.
feje (víznek) eredete (kút-fő). IX. 39.
fejellen láb tanácstalan ifjú, vagy vezető nélküli tudatlan alnép. VIII. 24.
fék kötőfék, de néha *kanlár* is: »Földedet adtad aranyos féken« *Ének Pann. megu.* XI. 66.
felbir (hangot, éneket) a hanglétra bizonyos fokáig. VI. 46.
felnyilat felemel (valami géppel, pl. a háztetőt, hogy új falat rakhasson alája). IX. 80.
felütődik (vízből) felbukkan. XI. 9.
felvágva (lovagol) vágatva. II. 37.
fenzolgál »szolgálaton van«. XII. 58.
férget hívet őrséget kikerget (a várból). X. 47.
fog (régiesen) kezd. »A farkas üvölteni *foga*.« *Pesti Gábor*. XII. 63. —
vissza-fog: visszatartóztat szóval. XII. 75.
foglalat »tartalom«, »bel-tartalom« (in-halt.) V. 27.
forr valahová: tódul, csődül. II. 1.
forrás (el-elfülő) intermittens. V. 77.
foszlány régebben egy öltözet v. szövet neve; általában: *foszlottas* szövet. XII. 54.
földje (háznak stb.) »talaja«, ha mindjárt *parquette* is. VI. 70.
földsíket oly siket, mint a föld. V. 52.
furakodik áttolakodik (tömegben). IV. 66.
futás (török, tatár): nem pusztán az *elfutás*, hanem sokszor évekig tartó *elbujdosás*. VI. 23—16.
futásra veszi a (dolgot) megfut. X. 44.

Gabalyit lazán összeállít, vagy fon. XI. 6.
gajd éktelen dallás. IV. 55.
gar, *nagy garral* büszkén, fenhéjazva. VIII. 66.
gazdám szemeten tallóztam »nekem csak a hitványa jutott az ellenségnek, akit gazdám vagy véletlenül vagy csekélylésből ott hagyott«. V. 63
gémje (sorompónak) zárgenderája, mely kütgém módra fölemeltetvén, utat nyit az átmenni akarónak. II. 15.
gyalogszer gyalogság v. gyalogi állapot. VII. 57.
gyermekfejú gyermekfej nagyságú (ad analog. kecskecsesű). XI. 13.

Hab hányja (keblét) kétség gyötri. V. 71.
had szerbe fegyveres csapatokkal, egész hadjárat módra. VI. 94.
hagy parancsol. XII. 54.
hajlókázik (jégen). Veszedelmes gyermekjáték, midőn a befagyott tó, vagy kisebb folyam jegén egy széltiben, összefogózva, mindaddig futkosnak át meg vissza, míg a jég porhanyóvá kezd lenni, s hajladoz, végre aztán sokszor le is szakad alattuk. XII. 26.

hajt (*fel, le*) a juhász, mikor nyájával hegyvidékre, s ősszel ismét lapályra költözik. X. 1. — *boltot*, vagy *aknát* épít, és (ez a saját kifejezés). X. 88.

halálra való tisztesebb ruha, melyet öreg személyek tartogatnak, hogy majd abban terítsék ki őket. VIII. 3.

halló meghálás. VIII. 66.

hallja hadd hallja. VIII. 56.

halomás meghalás (»ableben«-forma árnyalat). III. 13.

halott látni ez neve ama karavánszerű látogatásnak, mellyel a nép a halottas házat látogatja, akár volt ismerőse az elhunyt, akár nem. VI. 72.

hamarább inkább. IX. 47.

hányja hánytorgatja. III. 22.

harcsa szájú (pisztoly) széles szájú, a végén kitáguló csövű keleti pisztoly. VI. 23. 4.

hármás (lépcső) létra, mely felső végén kiszélesedik, mintha három létra volna összekötve. Ilyet használnak péld. lidcolöp leverésnél. X. 63.

hasiték (ruhán) »schlitze«. IV. 34.

hátja (mezőnek) emelkedettebb része, hátföld, fennsík. X. 18.

ház szoba; *kis ház*: cselédszoba, vagy a család szokott tartózkodó helye; *nagy ház* tisztább szoba, vendégszoba. I. 10.

hegynek fölfelé. (Magyar nép is használja) IV. 4.

helly hely (így is hangzik). VIII. 50.

helybehagyni (munkát, építményt) bevégezni, *collaudálni* III. 14.

heveder (kapun) sarklemez, egy hosszú, lapos vas. IV. 65.

hidló, hídlás padló, padlás. X. 42.

hit eskütétel VI. 47., nászeskü XII. 108.

hógulya alkalmasint *hó-gura*: guruló hó (*lavina* is). VIII. 93.

hóka halvány, színevesztett. II. 56.

holt víz lefolyás nélkül, vagy áradáskor künnrékedt víz. IV. 85.

homály (melléknév) fakó, halvány. VII. 52.

húz, meghúz (poharat) jót iszik belőle, *húz* (bottal) üt IV. 48. és VIII. 55.

Igazába jut jogszerű birtokába. IX. 42.

igazdndi igazi. II. 22.

igazlátók törvényes bizonyosság, *itt* a viadal bírái. II. 17.

igyót együtt, egyszeribe, tüstént. VIII. 55.

ímette (inkább: *émedte*[n]) ébren, miután valaki *felémedt* (ébredt). XII. 31.

imbolyog ingadoz, himbálódik. II. 22

in, horgas in a térdhajlásban levő vastag ideg. III. 12. *ina* szahad ereje vész. XII. 48.

induló (nem »marsch-zene,« hanem) indulás ideje, perce. VII. 12.

ír rajzol, fest, *képtró*. VII. 9.

iram(ik) iramodik, megfut. XI. 77.

is; »ha nem *is* tanítja«, nem németes, hanem erdélyies. III. 9.

ist' az atyám! (isten a. a.) összerántott eskü. VIII. 58.

Jár valamit: jár valami után. VIII. 20.

jártányi erő »járképesség.« VI. 73.

Jézus betűje az ismeretes monogramm. XII. 102.

jobb ág előkelőbb nemzetség. XII. 79.

joházik, juházik; a *joh* régi szótól: enyhül, engesztelődik. IV. 79.

jössz / keményebb parancsolás, mint *jőjj*! VI. 64.
juha (tán *joha*, szekérnek) mintegy *hasa*, *bergső* része. IX. 80.

Kalicka így *c*-vel is hangzik. XI. 121.
kalimpál forogva esik, mint a feldobott pálca. IV. 67.
kaprodzik (szem) így hallottam a néptől, nem *káprázik*. XII. 93.
kaponya koponya. Amaz változatosb. XI. 132.
kapóra (mint *lapta*) épen jókor. XI. 26.
kárabb (mint: emberebb) nagyobb kár. VIII. 16.
karcos (kötelesség) kellemetlen, csípős, fanyar, mint a rossz bor. XI. 44.
kel indul. IX. 55.
keletit keletre (régiesen). X. 35.
kenyér, különösen *hivatal*. VI. 17.
képtelen v. nem képes (dolog) lehetetlen. *Képtelen* azt elhinni: absurdum.
XI. 15.
képzet fantázia is, a *képzik*, *megképzik* igétől. *Megképzik* a gyermek valamitől: képzelődve megbetegül. »Tarka képzetek« *Csokonai*. IV. 94.
kérő a kérelem tárgya. »Kérbért a szomszédba járni, nem szépe«. I. 27.
kései késő. Az utóbbit nem hallani népajkon. X. 105.
kétkéz, *félkéz* jelzője valamely eszköznek, aszerint, amint két- vagy félkézzel használják. A pisztoly: *félkéz puská*. V. 57.
kettőnél több ugyancsak *erősen*, komolyan megy a dolog (litotes). XI. 45.
keze-lába (valami dolognak) pusztá eszköze. VIII. 80.
kezéhez béhül kézcsoókkal bocsánatot kér, vagy csak: megbékül. V. 69.
kezes (állat) szelíd, kézhez szokott. XII. 13.
kiad (leányt) választ ad a kérőnek. XII. 99. — *magán*: elárulja magát I. 14.
kifog t. i. lovat. Képleg egyéb munka megszűntetése is. VIII. 83.
ki győz, ki bír, ki tud, ki lát (mondani) egyjelentésiek. VI. 89.
kimegy (a szövet színe) mosás által meghalványul. VI. 32.
kinn a farkas stb. ismeretes gyermekjáték. IX. 48
kisorol egymás után kiballag. VI. 44.
ki van vigan van. IV. 46.
his ebéd: *félebéd*, azaz mintegy 6—7 óra közt reggel. XII. 87.
kívül tágasabb kelletlen vendégnek mondják. II. 9.
kocog a lójárás sebességének egyik foka IV. 6. és IX. 88.
kófic zagyvalék. *Itt*: se' tél se' nyár. XII. 11.
konytt (hozzá): *húsz*, hasonlít IX. 72.
kormánydeszka az eke egy része, mely a barázdát hanyattveti. XI. 48.
kotymány: *kátyú*, sáros, gödrös hely. IX. 80.
kőd előtte stb. — láthatatlanná lesz. XI. 22.
ködlík mintegy köddé porlik. X. 17.
kölönc kolonc, teher, II. 3.
kőpaizs »mellvéde«. IX. 5.
kőromhegyre áll minden erejét megfeszíti. IX. 14.
kőszöntyű karperec. VIII. 5.
kőszön rá (poharat) iszik az egészségére. A nép ezt ritkán mulasztja el. I. 11.
kőszülette gyöngéd szidás. III. 33. XII. 74.
kötele (valaminek) bizonyosság-jele, vinculum. II. 57.
kötélődzik kötözködik. II. 44.
község közönség, nép. VI. 95.
kuncsorog kellemetlen helyzetben eped a jobb állapotért. VII. 62.
kúp nád csucosan összeállított rakás nádkéve. XII. 15.

Láb alárendelt; mint *jó*: parancsoló XI. 25.
lába két futni ered. IX. 70.
lábat ad alkalmat nyújt, elősegít. XII. 23.
lágymosó ökölnyi csomó vizes rongy, edényt mosni. II. 20.
lám mondom miut előbb v. fentebb is mondtam. I. 29.
lanka víz melletti ligetes (olykor) gyümölcsös hely. Másutt szelid emelkedésű hegylejtő. XI. 12.
lant nem a görög *lyra*, hanem a Tinódié-féle, gitár v. mandolin alakú zeneszerszám. *Hegedő, koboz* is körülbelül az. III. 34.
lebtibe' (hajt, lovat) a lépésnél valamivel gyorsabban. Unalmas paraszt hajtás. XII. 88.
ledobban hirtelen összeroskadó emberről, vagy állatról mondják. XI. 89.
legnemese mint *legnagyobbja, legszépe.* IX. 47.
leviszik (vkít) ivásban legyőz, az részeg lesz, maga józan marad. IV. 49.
lelkébe fogad nagy örömmel. XI. 83.
lépes metaphoric, *vagyonos* helyett. III. 12.
lésza vesszőből, galyakból font sövény. VI. 70.
lob, lobbot vet: *láng, lángot vet.* XII. 45.
loczogó (t. i. fű) hol víz van alatta. Lovak nagyon szeretik. XII. 12.

Maďarat sípszóval . . . (t. i. fogni). X. 28.
makog hangutánzó kifejezése az artikulálatlan hangnak, mikor az áll mintegy görcsösen megmerevült. XI. 126.
mámmor sajátlag nem a részegség, hanem az utána következő katzenjammer. IV. 86.
maradni (valamiben) megállapodni; végezni valamit; *abban maradtak*: azt végezték. III. 60. *valakitől* m.: békét hagyni. IX. 53.
márka nem az új porosz, hanem a régi nagyobb ezüstmérték. X. 47.
más (=egymás) egészségeért. I. 15.
mádsnap olyankor másnap oly idő tájban. XII. 51.
meg: »haza lopom én meg«. Hallani néha ily megfordítást, mikor erős hangsúlyt akarnak a mondat elejére vetni. XII. 13.
megad visszaad, kiad. XII. 47.
megbírálja (magát) meggyőzi. VIII. 42.
megír ír reá, teleírja. I. 31.
megkapat (lovat) hamarjában megétet. III. 12.
megnyargal (várat) a kirohanókat visszaűzve, utánok befut. IX. 4.
megvonomlik nagy kárt vall. I. 17.
megszáll (nap) leszáll. III. 12.
megtart (munka) *vkít* tart neki. XII. 63.
megűl (várat) bekerít (cerníroz). X. 13.
mellibe reszdül siketnek az erős hang. V. 52.
mereven mérő. VI. 39.
mezei tábor künn tanyázó, nem váróság. X. 47. — had. XI. 3.
mez' iránt mely irányban? VI. 19.
míld, méld egész. Van *míld* éj, *míld* nap, *míld* vagy *álló* hét; de már csak *álló* hó, *álló* esztendő. *Mivelé-e*, vagy *mélylő* (mélységes)? ám döntsek el a tudósok. VI. 60.
mikorára amikorra X. 67.
mondva csinált tulajdonkép: *megrendelésre csinált, azután szándékosan cs., nem természetes.* XII. 19.
motyog csak a szája mozog, de szava nem érthető. XI. 44.
műves kézműves. VIII. 93.

Napeste ebből lett a rövidebb *est*. X. 112.
nehezen átáll kétértelmű; mert *nehezen* azt is jelenti: bajosan, aligha.
IV. 7.

némely nap a minap, nem rég. IV. 6.

népzet nemzetiségű; mint *jazai*. VIII. 93.

nép eleje előkelők. II. 58.

nevelten (új) a negyedik, vagy *gyűrés*. II. 57.

noha! habár. II. 43.

nohát: .nyomatékos utána vetés valamely parancsnak, vagy dorgálásnak. XII. 97.

nosza futni . . . (kezd). XII. 14.

nyakbaveitő bármely köpeny v. zubbonyféle. XII. 32.

nyék vadaskert, vadkert (rég). VII. 20.

nyílal csavargéppel fölemel (pl. házfödelet), hogy falat lehessen alája rakni. IX. 80.

nyom (ige) nyomban üldöz. IX. 90. *nyom* nélkül: ut nélkül, hol még nyom sincs. XI. 108.

nyűg sajátkép a ló lábára kötélből vetett békó, (*békhónak* rendszeren csak az mondatik, amely *vasból* van); aztán minden nemű akadály. V. 73.

Oboj egy fúvó hangszer (Haut-bois). Csokonai használta szó. XII. 90.

odamond neki: jól összeszidja. IX. 80.

óhat: nem *óhatja* magát tőle: nem teheti, hogy ne cselekedje. IV. 34.

oldik e formában is él még, a mai *oldódik*. Megoldik a nyelv: kifecsegi a titkot. I. 18.

olyan ez! (tréfás szójárás, mint mostanában: *olyan nincs*) kitelik ettől minden. IV. 80.

orrára köt (titkot) közli vele IX. 50.

orsós szekér valahol régi könyvből ragadt rám, hogy mielőtt a rúgós hintót (házánkban) feltalálták, *orsós* szekéren jártak. Használják-e ma e nevet valami szekérré, nem tudom. III. 1.

országág (kihatólag) országszerte. VI. 94. *országul*: ugyanaz, de inkább bennmaradó árnyalattal gondolva. XII. 77.

orul orvul, mint *or-gazda*, nem *orv-gazda*. X. 107.

ostoros gyermek: ki szántáskor az ökröt vezeti vagy hajtja. III. 19.

otthon; »mikor *otthon* vagyok«, hol nevemet mindenki tudja. I. 18.

óvást vigyázva. IX. 52.

ökrend eructat. XI. 54.

öltő öltöző ruha. Egész öltő, teljes öltözet. III. 24.

ömlik saját kifejezés *ez* olvadó ércre, hogy: *ömlik*. III. 27.

őreg nagy. XI. 5. —*est*: késő *est*. XI. 20. —*írás*: nagybetűk, a nagy Á. (Átvive *bübbajos* »tudomány«). XII. 75.

ősi a nép így, rövid *ő*-vel ejti. Nálam néha így, néha *ősi*. III. 14.

összecsuklik hajlásban összefordul, mint betevéskor a biccska. XII. 67.

összemarok v. *marék* a két marok egy öböllé csinálva. IV. 91.

ösztörü magas faoszlop. VIII. 85.

Pacuhán pongyolán, öltözetlen. X. 8.

pálha sajátkép az ing hóna alá toldott kis darab vászon: itt általában a varrómunka minden aprósága. V. 76.

palota terem. IV. 33.

pányva hosszú kötél, melyhez a legelő lovat kötik. XI. 6.

párna-tánc néptánc, mely régi lehet. Lakodalmakban így járják: kiáll egy férfi (rendszen a vőfély) s egy darabig táncol a középén, kezében

kendőt lobogtatva. Azalatt körülnéz, s egy nőt kiválasztva, elébe teríti a kendőt, rátérdel, a nő is tartozik rátérdelni s a férfit megcsókolni. Most kevés ideig együtt forognak, akkor a férfi elbocsátja a nőt, maga leül, a nő pedig egyedül táncol, s férfit választ, kivel ismétlődik az előbbi csókolódás. Így megy ez sorra, míg táncos akad. A *párna* szóból úgy sejtem, hogy egykor e táncban térdpárnát használhattak, kendő helyett, magasabb köreink. XII. 108.

part általában dombosabb hely, ha víz nincs is mellette. IX. 75.

Réti csikasz féreg farkas, mely a nádasokban tanyáz. IV. 93.

rideg magános (nem *rigidus*). VI. 60.

róna tisztás hely erdőben, vagy nádas rétben. VIII. 50.

rossz süheder hitvány, kicsi. III. 19.

rovalék (láncsán) a vastag láncsa-rúdon a markoló kéznek való berovás. II. 25.

röhög (a ló) röhögésforma hangot ad, pl. az abrak láttára. XII. 14.

rugja (t. i. a port) táncol; — *jalba*. (sajátkép: farba) nem törődik veled, dacol veled, kiadja neki az utat. XII. 33.

rugó »rugany« (Feder). IX. 77.

russzan sebesen valahova megy. XI. 15.

Sarkal sarkát lóval tapostatja. VIII. 59. *sarokban* úz: közel, nyomon. X. 46.

saslódik »strapála. IV. 93.

sipak egyszerű, tollatlan, taréjtalan sisak, s így *suta*, mint a szarvatlan állat. VII. 58.

sodra (víznek) fölfolyása, *ere*, hol legsebesebb. XI. 6.

sodros (acél ing) sodrott v. drót láncszemekből készült. IV. 38.

sört vesz sorakozik. XI. 102.

sugár (ostoré) a vékonyodó része, melyen a *csapó* van; *sugárra* ereszt: egész hosszában kicsap. IX. 90.

sűv sógor (régí szó). V. 67.

süveges (kunyhó) süveg formájú, kúpos. XII. 50.

szabódik szabadkozik. I. 10.

szagat szaggatódik, nyilallik, a fájdalmas tag. IV. 86.

száguldó futár. IV. 6.

*számszeri*j ágyú-gép, nagy kövek, láncsák stb. szórására. IX. 6.

szapora nemcsak *gyors* jelentése van, hanem *sűrű*, *gyakori* is. II. 56.

szár-él a lábszár csontos része, elül. IV. 35.

szeg valamely nagy, nehéz tárgyat más irányba fordít, csúsztat. X. 65.

szélemen gerenda-féle. IV. 65.

széltül szélről (mint *lábtul*, *fejtül*). XI. 69.

széme-szöktében vakmerően. VIII. 14.

szemezett (páncél) I. *sodros*.

szemtiül szembe; I. *széltül*.

szer (valamire) alkalmas, ügyes. III. 17. — *sor*: *Dunaszer*: D.-sor; *ó-szer*: ó-sor. VI. 63. — *egyenlő szer*: egyenlő smérva. VI. 66. — *szerszám*. X. 54.

szeretet szerelem (mint többnyire a népnél). VIII. 63.

szerz (írást v. írásba) fogalmaz. III. 59. X. 110.

szombat (ünnepé) bármely nap, ha rá ünnep következik. II. 1.

szól vár nem toladódik, várja, míg más szól hozzá. XII. 56.

szórvira (lónak) hátára, nyereg nélkül. VI. 40.

szunyogháló függöny, ritka szövethál. I. 30.

Tágon bocsát távozni enged. IV. 29.
turi (írás, levél) »tartalmaz«. VII. 10.
tarvarju vízi varju (halász-sólyom), mely hallal él. II. 19.
tih-láb habozva tipeg. VI. 79.
trti hely kitzűzött hely. IX. 49.
trmérdek nagy, vaskos (régies). X. 44.
trléz feljűl. XII. 49.
trz águ t. i. szarvas. IX. 88.
tizede-becsára becsárának tizedrésze. X. 21.
torna nem a mai testgyakorlat, hanem a lovagkori *tourmier*. I. 27.
törvény itélet; törvényt *tesz*: itéletet hoz. I. 5. —: törvényes nyomozás.
 VI. 91.
tuđni (az esztét) visszaemlékezni gyermekkorára ameddig bír; *azt tuđni*:
 azt gondolni. III. 19. és III. 28.
tűzbe hoz (vmi fájós részt) felingerel. IV. 86.

Uđvarjáró, bejáratos »udvaronc«, »udvarképes«. XII. 89.
ugrándi ugrándozó. X. 28.
ugrik (férjhez) disztelen hamarsággal férjhez megy. VIII. 76.
ugyan l szörnyűködő indulatszó. XII. 11.
útság hidege kíváncsiság láza. XII. 18.
ügyet vet ügyel, figyelmet fordít rá. V. 76.
űszög, űszök égő vagy égett fadarab. V. 51.

Zakatol zörget. V. 66.
záp kerékben a *kűllő*, szekéroidalban egy-egy *fog*. IX. 78.
zsákot old titkot elárul. (*Zsák az ember, szája a zsák szája.*) XI. 25.

Vált a hang, ha teljes, ép hang. VI. 46.
vánkos (fa) tuskó, melyen keresztűl gerenda úgy van fektetve, hogy billegjen. IX. 9.
végre lökni (ajtót) belökni, hogy sarkáig kinyiljék. VI. 41.
véknya (lónak) *horpasza*. IV. 91.
vél: mire *véli*? mit gondol felőle. IX. 60.
verdik vergődik. V. 106.
vérint vér szerint. V. 38.
vesz rajta bír vele, hogy szavának engedjen. X. 111.
vet (pénzt) keveset ad, kiszűrja a szemét. XI. 75.
vetéllő szövdő-eszköz (Schifflein). I. 25.
vigyáz szemmel keres valakit, valamit. XII. 93.
viszál sodor (fonálból cernát). *Visszára* *viszál*: visszásodor, hogy kibomoljon. VI. 12.
viszontag ismét. VI. 88.
vizslat szeme élénken körülforog. II. 56.
völgynek lefelé; (magyar is). IX. 1.

DALIÁS IDŐK.
TOLDI SZERELMÉNEK ELSŐ DOLGOZATA.
(1849—1853.)

ELSŐ ÉNEK.

*»Az idő akkoron szép folyással vala,
Az bálványimádás immár megszűnt vala.«*

Illosvai.

1.

Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza,
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra;
Szomorú tallóján ősi hírnevének,
Hej! csak úgy böngéz már valamit — mesének.

Én is visszanézek, el-elképzelődöm,
Toldi jut eszembe, régi ösmerősöm;
Látok győzedelmes nagy királyt és szép hont,
Kronikám ezekről ilyen éneket mond.

2.

Már lecsöndesült a háborúk morajja,
Felvirult a béke, mint a zöld olajfa;
Már pihent a bajnok maga kénye-kedvén,
Nehezebb időkre erőt gyűjtögetvén:

De Lajos kerülte puha párnaszékét,
Mert neki nagy lelke nem hágy vala békét:
»Élmegyek, fordúlok egyet-kettőt,« szóla,
»Hiszen én vagyok az ország számadója.«

3.

Senkinek se mondá, titkon útra készült,
Ócska dolmányt szerze, s egy ütött-kopott szűrt,
Rosz süveg fejében, vállain kötőfék,
Akkor egy otromba lóra fészkelődék:

Lovait kereste, mint szegény kárvallott,
Szedte a begyébe amit látott, hallott:
Merre mi panasz van; mi a népség terhe;
Hogy teszik a törvényt a szegény emberre.

4.

Három nap bolyonga. Harmadnap estenden
Megállott egy falu végén, hogy pihenjen:
Gyönyörű mező volt, bokáig érő gyep,
Leszállott a lórul, gondolá, hogy étet.

A nap is fejét már hajtá nyúgalomba,
Piros paplanát szép orcájára vonva;
Hát neki hol vetnek, vajon, ágyat, hol hál?
Szállást kér valamely jószívű bokornál.

5.

Nagy fejr ház volt a falu szélső háza,
Oda ment itatni, hogy kizaboláza;
Nyitva volt a kapu, azaz nem is nyitva,
Hanem a sarkából messze kihajítva.

A kutyák azonban rátámadtak csúnyán,
De a kúton álla egy szép hajadon lány,
Szólt a kutyáknak, ezek szót fogadtak
S egyenkint morogva hátra sompolyogtak.

6.

Akkor mond a király: »Szépséges kisasszony,
Útas ember vagyok, szabad-e itatnom?»
Felelt a leányzó: »Ugyan hogyne volna,
Szegény ember, — hanem hova megyen már ma?»

Jobb bizony, ha nálunk megpihen kegyelmed,
Holnap idejében megint útra kelhet.«
És a szép szavakhoz nézett is oly szépen,
Hogy repesett a szív a király mellében.

7.

De felelt az útas: »Követem személyét,
Illyen úri háznál nem forgottam én még;
Másutt is talállok valamely szállásra:
Úrnak úr, szegénynek szegény az ő társa.«

Hallá ezt a gazda, és a tornác alól
Parancsolva-formán a beszédjébe szól:
»Igen hát, öcsém, de nem addig van ám az!
Ki itt esteledik, bizony itt is hál az.«

Dalás idők.

(Toldi második rész.)
Az ¹⁸⁴⁸ ~~1847~~ évi szeptember a VII. évi...
Kis folyó...
sors.

~~Magyar nyelv.~~

~~Magyar nyelv.~~

Új évek.

Az idő akkorra szeptemberig való...
a balra nyomasztó intulár ^{magyarul} való.
Miként.

1. Visszám a magyar, schajtos víz vira,
Te dísz hajbanker, pütyög szappinra;
Stomoni talliján is hiányosnak
Kéj! elakogy böngés már val amit - vesinek.
Ez is vázarték, el. elhajtaldóm,
Toldi jut ellenbe, régi bennedőm;
Látsz gyötörelmes nagy kintyl is szept. 1848, y. illen
Kínitani. etelről ^{csokoládé} mard.

Új évek.

Magyar nyelv.
Magyar nyelv.
1848

2. Már leszedésült a laborát merrája,
Feltáult a béke mint a rúd elajta;
Már ribaut a kajak nagy kénye - kedvén
Nézetek néktek első gyűjtőjében:
De Sajos kívülre puka párnabúrák,
Már ^{nehé} nagy lelke nem hágy ^{való} ként.
"Elmegyh, fróntol egyes keszt" seida,
Márzen in raggok az otrig stamutija."

3. Senkiink se munda, tükör úrra kőrült,
Niska elományt sth. te & egy újult kopott sűrű;
Lovz süny fejében, vállain kőrűlát,
Akker egy ottromba hín fe'zokelődél.
Lóráit kereste, mint szegény kőr veltél.
Núta a hegyre a mit látott, hallott;
Körre, mi panasz van; mi a mépsig torki;
Hogy tedrek a tőrvenyt a szegény embere'.

Magyar nyelv.

8.

Avval hátra inte s előjött egy szolga:
 »Péter, a lovat kend beköti az ólba,
 Te pedig, barátom, gyér a házba vélem,
 Mert nem mégý el innét, engem úgy segítjen!«
 Tetszett e magyar szív a fejedelemnek:
 Nem is a kis házba, a felházba mentek;
 Ott az asztalfőre ülteti vendégét;
 Hasztalan szabódik, nem hágy neki békét.

9.

»Angyalom Piroskám,« a gazda kiszólal,
 »Hoznál egy ital bort a fejér kancsóval!«
 Megfogadta a szót, az edényt kimosta
 S felhozá a jó bort gyönyörű Piroska.
 »Nosza, édes lányom, mutass emberséget,«
 Unsólá az apja, »kínáld a vendéget.«
 Ráköszönte a lány, de rögtön kifordult,
 Tüzes lett a képe, de nem a kis bortul.

10.

Míg Piroska dolgát végezé a konyhán,
 Folyt a szó odabenn, az ital is folyván;
 Mikor pedig a tál asztalra kerüle,
 Mind a hárman helyet foglaltak körülé:
 Legfelül a király, oldalvást a gazda,
 Szembe a királlyal, legalul, Piroska:
 Hej! ha tudta volna, az útas ki légyen,
 Vacsorája miatt megölné a szégyen.

11.

Pedig volt, amennyi szemnek szájnak kellett:
 Szép fejes saláta, kövér bárány mellett;
 Jó lépény, turóval; eper és cseresznye;
 Lépes méz, a kasbul frissiben lemetszve,
 Tiszta mint az arany, illatos, mert rajta
 Kedvesen megérezett a virág zamatja;
 Hozzá a jeles bor, érmelléki fajta,
 S a szép lány mosolygó, piros ábrázatja.

12.

Míndez a királynak tetszett igen nagyon,
Kicsi kéne hozzá, hogy magán kiadjon,
Úgy kinyílt a szíve, oly nehéz volt néki,
Hogy magát egészen mért nem öntheté ki.

Lelkéről a titok — ez a lenge fátyol —
Mint az árnyék, majd-majd ellebbent magától;
De meg' arra gondolt: hátha megijednek?
Mért szakassza végít ennek a jó kedvnek?

13.

»Ejnye öcsém, azt se kérded, kinek hínak:
Ha hallottad hírét a vén Rozgonyinak...«
Szóla, most a gazda: »Pedig úgy illenék,
Hogy már most egymásra kancsót írtenénk,
Más egészségiért, a magunk javáért,
Új barátságunknak állandó voltáért,
Hazáért, királyért... hanem még egy hija:
Becsületes neved, édes atyámfia?«

14.

Válaszolt az útas: »Éltesse az isten!
A Rozgonyi urak híres urak itten,
Gazdagok, vitézek, amint hébe-hóba
Emlegetni hallám, gyermekségem óta.
Makkos erdejök nagy; faluik, pusztáik,
Ménes-, gulyabeli és sertés marháik; —
Hogy-hogy nagy jó uram épen azok féle!
Tartsa meg az isten, háza öröme.«

15.

Ráivék, azután ilyen mesét mondott
(Melyet ivás közben hirtelen kigondolt):
»Jaj, biz én nem igen dicsekszem nevemmel,
Szegény fiú vagyok, noha nemes-ember.
Nagyon megromlottam: valamely zsványok
Három új hámomat üresen hagyának,
A miatt szántatlan, vetetlen maradtam;
Nagy földet bejárék, de rá nem akadtam.

16.

»Különben Apáti volna lakóhelyem,
 S mikor otthon vagyok Csuta György a nevem;
 Csuta most, de apám azt vítatta holtig,
 (Hamis bor, az ember nyelve hogy' megoldik!):
 Azt vítatta, mondom, szegény jámbor öreg,
 Hogy a nemzetségük *Arpád* vérből ered
 Lyányágon. S neheztelt, hogy nem hitte senki,
 . . . Lánchordtát, nagy uram, csak ne nevéssen ki!»

17.

Felelt Rozgonyi úr: »Mondasz, hé, valamit:
 Régóta vizsgálom képed vonásait:
 Szemed járásából mindjárt kiláttam azt
 Hogy, ha nem vagy is úr, nem vagy épen paraszt.
 Ki tudja? ki merne hitet mondani rá?
 Hol fel a talpával a kerék, hol alá;
 Bocskor a lábán ma sok régi nemesnek:
 Megjárom bizony, ha még királynak tesznek!«

18.

Jót nevettek rajta mint valamely tréfán;
 Mosolygós arcával távozott a szép lyány;
 Csuta György pedig szólt (már csak így nevezem):
 »Hm! királynak? engem? nehezen, nehezen . . .
 De, négy szem közt mondva, bizony a mostani
 Királyra is tudnánk sok hibát mondani —
 »Mit!« kiált Rozgonyi: »öcsém uram, hallja! . . .
 S rácsapott öklével a kemény asztalra.

19.

Nevetett a király: »No no, édes uram . . .
 Hanem, szó ami szó, gyönyörű lyánya van:
 Milyen a járása, termete, milliomm!
 Csak úgy libeg-lobog, mint egy szál liliom.«
 Ránézett a gazda, amúgy kétkedőleg,
 Hogy minek gondolja: tán leánynézőnek?
 Miután a szemét az nem sütötte le,
 Sohajtván egy nagyot, ily szókkal felele:

20.

»Haj!« elkezdí »mondjam? ne mondjam? mi haszna.
 Minden embernek van baja meg panassza,
 S én az én bajomat meg nem gyógyíthatom:
 Nekem ez az egy lány örömem, bánatom.
 Örömem szépsége, örömem jósága,
 Ó lelkemnek lelke, szememnek világa,
 Házam drága kincse, kertem gyöngyvirága:
 De mégis hiába: hej! mégis hiába.«

21.

»Mert van egy új törvény — hallhatád is, hogy mi —
 Kár volt a királynak azt a törvényt hozni,
 Hogy fiágra szóló, apárul-maradtat,
 Kinek fia nincsen, lányára nem hagyhat.
 Ez az én keservem, ez az én bánatom.
 Renyhe fog civódni sok szép birtokomon,
 Idegen rokonság, kinek életemben
 Egy pohár borát, egy jó szavát nem vettem.«

22.

Nekiszomorodott rajta egy kicsínyég,
 Szomorúbb is volna, hogyha rá nem innék
 És ha nem biztatná akivel beszélget,
 Jó tanácsot adván és jó reménységet.
 De Lajos elkezdí gondolkozás után:
 »Volt-e már evégett, nagy jó uram, Budán?
 Fejét rázta, hogy nem; igazán, nem is volt,
 Azt se tudta, hogy mért kérdi Lajos e szót.

23.

»No hát« mond az útas, »fogadja tanácsom,
 Menjen a királyhoz, kérje meg alásson:
 Uram fejedelmem, én ez meg ez vagyok,
 Felségedhez ebben meg ebben fáradok,
 Nevezet szerint, hogy van nekem egy lányom,
 De fiam nincs, kire a birtokom szálljon:
 Tegye azt felséged *mintha fiú volna*,
 Írja örökségem kedves leányomra.«

24.

Megörült a gazda: »Héj be áldott szó ez!
 Hogyne tenném meg, ha tudnám hogy való lesz.
 Beh nem válogatnék gazdag vőlegénybe!
 Lenne itt elég, mit aprítani a téjbe.

Öcsém, öcsém: akkor én csak *embert* néznék,
 Nem kéne egyéb, mint személyes vitézség:
 Ki mindet legyőzné vitézi játékon,
 Annak adnám díjúl kedves ajándékomp.»

25.

Ragyogott a szeme, az orcája égett,
 Mintha így biztatta volna a vendéget:
 »No fiú, ha tetszik a Rozgonyi lyánya,
 Állj elő, mutasd meg hogy te sem vagy gyáva.«

Pedig a királynak más volt a fejében,
 Szíve választotta van már neki régen:
 Valakinek szánta, hej! valaki-másnak
 Rozgonyi Piroskát: derék Toldijának.

26.

Még egy jó darabig fenn beszéltek erről,
 Azután egyébről, azután mindenről,
 Azután késő lett, a király is bágyadt
 S megveté Piroska a drágaszép ágyat.

Apjának, magának ott az első házban,
 Vendégnek külön, egy benyiló szobában:
 Cifrát, mennyezetest, négy oszlopon állót,
 Kétfelé hajtván a selyem szunyoghálót.

27.

Mielőtt azonban a dagadó párnák
 A király szemeit nyugalomba zárnák,
 Mielőtt az ágyba fekünnék, mely tiszta
 Színével, szagával édesdeden hította:

Pergamen levelet vett ki tarsolyából,
 Megírta, pecsétet is nyomott rá hátul,
 Kis gyűrű pecsétet egy darab viaszra, —
 De azért csak annyi volt annak a haszna.

28.

Mert midőn a király hajnal hasadtával
Fölkele, hogy számot vessen a gazdával,
(Nehéz számadás volt, nehezen lett vége:
Telhetetlen volt a gazda szívessége);

Mikor elbucsúzott, kétszer, háromszor is,
És utána néztek, míg elfúlt a por is:
Vánkos alatt a lyány ilyen írást lelvén,
Olvasá, de a szó fennakadt a nyelvén:

29.

»Rozgonyi Piroska, Rozgonyi Pál lyánya,
Fü gyanánt leszen apja vagyonába' —
Egyetlen örökös, ura mindenének,
Dísz, fentartója a Rozgonyi névnek.

Harci játékot tart piros pünkösd napján,
S ki legbajnokabb lesz, azé legyen a lyány,
Mert ezt így helyesnek és jónak találja
LAJOS, Magyarország mostani királya.«

30.

Fölösleges volna hosszan elbeszélnem,
Mint elálmélkodtak ezen a levélen,
A levélen is, de hát még az íróján!
S mennyifélét gondolt a szép éladó lyány.

A pünkösd azonban már nem vala távol,
El-elmúlt egy-egy nap isten jóvoltából;
Nehezen is várták, készültek is nagyon —
Majd meglátjuk, de most egykicsit elhagyom.

MÁSODIK ÉNEK.

»Történék, hogy ismét esék gyilkosságba'
Melyért következék néki bujdosása.»

Illosvaj.

1.

Rozgonyi lakása nem valami fényes,
De akkor-időhöz nem is volt szegényes,
Nem gyalázta vályog erős téglá falát,
Sok henye kőtámasz terhelte oldalát.

Fűzes Tisza partján, Keszi helység mellett,
Kék erdő tövéből messze fehérellett;
Maga birta Keszit az öreg Rozgonyi:
De más falu volt az, nem ez a mostani.

2.

Nagyolotta másszor Pál gazda e lakot,
Ha vendége nem ment, az útról is fogott:
De most annyi sok nép hova tud szorulni?
Mivel hólyag gyanánt nem lehet felfúni.

Kicsi ház, sok vendég: nincs gyalázatosabb;
Mintha ezt kiálná: odak'nn tágasabb!
Maga, háztájéka gúny legyen, nevetség?
Inkább olyat teszen, hogy megemlegessék.

3.

Kinn, a háza megett, puha szíkes gyepen,
A viadal helyét kimérte kereken,
És körülsegette cifra új korlással,
Magasan, hogy a ló se ugorja átal.

Kívül e sorompón várost építettete,
Deszka és cölöp volt annak épülete,
Amelyet bevontak becses szőnyegekkel:
S készen vala mindez, pünkösöd napján, reggel.

4.

Gyült azonban a sok fényes úri vendég,
 Férfi-, asszonycseléd, ifjú leventék;
 Keszi csendes táján támad szokatlan zaj,
 Közel, mint egy vásár, messziről mint a raj.

Ott van az ifjúság színe, lángja, lelke,
 Virágos azoktól a Rozgonyi telke;
 Cifra köntös, szerszám, lovak, hadi készség:
 Külön mind egy-egy kincs, többi közt csekélység.

5.

Hajnalban a konyha már füstölni kezdett,
 Valamint a méhkas, az is megeresztett:
 Rajja megszállott egy hátulsó udvaron:
 Ott egész ökör sül, itt az apró barom.

S mint a hangya sereg, cipelvén tojásit,
 Egy rész mindig megyen, mind g jó a másik;
 Azt miveli ki s be szakács-asszony, kukta,
 Szolgáló, bejáró — soha nincsen nyugta.

6.

De Piroska nem lát konyhához e napon,
 Ki sem mer szegényke nézni az ablakon;
 Lopva ugyan egyszer fölment a padlásra,
 Onnan leskelődött, hogy senki ne lássa.

Jól esett az neki, öröme telt benne,
 Hogy érte fárad annyi szép levente;
 Mint virágos kertben, köztük úgy válogat:
 »Ezt szeretném — vagy ezt — nem azt — a másikat.«

7.

Mikor aztán a nap úgy kenyér-ebéden,
 Vagy talán már feljebb lehetett az égen,
 A fiatalság is várakozni restelt:

Viadal bírakat tettek és bajmestert.

Legottan a bírák, igazlátás végett,
 Elfoglalák a nagy vörös bársony széket;
 A mester pedig fölnyitván a korlátot,
 Hangos kürtjébe fútt, s arra így kiáltott:

8.

»Vitézek, daliák, a sorompó nyitva :
 Nevezetes harci játék leszen itt ma,
 Király levelével, a szép Piroskáért,
 Rozgonyi uramnak egyetlen lányáért.

Először is magát kiki bejelentse,
 Nyilat húzzon, ahogy üti a szerencse ;
 Aki aztán sorba le fog győzni hármát,
 Az nyeri jutalmát, amér' ide fáradt.«

9.

De a birák közül egy felállván, monda :
 »Menyasszony is kell még a lakodalomba!
 Akkor néztek szélllyel és küldének postát,
 Hogy siettetné a szemérmes Piroskát.
 Váltig restelé az, váltig is szabódott,
 Túje, kapcsa, bokra, tört, szakadt vagy oldott ;
 Nagy sor ám az, annyi nép közé lemenni :
 De ha parancsolják, mégis úgy kell lenni.

10.

Azonba, hogy én is szayam ne felejtsem,
 S a beszéd fonalát szála mentin fejtsem :
 Egy vitézi falka érkezett lóháton,
 S megálottak, nézni, kívül a korláton.
 Idegenek — azaz senki nem ismerte ;
 Némelyik az arcát pólyába tekerte :
 Nem azért, hogy a nap heve meg ne ártson,
 Sőt hogy, sisak helyen, még meleget tartson.¹

11.

Soknak a rostélya úgy le volt bocsátva,
 Hogy az ember csak a szeme fényét látta ;
 Kettő ezek közül oly tüzesen égett,
 Hogy elkapta szemát, aki abba nézett.
 Mint erős bajnoktól megszalad a gyenge :
 Oly nehéz volt másnak nézni e két szembe ;
 Hozzá a nagy termet, izmos válla, karja :
 Ki lehetne más, mint Toldi Lőrinc sarja?

12.

Ő volt, nem is egyéb. Mellette aki áll,
Kissé görbe vállal, maga Lajos király;²
Szeme barátságos tűz módjára lángol,
Mely körül édesden megtanyáz a vándor.

Halkan, amint látszik, Toldival beszélget:
Javasolja neki a szép feleséget;
De Toldi azt mondja: »kard a feleségem,
Fiaim s leányim: harci dicsőségem!«

13.

Ezt dörmögte Miklós, ez az ő nótája,
Ha nagyon faggatják, esküt is mond rája;
Özvegy édes anyja pedig mennyit kérte!
Csuda, hogy ez egyet meg nem teszi érte. —

Azonban Piroska végre felöltözött,
Sétál már tizenkét szép hajadon között:
Drágaköves párta, fehér ruha minden,
Hó színű selyemből... nem adták azt ingyen!

14.

Pártája mellé egy ma hajnalban nyitott
Gyenge rózsaszálat könnyezve szakított;
Egyéb öltözete mint a többi lányé:
De azok szolgálók, ő pedig királyné.

Vessző a növése, szellő a menése,
Hallhatóbb szíve, mint lába döbbenése;
Suhog a ruhája, párta-pántlikája:
Hosszu sor mosolygás húzódik utána.

15.

Hát Miklós ne látná azt, amit mindnyájan?
Hej! megakadt szeme, megakadt a lyányon. —
A bajmester pedig még egyszer kiáltott,
Még egyszer nyitá föl a magas korlátot.

S jöttek a vitézek nem remélett számmal,
Paizs-, páncélosan, kész hadi szerszámmal;
De sisak borítá arcostúl a főket!
Tán szülő anyjok sem ismerné így őket.

16.

Először is tehát bevallani mentek:
 Kicsodák, micsodák és miféle rendek;
 Súgva gyónták ezt be s a viadal bírák
 Személy szerint egy nagy öreg könyvbe írák.
 Azután a nyilat húzták ki sorjába,
 Hogy szép rendbe' menjen, ne csak bolondjába;
 Majd a két elsőnek, amint a sors érte,
 Külön pécéit a bajmester kimérte.

17.

Elosztá közöttük a *napot*, a *szelet*,
 Aranyos botjával vágva feje felett;
 Most ama vitézek, tárogató jelre,
 Lovaik zablóját eresztik egyszerre.
 Mindenik nagy láncsát szegez jobb kezében,
 Úgy roppannak össze a kellő közepén,
 Bár a láncsa hegyes, nem pedig oly csonka
 Mint a más nemzetek bajvivő dorongja.³

18.

Megtartá a hegyét paizsok, pánccéljok,
 Nem onta piros vért gyilkoló acéljok;
 De, mint ágyúgolyók egymásba ütődve,
 Mind a két bajvivő lezuhant a földre.
 Azután más kettő álla ki rendjével,
 Próbát tenni kisebb nagyobb szerencsével;
 Kiket számbavenni se' időm se' gondom:
 Ami rám tartozik, röviden elmondom.

19.

Volt a daliák közt egy magas levante,
 Holmi kis faluban torony is lehetne,
 Csak számár alatta az a nagy bolond ló,
 Úgy ül rajta, mint az ujjamon egy olló.
 Ez, miután hármat a fővényre onta,
 Felállott a bíró s a törvényt kimondta:
 »Vitéz cseh Holubár! (így hítták a nyerőt)
 Tied szép Piroska, isten ember előtt.«

20.

Felnyitá sisakját a győztes levente,
 Éktelen rút arca ocsmányúl nevetve;
 Toldi is felnyitja, de már akkor ott van:
 A korlát tetején lova átalroppan.
 Fél szemét a síró szép leányra veti,
 Csukló zokogása úgy fáj belül neki!
 A másik szemével Holubárt vigyázza, —
 Nem lehet, hogy tovább mérgét zabolázza:

21.

»Holubár, cseh fajzat, prédaleső sárkány,
 Aki szűzvért szomjaz dögleletes torkán!
 Megállj: meg ne érintsd gyöngé martalékod,
 Mert bizony megbánod e mai játékot.
 Ím én, Toldi Miklós, magyar nemes bajnok,
 Veled itt ez órán, mérközni ohajtok,
 Piroska nevében, gyöngé Piroskáért,
 Síró szép szeméért, keze birtokáért.«

22.

Monda rá a nagy cseh: »Te vagy az a Toldi?
 Épen kezemre jössz: gyere számadolni!
 Szerető bátyámat te ölted le, régen,
 Még kölyök korodban, Duna szigetében.«
 Felel vissza Toldi: »Azóta meguóttam:
 Állj meg hát, gazember, állj meg hát előttem!
 S rohan a másokra eszeveszett dühvel,
 Iszonyúság nézni, olyan dolgot művel.

23.

Viszi Toldi Miklós, viszi a jaj-választ;
 A király megtiltja, ő nem hallja már azt:
 Csattog a vas páncél, roppan a nagy láncsa,
 Nem hallik a király ismételt parancsa.
 Nem hallik a zajtól, fegyverek zajától,
 Az iszonykodó nép hangos morajától,
 Vitéz cseh Holubár sietős bajjától,
 Szörnyü Toldi Miklós veszett haragjától.

24.

Holubár lenyelte újabb feleletét,
 Kényszeríté Miklós védni az életét,
 De nem volt sokáig védni azt szüksége,
 Lefordult a lóról — minthogy immár vége.

Toldi a nyeregből magát melléveti,
 Iszonyú csapásit kárba vesztegeti,
 Mint egy kévekötő, dühösen rátérdel,
 Páncélos nagy mellét megroppantja térddel.

25.

Helybehagyá a nép, ujjongatva tapsol,
 De feláll a király, sisakot lekapcsol,
 Leveszi fejről, a kengyelben állva,
 (Ismeretes göndör haja és szakálla),

És int a kezével, hogy szavát hallgassák:⁴
 »Népeim, magyarok : törvény és igazság!
 Toldi Miklós tette halált érdemelne:
 Számkivetés lészen a király kegyelme.«

HARMADIK ÉNÉK.

»Toldi Miklós hazaméne, Nagyjaluba.«
Illosvai.

1.

Érkezik e percben a királyhoz követ,
Összecsapzott szőre jó lovának, jövet;
Gyászos levelet hoz, sietős az útja,
Mi van a levélben, a jó isten tudja.

Mert fekete azon a zsinór, a pecsét.
Bontsd fel, király, bontsd fel: megölték az öcséd';
Olaszok ölték meg, orozva, titokban;
Önnön hitvese is tudós e dologban.

2.

Hamar átfutá az irás foglalatját,
Hamarabb a halál színe, ábrázatját;
Nem időzött soká, visszament Budára,
Rozgonyi sem merete híni lakomára.

Az urak közt pedig arról foly a beszéd,
(Mert valami úton hallották a nesztét)
Hogy nem éri még be a király e búval:
Megy az olasz ellen harccal, háborúval.

3.

De, mint szomjas plánta zivatar szelére,
Úgy üdült, úgy éledt Toldi e rossz hirre,
S így beszélt magához: »jó az isten, jót ad,
Jóra igazítja bűnös ember dolgát.

Oly erőtlen vagy-e, hogy vissza ne nyernéd,
Bárha okkal-móddal, a király kegyelmét?
Lesz idő, ne busúlj; kijön még a sorja,
Tied lesz Piroska, ha isten akarja.«

4.

Rozgonyi se várta volna ilyen végét,
Szomorún marasztja szomorú vendégit,
De azok köszönik a jó barátságot,
Más időre hagyják ezt a mulatságot.

El is oszlott, aki valamire való,
Vagy, ha megmaradna egy két tányérnyaló,
A többire nézve, csupa szégyenében,
Az is haza kullog, szomorúan, éhen.

5.

Pál gazdának az most a vigasztalása,
Hogy jó helyre esik az isten áldása:
Begyűjti az egész vidékbeli szegényt:
Egyenek, igyanak, hozzanak is edényt.

Maga méri a bort egy öblös kupával,
S a szegény Piroska oly szívesen tálal;
Jól esik, ha mondja némely öreg asszony:
»Áldja meg az isten, lelkem szép kisasszony!«

6.

De mihelyt bevonúl csendes rejtekébe,
Ott terem előtte a dalia képe,
Azé, akit eddig ő soha nem ismert,
Azé, ki levágta azt a csúnya embert,

Azé, aki magát veszélybe juttatta,
És pedig ki miatt? pedig ő miatta!
Akkor aztán elkezd keservesen sírni,
S olyat érez, amit nem tudok leírni.

7.

Pál ur is rossz kedyű, dörmög tovább-elébb,
Hát im alkonyatkor Toldi Miklós belép;
No, köszön, fogadja, ültetné, de nem ül,
Kérdezi, mi hozta ilyen véletlenül?

»Hej, vitéz nagy uram! hogy mi hozott engem?
Kegyelmed lyányához való tiszta lelkem;
Adj nekem a lyányt, meg tudom becsúlni:
Helyét is megfúvom, ha le akar ülni.«

8.

Azt is elbeszélte Rozgonyinak Toldi,
 Hogy' akar, mint akar bajából tisztulni:
 »Háború lesz, úgymond, kell ottan az ember,
 Másszor is segített rajtam a jó fegyver.«
 Egy szó annyi mint száz: könnyen összefértek,
 Toldi meg Piroska gyűrűt is cseréltek,
 Jegyet is váltottak; de hogy tudniillik,
 Akkor viszi haza, ha baja elmúlik.

9.

Megvacsorált Miklós, meg is éjtszakált ott,
 Másnap a leánnyal még egy pár szót váltott,
 Azaz, el se' hagynák azt a pár szót soha:
 De nyerít a Toldi nyughatatlan lova.
 »Paripám nyergelve, lábam az kengyelbe:
 Isten veled, atyám és szívem szerelme!«
 »Áldjon meg az isten, kedves fiam téged:
 De várd meg legalább a kenyérebédet.«

10.

Megfogadta Miklós, elkelt az ebéd is,
 Beszéltek, beszéltek, több volt hátra mégis;
 Jött azonban Toldi fegyveres szolgája,
 Hogy nem áll a Pirkó, a földet kapálja.
 »Paripám nyergelve, lábam az kengyelbe:
 Isten veled atyám, és szívem szerelme!«
 »Áldjon meg az isten, kedves fiam, téged:
 De várd meg legalább a déli ebédet.«

11.

Megvárta, megevék azt is együtt, délben,
 Jó-soká maradt még Toldi menő-félben;
 Benyitott azonban a fegyveres szolgálta:
 Nem kell-e a lovat bekötni az ólba?
 »Paripám nyergelve, lábam az kengyelbe:
 Megyek édes atyám és szívem szerelme!«
 »Hordozzon az isten, jó fiú, de már ma
 Ugyan hova mennél, ilyen éjtszakára?«

12.

»Este, vagy éjtszaka: tőle nem irtódzom;
 Hova, merre megyek? az is az én dolgom:
 De tovább sehogy sincs maradásom itten,
 Hogy eddig maradjak, bizony azt se' hittem.
 Isten hozzád, szívem édes szép szerelme!
 Addsza kicsiny kezed, borúlj az ölemre;
 Hadd szakasztok rózsát gyenge rózsafádról —
 Egy csókot az útra, piros két orcádról.«

13.

Elcsattant az a csók, nem is egyszer pedig,
 Mint a földieper csattan, mikor szedik;
 Rövid vége lett a hosszas bucsuzásnak:
 Nem is integettek messziről egymásnak.
 Jó Toldi lovára csakhamar felüle,
 Szeméből valamit lopva kitörülje;
 Sarkantyúzza lovát, szintúgy vérzik belé:
 »Co-fel, jó paripám, szülő-helyem felé.«

14.

De mostan valami ötlik az eszébe:
 Fogja s a szolgának pénzt ad a kezébe,
 Mondva neki: »fiam, elmehetsz dolgozdra:
 Nincs tovább szükségem a szolgálatodra.
 Hű és igaz voltál mindenkor én hozzám,
 Véték lenne ha azt meg nem jutalmaznám:
 Tied a ló, vidd el; vidd el a ruhát is:
 Ne ríj: ad az isten neked jobb gazdát is.«

15.

Ezt mondá a bajnok, de hogy miér' mondta,
 Azt a szolga előtt bölcsen eltitkolta:
 Félt, nehogy ez otthon másnak kibeszélje,
 Hogyan ejté megint ő magát veszélybe.
 Tudta, hogy az anyja megijedne szörnyen,
 Isten mentsen, hogy ez a fülébe menjen!
 Így talán csak későn hallja meg, vagy soha:
 Mert hozzá se járnak, ő se'jár sehova.

16.

Vele lakott másszor édes anyja Budán,
De haza sovárgott, haza ment azután,
Nehogy elpusztuljon gazdaság és hajlék,
Mihelyt György fiának halomása hallék.

Mert nem ada isten hosszu éltet annak,
Juttatá fogára erdei vadkannak;
Toldiné fogta fel árva kis leányát,
Fölnevelte szépen kedves unokáját.

17.

Hejl nem is álmodta a nemzetes asszony,
Hogy neki ez a nap olly örömet hozzon;
Ablakában ül, de onnan keveset lát,
Mindössze az udvart, meg az aprómarhát;
Mert úgy volt a jámbor ösi ház kiszabva,
És úgy látta jónak, aki helybenhagyta,
Hogy ne kandikáljon országba-világba,
Nézzen, mint igaz bölcs, csupán önmagába.

18.

Toldiné hát egyszer lódobogást hallott,
Szívébe azonnal gyors öröm nyilallott:
»Jaj! Miklós« — kiálta és futott elébe,
Nem lelé a rostély nyitját hevenyébe.

Szép Etelke pedig mihelyest meglátta
Hogy a kapu sarkán befordul a bátyja,
Szalad az udvarról, kengyelébe pattan,
Öleli, csókolja hogy szintolyat csattan.

19.

Most leszálla Toldi és hagyá Etelkét,
Hadd jártassa Pirkót, töltsé abban kedvét;
Megcsókolta anyját halvány szép homlokán;
Addig fel se ment a lépcső három fokán.

Mikor pedig fenn volt, lehajlék hozzája,
Mégfogá a kezét, reáforrt a szája,
Édes anyja szegény! kívül a ruháján,
Csókolta nagy fiát, verő szive táján.

20.

Akkor a szobába vezeté be karon. —
 Mondanom se' kell, hogy lett nagy lakodalom,
 Alig lelte helyét Miklósna az anyja, —
 Cselédnek is állott pince, kamra, konyha.

Bence, a vén Bence, volt a pincemester,
 Ki is tört belőle, hogy ő arra nagy szer:
 Ugy járt, ha borér' ment, hogy ne kelljen várni,
 S úgy hozott, hogy kétszer sose kelljen járni.

21.

De maga koránsem ivott azér' sokat,
 Forgatván fejében apai gondokat;
 Ivott ő, mint szokta, sziv vidámság végett,
 Vagy midőn kínálni kelle a vendéget.

Hanem mikor látta hogy nincs semmi hiány,
 Enni, avagy inni egy cseléd sem kíván:
 Intett a fiának, egy szálas legénynek
 S ketten a szobába Toldihoz menének.

22.

És így szóla Bence: »H'óta t'om az eszem,
 Kenyeremet én a Toldi háztól eszem;
 Rossz kis sütykő voltam, annyi, mint az öklöm,
 Hogy a toldi pusztán szántottunk hat ökrön.

Én ökröt vezettem, — éd's apám az ekét
 Tartotta!.. de minek ez a hosszas beszéd?
 Hej! micsoda búza lett abban a földben:
 Eddig ért, uram, ni! másik esztendőben.

23.

»Még akkor boldogult apám uram is élt,
 Csakugyan Bencének hítták ő kegyelmét,
 Én is, hogy fiam lett, — látom a bolondok
 Cifra néven kapnak: Bence legyen, mondok.

Nagy fiú: ehol van! Jöszte, szógám, elébb:
 Szégyellős e' kicsit, mint fiatal cseléd.
 Hej! vitéz nagy uram, jut-e még eszébe
 Mikor együtt mentünk a király elébe?

24.

»Jóval ifjabb volt még kelmed a fiamnál,
 Hanem szálasabb is, izmosabb is annál:
 Hányszor elbeszéltük azelőtt: no, ebből
 (Kelmedet értettük) ember lesz, ha meg-nől.
 Biztattam is: menjen katonának, vagy mi,
 De az édes anyját nem akarta hagyni;
 Pedig lám ni! milyen ember vált belőle;
 Kit nem egyszer kétszer mondtam én előre.

25.

Ezt a rossz fiút is nem t'om én mi lelte,
 Katonának vágyik, vagy mi az eblelke!
 Azt izéli mindig: nem leszek én paraszt,
 Nem én, apám uram, elszököm ha maraszt.
 Itt van, nagy jó uram, azér' hoztam elő,
 Legyen kelmed hozzá igaz gondviselő,
 Apja helyen apja, vezető vezére:
 Isten is megáldja kegyelmedet érte!»

26.

Nevetett Miklós az együgyü beszéden,
 Forgatá egyszersmind a dolgot eszében:
 Elvigye-e Bencét, vagy itthon marassza?
 Melyikben lesz annak idővel is haszna?
 Ételke azonban, egy asztali késsel,
 Lovaggá ütötte, három kis ütéssel
 S kitörvén a kedve hangos hahotába,
 Bevonszolta Bencét az oldalszobába.

27.

Ott egy régi szekrény poros zege-zugát,
 Felhányta s kiszede holmi ócska ruhát,
 Amelyeket Toldi már annak előtte
 Régen elhajított, mivelhogy kinötte.
 Ételka azokból egynehány darabot
 Egész öltöbelit összeválogatott
 S od'adá Bencének ingyen, ajándékba,
 Hogy tanuljon belé, vegye is fel még ma.

28.

Ezalatt elmondá Toldi az anyjának,
 Hogy jutott kezéhez a szép úri lyánynak.
 Mutatá a gyűrűt, melyet hozza jegybe,
 Háború végével, kelnek, úgymond, egybe.

»Addig, édes anyám, — addig az országból —
 Messze kell távoznom, király parancsából.«
 Nem hazudott ebben, némelyek úgy vélik,
 De hazudság a szót eltakarni félig.

29.

Sirt, nevetett anyja, mikor ezt meghallá,
 Szíve ez örömet nem várta, sokallá;
 Elpirult, tüzes lett halvány arculatja,
 Elpirítá benső titkos gondolatja:

Előtte fia még mind' a régi gyermek,
 Oly furcsán esett most képzelní embernek,
 Házasult embernek . . . képzelní továbbat
 Göndör hajú, fúrge, játszi unokákat.

30.

Hányszor mondatá el, kérdezé ki ujra?
 Nem maradt szó nélkül egy legkisebb ujja:
 Karcsu-e, magas-e, barna-e, vagy szőke?
 Fehér-e, piros-e, vagy milyen a képe?

Haja, szemöldöke, szeme, szempillája?
 Ajaki, beszéde, lépte, ruhája? . . .
 Felelni sem győzne Miklós annyit neki,
 Ha oly jól nem esnék, mikor emlegeti.

31.

S jaj lett volna szegény Piroskának dolga
 Ha, míg emlegették, folyvást csuklott volna! —
 Most azonban félbehagyták a beszédet,
 Mert az ifju Bence a szobába lépett.

Kard veri a combját, a nyakába' mente,
 Ki van csipve rúttul, mint bármely levante,
 Megáll egyenesen, mint egy mutatófa
 S rövid habozással imígy kezd a szóba:

32.

»Vitézlő nagy uram, szépen megkövetem:
Egy páncélos bajnok, úgy látom, idegen,
Künn az ajtó előtt kegyelmedet várja,
Hogy vele megvíjon életre halálra.«

Toldinak se kell több: »hogyan a patvarba!
Felugrik sebesen, szalad a pitvarba,
Hát csakugyan ott áll a sisakos vitéz,
Kivül a tornácon, vele megvíni kész.

33.

Toldi a fegyverről nyomba megismerte, —
Látja, hogy az nem más, mint húga Etelke,
Iszonyú láncsáját balkezében tartja,
Míg a jobb kezében villog széles kardja.

De Miklós a szemét összerántja vadúl,
Felgyúri az ingét, karja kiszabadúl,
Rohan pusztá kézzel: megszalad az ellen,
Hármat lép, elesik a nehéz fegyverben.

34.

»Ugy kell! eben esett, köszülötte lyánya!
Kiált és odafut Toldiné, mert szánja,
Fölemelte szépen, tizszer is megkérde,
Nem fáj-e valahol, könyöke, vagy térde?

Semmi baj! de van ám tréfaszó, nevetség,
Van mivel egymás közt eltöltni az estét;
Azt is látja Toldi, hogy bizony nem furkó
A fiatal Bence, sőt ugyan nagy lurkó.

35.

Igy az egész éjet, viradat feléig,
Nyájasan ők együtt hamar elbeszélük,
Édes övéi közt enyhül Toldi gondja,
Majd, a rövid álm Piroskához vonja.

De a harcok gondja korán költi másnap
Búcsút vesz, neki megy a nagy útazásnak,
Amerre vezérli jó vagy bal szerencse: —
Utána lovagol füttyörészve Bence. —

NEGYEDIK ÉNEK.

*»Vagyon Lajos király oly nagy készülétkben,
Sok erős vitézek vagynak seregében.«*

Illosvai.

1.

Nagy Lajos azonban éjeket, napokat
Búbánatban tölte kedves öccse miatt,
Akit megölének valamely gonoszok,
Nápoly országában lakozó olaszok.

Mert az ifju Endre ott növekedett fel,
Nevelé a király szives szeretettel,
Róbert, az ősz király; minthogy unokáját
Neki szánta nőül, s vele koronáját.

2.

Ezt az öreg Róbert meg is hagyta írva,
Nem sokkal azután leszállott a sirba,
Endre pedig felnőtt, a leányt elvette,
De a szép Johanna férjét nem szerette.

Csakhamar az ágyát ő másokkal osztá,
A koronától is jó urát megfosztá,
Tört hánytak elébe, vadászni kicsalták,
Egy mulató házban éjjel meggyilkolták.

3.

Ki miatt az udvar, királyné udvara,
Fényes Visegrádon gyászba merült vala,
Ott lakván az özvegy, Károly nagy királyé,
Lajos édes anyja, Erzsébet királyné.

Visegrád, Visegrád! hol van régi fényed?⁵
Magas fellegrád, parti építményed?
Dunapart hosszában kerti ékességed?
Mérföldekre nyuló, párduszlakta nyéked?

4.

Ott, hol négy királynak azon idő tájba'
 Megfért volna minden udvari pompája
 Meg sem töltve annak negyedfél száz termét, —
 Most a róka bujkál, ássa kicsiny vermét.
 Nem nyilik kevélyen a Dunára kapu,
 Belül is a zöld tért gaz veré fel s lapu,
 Oda van a lépcsők márvány büszkesége,
 Nyolc egész ölnyire terjedt szélessége.

5.

S a négyszegü udvar eme lépcsők felett
 Negyven láb magasan — hej! az is odalett!
 Nem dicsekszik földje márvány kirakással,
 Nincs beárnyékozva illatozó hárssal.
 Nem is veszi körül nagy paloták szárnya
 Száz meg száz ablakkal a kies Dunára;
 Maga a koronát őrző hegyi fészek,
 Az is összeomlott, ledönték a vészek.

6.

De mi haszna borong rajta képzeletem:
 Sirató dalommal fel nem építhetem! . . .
 Noshát a királyné visegrádi háza
 Endre herceg miatt öltözék mély gyászba.
 Ottan a csillámló fejedelmi pompa
 Büszke ábrázatját feketébe vonta;
 S a bú, mintha ülné királyi ünnepét
 Felvette magára legszebb öltözetét.

7.

Meghallván a gyász hirt, seregesen gyűltek,⁶
 Királyné asszonyhoz tisztos úri hölgyek,
 Hajadon és özvegy és akinek férje
 Főfő rangot visel: fiatalja, vénje.
 Jártak hosszú sorral a nagy palotákban,
 Vetélkedve mintegy szomorú pompában,
 És megoszták versent a királyné jajját,
 Hangosabbá tévén szózatot fájdalmát.

8.

Számtalan sok gyertya, mint egy-egy szövétnek,
Hófehér viaszból — éjjel-nappal égtek;
És a nagy harangok, viradattul estig,
A tornyok falait szinte megrepesztik.

Vége hossza nincsen a gyászos menetnek,
Mindennap, azt vélnéd, egy királyt temetnek,
Mondaték minden nap búsan zengő mise, —
Annyi drága pompát nem látott senki se.

9.

Maga a királyné talpig gyász ruhába
Minden nap misére ment a kápolnába,
Mely a paloták közt állott legközeiben,
Remek építéssel, a várhegy tövében.

Koldusok, szegények, feltartott süveggel
Gyülekeztek oda minden áldott reggel,
A királyné pedig alamizsnát oszta,
Utána a sok pénzt három leány hozta.

10.

Másszor sem sajnállott ugyan ő felsége
Adakozni bőven isten dicsőségre,
De most adományit kétszerezve adja,
Hogy istennél inkább légyen foganatja.

Klastrom emelkedik, fényes templom épül,
Ne kiméljék, úgymond, telik az övéből,
Jut belőle minden papnak és barátinak,
Az isten szolgálai szükségét nem látják.

11.

Lajos király pedig — minden szombat-este,
Özvegy édes anyját hiven megkereste,
Egész héten ország baját végzé Budán,
Ha ő el nem végzi, ki lásson az után!

De ha Visegrádba este megérkezett,
Megcsókolta szépen az anyai kezét,
Fekete ruhája bánatát ingerlé,
Könye hullt a gyűrűk gyémánt köve mellé.

12.

Monda neki egyszer édes anyja: »Oh jaj!
 Mit ér nekem a köny, mit nekem a sóhaj?
 Minden nap, minden nap el-elmúlik egy nap:
 És mi ott vagyunk ma, ahol voltunk tennap.
 Keményítsd meg, fiam, ellágyult szivedet,
 Vátsd be férfi módra első ígéreted!
 Tudom hogy hiába. De vért kíván a vér:
 S ezreké sem elég az én egy fiamér!«

13.

Igy önté az olajt a király tüzére,
 Nehogy azt a sok köny meglohassza végre,
 Mert szelid s jámbor volt benne a természet,
 Nyári vész haragja: támadt, elenyészett.
 Hanem most az egyszer nehezen felejte,
 Egy az, mivel öccsét szívéből szerette,
 Más az, hogy lakolni érdemes a bűnnek,
 Harmadszor, kívánja bajnoki becsület.⁷

14.

Ezért a magyarok hatalmas királya
 Elhatározá, hogy boszúját megállja,
 Országából összerendelé a főket,
 Budára, gyűlésbe parancsolta őket.
 Kik is szép nagy számmal ottan megjelentek
 Papi és világi méltóságos rendek;
 Telegdi az érsek, Kont Miklós, a nádor,
 Laczfi vajda, Szécsi, Druget, Bánfi, Bátor.

15.

Ezek és még többen mikor összegyűltek,
 A nádor, az érsek elsőbb helyre ültek,
 Ugy a többi, sorban a zöld asztal mellett,
 Csakhogy gyász fedé most a zöld posztó helyett.
 A királyi szék is, mintha bánatjába'
 Öltözködött volna fekete ruhába;
 Sűrű fátyol lepi kéklő boltozatját,
 Gyémánt csillagait, fényes arany napját.

16.

Végre jött a király; vele édes anyja,
 Báuatos ruháját, mint egy felhőt, vonja,
 Egyenes, mint a nád, magas a termete,
 Nagy pénzt érne rajta gyászos öltözeté;
 Mert mikép a felhőn a nap szűrt világa,
 Átcsillog a gyászon minden, ami drága:
 Gyűrűi, keresztje, kősöntyűi, lánca,
 Gyémántja, aranya, rubintja, zománca.

17.

Egyszerre felálltak a nagy úri rendek,
 A király s királyné pedig oda mentek
 Hol magas ülőhely volt számokra készen,
 Feketébe vonva, lám mondom, egészen.
 Lajos a levelet hozatá most elő,
 Melyet irtak neki szegény öccse felől,
 Olasz herceg irta, névszerint Durazzó⁸
 Felolvasta egy úr: így volt benne a szó:

18.

»Szomorú bal hírnek fekete hollója,
 Endre halálának vagyok hírmondója;
 Megesett, megesett, megvan az áldozat,
 Él az isten! ő lát, lásson is igazat.
 Kimenénk vadászni, bár ne mentünk volna!
 Aversza városa bár elsúlyedt volna!
 Ott lakozánk este, víg vadásztorban,
 Kívül a városon, egy nagy kolostorban.

19.

»Fordulván az idő, fordult öreg éjre,
 Johanna királynét karon fogta férje,
 Ketten egy szobába nyugalomra mentek,
 Hanem a gonoszok, oh jaj! nem pihentek.
 Zörgetik az ajtót, felverik álmából,
 Felretten, kimegyen, először elámul,
 Aztán védi magát, védené, de hogyan?
 Ő egy s fegyvertelen, azok pedig sokan!

20.

»Johanna királyné nem ébred a zajra,
Sikoltoz egy asszony, de ő azt sem hallja,
Endre is zörgeti már az ajtót régen;
»Gyilkosok — eressz be, édes feleségem!«
Nem ereszti biz' a, nem bocsátja biz' a,
Amely úton kijött, nem meheti vissza,
Erőt vesznek rajta, zsinórral megfojtják
S egy ablakon átal a kertbe ledobják.

21.

»Igy esett, megesett, megvan az áldozat,
Hanem él az isten! ő lásson igazat;
Te pedig most, uram, felséges nagy király,
Itt e földön ítélj: boszúlj, büntess, bírálj.
Győzelem lesz utad: városok és várak,
Fő és köz rendűek tiszta szívvel várnak;
Én már büntetem a kis gonosztevőket:»
Jövel uram király, lakoltasd a főket.«

22.

Most az urak szívét elfogá az iszony,
Nem is vitatkoztak rajta soká bizony,
Nem mondom, sokáig, kevés ideig sem,
Nem tanácskoznak bizony semmeddig sem.
Sőt inkább felálltak összes egyetemben;
»Háború! háború!« hangzik a teremben;
Tudta ezt a király, hogy e lesz belőle,
De jobb volt tanácsot kérdeni előre.

23.

Tudta, hogy az ország, élni-halni készen,
Mind feláll érte, összesen, egészen:
Még se támaszkodott egyedül csak erre,
Nem is kényszeríte senkit menetelre.
Volt már neki ott künn szép számú kis hada,
Melyet más országban jó pénzért fogada
Vitéz Miklós mester, kit előre küldött,
S Jakabfalvi János, a veszprémi püspök.

24.

Hogy aztán eloszlék a budai gyűlés,
 Titkon is, nyilván is, folyt a nagy készfűlés;
 A király egy haddal megindítá Kontot,
 Indulásakor annak ily szavakat mondott:
 »Valahol utaztok, valahol átkeltek,
 Meg ne tudjam én, hogy bántsatok egy lelket,
 Vagy sarcot tegyetek, vagy ragadozzatok!
 Koronámra, mondom, szennyet ne hozzatok!¹⁰

25.

A másik had is gyűlt Rákos mezejére;
 Laczfi Apor István annak a vezére,
 Vele a két fia, három öccse, mert még
 A tatár Moldvából nem bocsátja Endrét.
 Ide csatlakozott a két harcos Bebek,
 Draskovics, Andrásai, Druget és egyebek,
 Ide jó Giléti öccsével Jánossal,
 A János fiát is hozván Domokossal.

26.

Aztán Szécsi Miklós, a felső-lindvai,
 Szudár, Bánfi, Német, a két Kanizsai,
 Szécsenyi Miklós a nógrádi főispán,
 Bátori, Pohárnok és Butkai István.
 De ki győzné sorra megnevezni őket,
 Nem mondom, egyenkint, de csupán a főket?
 Mindenik a maga zászlóalját hozza,
 Ezrével, vagy amint fel van rájuk osztva.

27.

Ti is feljövétek, barna kunok, jászok,
 Szemes, ügyes, virgonc, nyilvető ijászok,
 Vagy nehéz ostromban faltörő bakosok,¹¹
 Midőn öklelőznek a várdöntő kosok.
 Lajos e hadakkal előbb tábort járat,
 Követi a szemlét isteni szolgálat,
 Ősz Telegdi érsek fenszóval megáldá,
 Ugy népét a király előre bocsátá.

28.

Maga pedig Lajos gondját a hazának
Letevé kezébe az édes anyjának,¹²
Mert okos személy volt, nem is volt, asszonyban,
Hozzáfogható más, egész Magyarhonban.
Mellé pedig adta, mint férfi tanácsot,
A megélemedett Telegdi Csanádot,¹³
Igy, e roppant házat elrendelve bölcsen,
Maga is a gazda indult sietősen.

ÖTÖDIK ÉNEK.

»Vala okossága az tisztas asszonynak.«
Illosvai.

1.

Toldiné pedig űlt egy szombati napon
Este a ház előtt, a kiűlő padon;
Akkor jött dologból Bence a vén szolga,
És leereszkeűék valami tuskóra.

Tiszta, mint a pohár, volt az udvartájék,
Hűvössé locsolva az esteli árnyék,
Lanyha szellő repked, bársonyos az égbolt,
Vére-vett arcával várt az éjre a hold.

2.

Fű, fa, madár csendes : csak egy rigóének. . .
Csak erős, mély hangja hallik Ételkének
Lent, az udvar lábján, ahol épen fejet,
Szűri habkezével a felhabzó tejet.

Jóllakott tehenek fanyalognak mélán,
Zöldszinű, virágos, illatos új szénán,
Míg a sárga borjuk, telhetetlen kéjjel,
Farkat billegetve, dőzsölnek a téjjel.

3.

Toldiné asszonyság tünődék azonban
Anyai örömben és anyai gondban,
Meglátszott a képén hogy mikor, mit érez;
Utoljára így szólt az öreg Bencéhez :

»Elmegyek én magam, bizony el én oda:
Megtudom, meglátom, kicsoda? micsoda?
Kitől hozta Miklós azt a gyűrűt jegyűl?
Kit ad a jó isten vénségemre menyűl?«

4.

Nagyon helybehagyta Bence a szándékot,
Hogy legyen, mint legyen: el is végezek ott;
Másnap a hajnal még alighogy zsendűle,
Mikor Toldiné már a szekéren üle.

Ételke pedig az öreg Bence jobbján
Hajtá a lovakat az első saroglyán;
Váltig restelé a vén cseléd a dolgot:
Égész úton pörölt, veszekedett s morgott.

5.

Estefelé volt már hogy Keszibe értek,
Mint idegen utas, hálásra betértek;
Ott leszálla Bence s ápolgató kézzel
Lovai üstökét megrántotta kétszer;

Toldiné pedig ment befelé, a házba,
Jobbra is, balra is szemesen vigyázva:
Milyen a háztájék? a pitvar? a konyha?
Mindezekben ismert csinos gazdasszonyra.

6.

Azután benyitott egy üres szobába,
Onnan a másikba, oda is hiába;
Körülnéze bennök és egy pillanattal
Szemébe tűnt minden: szék, ágy, tükör, asztal.

Visszatérve, leplét felhajtá az ágynak,
Tisztának találta mindeniket s lágynak,
Azután kifordult, s végig az udvaron
Gyönyörűség! mennyi volt az apró barom.

7.

Így, sehol nem látván egy emberi lelket,
Szemügyre veheté az egész nagy telket,
Mignem, ráakadván a gyümölcsös kertre,
Annak fái között Piroskát meglelte.

Cicázott Piroska a leány cseléddel,
Mit az idegentől tudom is hogy szégyell,
Abbahagyta mingyárt, az orcája égett;
Azonban jó szívvél látta a vendéget.

8.

Felvezette őket az első terembe,
Váltig szabadkozott, hogy nincs semmi rendbe'
(Toldiné is váltig mondta, hogy nincsen mit) —
Letörle a székről a sok tiszta semmit.

Csakhamar beszédbe izeledtek hárman,
Előbb tartózkodva, hanem aztán bátran,
Mert kis gyermek a szó ismeretlen körbe':
Előbb búvik, aztán maga fut az ölbe.

9.

Elmondá Piroska, hogy az atyját várja,
Ha nem jött ebédre, megjő vacsorára;
Ugy is lett, haza jött, de komor volt nagyon,
Hanem mingyár' vidult, hogy vendége nagyon.
S míg a jó öregek beszédbe merültek,
Etelke, Piroska, a konyhába tíntek;
Összebarátkoztak a legelső szóra,
Míntha együtt nőttek, nevedtek volna.

10.

Nem is állott a szó Toldi Etelkében,
Csakhamar a szája kioldott ekképpen:
»Hej, te Piroskal. . . de nem mondom, mert titok,
Hej, ha te úgy tudnád, azt amit én tudok!
Nem vagyunk mi útas, igazán megvallva,
Nagyanyám-asszony a Toldi Miklós anyja;
De egy léleknek se szabad ám tudni azt;
Soha rád se nézek, hahogy rajtam kiadsz.«

11.

Megijedt Piroska, meg is örült ezen;
Hátha majd valamit nem inyére teszen!
De más részben örül, a napot is áldja
Hogy a Toldi Miklós édes anyját látja.
Legottan a két lány egymást megölelte,
Piroska Etelkét, Piroskát Etelke;
Van beszéd, de mennyi! tudom hogy akárhol
Bujdosik most Toldi, a jobb füle lángol.

12.

Benn pedig a gazda, együtt a vendéggel,
 Cserélgetik a szót, öreges beszéddel;
 Toldiné azt kérdi, idegen módjára:
 Van-e több cselédje, vagy csak ez a lyánya?
 »Dehogy van! dehogy van!« sopánkodva felel,
 »De százzal se volna több bajom, mint evel;
 Most is oda voltam, most is abba' jártam,
 Atyafi gyűlésen, a rozgonyi várban.«

13.

Igy felelt boszúsan és lepanaszolta
 Mi legyen a bajnak egész léte-volta,
 Hogy adott a király igazság-levelet,
 Miszerint vagyona Piroskáé lehet;
 Hanem a rokonság feltámadt ellene,
 Hogy nem ér az semmit, a király levele,
 Nem is úgy ütött ki, mint a levél tartja,
 Mind azt feleseli, mind azt hánytorgatja.

14.

Egyik része, ugymond, fenyegeti perrel,
 Szeretne vagyonhoz jutni könnyü szerrel,
 Meghal ő, azt mondják, nem él örökkétig,
 Akkor a jószágot szerteszélyvel tépik:
 Más rész avval gyötri, tőle azt kívánja:
 Rozgonyi nevűhöz menjen a leánya,
 Tyúkkal és kaláccsal üldözik untalan:
 »Nocsak, öcsém uram! nocsak, bátyám uram!«

15.

Többen kérik a lyányt, de ő megmutatja
 Hogy hiába kérik, mert azér' sem adja;
 Pedig utána járt és bizony a levél
 — Törvénytudók mondják — bizony nem sokat ér.
 »De fölmegyek én még, ha az isten éltet,
 Kérek a királytól erősebb pecsétet,
 És olyan levelet, aki hogy megálljon;
 Tudom meg is adja felséges királyom.«

16.

Igy végezte szavát; hanem Toldi felől
 Egy ígét se szóla, nem is hozta elő:
 Mert ami világos, nem öröm az néki,
 S ami titkon esett, minek kürtölné ki?
 E közben Piroska felhozá a tálat,
 Melléült a gazda s a két asszonyállat,
 De Piroska nem ült jegybe és gyűrűbe:
 Micsoda gazdasszony, aki enni ül be!

17.

Toldiné meg a lyányt tartja mindig szemmel,
 Nem avál a nyájas édes-anyaszemmel,
 Hanem mostohával, amilyennel soha
 Nem nézhetne irigy napa vagy mostoha.
 De hiába nézte, de hiába leste,
 A csomót a kákán hiába kereste,
 Nem talált hibára, síma volt a káka:
 Rozgonyi Piroska leányok virága!

18.

Hogy aztán ideje volt a lefekvésnek,
 S unni kezdé magát világa a mécsnek:
 Toldiné asszonyság jó éjtszakát monda,
 Etelke is mingyár' követé őt nyomba.
 Rczgonyi meg, amint azok elpihentek,
 Találgatja szörnyen: vajjon kik lehetnek?
 Hallá ezt Piroska, de nem szólott reá,
 Mintha ő sem tudná, vagy nem is hallaná.

19.

Toldiné azonban Piroskát az ágyba'
 Befoglalta buzgó szép imádságába,
 Mingyárt fia mellé, akiről Etelke
 Rosszat újságotni, jó hogy elfelejte.
 Alugyál jó asszony, álmodjál ma szépet:
 Nem hoz-é, ki tudja, bút a holnap néked?
 Hej! mert aki fiát szülte a világnak,
 Búbánatot szüle az asszony magának.

20.

Szép is volt az álma, mert aranyos kedvvel,
 Mosolyogva így szólt Rozgonyihoz reggel:
 »Soha se törődjék nászuram oly nagyon,
 Kire száll a birtok, kié lesz a vagyon.

Ha elveszi a lyányt, tudom el is tartja,
 De meg, jó az isten, majd csak kimutatja — «
 Megüté ez a szó fülét a gazdának,
 Hogy mi okból mondja őtet nászurának.

21.

Így, nem sok beszéddel, összeismerkedtek,
 Egymás arcát nézve, öröm rózsát szedtek;
 Majd a szó is, egyik a másikat, hozta,
 Szegény Toldinének fájdalmát okozta.

Csudálkozott szörnyen, alig hitte Pál ur
 Hogy semmit se hallott a Miklós bajáru!
 Elejét utóját hosszan elregélte,
 Hanem Toldiné azt nem hallgatta végre.

22.

Első mozdulattal a szívéhez kapott,
 Másik mozdulattal nyitá az ablakot:
 »Fogj be, öreg, fogj be!« — és a jámbor gazda, —
 Nem volt annyi lelke, hogy tovább marassza. —

Mért vonúl magányba a mélységes bánat?
 Mért búvik sötétre a vérig vert állat?
 Mért a haldokló vad, sűrű rengetegbe?
 Természet törvénye vagyon mindezekbe'.

HATODIK ÉNEK.

**Több dolgai között jó Tholdi Miklósnak,
Még ifjú voltáról ily éneket írának.**

Illosvai-

1.

Megsohajtá Bence Nagyfalú határát,
Köszönté süveggel a kopasz határfát,
Akkor immel-ámmal a világba nézve
Követé gazdáját halkán füttyörészve.

Toldi pedig — hagyván Pirkóra az útát —
Összeillegette a jövőt és multat;
Mit tehetne, vajjon, addig is vitézül
Míg az olasz ellen a király felkészül.

2.

Most a lova száját megrántá egy helyen,
Hogy ne hajsza tartson, hanem csára menjen;
Addig kísérgette azt az útát, csára,
Hogy elért Erdélybe, kulcsos Kolozsvárra.

Ottan megcserélte a rajtavalóját:
Páncélját, paizsát, sisakját, forgóját,
Hogy, mikor meglátta, Bence is bámulta,
Ugy mosolyodék rá egy kis idő múlva.

3.

Onnan pedig indult messzi Moldovába,
Híres Laczfi Endre székely táborába;
Megpróbálta kardját a tatárok ellen,
Mivelhogy régóta hever a hüvelyben.

Ekkor esett az, hogy a tatárok kánját
Elfogá, kihúzta, szélyyelverte nyáját,
Mint mikor a juhász botját közre dobja:
Szélyyel ugrik a nyáj: s a nagy kost kifogja.

4.

Elevenen vitte Laczfihoz a kámot,
 S elbucsúzó Toldi, miután beszámolt:
 Megsugá négyszem közt, hogy ki volna, s kérte
 Szóljon egyet-kettőt a királynál érte.

Laczfi ezt örömmel fogadta, hogy meglesz,
 Toldi pedig indult szomszéd lengyelekhez:
 Hanem a góbék közt foly különös beszéd,
 Mert nem ismerék fel Toldi bajnok kezét.

5.

Azt esküsi lófő, azt esküsi gyalog:
 Csuda történt, ámbár szemmel látott dolog:
 Néhai Szent László nagy király vezette
 Őket a pogányság ellen ütközetre.

Mert, amikor, egymond, épen tűzbe mentek,
 Hogy? hogy nem? előttök egy vitéz jelent meg,
 Fegyverkezve talpig vérttel és páncéllal,
 Sima csiszolt vassal, csillogó acéllal.

6.

Roppant nagy ló tombolt (tódítják) alatta,
 Maga is egy fejjel őket meghaladta;
 Pallos a kezében s nagyfejű buzogány,
 Minek a szelétől csak úgy dúlt a pogány.

Sőt nem egy a hitét arra is ajánlja,
 Hogy fején tündöklött arany koronája,
 Feje fölött pedig, fényes kerektségben,
 Koronás asszony űlt a levegő égben.

7.

Voltak ugyan, akik ezt kétségbe vonták,
 Hanem azt mindnyájan bizonyosnak mondák
 Hogy maga Szent László király a levante
 S hogy Szűz-Mária volt az asszony felette.¹⁴

Akárhogy', akár mint: a győzelem övék;
 Celnai jó borral isszák is a levét,
 Amit örömeiben Laczfi Endre oszta,
 Erdélyből, magával, sok tömlőben hozta.

8.

Mi pedig siessünk Toldi Miklós után
 Bujdosó, vándorló, viszontagos után;
 Sok esett őrajta, sok jeles történet
 Ami fölött most csak elsuhan az ének:
 Elsuhan, átsuhan, mint a fecske szárnya
 Mely a tavat éri, belé még sem mártja,
 Vagy mint szökdelése víz felett a kőnek,
 Mellyel a gyerkőcök a folyamon *szőnek*.

9.

Tudta ő, hogy Kázmér, lengyelek királya,
 Egy testvér Lajosnak az édes anyjával;
 Tudva, e szerént hogy azok ketten egyek,
 Gondolá magában: »Oda bizvást megyek.
 Mint magyar vitézzel, jól fog banni velem,
 Itt ez a kard: e lesz ajánló levelem;
 Tán szolgálhatok is némi részben neki,
 Tán Lajosnál értem magát közbeveti.«

10.

Ilyes gondolattal odaért, hol vissza,
 Napkeletre önti habjait a Nyisztra;
 Komp vinné az útát keresztül a vízen,
 Most ki vala kötve, de a tulsó részen.
 Toldi a révésznek mindegyre kiáltott,
 Karjával is inte, bár senkit se' látott,
 Beléúna végre s abba hagyta osztán
 Integetni, mint a szélmalom a pusztán.

11.

Pirkó paripáját folyamának biztatja,
 Bence is ért arról, utána usztatja,
 Így a parthoz jutnak, mely azonban sziget,
 Néhol bokros erdő, néhol tisztás liget.
 De ki látott ilyet! mindenik fa bitó:
 Hozzákötve egy-egy isten adta zsidó;
 Szájokat feszíti száraz, fojtós moha,
 Alig fedi őket az egy testiruha.

12.

Kapott ez alkalmon a vitézlő Bence,
 Jól kifent kardjával egy husángot metsze,
 Kezdé a legelsőt ugyancsak páholni,
 De felháborodván, így riad rá Toldi:

»Mennydörgöm adtát is! — vered, akit vernek?»
 Szepegett a szóra Bence, mint a gyermek;
 Parancsolta Miklós, hogy rögtön eloldja;
 Így panaszlá a bajt Ábrahám utódja:

13.

»Költözünk, bujdosunk szép Magyarországból,
 Számkivetve onnan, király parancsából.
 Amiért ősei hitét nem hagyá el:
 Költözik, bujdosik a szegény Izráel.¹⁵

Hogy e komphoz értünk — nem tudván előre —
 Dovec az óriás ennek vámszedője —
 Amit életünkben összesugorgattunk —
 Oh ég! — mint az ujjam — meztelen maradtunk.»

14.

»Olld meg társaidat!» a levante szóla,
 S elfordulván, többé nem méltatta szóra,
 Hanem fölkereste Dovecet, a zshiványt:
 Íszonyú multság, amit épen csinált.

Egy-egy fiatal csert a földig lehajta,
 S midőn feleereszti, már zsidó függ rajta;
 Visszapattan a cser, az elégen túl is,
 Kolompol a terhe innen is, meg túl is.

15.

Észrevévén Toldit a bokron keresztül,
 Egy fiatal gyertyánt fölszakít tövestül,
 És úgy várja készen, mint valamely bottal,
 Űtni húzakodó feszes állapottal.

De Miklós zúdíjtja zuboľynyi buzgányát:
 Eltalálta, épen a vakszeme táját,
 Vak is lett azonnal, siket is lett tőle,
 Tompa ökröndéssel lezuhant a földre.

16.

Megpihene mostan, a cselédjét várva;
 Hát íme közelget éktelen nagy lárma:
 Hallik Bence hangja: »Egy-egy arany! zsidók:
 Amiért megmenténk, fizessetek adót!«

Másfelől perpatvar, csúnya veszekedés:
 »Nem volt semmi alku — nem volt semmi kötés!
 Toldi haragszik is, nevet is: »goromba!
 Hogy mersz elegyedni te az én dolgomba?«

17.

Igy dorgálta Bencét; s így ez abban elmult; —
 É kis tréfa után Toldi tovább indult,
 De nem a királyhoz, Krakó városába:
 Üres kézzel nem megy, gondolá magába.

Hanem viszen neki, szép szavai mellett,
 Fényes ajándékot, fényes győzedelmet;
 Alkalom volt erre: sok garázda *litván*
 A lengyel hadakat mindennap szorítván.

18.

Eszébe jutott a régi háborúság;
 A *lembergi vásár* csak tennapi újság:¹⁶
 Miszerint a litván rablók feje, Olgárt,
 Felgyújtá a várost, leölé a polgárt.

Kapzsi nép a vásárt hogyan verte széllyel,
 Drága selyem-bársonyt mértek kopjanyéllal;
 Nem árult az adó, és a vevő nem vett:
 Mégis elkölt minden, pénze mégis elment.

19.

É tudva, magát ő lengyelekhez adta;
 Érejét karjának úgy is kimutatta
 Hogy *Lubárt és Kejstut*, megszaladva rútul,
 Minden kedvők elment újabb háborútul.

Így, a harc mezején töltve néhány hetet,
 Toldi a sereggel Krakóba sietett;
 Fényes diadallal vezetéek Krakóba,
 Hol immár elébb is forgott neve szóba.

20.

Tudniüllik *Eszter* a szép zsidó leány¹⁷
 Hallotta Dovocról: mit mivelt a zsvány;
 Hallotta: ki, mikor? hogyan tanítá meg,
 Hite sorsosait hogy szabadítá meg.
 Eszter a királynál benn vala... még' nagy benn!
 Orca nélkül való fejedelmi kegyben;
 Nem csuda tehát, hogy Toldinak a híre,
 Jó szállást csinálni, előbb odaére.

21.

Nosza hát, nagy torral a győzelmet üllik,
 Ami tivornyának is bizony beillik;
 Első hely közöttük a zsidó leányé:
 Szebb ruhában ül ott, mint Sába királyné.
 Az urak ellenben isznak kegyetlenül,
 Az a nyertes, aki asztal alá kerül;
 Olyan mesterség ez, hogy könnyű az utja:
 Aki nem tanulta, az még jobban tudja.

22.

Eszter pedig, ámbár szeme Toldin jára,
 Felügyelt a király arany poharára:
 Piros galamb-ajka sűrűn megcsippenti:
 Akkor ivás nélkül meg nem állja senki;
 Legalább a király úgy van azzal mindég.
 De poharazásban legelső a vendég:
 Maga is a király nézi gyönyörködve,
 Szivesen beszélget vele időközbe'.

23.

Kérdez tőle holmit; sokszor emlegeti,
 Hogy Lajost, az öccsét, mily igen szereti;
 Országát is, ugymond, végre neki adja,
 Feltette magában: mert hát kire hagyja!
 Többet is beszélne, kérdene Tolditól:
 De nyelve az eszét már nem éri utól,
 Megakadt egy szóban, a kellőközépen;
 Nehéz lett, elalutt a nagy bársony széken.

24.

Igy vége szakadván tusnak, boritalnak,
 Tehetsége szerint kiki hazaballag;
 Toldi is hazament, lefekünni, oda,
 Ahol készen várta egy szép vendégszoba.

Esze, lába, helyén; a nyelve is fordul,
 Hanem az orcája tüzel, a sok bortul,
 Zúgó füleiben vad muzsika dörmög,
 Szeme előtt pedig... hej! a bor nagy ördög.

25.

Szeme előtt, mondom, a zsidólyány képe.
 Ifjuság: bolondság! mi nem jut eszébe!
 Eszébe jut minden, annyi minden régi —
 Mikor a kőből is olaj cseppent néki.

Hol ezen jár esze, hol a zsidólányon;
 Nem bír elaludni, hánykódik az ágyon,
 Mikor egy vén asszony a szobába lépve,
 Bár csak ketten vannak, suttog a fülébe.

26.

Sugva beszél hozzá, mert a nagy-felszónak
 Több orcája van ám, mint a susogónak:
 Attól is, ki hallja, attól is, ki mondja,
 Szégyenli az magát, hangosan kimondva.

Toldi a szégyenre — gondol is ő erre!
 Követi az asszonyt egy bizonyos helyre,
 Végig a tornácon, keresztül a házon;
 Szőnyeges, aranyos tizenegy szobákon.

27.

Tizenkettedikhez érve most a banya,
 Mutatá az ínyét, mintha mosolygana,
 Csendesen kopogtat, leskelődve nyit be,
 Csak Toldit ereszti, maga nem megy itt be.

Lánya széellel akkor mind az ajtónyilat
 Megcsapá egyszerre, mind a kedves illat, —
 Azt gondolta Miklós, hogy nem is szobába,
 Hanem egyenesen lépett mennyországba.

28.

Nem volt abban ágy, szék, vagy más cifra holmi,
Mint az ilyen házat szokás bútorolni;
Közepéről egy mécs rózsaszínű lángot —
Piros üvegen át terjeszte világot:

Igy néz vissza a nap, mikoron az esti
Felhőkkel a tájat biborszínre festi.
Fedezé a földet bolyhos bársony szőnyeg,
Melyet a láb érez puha fris mezőnek.

29.

S mint megannyi lombos, leveles zöld cserje,
Virág volt lerakva, külön-külön helyre,
Magokat szép színnel, árulják illattal,
Egy erdőt képeznek, tükör lévén a fal:

Százszor veti vissza, hogy erdőnek véljed.
Közepén a szoba kereken lemélyed,
Lejáró van oda lépcsős márvány padon,
Köröskörül, mint a bányába Váradon.

30.

Három fehér lépcső viszen a gödörbe,
Három látszik ismét alább, mint tükörbe'
Mert a negyediket síma viz takarja,
Mely önárnycától most egészen barna.

Fürdő szép leányok, hajladozó testtel,
Látszanak csúszkálni a lépcsőkön le s fel,
Látszanak, jól mondom, mert meg se moccannak,
Nem szégyellnek semmit, mivel kőből vannak.

31.

Fehér lábát egyik most ereszti belé,
Más pedig a vízből most vonja kifelé,
Harmadik a lépcsőn szárítkozik ülve, —
Szembe, háttal, hanyatt, — mindenképen dülve.

Legfejebb és legtúl karját nyujtja kettő,
Nagy ezüst medencét fogva, mint egy teknő,
Hátra emelik azt, testök visszagörbül,
Míntha így a partra tennék a gödörbül.

32.

Még túl a két lyányon, szembe az ajtóra,
 Másik kettő térdel a szoba-pallóra,
 Párosan, de kissé szélylebb egymástul,
 Kettő pedig összébb, emezeken hátul.

Valamit emelnek közbül ezek négyen,
 Ketteje görnyedve, más ketteje térden,
 Könnyű hintaszéket, ami négy szíjon lóg,
 Tengeri csigához mindenbe hasonlót.

33.

Fölfelé a háta tornyodzik magosan,
 Dinnye-gerézd formán, hosszú rovátkosan,
 Széle szélyelterped, mint a páva farka,
 Hanem tiszta fehér, nem pedig oly tarka.

Selyem boritéka ki van tömve puhán,
 Jobb az ülés rajta, mint a gyenge mohán,
 Benne a szép Eszter, kissé hátra dülve,
 Hintáztatja testét, sem fekve, sem ülve.

34.

Lábait az ezüst medencében tartja,
 Csekély öltözet van hideg ellen rajta,
 Pongyola szabású ritka fehér kelme,
 Gömbölyü természetét kimutatja selyme:

Termetét egészen, a színét is félig,
 Kebelétől kezdve, le a lábszár élig;
 Nagy, fekete haja, derekán átvéve,
 Kétfelől, mint egy öv, foly le az ölébe.

35.

Első gondja volt, hogy mellét betakarná,
 (Mutatta legalább, mintha ezt akarná),
 Szemérmesnek látszó szempillái alatt
 Ravaszúl lelködött a hamis gondolat.

Zavarodva Toldi még mindegyre ott áll:
 »Asszonyom, hadd értsen, mi okon hivattál!»
 De hamar megbánta együgyü kérdését,
 Szégyellve az asszony hangos nevetését.

36.

»Azér' hivattalak» monda neki Eszter,
 »Hogy ezt a medencét lábam alól vedd el.«
 Odamene Miklós, térdeit a kőre,
 Lebocsátá frisen, a márvány lépcsőre.

Fehér lábacskaít, rózsaszínű habban,
 Megtalálta s kezdé mosogatni abban;
 De mialatt piros szép körmeit mosta,
 Eszébe jutott az ártatlan Piroska.

37.

Felkapá az edényt, maga is felállván;
 Eszter pedig most a kőléányok vállán
 Pihentette lábát, amelyek ott elől
 A medencét tarták, lám mondom, kétfelől;

Így űlt, mosolyogván a Toldi szemébe.
 Hanem a vitéznek komor lett a képe:
 »Adta bestiája!« káromkodik s nevet...
 Szeme közé önti a sok szappanlevet.

38.

Egyszeribe, mint az, kit ostorral vágnak,
 Végit érte Miklós tizenegy szobáknak,
 Onnan a tornácra, onnat az udvarra,
 Sebesen csapódik, hol jobbra, hol balra.

Fölkereste Bencét, felrázta keményen:
 »Nyergelj fiu, nyergelj! de mindjárt meglégyen!
 Alig is tölt abba három-négy pillanat,
 Hogy már Toldi Miklós a mezőkön haladt.

39.

Eszter pedig és a banya köztanácson,
 Arra határoztak, hogy lármát kiáltson;
 Nem sok a látatja, mert akármit csinál,
 Minden ember alszik, főképen a király.

Világos viradtig ott lesé az ágyát,
 Akkor elővette Potifárné vádját,
 Amire tanítá szégyen és a bosszú —
 Hanem ez az ének már nagyon is hosszú.

HETEDIK ÉNEK.

•Tart vala az asszony ... nagy siralmat. •
Illosvai.

1.

Toldiné bús szíve otthon is csak fája,
Szomorú lőn neki csendes háza-tája,
Szomorú és siket : ahová, jól tudja,
Híre a fiának, ha volna, se jutna.
Azér' eltökélé hogy Budára menjen:
Sok ember megfordul oly világos helyen,
Népek és országok utja metszi átal,
Szemfűl ember ottan mindig ujat lát, hall.

2.

De meg' célja is volt az özvegy királynét
Felkérni, hogy lenne szószóló fiáért,
Vizsegrádra menni, elébe járulni,
Egy kis ajándékkal lábához borúlni.
Rögtön is hozzálát, késedelem nélkül,
Elrendeli házát és az útra készül;
Mezei munkának úgy is szűnt a napja:
Ami hátra van még, azt Bencére hagyja.

3.

Azután egy belső régi szekrénybe nyúl,
Amelyet magával hozott menyasszonyúl;
Nehezen nyiták ki, sorba vették hárman,
Kulcsa megfelelte a járást a zárban.
Toldiné felhajtja felső takaróját,
Gondosan beszerzett halálra-valóját,
Akkor vigyázattal, jobb kezét ledugva,
Keresgél fenéken valamit egy zugba.

4.

Előbb is az arany koszorút vevé ki,
 Anyai jószága volt e párta néki,
 Úgy szállott az mindég leányról leányra,
 Bajos lenne hamar megmondani, hányra;
 Gyémánttal, rubinnal a cifrája ékes,
 Smaragd benne szép zöld, opál benne kékes, —
 Odagörbül a lány, lélekzetet sem vesz,
 Szeme ragyogása a köveken túltesz.

5.

Azután köszöntyű, szinte olyan áros,
 Került napvilágra, összeillő, páros,
 Melyeket a férje adott jegybe, Lőrinc,
 Melyeket azóta kettős gonddal őriz.
 Hamisan Etelke nagyanyja karjára
 Kapcsolá az arany perecet, próbára:
 Felrántá egészen, feljül a könyökén:
 Maga Toldiné is mosolyogta, szegény.

6.

Majd elővévé a szinehagyta övet,
 Lefeszíté róla késheggyel a követ,
 Drágakövet, gyöngyöt, mellyel ki volt rakva,
 Ezt is, a többihez, kis kosárba rakta.
 Arany láncot és még több ily csecse-becsét
 Tőn hozzá, minek csak gondolt némi becsét;
 Betakarta osztán, szép fehér kendővel,
 Sok-rét, hogy semmi ne hulljon ki belőle.

7.

Most az eleséggel megrakott szekérbe
 Széna-ülést töm az öreg Bence térde,
 S od'adván a gyeplőt egy suhanc legénynek
 Bölcs tanácsaival nem látszott fősvénynek:
 Ezt így kell, amazt úgy; mutatá, hogy lássa,
 Mi a lóhajtásnak különös fogása,
 Elmondá az utat, egészen Budáig:
 Itt s itt hajsza, csára, tekerül, szétválík.

8.

Unta is már a szót Gere, a tanítvány,
 Ostorával néha nagyokat suhintván;
 Meg-megcsapta lábát a lógós lovának,
 S megrántá a gyeplőt, hogy ne szaladnának.

Végre osztán felült a nemzetes asszony,
 Meghagyá Bencének: mit, hogy igazgasson.
 Mellé unokája; míg egy leány cseléd
 Be-lim-lomozá a szekér első helyét.

9.

De, mikép utazott Toldiné Budára,
 Nem méltó az ilyen tisztos krónikára;
 Háza volt Miklósnak, oda szálla Budán;
 Mint a magáéba kedves fia után.

(Több nincs)

(A költő jegyzeteit l. a 446. lapon.)

A FÖLDRENGÉS.

(V. ö. TOLDI SZERELME, XII. ének. 25—27. versszak.)

(1853—55-ből.)

.....
De ime! az ég föld hirtelen feltámad:

Az ég alkotmánya össze akar dőlni,
Majd a földet érik iszonyú felhői;
Nem szél fú. . .torony, ház reng belé s megszakad;
Nem eső esik, mert minden csöpp egy patak.

Egybefoly a dörgés; csattog szakadatlan,
Villámlástól az ég egy pokoli katlan,
Fellázad a tenger, messze, nagy mélyen be,
Nyomúl a szárazra, a folyókkal szembe.

Visszafut a folyam, vissza kútfejébe,
Rejtőzni akarván anyja kebelébe,
Vagy szélt vesz a síkon, hogy ne ériék utól,
Kergetve a tenger zúgó habjaitól.

Sehol sincs maradás. A hajósok népe
Hajótörést szenved a kikötő révbe',
Testeik a parton szétszórva hevernek,
Hol jajgatva futkos férfi, asszony, gyermek.

Hullámszik a tenger, hullámszik a föld is,
Dagadni, süllyedni látjuk a mezőt is,
Szédül aki rálép. Ugy teszen, úgy látszik,
Mint mikor a gyermek jégen hajlókázik.

Recsegő házából a népség kiszalad,
Oltalmat keres a háborús ég alatt,
A városbeli fut a szabad mezőre,
Nehogy egész házsor a nyakába dőlne,

S a mezei ember fut a város felé,
Nehogy meghasadván a sík föld lenyelné,
Mert sok helyen a föld megreped és égő
Gyomrából, pokoli búzt bocsát a kénkö.

Azt hinnék jelen van az ítélet napja,
Rettegés a szívek bensőit elfogja,
Szánja bánja bűnét az istentelen is,
Megbocsát egymásnak halálos ellen is.

DALIÁS IDŐK.
MÁSODIK DOLGOZAT.
(1853—1854.)

ELSŐ ÉNEK.

UGYANAZ, MINT AZ ELSŐ DOLGOZATBAN.

MÁSODIK ÉNEK.

»Jeles öklelések akkor ott levének.«

Illosvai.

1.

Futott a sebes hír, elfutott íziben,
Mi akar most lenni odalent Kesziben:
Fényes hadijáték, melynek neve torna,
Forr oda a népség, mert hogy is ne forrna!
Mindjár' zajosabb lett az öreg sasfészek;
Ünnep szombatján már gyűlnek a vitézek
Víni a szép lyányért, vagy dús birtokáért,
Vagy csak időtöltés, mulatság okáért.

2.

Toldi azonközben, Budán lévén lakos,
Király udvarában vala mindennapos. —
Nem egyszer hozzá fel, tréfa közt a király:
»No, fiam Miklós, hát? . . . hogy lesz Rozgonyinál? . . .
Gazdag a lyány, szép is, nem hiábavaló:
Épen hozzád illő, épen neked való. . .«
Fejét rázta Miklós, mintha talán a szót
Ki akarná rázni a füléből — s nem szólt.

3.

De midőn bajtársi az előszobában
Faggatják, nem igen válogat szavában:
»Ej, mit! nekem asszony? és kölönc egy farka?
Hogy utánam ríjon, mint az ajtó sarka
Mindig, valahányszor az ajtót behúszom? . . .
Mindig, valahányszor a lában kihúszom?
Eh! megleszek így is: ha ma itt, holnap ott:
Kedvesebb nekem a nőtelen állapot.«

4.

Ezt dörmögte Miklós, ez az ő nótája,
Ha nagyon zaklatják, hitet is mond rája;
Özvegy édes-anya pedig mennyit kérte!
Csuda, hogy ez egyet meg nem teszi érte.

»Fiam, édes fiam, mért nem házasodol?
Elkapott a világ: hidd meg: elkárhozol!«
Igy intette anyja százszor is azelőtt;
De csak hallgatással vón a bajnok erőt.

5.

Egyszer ugyan közel járt már, így mesélik,
A házasodáshoz, benne is volt félig;
Magszerette a lyányt, nyomba' meg is kérte,
Azt hívé, a lelkét odaadná érte;

Már az esküvőre nem hiányzott semmi,
Csupán nagy szakállát kelle még levenni,
(Ugy szokták a nők,) Toldi le nem vágta:
Megmaradt a szakáll, s elmaradt a mátká

6.

Hogy aztán közelge piros pünkösöd napja,
Gondját a király is leveté egy napra,
Hiszen olykor-olykor tán az is pihenhet,
Ki maga vesződik milliommok helyett.

Testőrző hadából kiszemel nehányat,
Toldi szabadkozott, de nincsen bocsánat,
»Ugy se' ví a lyányért« — mindegy, nincs kegyelem,
Mond Lajos király: »csitt! el fogsz jőni velem.«

7.

Lóra ül még egyszer s Keszibe lemégyen
Az öreg nemeshez: gondolá, nem szégyen;
Mert a népe kedvét úgy szerette nézni,
Mint az apa játszó gyermekeit nézi,

Addig-addig nézi, hogy közéjük vegyűl,
De azér' kilátszik az apróság közül:
Ugy tett Lajos épen: játszott is, ivott is:
De azér' nagyobb volt, — király volt ő ott is.

8.

Este a kompolti várkastélyban háltak,
Hajnali szellővel megin' utra szálltak;
Még szárnyára sem kelt a nagy út harmatja
S a tegnapi nyomot épségben mutatja;
Szóke a mező is, mintha deres lenne;
Lova kesely körmét vígan mossa benne;
Toldi a csapattal követi sebtében...
Vele fut a hold is, visszafut az égen.

9.

Hát egyszer a pusztán, selyemszóke hajjal,
Emeli fejét a piros arcu hajnal!
Kíséri a nagy nap, burokba' születvén,
Sugárit a földre széllyelteregetvén;
Száz meg száz pacsirta a mezőt ellepi;
Mindenütt a virág! minden oly ünnepi!
Az idő e napnak nem maradt adósa:
Olyan a szép pünkösöd, mint egy kinyílt rózsa.

10.

Ebéd tájon immár nagy süvegű sátrak,
Mint valamely tábor, messzünnen tarkálltak,
Hallatszott is vékony csöngettyük rivása,
Buzgó jámbor népnek templomba hívása.
Lépteit a király kettőzteti gyorsan,
Amint odagondol, egyszeribe' ott van;
Körülveszi bizvást férfi, asszony, gyermek,
Hogy öröm azt nézni a szegény embernek.

11.

Rozgonyi lakása nem valami fényes,
De akkor-időben nem is volt szegényes,
Nem gyalázta vályog erős téglá falát,
Sok henye kőtámasz terhelte oldalát;
De bizony szűk lett az ilyes alkalomra,
Egy-két szoba van csak: a többije kamra,
Gabonás, szalonnás, pince, raktár, magtár:
A nagyhasu háznak minden része csak tár.

12.

De a szives gazda kilelé a sorját,
 Hogy a becsülete ne szenvedjen csorbát
 S azt ne mondja a ház minden érkezőnek:
 »Kívül tágasabb ám!« ha vendégi jönnek.

Cifra sátorokat veretett a gyöpre,
 Szőnyeggel bevonva, deszkára, cölöpre;
 Telt is a költsége, hogy nem is sajnálta:
 Érdemes vendégit jó tanyára várta.

13.

Itt fogadá mostan királyi vendégét,
 Legszebb sátorába hitta ő felségét;
 Alig leli helyét, szolgálja, köszönti. . .
 Csakhogy a lelkét már elébe nem önti.

De Lajos így szóla: »sem étel, sem ital
 Nincs helyén barátim; hagyján a viadall!
 Mig isten házába nem megyünk mindnyájon,
 Hogy az Ur szent lelke ma reánk is szálljon.«

14.

Ily szép szavak után maga mindjárt kele
 És megindult gyalog; az urak is vele:
 Urak asszonyságok, deli szűzek sorral,
 Gyöngyös pártáikon lebegő fátyollal.

Sokan beszorultak, amennyin befértek,
 De bizony kívül is maradt ám temérdek:
 Templom helyen a menny kéklő boltozatja
 Buzgó éneklésök' messzi hangoztatja.

15.

Vége szakadván az isten-tiszteletnek,
 Hamar a játékot kezdeni sietnek;
 Falatoz az éhes; a levente készül,
 Aki szép lyányt óhajt diadalmi részül.

Zeng a zeneszerszám: tárogató jajgat,
 Füttyülő sípokhoz nagy tüllök kurjongat,
 Ropog az apró dob, a tábori böffen,
 Mint a bölönbikák egy nádasba' többen.

16.

Nyerit a harci mén, alig leli helyét,
 Előre szegzi mind hegyes dárda-fülét;
 Nyihog, kapál, rug, vág Toldi paripája:
 Ha most el nem szakad, jó erős a pányva.
 Maga Miklós jár-keel, bosszankodva szörnyen:
 Minek is jött ide? azért, hogy pihenjen?
 Hogy leüljön félre? valamely ebzugba?
 S ottan báméskodják, keze-összedugva?..

17.

Kérdezi Tar Lőrinc, kenyeres pajtása,
 Vele tanyáztván, mint sátorbeli társa:
 »Mi bajod levante, hogy oly nagyokat lépsz?«
 »Semmi, szólt a másik, bolondság az egész.
 Azt gondoltam: hátha megcserélnék veled?
 Fölvinném sisakod, páncélod, fegyvered?..
 Termetünk hasonló mind lovon, mind gyalog — «
 »Ugy de, monda Lőrinc, az én kezem *balog!*«

18.

Felelt arra Miklós: «no azt vettem észre!
 Nem is vivok jobbra, hanem csak balkézre;
 Bizd én rám, azalatt bújj el és légy veszteg.«
 Rá is bizta Lőrinc, ebbe' megegyeztek.
 Odakint azonban nyüzsög a tenger nép,
 Váni a leányért számos ifju fellép:
 Butkai, Lorántfi, Kompolti, Pohárnok
 S többen a sorompó gémje előtt várnak.

19.

Ott acélüng habzik lovon és gazdáján,
 Ott páncél dagad a bajnok szive-táján,
 Zárt sisakon nagy toll bokrosan imbolyog,
 Drágakő csillámlik, arany ezüst sajoj;
 Ott suhogó selyem, puha bolyhu bársony,
 Nyusztperém egyikén, hermelin a másón;
 Daliát és nézőt terheli a pompa; —
 Ritka helyen látni ennyit egy-izromba.

20.

Képzelden valaki, mintha álmodná, most
 Százszinü sátrakból egy tündéri várost,
 Fövenytől aranyló piacot közében,
 Festett uj korláttal bekerítve szépen;

Körül, a sok színben, szűzek, asszonyságok
 Mint ablak közt nyiló szebbnél szebb virágok —
 Hej! a fiatalság föl-fölnéz e tájra,
 Mint piros almáért gyermek a nagy fára.

21.

Majd az *igazlátók* a sorompó felett
 Egy magasabb polcon foglalának helyet;
 Fölnyitá a gémfát a *szolgáló-mester*,
 Futkos ide-oda, látszik, hogy nem röstel;

Régi szertartásból a fövenyet bottal
 Megszurdalja: nincs-e tör, vagy hurok ottan?
 Hirdeti, hogy nincsen, igazán megy a sor, —
 Most kürtjébe fúvall s így kiált háromszor:

22.

»Vitézek, daliák, a sorompó nyitva! —
 Nevezetes harci-játék leszen itt ma,
 Királyi pecséttel, a szép Piroskáért,
 Rozgonyi uramnak kedves egy lányáért!«
 Erre minden bajnok a nyilát kihuzta,
 Ki legyen az első? kocka határozta;
 Páronként ereszti őket a bajmester,
 A vad lovak elől könnyen ugró testtel.

23.

S megosztja közöttük a napot a szelet
 Aranyos botjával vágván feje felett.
 Most a két vas-ember, körme is pánccélba',
 Messziről egymásnak pajzsát veszi célba;
 Vágtat a ló, vágtat, nem is győzne jobban,
 Háromhegyü dárda feszül a marokban,
 Összecsap a két hős: a paizs megkondul:
 Egyik, vagy mindkettő, hanyatt-homlok fordul.

24.

Van *olaszdőfés*, hogy magas deszkapalánk
 Választja el őket, mintegy udvar gyanánt;
 Van *német-rohanás*: ember, ló kitömve,
 Hogy röpit a szalma velök egyetembe;
 Hanem a legtöbb rész, ősi magyar módon
Hegyes acélt hordoz a bajvivó rúdon:
 Mirevaló a pajzs? védje kiki magát,
 Vagy, ha ezt nem tudja, ám hadd szegje nyakát!

25.

Sokan víttak immár a daliák reudben,
 Kiket elszámlálni se' időm se kedvem;
 Sok dárda törött el, röpüle sok tarcsa,
 Hogyha nem volt ember, aki azt megtartsa.
 De most im beugrat egy balog, egy sete;
 Kérdezi a népség: vajon ki lehet e?
 Nem gyanítják, hogy az önnön maga Toldi,
 Mert mi szükség annak balkézzeel harcolni!

26.

Azt hívék bajtársi hogy, amennyi kedve,
 Sátorában alszik, földre heveredve,
 Az egész játékot semmire becsüli;
 Ha tudnák, kivel fog a bajuk meggyűlni!
 Pedig az erejét nem is adja ez ki,
 Nem magáért, hanem csak Lőrincér' tesz ki;
 Helybehagyá Lőrinc (lesve a sátorban)
 Megvallotta, hogy már ő se' vína jobban.

27.

Az első vitéznek, kivel Toldi játszik,
 Tompa nagy ütéstől szeme is káprázik,
 Felfordul a világ — ő pedig lefordul, —
 Alig birta magát fölszedni a porbul.
 Személye kilétét hiába titkolta,
 Többen ráismertek, hogy az ifju Kolta;
 Almás-szürke lovát elvezette gyalog;
 Nem neheztel érte, hisz' katona dolog.

28.

Erre másik állt be: az apró Balassa,
 (Könnyű ráismerni) a király inassa,
 Szemes, fűrge bajnok, eleven mint a csik,
 Toldi rúdja elől gyorsan félrehajlik.

De Miklós a rúddal oldalvást lepedzi,
 Szánja a kengyelvas, lábát nem ereszti,
 Lová meghurcolja sarkantyúnál fogva,
 Nagy vargabetűt ir fejjel a homokba.

29.

Toldi pedig intett, hogy még víni kíván;
 Jelt ad a bajmester, más lovagot híván,
 De vontatva készül Lőkös, a harmadik,
 Ráér a jó Miklós széllyelnézni addig.

Lova lassan ballag; körbe-körbe léptet,
 Nézi a nézőket, a sok szép cselédet,
 Mintha kertben volna, mind virág közt járna...
 Páncélos dereka nem hajlik utána!

30.

Ezalatt Piroska rózsaszín sátorban
 A vitéz fiúkat nézi vala sorban;
 Keresi félszemmel: köztük van-e Toldi?
 Mert, hogy azt szeretné, könnyü elgondolni:
 Szeretné neméért, szeretné nevéért,
 Szeretné ma látott deli személyéért;
 Visszaveti lengő fátyolát, hogy lássa.
 Mond neki valamit szíve dobogása.

31.

Toldi is a lányra — de csak amúgy fennyen —
 Odaveti szemét... el se' vette könnyen!
 S mint midőn az ember érez benső vádat,
 Azt se' tudja, hogy mért? lelke úgy rátámad;
 Lovagi sisakja mintha égne arcán
 Oly igen pirul e mai tolvajharcán,
 Mintha útja veszve nem találná célját...
 Nagy hosszú sohajtás emeli páncélját.

32.

Ekkor esett az, hogy Toldi és Piroska
Együvé gondoltak, ketten egy dologra,
Együvé gondoltak, együtt sohajtottak,
Amiről magok is tán semmit se' tudtak.

Ekkor esett az, hogy két ifiú cseléd
Szíve szerelmének fonta már kötelét,
Kötelét halálos, örök szerelemnek.
Én uram istenem, add jó végit ennek!

33.

Már azonban Lőkös, Toldi vívótársa,
Feszíté dorongját, készen a futásra;
»Jól vigyázz! ne hibázz!» riad a bajmester;
Szégyelli azt Miklós (neki szól most egyszer):
Öklelő szerszámát kapja jobb kezébe,
Hogy előbb senye volt, most nem jut eszébe,
Hanyatt löki Lőköst nagy marha lovastul, —
Az ember füle majd siket lesz a tapstul.

34.

Nem is akadt ember, hogy Miklóssal víjon,
Senkinek se' kellett a leány e díjon:
Csak Rozgonyi Máté szívelé nehezen
Hogy Piroska húga más vitézé leszen,
Húga és vagyonja. Ó hiába kérte:
Most fejével immár kell játszani érte;
Kiugrat a sorból: »vagy élet vagy halál!»
Az erős Toldival átellenbe' megáll.

35.

Hanem, mikor aztán lobogó kantárral
Megered a két ló a dalia párral,
Feszesen a dárdák messzire kinyúlnak
Mint egyenes szarva csődör egyszarvúnak,
S látja, mint egy gályát, közelítő szörnyet,
Nevedni Toldit: Rozgonyi elszörnyed,
Lágy szívét elejti, vak dühét felejti,
Rúdja fényes hegyét a homokba rejti.

36.

Visszarántá Miklós tanult lova száját,
Pisszegés, hurítás üldözé a gyávát;
De a mulatságnak azér' nem lett vége,
Tovább is szerette nézni ő felsége.

Sokan törtek láncsát, lovon úgy, mint gyalog,
Voltak mindenféle testi viadalok,
Ember ember ellen, vagy csapat csapattal,
Múlaták a királyt, ügyes fordulattal.

37.

Birkozás, lovaglás, kopjavesítés járta,
Dolgozott nyil és kard, buzogány és dárda;
Majd paraszt szerszám is jött napfényre végül,
Kasza, villa, fustély — csupa nevetségül.

Toldi is, rossz kedvét el akarván úzni,
Mint a sáskafölhőt nagy lárma elűzi,
Toldi is beállít egy goromba cséppel;
No hiszen jaj annak, akit ez megcsépel!

38.

Megereszti nyakát a csép, mint egy gólya,
Kelepel a végén szijjas hadarója,
Csattog össze a rúd, a páncél is pattog,
Tombol a két vívó, döng a föld alattok.

Toldi a bajtársát vissza-visszagyúri,
Három ízben a tért vele megkerüli;
Támad iszonyú zaj, kacag a tenger nép,
Úgy hogy nevéttében megrendül a környék.

39.

Igy lett vége ama híres viadalnak.
Követé pompája terített asztalnak,
Azután meg a tánc, jutalom osztása,
Egy szép rózsaszáznak a leszakasztása.

Rozgonyi csak inte, és az adott jelre
Sátor ereszkedett a bajvívó helyre
Nagy magas árbocról, száz meg száz kötélén,
Roppant fehér vászna lobogott a szélen.

40.

Sátor alá pedig a szolgálégynek
 Háromszáz személyre asztalt terítének,
 Mert a többi kívül, a padokban, evett,
 Aki nem érdemle nagy vitézlő nevet.

Asztalhoz is üle a király, a vendég:
 Szép ruhás hölgyekkel az idősb leventék,
 Mert az ifjabbaknak fenszolgálni illett,
 Nyájas susogással a fehérnép mellett.

41.

Mielőtt azonban a ragyogó tálba
 Mártott volna Lajos: először felállta;
 Minden ember tudja fejedelme célját,
 S követé a buzgó keresztyéni példát:
 Egy szép asztaláldást monda ő felsége,
 Szava messzi csengett a nagy csendességbe,
 Halkal minden ember utána könyörgött;
 Az erős vitézek hangja mélyen dörgött.

42.

De, mikor az áment rányomá a népség,
 Vette Lajos király csillagos nagy kését,
 (Gyémánttól, rubintól csillogott a nyele),
 Kenyerébe szúrta, s tálba mártott vele.

Kiki hozzáláta örvendetes arccal,
 Kinálván a gazda, egyszersmind az asztal;
 Igazán nagy beteg volna (és nagy csoda!)
 Ki egy olyan asztalt éhen hagyna oda.

43.

Hogy aztán elég részt vőnek az evésből,
 (Rozgonyiként szólva: sokat a kevésből!)
 Monda Lajos: »Hát már fel sem is köszöntöd,
 Leányom Piroska, nemes Csuta Györgyöt?«

Elpirúlt a szép szűz; poharát emelé,
 Az arany pohárba rózsát mártta belé:
 Pici piros ajka tükrözőtt a szélén —
 S nyújtá a királynak. Szólt ez, átalvén:

44.

»Adjon Isten áldást e mai munkára,
 Örvendő öregkort az örömapára,
 Örökös jóllétet a magyar hazára:
 Tiszta, igaz szívből kívánja királya!«

Erre, nem tudom ki, a parasztság között
 Nagy cserép kannával odakün így köszönt:
 »Éltesse a királyt, szegény nép javára!«
 Ezer meg ezer száj mennydörög szavára.

45.

Este szakadt vége az evés-ivásnak;
 A fiatalság már suttoga egymásnak,
 Hogy e drága időt nagy-hiába vesztik:
 Zúgolódott, hogy a táncot még se' kezdik.
 Végre fölszedék a hosszú asztalokat,
 Gyujtának azonnal viaszgyertyát sokat;
 Csillagzott a gyertya ezerféle kőben,
 Gyémántos boglárban, arany karkötőben.

46.

Majd a tárogató, síp, dob, amikor szólt,
 Kezdének az ifjak daliás toborzót
 A szép sátor alatt, körbe' karikába',
 Kiveré a nótát a vitézek lába.
 Pengett a sarkantyú, mind egyszerre pengett,
 A fehér kócsagtoll mind egyszerre lengett,
 Tánc közben a melles, tomporás vitézek
 Délcegen egymással farkas-szemet néztek.

47.

A fehérség pedig, mint egy gyöngyös pártá,
 Körül a padokon a tánc végét várta;
 Legelt a sok szép szem a fiatalságon,
 Valamint a méhraj a mézes virágon.
 Köntösük szegélyét a vlg zeneszóra
 Emelgette piros papucsoknak orra;
 Szemükből ragyogott a szomszéd kívánság; —
 Mint egy rózsagyepű, úgy ült a leányság.

48.

A vitézi táncot követé a páros,
 De nem olyan csélcsap, nem olyan betyáros:
 Halkan, palotásan a király kezdé meg,
 Illett a magyar tánc a legfőbb személynek;
 Szép Piroskát egyszer-kétszer megforgatta,
 S azzal édes terhét más vitéznek adta;
 Most felállnak többen, vigabb nóta perdül,
 Szilaj kedvben a tánc csak a végin cserdül.

49.

Majd a párnatáncnak következőn sorja,
 Legény is, leány is a térdvánkost hordja,
 Zöld bársony a párna: viszi kis kezébe'
 S letérdel Piroška... a király elébe.

De Lajos a táncról nyájasan szabódott,
 Elengedte a lány... nem a szízi csókot!
 Mit tegyen? megadta, rá meg is ölelte;
 Repesett e dolgon minden ember lelke.

50.

Azután egyedül lejte szép Piroška,
 Földig hófehérben, mint egy virágos fa,
 Melyet a könnyű szél erre-arra lenget;
 Táncra híja Toldit, annak már nem enged,
 Nem is kérte Miklós, nem is szabadkozott,
 Komor tekintete nyomba' megváltozott,
 S mint borisza ember meghúzott kancsóba:
 Szeme, szíve, lelke odalón egy csókba.

51.

Azzal ölon fogta, és járta közében,
 Nagyokat ujjantva szilaj örömeben;
 Megmutatta, hogy mily könnyen elbir karja
 Egy fehércselédet, ha épen akarja;
 Fel-felkapta néha, mint vihar a pelyhet,
 Mintha csak ruháját vinné maga helyett;
 Lebben a leányzó, mint kopján a zászló:
 Az erős vitézzel a könnyü leányzó.

52.

Igy mulatozának, valamедdig tetszett,
Mígnem éjjél tájban már a hold is tetszett;
Akkor pihenés lón, díjak elosztása,
Vitéz eleinknek hajdani szokása.

Összeülnek mostan a viadal-bírák
Kik a harc folyamát egy nagy könyvbe írák;
Nevezik nevévül, vagy csak címerévül
Melyik vitéz mit kap diadalmi bévül.

53.

A jutalmat pedig egy-egy szép szűz adja,
Meghajol a vitéz, mikor elfogadja,
Megcsókolja a lányt, mert ez kötelesség,
Nem hiszem azonban, hogy terhíre essék.

Öv, szűgyellő, tarsoly, — gyenge kezek míve,
Örül az ilyesnek ifju bajnok szíve; —
Csótár, boglár, forgó bőven telik ottan:
Rozgonyi se' fukar, s a király is ott van!

54.

Mind eloszták immár, csak egy vala hátra:
Kié? kiki tudta, mégis alig várta:
Egy gyűrű, jegy-gyűrű — köve, jaj, beh szépen
Villog a Piroska remegő kezében!

Eredj, Toldi Miklós, eredj oda, vedd el!
Te vagy arra méltó sok vitézi tettel,
Bajnok termeteddel, szerető sziveddel —
Eredj oda, Miklós, a tiéd az, vedd el!

55.

Igy ütött ki a csin; — így még akkor este
Rozgonyi Piroskát Toldi eljegyezte
Az összes nép előtt és a király előtt,
És, ki mindent jól lát, a nagy isten előtt. —
Toldi kárpótlásul, mivel úgy is kérte,
Lőrincnek a huga jobb kezét ígérte; —
De már ideje, hogy oszoljon a vendég
S menjenek alunni a fáradt leventék.

HARMADIK ÉNEK.

*»Vagyon Lajos király oly nagy készülétkben,
Sok erős viáézek vannak seregében.»*

Illosvai

1.

A haragos hajnal köte vérszin övet,
Hogy Lajost álmából fölveri egy követ,
Gyászos levelet hoz, sietős az utja,
Mi van a levélben? a jó isten tudja,
Mert fekete azon a zsinór, a pecsét,
Bontsd fel, király, bontsd fel megölték az öcséd!
Olaszok ölék meg, orozva, titokban;
Önnön hitvese is részes a dologban.

2.

Hamar átfutá az írás foglalátját,
Hamarabb a halál színe ábrázatját,
Lehanyatlott búsan egy nagy zsöllyeszékbe,
A könnyü levelet sem bírá kezébe':
Könnyü volt a levél, de nehéz a bánat,
Melyet Károly abban küldé rokonának,
Olasz herceg volt ez, más nevén Durazzó; —
Végtére Lajosból így töre ki a szó:

3.

»Jaj, szerelmes öcsém, boldogtalan Endre!
Hát ilyen koronát tettek a fejedre?
Jaj! ezér' kellett-é oly korán elválnunk,
Hogy utolsó legyen az a búcsu nálunk?
Nem is búcsu volt az, nem is volt bánatja:
Mert, midőn két gyermek a játszást elhagyja
És megvál: örökre? vagy csak néhány percig?
Az előtte mindegy; közönösnek tetszik.

4.

»Jut eszembe, oh, jut! szende mosolygásod,
Te valál a jámbor, én valék a vásott;
Emlékszem szavadra, szőke szép hajadra,
Fekete szemedre, tetszetős magadra;
Mikor atyám elvitt, játszani kis társat,
Kis leányt ígérve: igen, ölj nyársat!
Vitt, hogy növekednél a királyi székre,
A nápolyi trónra, igen, mészárszékre!

5.

»Mít használt a gyűrű, melyet a hív anya,
Hogy acél ne járjon, ujjaidra vona?
Mít használt a bűbáj, csudatékony varázs?
S a minden varázsnál jobb anyai tanács?
Fekszel temetetlen, — hacsak elbukásod
Helyén idegen kéz a földbe nem ásott;
Ki fogá be szemed? ki siratott végig?
Oh, ez isszonyú bűn felkiált az égig!

6.

»Nem szablya, hegyes tör: gyalázatos zsineg
Vete véget, korán, ifju éveinek!
Nem világos nappal, de éjtszaka, orvul,
Megejtve, kicsalva hűtlen női karbul!
Johanna, Johanna, átkozott feleség —
Nem feleség — ádáz, rút dögleletesség!
Ha ezér' isten és karom meg nem büntet,
Nincsen e világon, megtorlani, büntett.«

7.

Igy önte ki Lajos, hogy tudtára esett,
Fájdalma teljéből, csupán egy keveset,
De azért a szíve tele maradt színig;
Soká lesz az, mikor bánatja megszűnik.
Azonban a rossz hír, és ki a hirt hozta,
Minden élő lelket hamar felriaszta:
Talpra ugrándoznak a nemes vitézek,
Urokért, Lajosért, élni-halni készek.

8.

Zendül a sokaság, a hirt adja-veszi,
 Kit elébb s tovább lel, tudja-e? kérdezi;
 Sok már épen annak beszélí negyedszer,
 Akitől maga is hallotta nem egyszer;
 Ez lovát keresi, az siet nyergelni,
 Mintha ereszkedvést harcba kéne menni; —
 Csörtet a kard, páncél, fenyeget a láncsa:
 »Háború! háború!» többek riadása.

9.

Toldi is fut, gázol a király lováig,
 Dönti jobbra, balra nyergelő szolgálit,
 Maga csatol, peckel, maga felkantároz,
 S vezeti a Tündért király sátorához.
 Jól esett Lajosnak, amidőn kilépe,
 Hogy a hú levepte ugy siet elébe;
 De nem akará hogy még most vele menjen,
 Négy-öt hétig ugymond, múlasson, pihenjen.

10.

Fölsegíté szépen a nyeregbe Miklós,
 Kengyelét megtartván, mint akármely csatlós;
 A király, csak fővel, szomorúan inte,
 Gazda emberségét szó nélkül köszönte,
 Szomorún mosolygott a szép Piroskára,
 Mint felhőn keresztül a nap zöld sugára
 (Permeteg esőben, nyáron, ebéd felé):
 Hogy a szegény lányka sirva fakadt belé.

11.

Ottan jó Budára Lajos utját vészi;
 Követék csoportban hú magyar vitézi,
 Morogván az úton, mint viharos felhő,
 Mely kicsiny először, de nagy lesz, ha feljő.
 Valahon átkeltek, valamerre mentek,
 Lőn háborodása minden rangnak, rendnek:
 Pap a papiszéken, nemes a nyeregben
 Festi a közös gyászt fekete színekben. —

12.

Nem soká Budáról, széles hazaszerte,
 A hadrahívó kard fejét fölemelte,
 Majd ősi szokással, mártva meleg vérbe,
 Majd írva pirosan a hívó levélbe.

Nem parancsolat ez, nem is kénytelenség:
 De kinek ne volna több, mint kötelesség?
 Ki maradna itthon? ugyan ki ne menne? —
 Így érzett a magyar: Lajos bízott benne.

13.

Azt tartá a levél, hogy bizonyos napra
 Mind együtt lennének Budán, Szent-Jakabra.
 Időközben a vas mindenfelé duzzadt,
 Köhögött a kohó és a pőröly izzadt;
 Eke, boronástul, betegen hevernek,
 Másra kell az anyag: páncélnak, fegyvernek;
 Hadi hirtől hízik a paraszt a húsön:
 De meleg a műhely, bár a nap ne süssön.

14.

A király is egyre készüléshöz látott,
 Hamar odahagyván fényes Visegrádot,
 Hova édes anyját látogatni ment fel;
 Kölcsonös panaszban nem sok idő telt el.
 Most Budán székelve, éjt-napot egygé tesz,
 Hogy baját felejtse, ezer dolgot végez:
 Tart tanácsot, ír, vagy csapatokat szemlél,
 Nincs olyan időperc, melyben dolgot nem lél.

15.

És már a királyi hadnak egy dandárja,
 Budai vérmezőn az indulót várja,
 Zászlói lobognak keleti szellőben,
 Liliom virággal teleírva bőven;
 Büszke nyakát a struc, mint torony, fenhordja,
 Aranyos patkóját orra között tartja;
 Mellőle a négyes szalag sem hiányzik,
 A kettős kereszt is fodorodva játszik.

16.

A király madara s liliomi mellett
 A vezéri zászlót lengeté a szellet:
 Dült paizs a címer, két fehér galanddal,
 E fölött koronás, szárnyas ifju angyal;
 Hédervári Kont az, — Miklós főpohárnok,
 Kit Lajos vezérül ada e dandárnak;
 S hogy az indulásra nem hiányzott semmi:
 Lejőve a király tőlük búcsut venni:

17.

»Nem járatlan út az, ismeretlen vadon,
 Hova nektek, ugymond, indulástok vagyon:
 Mentek Sztiriának és Gyulavásárnak,
 Hol vitéz szomszédim nyílt karokkal várnak:
 Amerre ti jártok, azon földet ott a
 Magyar had, fiaim, másszor is tapodta:
 Hová im e strucok mostan vezérelnek,
 Ott lengett *turulja* dicső nagy Ételnek!

18.

»Értek Udinéba, Étele halmára,
 Most is áll a tetőn mesés régi vára;
 Balfelé a tenger, s Akviléja marad,
 Eszötökbe hozván a jósló madarat;
 Akkor vette magát a mocsárok népe,
 Hol ma ugy fenhéjaz, vízi Velencébe:
 Kerüljétek, mondom, e mocsárt s lakóit,
 Víznek és száraznak kétszinű csuszóit.

19.

»Hanem Páduába útatok vegyétek,
 A szegény versköltőt el se feledjétek,
 Ki, midőn Atillát istenekhez mérte,
 Kicsibe hogy máglyán nem lakolt meg érte.
 Jobbfelé marad egy kies völgyi róna,
 Ott fekszik Milánó, Mántua, Veróna,
 Melyek nagy Ételét most is emlegetik,
 Soha, míg világ lesz, el sem is feledik.

20.

»Akkor más idő volt. De ti most már békén
 Jártok Olaszország innetső vidékén,
 Sorba jó Ferrára, Faenza, Rimini,
 Hol az út a tengerpartra fog levinni:
 Valahon utaztok, valahon átkeltek,
 Azt ne halljam én, hogy bántsatok egy lelket!
 Vagy sarcot tegyetek, vagy ragadozzatok!...
 Koronámra — mondom! szennyet ne hozzatok.

21.

»De mikor a Rontó vizén áthaladtok,
 Jusson eszetekbe, hogy Nápolyban vagytok!
 Ott Akvila vára fogad a hegyen túl —
 Ellenséges földön visz az út ezentul.
 Ott a sötét zászló kibontva dagadjon,
 Melyen irva öcsénk halálképe vagyon.
 Vitézek, fiaim: bizom tibennetek!
 Isten vezéreljen. Jó utat. Menjetek!»

22.

Ezt hallván a tábor, lelkesedve kiált:
 Éltesse az isten, éltesse a királyt!
 Zendül a zeneszó, ropog a had lába,
 Fényesen kigyózik görbe völgy torkába.
 A király ellenben visszament Budára,
 Hova országgyűlést rendelt Péter-Pálra;
 Nem lesz ott kimélve sem csapat, sem költség:
 Egy hang lesz a gyűlés, abban semmi kétség.

23.

Másfelől az udvar, királyné udvara,
 Régi Visegrádon gyászba merült vala,
 Ott lakván az özvegy, Károly nagy királyé,
 Lajos édesanyja, Erzsébet királyné.
 Visegrád, Visegrád! hol hajdani fényed?
 Magas föllegváradsz? parti építményed?
 Dunapart hosszában kerti ékességed?
 Mérföldekre nyuló, párdudlakta nyéked?

24.

Ott, hol négy királynak azon idő tájba'
 Megfért volna minden udvari pompája,
 Meg sem töltve annak negyedfélszáz termét, —
 Most a róka sunnyog, ássa kicsiny vermét!

Nem nyílik kevélyen a Dunára kapu,
 Belül is a zöld tért gaz veré fel, s lapu;
 Odavan a lépcsők márvány büszkesége:
 Nyolc egész nagy ölnyi pazar szélessége.

25.

Hát a négyszög udvar eme lépcsők felett,
 Negyven láb magasan — hej! az is odalett,
 Nem dicsekszik földje márvány kirakással,
 Nincs beárnyékolva illatozó hárssal,

Nem is veszi körül nagy paloták szárnya
 Száz-meg száz ablakkal a kies Dunára;
 Maga a koronát féltő hegyi fészek,
 Az is összeomlott, ledönték a vészek.

26.

De mihaszna borong rajta képzeletem!
 Sirató dalommal föl nem építhetem. —
 No, s hát a királyné visegrádi háza
 Endre herceg miatt öltözék mély gyászba.

Ottan a csillámló, fejedelmi pompa
 Büszke ábrázatját feketébe vonta,
 S a bú, mintha ülné királyi ünnepét,
 Fölvevé magára legszebb öltözetét.

27.

Meghallván a gyászhirot, seregesen gyültek
 Királyné asszonyhoz tisztos úri hölgyek,
 Hajadon és özvegy és akinek férje
 Fő-fő rangot visel, fiatalja, vénje;

Jártak hosszú sorral a nagy palotákban,
 Vetélkedve mintegy szomorú pompában;
 És megoszták versent a királyné jajját,
 Hangosabbá tévén szózatot fájdalmát.

28.

Számtalan sok gyertya, mint egy-egy szövétnek,
 Hófehér viaszból éjjel-nappal égnek,
 És a nagy harangok virradattul estig
 A tornyok falait szinte megrepesztik;
 Vége-hossza nincsen a gyászos menetnek,
 Mindennap, azt vélnéd, egy királyt temetnek,
 Mondatik mindennap búsan zengő mise —
 Annyi drága pompát nem látott senki se!

29.

Maga a királyné, földig gyászruhába'
 Mindennap misére megy a kápolnába
 Mely a paloták közt áll vala középen,
 Remekül építve a várhegy tövében.
 Koldusok, szegények, fölemelt süveggel,
 Gyülekeztek oda minden áldott reggel;
 A királyné pedig alamizsnát oszta, —
 Utána a sok pénzt három leány hozta.

30.

Másszor sem sajnálta ugyan ő felsége
 Adakozni bőven, isten-dicsőségre:
 De most adományit kétszerezve adja,
 Hogy istennél inkább légyen foganatja.
 Klostrom emelkedik, fényes templom épül;
 Ne kiméljék, ugymond, telik az övéből,
 Jut belőle minden papnak és barátnak;
 Az isten szolgálai szűk időt nem látnak,

31.

De mikor bevonul éji rejtekébe,
 Nem hagyja nyugodni véres multak képe;
 Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett
 S haldokolva hörgi: »gyermekért gyermeket!«
 Zács Felicián az; követi családja,
 Őket hosszú sorral a királyné látja;
 Szomorú az eset, miről egy időben
 Így zendült az ének lantban, hegedőben:

ZÁCS KLÁRA NÓTÁJA.

1.

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra;
Fehér rózsza, piros rózsza . . .
Szőke leány, barna.

2.

»Királyasszony néném!
Az egekre kérném:
Azt a rózsát, *piros* rózsát
Hajh, be szeretném én!

3.

»Beteg vagyok érte,
Szivdobogást érzek:
Ha meghalok, egy virágnak
A halottja lészek!»

4.

»Jaj, öcsém Kázmér!
Azt nem adom százér' —
Menj! haragszom. . . nem szégyelled? . . .
Félek, bizony gyász ér.

5.

»Sietős az utam
Reggeli templomra;
Ha beteg vagy, hát fekügy' le
Bársony pamlagomra.« —

6.

Megyen a királyné
Megyen a templomba;
Szép virágok, deli szűzek
Mind követik nyomba.

7.

Könyörögne, — nem tud,
Nem tud imádkozni:
Olvasóját honn feledé:
Ki megyen elhozni?

8.

»Eredj fiam, Klára!
Hamar, édes lyányom!
Megtalálod a térdeplőn,
Ha nem a diványon.« —

9.

Keresi a Klára,
Mégsem akad rája:
Királyasszony a templomban
Oly nehezen várja.

10.

Keresi a Klára
Teljes egy órája:
Királyasszony a templomban
De hiába várja!

11.

Vissza se' ment többé
Szűz leányok közzé:
Inkább menne temetőbe,
A halottak közzé.

12.

Inkább temetőbe
A fekete földbe,
Mint ama *nagy palotába*,
Ősz atyja elébe.

13.

»Hajh, lányom, lányom!
 Mi bajodat látom?
 Jöszte, borulj az ölemre,
 Mondd el, édes lányom.«

14.

»Jaj, atyám! nem, nem. . .
 Jaj, hova kell lennem!
 Hadd ölelem lábad porát —
 Taposs agyon engem! — «

15.

Harangoznak délre,
 Udvari ebédre;
 Akkor mene *Felicián*
 A király elébe.

16.

A király elébe,
 De nem az ebédre :
 Rettenetes, bosszuálló
 Kardja volt kezébe.

17.

»Életed a lányéért,
 Erzsébet királyné!«
 Jó szerencse, hogy megváltja
 Gyöngé négy ujjáért.

18.

»Gyermekemért gyermek!
 Lajos, Endre halj meg!
 Jó szerencse, hogy Gyulafi
 Rohan a fegyvernek.

19.

»Hamar, a gazembert...
Fiaim... Cselényi!...«
Ott levágták Feliciánt
A király cselédi. —

20.

»Véres az ujjad,
Nem vérzik hiába:
Mit kívánsz most, én királynőm!
Fájdalom díjába?«

21.

»Mutató ujjamért
Szép hajadon lányát:
Nagy ujjamér' legény fia
Borzasztó halálát:

22.

»A más kettőér'
Veje, lánya végét
Piros vérem hullásáér'
Minden nemzetségét! — «

23.

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástul
Mi magyar hazánkat.

32.

Ily szomorú eset a Feliciáné; —
É miatt nem nyugszik Erzsébet királyné,
Hogy szörnyű halált halt kedves fia Endre:
Csak egyéb csapás is ne követné rendre!
De Lajos — ártatlan imez átkos tettben —
Vala bosszuálló kemény készülletben;
A nemesség is már dandárjait hozta,
Ezrivel, vagy amint fel volt rájuk osztva.

33.

Most a kopasz róna Rákoson virágzik,
 Most buborékot hány: sáttortól nem látszik;
 Most lobog a zászló ezerféle színben,
 Rajlik a vidor nép, csillog-villog minden.

Messze a mezőnek fakó meze füstöl,
 Porfelleg verődik, melyben a ló prüszköl,
 Egy út az egész táj; a csapatok gyűlnek,
 Mint villámló felhők, mind össze vegyülnek.

34.

Oh, ha gyenge tollam méltó lenne rátok,
 Lajoshoz sereglő régi nagy családok!
 Összefoghatnálak egy bűbájos körben,
 Hol magát az utód lássa, mint tükörben!

De sem a képirót süker nem biztatja,
 Sem az idő és hely mostan ki nem adja;
 Elég lesz futólag nevek említése
 Mint föcskének vízen szárnya legyintése.

35.

Ott lebeg a Laczfi hőszinű sárkánya,
 Messze kis Erdélyből hozta ezüst szárnya,
 Maga István vajda feje a csapatnak,
 Fiai, testvéri tőle nem maradnak;

Mint egy büszke folyam kíséreit vonja,
 Követé a nagy hőst sok vitéz rokonja:
 Laczfi Endre, Miklós, Pál, Mihály testvérek,
 Osztyalos *Apor László* nagy nevének.

36.

Ő az, István vajda, koronás Erdélyé,
 Kit Lajos e 'hadban teve fővezérré:
 Nem ifju', nem is vén: haja vegyes ősszel,
 Barna férfierő tiszta ezüst ésszel;

Bölcs vezér, tanács, — de bátor kemény harcfi,
 Példabeszéddé vált: »ez második Laczfi!«
 Így szokás nagyitva hímet varrni róla,
 Nem szokás azonban venni szórul-szóra.

37.

Ott van a hí Miklós, a bátor Gyeleti,
 Zászlóját az öccse, két fia követi;
 Paizsán a címer négyfelé van osztva:
 Két mezője gyászos, kettő fehér, pusztá.
 Mit jelent e gyász szín? mi értelme ennek?
 Ember! a sors ujját mondog véletlennek:
 Két mező fekete, ugyanannyi tiszta:
 E négy bajnok közzül kettő nem tér vissza.

38.

Ott van a Geréni s Homonnai Druget,
 Nádor öccse, Miklós, vezeti ezeket;
 Olasz vér, de vegyült magyar anyatéjjel,
 Lobogója diszlik a hét seregéllyel.
 Távolabb csoportoz Budaméri Konya,
 A Szécsényi törzsnek igaz vérrokona, —
 Címere jelenti: az oroszlán rajta
 Kisded keresztjével, hogy Szécsényi fajta.

39.

Hozza Bánfi büszkén busa ökre szarvát,
 Miklós, fia bánnak, maga is bán, horvát.
 Andrási Temesből már ott vala szinte,
 Zászlaján egy kardos, páncélos levante:
Andorás az, kitől származik a család,
 Hirdeti a címer ennek viadalát
 Akkor, hogy fejére szálla Szent-Istvánnak
 Az első korona, az első királynak.

40.

Ünnepel Esztergom, mint a haza szíve,
 Ott az ország nagyja és a külföld színe:
 Papi és világi, fejedelmi vendég,
 Kemény láncsatörő, bajvivő levették;
 Az nap örömeire víttanak egymással
 Egy idegen bajnok székel Andorással,
 Ki fejét amannak vállastul leszelte;
 Címerét Istvántól nem hiába nyerte.

41.

Ott lebeg továbbá Drágfi vasmacskája,
 A Nádasdi nádja, fekete kacsája;
 Ott a csuda címer, melyet ama gazdag
 Bebek István és György, Dancs fiai hoztak.

Jól juhászcodott ám ősapja ezeknek,
 Hol Sájó vizével összefoly a Csetnek;
 Tündér-adta kincsből raka hét szép várat;
 Címerén a tündér, csuda nemű állat.

42.

Messziről mutatja Lukácsot, Bertalant
 Fekete mezőben három fehér galand,
 Hogy ők ama híres nagy Héderváriak,
 Kont Miklóssal véreént való atyafiai.

De Ugrin fiának, mert ez már Ujlaki,
 Paizsán keresztbe folynak két szalagi,
 Melyet a koronás, szárnyas angyal őriz;
 Törzs apja ez ágnak Hédervári Lőrinc.

43.

Hozza Szécsi Miklós a maga dandárját,
 Két fejü nagy sassa teregeti szárnyát;
 Vele bajnok öccse, az ifju Ivánka,
 Ivánka, az ifju, Vas megye virága.

Ennek javas-asszony megmondta előre,
 Hogy aráját hazaviszi esztendőre,
 Csak »ki lóval nem bir, az hadd járjon gyalog« —
 Gondolá a vitéz: nagyon rendes dolog!

44.

Hegyezi saskörmét Kanizsai János,
 Fekete félszárnya vérmezőben szálldos,
 A Rozgonyi féniksz fürödik tollában,
 Draskovicsén két sas, két nagy grifmadár van.

E zászlós urakkal sok nemes dalia
 Összegyült sok régi nagy nemzetség fia:
 Csapi, Guthi, Kemény jelesebb közűle
 S két *Forgács* fiu, kit Bebek Anna szűle.

45.

Pajzsukon a szép *szűz*, tengerhab leánya,
 Szőke aranyhajnál nincs egyéb ruhája,
 Mosolyog az ajka, rózsabimbó melle,
 Csak festés különben, hát minek szégyellne.
 Mégis aki látja, nézi elevennek,
 Ha leány, elfordul; ifju örvend ennek:
 Szeme egy két percig rajtavesz a képen: —
 Forgács Andor kapta; elmondom, miképen.

46.

Omlik a *tatár* nyíl felhőszakadása,
 Messzeföldre hallik jégeső zugása,
 A Sajó ut nélkül tántorog, mint részeg:
 Vérökkel itatják jó magyar vitézek.
 Vérbe alkonyult le a nap is *Muhindl*,
 Veszve, veszve minden! Béla fut, a király;
 Futtában két Forgács fődözi testével,
 Andor, az ifjabbik, Tamás elestével.

47.

S már nem biztos vára: Znió avagy Gimes,
 Tovább a királlyal fut az ifju nemes,
 Távol Adriába, tenger szigetjére,
 Hol, mint vert vad, Béla megpihenhet végre.
 Ott egy nap az ifjú hogy a parton járna,
 Imel zátonyon ül tenger szép leánya:
 Nagy haját fésülte, — arany tündöklésű
 Hajából arany port szikráztat a fésű.

48.

Hattyuingét Forgács amidőn meglelte,
 Neki sem kellett több, hamar felölelte;
 Megijedt a habok Tündér-Ilonája,
 Hogy idegen kézben hattyúi ruhája;
 Kérte, adja vissza, nagyon szépen kérte;
 »Jól van — monda Forgács — ha megcsókolsz értele!»
 »Nem, halandó, azt nem! jobbat teszek annál,
 Egy tündéri csóktúl menten elhervadnál.

49.

»Nem, halandó, azt nem. De ha tudni vágyol,
 Mit rejt a jövendő, ez a sűrű fátyol:
 Ám halljad.« Azonban, övig a kékellő
 Vizben, közelebb jött s így dalolt a *sellő*:*
 »Egy fiatal fának látom karcsu törzsét,
 Melyet annyi század vihara sem tör szét,
 Inkább lombositja minden újabb tavasz:
 Örvendj ifju ember: te vagy az, te vagy az!

50.

»Nőni fog családod fényben és hírnévben,
 Gyökere izmosul királyi hűségben,
 Valameddig Árpád fejedelmi vérit
 — Talán nem sokára — sirba nem kísérik.
 Akkor uj király fog érkezni *habomon*
 S fölemeli székét az előbbi romon:
 Lajos, Lajos, Lajos leszen *fia* ennek,
 Kit nevez a magyar *nagynak*, egyetlennek.

51.

»Negyven év forog le, majdnem egy fél század,
 Hogy ő sirba viszi a királyi házat:
 Hajl mert e családon vér nehezül s átok,
 Melyet a leányán teljesezni látok.
Forgács leszen az is, *Forgács*, ki megója,
 Nehogy bitang kézre jusson árva trónja...
 Hiába, hiába. Sulyos a vér-átok...
 Zavarodik a viz: zagyva képet látok.«

52.

Igy tovább is zengne vizi leány dalja,
 Hanem a vitéz azt már tovább nem hallja:
 Lebocsátá lankadt tetemít a fűre
 S elaludt, mint a tej, szépen ahogy üle.
 Most a lány kiszálott — nem habozás nélkül,
 Mert igen szégyellé az alvó vitéztül, —
 Hattuingét hamar szűz testére ölté,
 Szárnya csattogása Andort is felkölté.

* Vízi tündérek régi neve. — A. J.

53.

Mohón kapott Forgács a szép sellő után,
 Mintha álom után... hiu szellő után...
 Soká még a parton tünelődve jára,
 Majd iratta képét őse paizsára.

Örömet engedte azt viselni Béla
 Mindenütt, hol később megfordult acéla:
 Hadban, öklelésen, párbajon, vagy tornán;
 Sátoron, pecséten, zászlón, sirja ormán.

54.

Most utódja Miklós, vele öccse András,
 Viselé a címert, két fiatal Forgács. —
 Berényi pedig jött ürge mókusával,
 Révai tátongó fene farkasával.

Sárkányfogakat hoz Báthori, Zokoli,
 Butkai s ahányan e törzs vérrokonai;
 Csáki fölismerszett véres emberfőrül,
 Loránd fia Loránd fakadó fatőrül.

55.

Hozza homály ökrét kék mezőn Balassa,
 Zászlós Frangyepánnak röpül tarka sassa,
 Garai kigyója mérgesen növekszik,
 Ama Betlenével szinte már vetekszik.

Egyszerű a Zudár sejtes ablak-olma,
 Mellyeszti galambját a Telegdi solyma;
 Nádasdi rucája Gersei-Petőnek
 E két nemes ágat hirdeti egy tőnek.

56.

Hát még ama nyilas Bocskai oroszlány!
 A Majtényi teve, a Viczai sas-szárny!
 Büdi bujdosója, a Csetneki halak!
 Kisvárdai kigyó, mely farkába harap!

„Mondjam-e Szentgyörgyi zászlaját, csillagját?
 Apafi szőlőjét, kardra szúrt sisakját?
 A Dersfi oroszlánt? a Szirmai rákot?
 A Rajcsányi medvét?... az egész világot?...”

57.

Ki győzné ezeket venni laistromba,
 Hogy a dal szövése ne legyen goromba?
 Nagy erdő ez együtt: ennyi sok családfa
 Viruló díszében mind egyszerre látva!

Emez fiatal még; az terepély immár,
 Sudarán sas fészkel, barna felleg himbál;
 Csonkitva, lenyesve hajt amaz új ágat:
 Mai nap is élő, számos unokákat.

58.

De ti, kiknek őst a dal édes gondja,
 Nem hizelgő verssel koszorúba fonja:
 Felhat-e hozzátok az egyszerű ének
 Egyszerű kebléből a nép emberének?!

Vagy hazai dalra fületek már gyenge,
 S nem halljátok, ámbár *neveteket* zöngje?!
 Sir a lélek bennem, — és a mai kortul
 Vigaszképen a múlt dicsőséghez fordul.

59.

Ott van ami csillog, ott van ami ékszer,
 Mit csak a szem láthat s nem láthat elégszer;
 Ott hányja virágát mindenik nemzetség,
 Kitesz a hazáért a magyar nemesség:

Maga, lova fényes; paripája kényes,
 Arábia szülte vagy tatár vadménes;
 Nem sok a gyalog szám, többnyire lovas had:
 Kiféle? miféle? címerén olvashadd.

60.

De a vármegyékből szinte sok jó lánca
 Gyüle gyalogszerrel, hogy Nápolyt meglássa:
 Itt is, ott is mozog, hullámlik egy csapat,
 Mint nagy szél-vetés, ha szélben árad s apad.

Ezek nem címerrel, bokrodzó sisakkal —
 Jöttek suta fővel, egyszerű sipakkal,
 De azért kemény nép: szívök mind huszári:
 Nem tehetnek róla, hogy gyalog kell járni. —

61.

Ti is feljövetek barna kunok, jászok,
Szemes, ügyes, virgonc, nyilvető ijászok,
Vagy nehéz ostromban faltörő bakosok,
Midőn öklelőznek a várdöntő kosok.

Lajos e hadakkal maga tábort járat,
Legelébb talpon van, legutószor fárad,
Egész nap zavarja, futtatja seregét,
Porolván a puszta kopott köpönyegét.

62.

Hej, micsoda szörnyű óriás madár ez!
Roppant szárnyaival csak a földön jár ez,
Kiteriti néha, mint valami héja,
Mér földet kanyargat egyszeri karéja,

Majd meg' összecsapja, mint a könnyű fecske,
Ugy búvik előre hosszú, vékony teste:
Kanyarodik, szél vesz, ritkul, összeforrad
— Mintha *egy* élőtest voln' az egész sor had.

63.

Mintha egy élőtest: földön csuszó sárkány...
Mintha báránfyelleg, színes szép szivárvány;
Lendül a sok zászló maga-fogta szélben,
Majd egymás után, majd ezer is egy szélben.

Sárga lován Lajos maga úgy cikázik,
Mint midőn a gyermek tükörfénnel játszik,
Futkos a had előtt, mint egy futó csillag,
Ragyogó sisakján hosszan úszó tollak.

64.

De, izzó nap után, mikor a lég enyhül,
A vitéz is fárad, meg a ló is renyhül,
Vissza, sátraikhoz, vidám lakomára
Széled a poros nép, a lihegő pára.

Füst-bokrétát tesz föl valamennyi sátor,
Majd egy-egy tüzfény is megjeleni bátor; —
Kuncsorgó juhász nép, támogatva botját,
Messzünnen irigylí ezek állapotját.

65.

Igy az egész tábor indulásra készen
 Együtt vala Pestnél, a rákosi részen;
 Csak Toldi hiányzik, csak ő marad vissza,
 Édes szerelemnek kószolóját issza;
 Béke van szívében, most először, béke;
 Felejtí ha-óta Rozgonyi vendége,
 Az egész hó egy nap és e nap egy óra. . .
 Nincs is az időnek ottan mutatója!

66.

Sőt az éj meg a nap sem tesz különbséget:
 Ébrenlét? vagy *álom*? szó csupán egy véget:
 Akkor is ott járnak egymás deli karján,
 Illatozó kertben fűzes Tisza partján. . .
 Mit beszéltek annyit, ti susogó lombok?
 Miér' búgtok össze, ti páros galambok?
 Hab, hab után, mér' futsz örök vágyódással? . . .
 Így álmodtak össze, gondolom, egymással.

67.

Hanem, előbb hogyan életét megkötni,
 Toldi a harc gondját el akarta vetni,
 Az *utolsó harcét*, míg foly élte hossza:
 Nincs eset azontul, hogy szívét megossza:
 Élni fog magának, élni Piroskának,
 Élni . . . azt nem mondja tovább a leánynak;
 Egész élte sorját hosszan elrendezte,
 Mikor együtt voltak az utolsó este.

68.

Hogy aztán a hajnal tetszett indulóra,
 Megállt jegyesével a leány egy szóra, —
 Azaz el se hagynák azt az egy szót soha,
 De nyerít a Miklós nyughatatlan lova.
 »Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe' —
 Isten veled atyám és szivem szerelm!«
 »Áldjon meg az isten, kedves fiam, téged:
 De várd meg legalább a kenyérebédet.«

69.

Megfogadta Miklós, elkelt az ebéd is,
Beszéltek, beszéltek: több volt hátra mégis;
Jött azonban Toldi fegyveres szolgálja
Hogy nem áll a *Pirkó*, a földet kapálja.

»Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe' —
Isten veled atyám, és szívem szerelme!...«
»Áldjon meg az isten, kedves fiam téged:
De várd meg legalább a déli ebédet.«

70.

Megvárta, megevék azt is együtt délben,
Jó-soká maradt még Toldi menő-félben:
Ehol jó azonban a fegyveres szolgálja:
Nem kell-e bekötni a lovat az ólba?

»Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe' —
Megyek édes atyám és szívem szerelme!...«
»Hordozzon az isten, jó fiu, de már ma
Ugyan hová mennél, ilyen éjtszakára?«

71.

»Este, vagy éjtszaka: tőle nem irtódzom;
Hova, merre megyek? az is az én dolgom;
De tovább sehogy sincs maradásom itten,
Hogy eddig maradjak, bizony azt se hittem.

Isten hozzád szívem édes szép szerelme!
Addsa kicsiny kezed, borulj az ölemre:
Hadd szakasztok rózsát gyöngé rózsafádról —
Egy csókot az `utra, piros két orcádról.«

72.

Elcsattant az a csók, nem is egyszer pedig,
Mint a földi eper csattan, mikor szedik;
Rövid vége lett a hosszú búcsuzásnak;
Nem is integettek messziről egymásnak;
Jó Toldi csakhamar lovára felüle,
Szeméből valamit lopva kitörüle;
Sarkantyúzza lovát, szintugy vérzik belé...
»Co fel, jó paripám, szülő-helyem felé!« —

73.

Vele lakott másszor édes anyja Budán,
De haza sovárgott, hazament azután,
Nehogy elpusztuljon gazdaság és hajlék,
Amint György fiának halomása hallék.

Mert nem ada isten hosszú életet annak,
Juttatá fogára erdei nagy vadnak; —
Toldiné fogta fel árva kis leányát,
Főnevelte szépen kedves unokáját.

74.

Hej! nem is álmodta a nemzetes asszony,
Hogy neki *az* a nap oly örömet hozzon.
Ablakában ül, de onnan keveset lát,
Mindössze az udvart, meg az apró marhát:
Mert ugy volt a jámbor ősi ház kiszabva,
És ugy látta jónak aki helybehagyta,
Hogy ne kandikáljon országba-világba:
Nézzen, mint igaz bölcs csak önön-magába.

75.

Most az öreg asszony lódobogást hallott,
Szívébe azonnal gyors öröm nyilallott:
»Jaj! Miklós...« kiáltja és szalad elébe,
Nem leli a rostély nyitját hevenyébe.
Szép *Etelke* pedig, Toldi György leánya,
Mielőtt a kapun befordulna bátyja,
Fut elébe, fut, fut; kengyelébe pattan,
Csókja, mint egy ostor, oly nagyokat csattan.

76.

Hagyta hugát Miklós játszani Pirkóval,
Maga édes anyját köszöntötte szóval,
Magcsókolta előbb halvány szép homlokán,
Addig föl se ment a lépcső három fokán;
Mikor pedig fenn volt lehajlék hozzája,
Mögfogá a kezét, reáforrott szája;
Édes anyja, szegény! kívül a ruháján
Csókolgatta fiát, verő szive táján.

77.

Akkor a szobába mentek együtt karon —
 Mondanom se kell, hogy lett nagy lakodalom,
 Dehogy lelte helyét Miklósnek az anyja!
 Cselédnek is állott pince, kamra, konyha.

Bence, a *vén* Bence volt a pincemester,
 Ki is tört belőle, hogy ő arra nagy szer.
 Ugy járt, ha borér' ment, hogy ne kelljen várni,
 S úgy hozott, hogy kétszer ne kellessék járni.

78.

De maga koránsem ivott azér' sokat,
 Forgatván fejében apai gondokat;
 Ivott ő, mint szokta, szív-vidámság végett,
 Vagy midőn kínálni kelle a vendéget.
 Hanem, mikor látta, hogy nincs semmi hiány,
 Enni már vagy inni egy cseléd sem kíván:
 Szólt a fiának, egy szálas legénynek
 S ketten a szobába Toldihoz menének.

79.

Ott elkezdi Bence: »M'óta t'om az eszem,
 Kenyerem ettől az öreg háztól eszem;
 Rossz kis sückő voltam, annyi mint az öklöm,
 Hogy a *toldi* pusztán szántottunk hat ökrön.
 Én ökröt vezettem, éd's apám az ekét...
 De minek keríték ilyen nagy fenekét!...
 Hej! micsoda termés lett abban a földben!
 Eddig ért, uram, ni! másik esztendőben.

80.

»Még akkor boldogult apám uram is élt,
 Csakugyan Bencének hítták ő kigyelmét,
 Én is, hogy fiam lett, (látom, a bolondok
 Cifra neven kapnak) — *Bence* legyen! mondok.
 Nagy fiu, ehol van! Jöszte, szógám elébb:
 Szégyellős egy kissé, mint fiatal cseléd.
 Hej! vitéz nagy uram, jut-e még eszébe
 Mikor együtt mentünk a *király* elébe?

81.

»Jóval ifjabb volt még kelmed a fiamnál,
 Hanem szálasabb is, izmosabb is annál;
 Hányszor emlegettük azelőtt: no ebből
 (Kelmedet értettük) ember lesz, ha megnől.
 Biztattam is, menjen katonának, vagy mi;
 De az édes anyját nem akarta hagyni:
 Pedig, lám no! milyen ember vált belőle,
 Kit nem egyszer kétszer mondtam én előre.

82.

»Ezt a rossz fiut is nem t'om én, mi lelte,
 Katonának vágyik, vagy mi az eblelke!
 Azt izéli mindég: nem leszek én paraszt,
 Nem én, apám uram, elszököm ha maraszt.
 Itt van, nagy jó uram, azér' hoztam elő,
 Legyen kelmed hozzá igaz gondviselő,
 Apja helyen apja, vezető vezére:
 Isten is megáldja kegyelmedet érte!«

83.

Nevetett Miklós az együgyű beszéden,
 Forgatá egyszersmind a dolgot eszében:
 Elvigye-e Bencét, vagy itthon marassza?
 Melyikben lesz annak idővel is haszna?
 Etelke azonban egy asztali késsel
 Lovaggá ütötte három kis ütéssel,
 S kitörvén a kedve hangos hahotába,
 Bevonszolta Bencét az oldalszobába.

84.

Ott egy régi szekrény poros zege-zugát
 Felhányva, kiszede hölmi ócska ruhát,
 Amelyeket Toldi már annak előtte
 Régen elhajtott, mivelhogy kinőtte.
 Etelke azokból egynéhány darabot,
 Egész öltőbelit összeválogatott,
 S od' adá Bencének, ingyen, ajándékba,
 Hogy tanuljon belé, vegye is fel még ma.

85.

Ezalatt elmondá Toldi az anyjának
 Hogy jutott kezéhez a szép uri lánynak,
 Mutatá a gyűrűt, melyet hozza jegybe,
 Háború végével kelnek, ugymond, egybe.
 »Akkor, édes anyám — no hiszen meglátod —
 Akkor nem futok én országot, világot,
 Nem köszálok hadba, hanem együtt élünk,
 Az én gyöngy galambom, Piroskám is velünk!«

86.

Sirt, nevetett anyja, mikor ezt meghallá,
 Szíve az örömet nem várta, sokallá;
 Elpirult, tüzes lett halvány arculatja,
 Elpirítá benső titkos gondolatja:
 Előtte fia még mind a régi gyermek:
 Oly furcsán esett most képzelni embernek,
 Házasult embernek. . . képzelni továbbat
 Göndörhaju, füрге, játszi unokákat.

87.

Hányszor mondatá el, kérdezé ki újra!
 Nem maradt szó nélkül egy legkisebb ujja:
 Karcu-e, magas-e, barna-e, vagy szőke?
 Fehér-e, piros-e, vagy milyen a képe?
 Haja, szemöldöke, szeme, szempillája?
 Ajaki, beszéde, lábai, ruhája? . . .
 Felelni se győzne Miklós annyit neki,
 Ha oly jól nem esnék, mikor emlegeti.

88.

S jaj lett volna szegény Piroskának dolga,
 Ha, míg emlegették, folyvást csuklott volna! —
 Most azonban félbehagyták a beszédet,
 Mert az ifju Bence a szobába lépett.
 Kard veri a combját, a nyakában mente,
 Ki van csipve rútul, mint bármely levante,
 Megáll egyenesen, mint egy mutatófa,
 S rövid habozással imígy kezd a szóba:

89.

»Vitézlő nagy uram, szépen megkövetem,
Egy páncélos bajnok, úgy látom idegen,
Künn az ajtó előtt kigyelmedet várja,
Hogy vele megvívjon életre-halálra.«

Toldinak se' kell több: »hogyan, a patvarbala!
Felszökik sebesen, szalad a pitvarba,
Hát csakugyan ott áll a sisakos vitéz
Kivül a tornácon, vele megvíni kész.

90.

Toldi a fegyverről nyomba' megismerte,
Látja, hogy az nem más, mint huga, Ételke,
Iszonyu láncsáját bal kezében tartja,
Mig a jobb kezében villog széles kardja.

De Miklós a szemét összerántja vadul,
Felgyűri az ingét, karja kiszabadul,
Rohan pusztá kézzel: megszalad az ellen,
Hármat lép s elesik a nehéz fegyverben.

91.

»Ugy kell eben esett, köszülötte lyánya!
Kialt és odafut Toldiné, mert szánja,
Fölemeli szépen, tizszer is megkérdve
Nem fáj-e valahol? könyöke, vagy térde?

Semmi baj! de van ám tréfaszó, nevetség,
Van, mivel egymás közt eltöltni az estét,
Mignem aztán Miklós tréfa közé fonta
Amit Tar Lőrincnek komoly céllal monda.*

92.

Elkezdi barátját dicsérni, de nagyon,
Kétszer is mond egyet inkább, mint elhagyjon:
Mily eszes, mily józan, mily szelid, hú, derék, —
Gondolá Etelka: jól van, de már elég!

Vállhegyen bátyjára hamisan pillantott,
Felkapá az ágyról a pihenő lantot,
Busa szemöldökét ráncolva keményen,
Tiszta, erős hangja így csendüle mélyen:

* T. i. hogy a hugát neki adja. A. J.

1.

A mi lyányunk nem eladó,
Büszke, dacos, válogató;
Jobbra-balra pillogató,
De a szive színmutató:
Nem eladó.

2.

Szeme nyájas, szava édes,
Maga tetszős, bár negédes;
Rád tekinthet, mosolyoghat:
De azért, hogy törbe foghadd —
Nagyon kétes.

3.

Hej! pünkösdi kis királyné:
Rózsa vagy-é, tulipán-é? —
Rózsa vagyok, szúró túske,
Tulipánsziv nem oly büszke
Mint a lyányé.

4.

Jár utána gazdag fősvény,
Nagy szerencse! fele köszvény;
Jár szegényes, az nem kényes,
Majd megeszi olyan... éhes;
Ott az ösvény!

5.

A deák ül könyve mellett,
Ugy bötüzi a szerelmet,
Lám az apród, ha nem ül is,
Százat szeret könyvnekül is!
Odább kelhet.

6.

Özvegy ember csak hitvány bor,
 Ecet ami azután forr; —
 Légy *derék* bár: kell ám *fő* is,
 Légy szelid s *hű*: ámde hő is,
 Szegény jámbor!

7.

Hát te páncél? párducmente?
 Van-e benned jó levente?
 Jaj, ha volna, mint szeretném!
 Ezer közül szemem szedném,
 Ha lehetne.

8.

Egy van olyan, az egyetlen,
 Messze, messze... bár mellettem;
 Könnyü nézni, megölelni,
 De szeretni, *párját lelmi*...
 Lehetetlen! —

93.

Igy ez abban elmúlt. Így egész éjfélig
 Nyájason az időt hamar elbeszélük;
 Édes övéi közt enyhül Toldi gondja
 S egy hizelgő álmom Piroskához vonja. —
 De korán a hajnal ébren leli másnap,
 Búcsut véve, indul messze utazásnak;
 Követi sok »áldás«, ezer »jó szerencse!
 Utána poroszkál ázott szemmel Bence.

NEGYEDIK ÉNEK.

»Rettenetes haddal ezenből induljunk.
.....
Vala okossága az tisztos asszonyak.«
Illosvai.

1.

Kont Miklós azonban, előhad vezére,
Sok országon átal a *Rontó*hoz ére;
Ott erős táborba vonta össze sergét,
Hogy a nyugös útnak kipihenje terhét.
Messzelátó halmon sátorát emelé,
Honnan a kilátás szép volt mindenfelé:
Nyúgaton a kéklő hegylánc koszorúzta,
Keleten a tenger, e nagy vízi puszta.

2.

Első gondja volt, hogy sátora elébe
Árbocfát emeljen fürge ácsok népe;
Azután a roppant uj zászlót kibonták
S kötelen a magas ösztörűre vonták;
Fekete a zászló; de a gyászos falra*.
Selyem, arany, ezüst fonállal kivarrva
Endre sorsát himzék négy rendbeli képen, —
Halhatatlan rege! te mondd el, miképen.

* Fala, kelmének: alapszine (Boden). *A. J.*

3.

Mindjárt a legelső: vén királyt ábrázol,
Róbert az, ki Nápoly trónján üle másszor,
Most halálos ágyban a mester himezte
Halál árnyékával véknyan befedezte.

Ágya zsámolyán két gyermek-ifju térdel:
Unokája volt ez, Johanna, Endrével;
Összeadja gyenge kezöket, — felettök
Koronáját tartja fényes arcu püspök.

4.

Másik kép Johannát ábrázolja szinte:
Felnőtt már, nagyobb, szebb, mint volt eleinte;
Keble, ajka duzzad, égnek pillantási,
Különben azok, de merészbek, vonási.

Űl királyi székben, koronája ragyog,
Mellette, mögötte csínos olasz nagyok;
Endre, mint egy szolga, külön a csoporttul
Sötétebb orcával az árnyékba fordul.

5.

Majd a harmadik kép egy homályos pítvar,
Benne mécsvilág, mint hold körül az udvar;
Ottan látni Endrét, háló kantusában,
Négy-öt álarcossal izzadni tusában:

Egyet már letipra, egy öt fogja hátul,
Nem messze Johanna nyíló ajtajátul,
Látni a nyilásban lengő éji burkot
S a fejér kezét, mely odanyujt egy... hurkot!

6.

Kert a negyedik rajz: telihold sugára
Ömlik, árnyas nagy fák közül, egy tisztára;
Öreg asszony ül ott, arcredői mélyen
Sötétellnek, amint hajol a holdfényen.

Ölében az Endre puffadt arca kékül,
Tagjai szétlógván összetartás nélkül,
Nagy szemét befogja hú dajka Izolda
És ápolja... hej, nem mint egykor apolta!

7.

Mindezt a királyné szűzei ekképen
 Hímzék a selyemre, négy mesteri képen:
 Sem a holtan élő, sem az élők holt tag, —
 Minden íz, hajlás, úgy eltanálva voltak.
 Nézte a sokaság, nézte körbe állván,
 Mikor a nagy zászló felsuhant a szálfán,
 S mint egy szél-lökés, ha erdők végig robban,
 Jajdult végig egy szó a vitéz sorokban.

8.

És mint barna felleg, amely vésszel terhes,
 (Retteg attól a nép, tudja, mily keserves),
 Lenge már a zászló, Nápoly határszélén,
 Futott az ijedt hír, szörnyeket beszélvén:
 Járnak országszerte vészkiáltó hangok,
 Van imádság, van bőjt, zúgnak a harangok,
 Hogy isten ne hagyja hívei romlását,
 Fordítsa el róluk váratlan csapását.

9.

Ámde hős Durazzo, mint egy pártos szellem,
 Bujtogat Johanna királysága ellen,
 Amióta hugát tőle megtagadta,
 Máriát, a szépet, őhöz nem adta.
 Akkor irt Lajosnak, bosszusággal telve,
 Azóta se nyugszik megbántott szerelme:
 Öregbíti pártját, kastélyról-kastélyra,
 S beszél az urakhoz, amint hozza célja.

10.

Némelyikhez így szólt: »Vajmi nagy bolondság
 Hogy a *más* bűnéért a mi vérünk ontsák!
 Oka vagyunk-é mi, hogy elvesze rútol
 Szegény ifju Endre, udvari boszútul?
 Most *valaki* bűnét kardunk támogatassa?
 Ha evett, igyék rá; ha vetett, arassa!
 Ne várjuk, hogy Lajos egyért az egészen
 Töltse ki haragját: mi legyünk *jobb* részen.«

11.

Másokat így rémít: »Talán e maroknyi
 Néppel mi Lajosra kardot merjünk fogni?
 Talán annyi úr ő, mint felénk akárhány,
 Hogy reggeltől estig átmehetsz határán?
 Nagy földön parancsol, tíz nagy ország felett,
 Őt tiszteli nyugat, tőle retteg kelet,
 Császárok, királyok mind járnak kedvében; —
 Hanem én minden jót ígérek nevében.«

12.

Van, kihez így fordul: »Nem idegen zsarnok
 Vitéz fejedelme a vitéz magyarnak,
 Mert Károly, (nagyatyám. . . de egyébiránt a
 Nem tartozik ide), Károly, ama Sánta,
 Fogván gyepplőjét a nápolyi kormányznak,
 Nőül birta lyányát a magyar Istvánnak:
 Így ezen királyi törzs két ágat hajta
 S mai nap két fényes korona függ rajta.

13.

»Róbert lőn egyik sarj, és Johanna íme,
 Leányágra jutván a királyság címe; —
 Másik ott tenyész, hol eget ér a Kárpát,
 Mióta fi-ágon nincsen többé Árpád.
 Károly volt az első, magyarok királya,
 Mint ama Sántának édes unokája;
 Most fia országol, fia Lajos ennek:
 Ki mondja bitornak? ki még idegennek?«

14.

Olykor így ejt szót: »no bizony, Lajosnak
 Célja is uralma négy vagy öt városnak!
 Nem akar hódítani földet és országot,
 Nem kíván egyebet, csak az igazságot:
 Endre fia, Martell, a csecsemő árva,
 Lép, ha majdan felnőtt, anyja trónusára;
 Addig kormányzó lesz, akit Lajos rendel,
 Te, vagy én, vagy ilyes magunkféle ember.«

15.

De, kivel tanácsát közöli meghitten,
 Annak így szól: *»rajta! az alkalom itten!*
 Tagadom, hogy bárki olyan közel állna —
 Nagyatyám székéhez több jogot formálna.

Negyed iz Johanna, Lajos negyed szintén,
 Unoka szülötte, nem unoka, mint én;
 Hanem azért bizzunk, reméljük Lajosban,
 Tán mienk lesz a hal majd e zavarosban.*

16.

Igy hiteget, mondom, Károly, a Durazzó,
 S a nemes uraknál könnyen fogan a szó,
 Mert az udvar szennyét már nehezen tűrik,
 Hazájuk romlását mélyen keserűlik;
 Szemetjét az ország az udvarba dobja,
 Otthon zsémbel, sohajt, sir a nemzet jobbjal
 Nincs egyéb választás, mint odvába búni,
 S meghalni, vagy pártos kigyókövet fúni.

17.

S már az elhintett mag fejét hányja szerte,
 A rejtett lázongás zászlait emelte;
 Királyné hűségét felmondák vazalli,*
 Legelőbb is ama vitéz főúr *Lalli*,
 Bérces *Akvilában*, hegynek közepette
 Lalli kapitány a parancsot vezette,
 Most a magyar zászlót a szélnek röpité:
 Nyájás szóval erről Kontot értesité.

18.

Igy több város is. De Johanna királyné,
 — Világ szép asszonya — *most ő a világé!*
 Egy napig sem hordta megölt férje gyászát,
 Tomboló vigasság tölti özvegy házát;
 Szolgája csupán ott a nappal az éjnek,
 Örök tervezője titkos bűnös kéjnek,
 És az éj, mint álarc, mint ingerlő fátyol,
 Csak annyit takar, hogy többre-többre vágjol.

* Jelent főurat, vagy fejedelmet, ki birtokát valamely hatalmastól nyerte hűbérül. — *A. J.*

19.

Tüzes nyári nap volt, melyen izzó, rekedt
 Hőség lázasztá a fiatal ereket.
 Csillapítva jeges csemegével, borral,
 Mely egy percre hűsít, de azután forral,
 Égető a napfény, rekkenő az árnyék,
 Fényes fátyolköddel volt fedve a tájék,
 Fű, fa, virág fonnyadt, — elalélva várta
 Míg fejét a láng nap a tengerbe mártja.

20.

Végre a nagy tűz test, pirosan, kereken
 Megkettőzte magát nyugati vizeken,
 Biborszínre festé a habot sugára,
 Bámulván a világ legszebb városára:
 Ott pihent a vízen a tündéri Nápoly,
 Melyet a ringó hab, mint hú dajka, ápol,
 Tornyai, árboci, kertjei félkörben
 Csüngöttek alá, a tiszta, mély tengerben.

21.

Majd a nyílt tornácok, a királyi kertek
 Estve a tengerről könnyű szellőt nyertek,
 Mely a fasorokat legyezé futtában,
 S fürdött a virágok fűszer-illatában;
 Meglopá a citront, a narancsok fáit,
 Jóságot lehellő, dús aranyalmáit,
 És lerészegítvén annyi édes pára,
 Többé a nagy kertnek nem lele nyitjára.

JEGYZETEK.

Voinovich Géza hagyatékában Arany Összes Művei új kiadása V. kötetének anyaga, bár hézagosan, össze volt gyűjtve, de a jegyzet-apparátus jelentékeny része még nem volt nyomtatásra kész állapotban. Voinovich Géza gépelt és kéziratos jegyzetei alapján a kötet nyomdai kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Barta János állította össze, ő pótolta a hézagokat, s ugyanő látta el a kötet nyomdai gondozását.

A Magyar Tudományos Akadémia kritikai kiadásaiban azt az elvet követjük, hogy előbb közöljük a befejezett, kész műveket, s utánuk a befejezetleneket. Így itt is a szövegben a Toldi szerelme megelőzi a Daliás idők korábban készült, de töredékben maradt Első és Második dolgozatát. A jegyzetek azonban, amelyeknek célja a művek keletkezési körülményeinek megvilágítása is, keletkezésük idő- és fejlődésbeli sorrendjében tárgyalják Arany szóbanforgó alkotásait.

A szövegváltozatok közt dült szedés jelzi a javított, áthúzott, törölt szöveget vagy szövegrészt, álló szedés a véglegest. Nem tüntetjük föl tüzetesen a javítás módját, hogy t. i. a javítás közvetlen a sorban, a sor fölött vagy a lapszélen történt-e. A változatok előtt az első szám a versszakot, a második a sort jelzi.

DALÍÁS IDŐK.

LEGELSŐ TERVEK.

Mikor Arany 1848. májusában *Toldi estjét* »egy írói bizalmas körben« felolvasta, »szóba jött, mily célszerű lenne a hős férfikorából is dolgozva egy eposzt, az egészet trilógiává alakítani.« (Önéletrajz.) Petőfi váltig sarkalta: »...kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni.« (1848. ápr. 18.) Arany azt mondta erre: »onnan nem oly könnyű beszély-mesét venni... Költsek, azt mondod. Majd meglátom... tudok-e repülni az Illosvai Péter diák szárnyai nélkül.« (1848. ápr. 22.) »A Toldi-monda két darabban már szinte ki van merítve.« (Önéletrajz.) Ami Illosvainál »azonkívül fennmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegyvel való komikus jelenet, meg a sírtráblás alávaló bünténye — semmiképp sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak.« (Toldi szerelme. Előszó.) »...Kénytelen valék jobbadán a puszta képzeletből meríteni« — írta később Toldy Ferencnek (1851. ápr. 3.) Az első elgondoláshoz Illosvai még mottónak valót sem adott; népdalokból kellett pótolni. A költött mesének is útjában álltak az első Toldi végsorai:

*Nem is lön asszonnyal tartós barátsága,
Azután sem lépett soha házasságra.*

»Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de az eposz nem. Mit mondana a nép például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utójára is — elveszti.« (T. Sz. Előszó.) A költő feljegyezte határozatlan körvonalait a képzeletből szőtt mesének. Egy *Pro memoria* felíratú árkuslapon ez a feljegyzés olvasható: »Piroskának a szolgáloja (vén házi nő) tündérekről egy regét mond, mielőtt H. elragadná őt.« Megvan tehát már a legelső tervben Piroška alakja; H.-Holubár; ez Toldi első részéhez kapcsolódik: a Daliás Idők későbbi papírra tett első dolgozatában testvéröccse az első részben legyőzött cseh vitéznek. A mesemondó szolgáló népi, népmesei alak; ehhez tartozik egy másik följegyzés: »A banya három ízben jő. Először P. megmondja apjának. Apja megtiltja. Másodszor a banya leírja a vitézt, úgy, hogy T.-hoz hasonló. — Akkor *nem mondja meg* P. Harmadszor *elmegy*. — Ezen esemény körülményesen, epice és nem dramatic, csattanósan íratik le.«

A *Pro memoria* 3. lapján tovább így következik (trónnal): »Nevezetes változtatás. Toldi sokáig keresi az elrablott Piroskát, miután megtudja, hogy elrablatott. Végre feltalálja a kis sziklavárát Csehországban. Megvíja azt, csaknem egyedül. Ott találja Piroskát. Holuhár nejevé tette ezt... A nő maga-megadás a sorsnak ily esetben mind jellemzőbb, mind természetesb, így szebb, mintha halált etc. venne fel az ember. Piroška elbeszéli esetét. H. kényszerítette hitet mondani vele, mert különben *erőszakhoz* nyult volna. Így P. nejevé lön. De a szép nő csak rövid ideig láncolhatta le

a kalandort. A gyönyörmámor elmulván, Holubár ismét kalandok után vágyott, elhagyta nejét, vára őrizetére bízván, s a nápolyi hadba ment. — Toldi ezt megtudván Piroskától, ajánlást tesz, hogy megöli hadban Piroska férjét, s elveszi. De a nő, *mint nő*, ezt ellenzi. Sohasem leszek nőd, mondja, ha kezéd által hull el férjem. Azonban, ha hadban történetesen elvész *más által*, akkor nőd leszek. Így válnak el. Toldi visszamegy Nápolyba. Éppen jókor, szükség van rá, mert a vasvitéz pusztít kegyetlenül, s a magyarok szerencséje hanyatlóban. Etc. Toldi megismeri Holubárt a vasvitézben. Erőt vesz magán, nem öli meg. Azonban később csakugyan megöli. Megviszi a hirt Piroskának. Piroska állhatatos marad, visszajő Magyarhonba, klastromba megy. — (Ugyanazon lapon másképp): »Holubár szereti Piroskát. Piroska megadta magát a kénytelenségnek s kötelességét teljesíti, mint illik *akkori* magyar hölgyhöz. Holubár lemondott a rabló kalandokról, — becsületesebb uton, harci zsold által akarja keresni kenyerét, miután vagyonra nincs. Ezt Piroska eszközölte. Piroska már leendő anyja. De Toldi azt mondja: Élő fának nehéz várni döntét. Etc. — A cseh midőn T. a táborhoz érkezik, egymásután hívja ki a magyarokat. A magyarok sáncaikba szorítvák. A király betegem fekszik. A vitézek rendre sebesülnek Holubártól. De Toldi már nagy küzdés után megállja, hogy ne vőjön vele. Hanem egy borzasztó éjjel kiront a várórség, Holubárral az élén. Toldi önkénytelen a harcba vegyül s megöli Holubárt. A magyarok győznek, beveszik a várat. — Toldi siet P.-hoz. Piroskának kénytelen megvallani, hogy férje az ő keze által esett el. P. megmarad feltételében. Apjához vonul M. országba s mint özvegy éli le örömtelen napjait. Toldi agglegény marad. — Mellette külön: »Holubár eszményítője a hadi kalandoknak, melyek T. és minden hasonló egyéniség boldogságát elrabolják.« — Egy később elvetett ötlet: »Egy pár nápolyi — férj és nő — együtt vannak a hadban. Toldi az elsőt megöli, a másik megsebesedve elfut, — ez a nő — ez hatja meg Toldit, hogy megutálja a hadi életet és csupán házi boldogságra öhajtozik, vagyis régi vágya feléled.« — Egy termékeny gondolat vörös ceruzával: »Egy eszme! A fiatal Bencében folytonos ironiáját adni Toldinak!« Máshol: »Mínthogy a nyers erő Toldiban nem tétethetik neveltségessé, ugyanakkor, midőn magasztaltatik: Bencében történik az.«

Ebbe a mesébe számhatta a költő, amit jegyzetei mellé Budai *Polgári Lexikonából* Isoldáról néhány szóval kiírt. Endre dajkája volt, elkísérte Nápolyba, ott volt Aversában a gyilkos éjen. Ő temette el Endrét szerzetesséssel, valamely templomba. (*Dalás idők*, első dolg. IV. é. 20.) Arany kiírta ezt néhány sorban, de hozzá költötte: »A búfájos gyűrűt Endre ujjáról levonta, és a zsinórral, mi bűnjel, rejtekbe vonul. Nápolyban Toldival összetalálkozva, mint *anyjának barátjának*, a gyűrűt neki adja. Toldi viseli, sérthetetlen tőle. Azonban épen ez elúnatja vele a háborút. A gyűrűt tündér kedvese elkéri tőle, de midőn elhagyja a szigeten, nem tudja annak erejét, a tengerbe utána dobja. Ez után még nagyobb kedvvel ví Toldi.« — Ez a tündér-szerelem Odysseus és Aeneas kalandjaira emlékeztet, meg az olasz eposzok búfájosságára. — Ez illet ebbe a regényes mesébe.

Ilyen regényes elemekbe azonban nem nyugodhatott bele az a költő, aki azt írta magáról: »én az eposzt *mondára*, a nép tudalmában élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én eposzi hitelnek nevezek.« (Önéletrajz.)

A kidolgozásba is belekezdett. Arany László úgy tudta: »Az első kidolgozás még a forradalom idején, mindjárt *Toldi* megjelenése s... *Toldi estéjének* befejezése után indult meg.« (A HV. előszavában.) Maradt is egy tervvázlat, melynek ez a mese az alapja. Ennyi:

- I. én. *Az ovum, miből a mű kikel. Marad.*
- II. *A készülétek, begyűlékvés leírásával szélesbedik. Változtatás a keletkező szerelem leírásában.*
- III. *A viadal előkészületeiben változtatás. Viadalbírák, bajmester. Toldi elkésik. Holubáré a lány. De ez str. Toldi jó. Kihíja Holubárt a leány könnyei nevében. Holubár nem akar. De a király szinte szánja a lányt. Így hát viadal. Stb. amint van.*
- IV. *Csupán esztetikai külső változtatások.*
- V.VI. *A nápolyi dolgok. Lólopási kaland. Toldi csatái. Hadi szerencse. Bence jellemzése. Epizódok. Királyi bajtulvás, etc. Durazzo K.*
- VII. *Toldi vágyai, Henyélése. A hadi kocka fordul. Piroshka esete. Toldi bucsúja a hadi élettől. Bence folyvást.*
- VIII. *Harag és bosszu. Holubár vára. Ottani dolgok. Toldi siralma. Bosszuvágy. Kalandok. Bence szerepe.*
- IX. *Hadi állapot. Aversa. Vasvitéz. Király sebe. Vezuv.*
- X. *Döghalál, etc Toldi anyja s a vén Bence Toldi a tábornál. Hadi szerencse változik. Vasvitéz. Holubár esete.*
- XI. *Aversa bevétel. Etc. Durazzo K.*
- XII. *A kifejlés. Királyi álmom. Nagylelkűség. Visszatérés. Találkozás.»*

Az első négy ének mellett a »marad«, »változtatás« megjegyzések arra vallanak, hogy ezek talán már meg voltak írva. A további tervből később is él Toldi anyjának alakja meg Bence. Az V. ének, 'lólopási' kalandjához szintén van ennyi szó: »Toldi új lova táltos volt, ezért ellopátása csodás hatással bírt. Neve a lónak Pejkó, Pirkó«. Ami ebben a mesében Toldira vonatkozik, merőben költött. Illosvai nem adott hozzá semmit. A költő azzal szándékozott az egészenk valóság-szint adni, ha a nápolyi hadjárathoz támasztja, mint *Toldi szerelmének* előszava írja, Aversa bevételét emelve központtá; itt az igazságtétel, a befejezés. A XII. ének, 'királyi álmát' ez a jegyzet fejti meg: »Itt (Aversában) jelenik meg álmában D(urazzo) Károly és felfedi előtte a fátumot«. A fátumról ez van a Pro memoria első lapján: »A fátum nagy eszméjét szerencsésen kivinni. Az Anjou-házra enyészet van kimondva. Részint a ház alapítója, I. Károly által Konradinon elkövetett vértett, részint (én indulálmom) a Felicián esete miatt.« (A lap szélére későbbi frással odairta a fiatal Konradin történetét, ki a nagybátyjától, Manfredtól I. Károly által elragadott trónt akarta magának megszerezni, s akit ezért Károly kivégeztetett. A fátumot Endre sorsával már Fessler összekötötte: »So musste Carl des I. unschuldiger Urenkel Andreas . . . den Untergang beginnen, welcher im Rathe des Schicksals wegen der an Conradin begangenen Raub- und Blutschuld über das ganze Haus von Anjou verhänget war«. III. 214.) Fessler III. kötetét Szilágyi István 1850. dec. végén küldte meg Aranyinak. »Lajos, *erénye által*, saját *személyére* nézve, kiküzdí magát a fátum alól. De neje, leánya, Endre, már alája esnek. Endre halála fatális dolog. Lajos azért nem boszulhatja azt meg Johanna halálával. Másnak van fenntartva a végzet könyvében, *Johannát megölni*. Lajos azonban, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb bosszút áll: visszaadja országát. Ugy hiszem, ez egészen *epikus szellemben* van. Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztény világban, ostobaság. Vagy nem áll-e a 10 parancsolat: Meglátogatom az

atyák álnokságait a fiakban harmad- és negyedigiglen. Mi ez más, mint némileg fátum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más, mint fátum? Ezen fel nem akadok. Hogy nem épen chimérai dolgok teszek, midőn az Anjou-láz fátumának a Klárán s Zách nemzetiségen elkövetett kegyetlenséget vetem okául, kitűnik Dlugoss e szavaiból, mit Fessler citál (Dlugossi lib. IX. 1005 — L. *Zách Klára* ballada-jegyzetében e kiadás I. köt.) — Ha már itt az országra nézve is fatális esetnek mondják a Zách nemzetiségen elkövetett kegyetlenséget, vajjon hibáz-e a költő (ki nem historicus), ha a nemezist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetiségére fordítja? Ez hatalmas epikai felfogás, csakhogy nem a hőre vonatkozik. Arany később el is hagyta, csak a Zách-eset emlékében, meg Erzsébet özvegy királyné büntudatában maradt meg. (T. Sz., VII.én. 28—30. vsz.)

* * *

ELSŐ DOLGOZAT.

1850-ben fogott az új kidolgozásba. 1850. május 7-én azt írja Szilágyi Sándornak: »Időmet főleg egy eposzra (respective költői beszély csak) fordítottam, mi második darabja lesz *Toldinak*. — A cím a kéziraton — *Toldi. Második darab*. — A borító lapra Arany László ráírta: 1850—52.

Az I. ének megmaradt, a II-nak elején is a készülődés, de a cselekvény már itt megváltozik: Toldi szíve megesik Piroskán, legyőzi a nyertes Holubárt s elveszi életét; ezért a király száműzi. Így elnyeri ugyan Piroskát, de mindjárt el is veszti. Weber szemében népmesei elemek: a királylányért vívó hős, gyűlöletes lovag diadala, a szabadító hős (Lohengrin). A III. énekben már megjön Nápolyból a gyász hír, a IV. készülődés a háborúra, ettől reméli Toldi, hogy jóraigazítja dolgát III. 3.; ott van egész háza-nepe: anyja, húga, Piroska, Bence, Lajos körül is az udvar főbbjei; minden népes, eleven. A csodadolgok félrehárulnak, Izolda egyetlen sorrá zsugorodik (IV. én. 20.) Toldi tündér-szerelme helyébe Eszterrel való kalandja lép. Minden való élet. A történelmi részben pontos kronológiát állít össze Illosvai bekötési táblájának első lapján: »Károly nőszik 1320, meghal 1342; Felicián 1330. — Lajos születik 1326, király lesz 1342., Toldi 1320, Endre (hihetően) 1327, meghal 1345. (18 éves) — Endre és Johanna 1343 (16 évesek). — Első hadjárat 1347—48. — Feketehalál 1348. — Második hadjárat 1350. — Toldi 1348. — 28 éves, Lajos 22 éves, Lajos meghal 1382. 56 éves.«

Átlapozza Nagy Lajos korát a keze ügyében levő krónikákban. Kiveszi Illosvaiból a neveket. Összeállítja a főbb személyek adatait. »*Történeti, horraizai és egyéb adatok a „Szép idők” című népies eposzhoz*« felirattal nagy árkusokat ír össze Nagy Lajos nápolyi hadjárata vonatkozásban. Összefoglalja Nápoly egész történetét a normannoktól kezdve Nagy Lajos és Endre koráig. »*Böngészés Horvátból*« címen sokat vesz Horváth Mihály könyvéből (*A magyarok története*. Pápa, 1842—46. II. köt. 2 szakasz, Nápolyi események és hadmenetek), az erkölcsi, műveltségi és gazdasági állapotokról és a hadjárat eseményeiről. Budai Ferenc: *Magyarország polgári történetjére való lexikon*-ából sorra veszi azok életrajzeit, akiket Illosvaiban megemlítt talált. Wagner és Windisch könyveiből kiírja Lajos egykorúit. (L. TSz. VII.) Budaitól hosszú névsort ír ki azokról, »kik voltak még, vagy lehettek Nápolyban«. »Lajos egykorúit, kik vele Nápolyban voltak vagy lehettek, azután: «Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak.« Szűkebb jegyzék azokról, kikről »történetileg tudva van, hogy Nápolyban jártak.« Kivonatokat készít többtagú családok történetéről s

egész táblázatot állít össze a történelmi személyekről. («Kora hozzávetőleg, szülői vagy rokonsága, micsoda hivatalt viselt, micsoda birtokai voltak általában, históriai érdemei, és micsoda jutalmat nyert Károlytól vagy I. Jostól; végül: ezekből kivont jelleme és szerepe, ami költőileg felhasználhatik.») Isméri Nagy Lajos korának minden nevesebb emberét.

1850. őszén Szalontán járt Szilágyi István, látta a készülő művet, s «szorgalmasan küldözi a könyveket (lev. 1850. nov. 13.) Székely Estván *Chronidájából* (1559.) neveket, meg hogy »Jöghalál, földindulás... regnált az országban.« 1850. dec. végén megküldi Fessler III. kötetét; »annak még legtöbb hasznát lehet venni« — (Arany lev. 1851. jan. 18. — Ebben olvasott Nagy Lajos lengyelországi háborúi során Eszterről.) Küldi egy XVI. századbeli *Eques Hungericus* rajzát, atyja könyvei közül egy képes útleírást (Éttinger: *Neapel und Sicilien*, 1794.), »kár, hogy a rezek kivesztek belőle.« — Arany: »...nem sokra megyek vele; nekem nem a távolabb vidék, hanem épen Aversa... topographiája kellene.« (1851. jan. 18.) Küldi Kállay Ferenc értekezését az istenitéletekről, a *Tudománytárból* (1835. évf.), de Aranynak »practica manipulatiója« volna jó. El is hagyta, mert Horváth Mihálynál ezt olvasta: »Az istenitéletet Lajosnak még apja eltörölte« — »tehát idejében ilyet írni nem lehet«, tette hozzá. Le Bret *Italia históriájára*, Horvát Istvántól Nagy Lajos védelmére nincs nála hivatkozás. Rotteckből is készített kivonatokat, a lovagrendről, az istenitéletekről. (Középkor, II. időszak, III. szakasz.)

Nagyon érezte azonban a mondák híját. Mikor Toldy Ferenc értekezését olvasta Ilosvairól az *Új Magyar Múzeumban* (utóbb: *A magyar történelmi költészet Zrínyi előtt*, Bécs, 1850.) rögtön megkérte Toldyt, írassa le neki az ő nála meglévő 1746-i kiadástól hiányzó verseket, »mind pedig az egész Toldi-mondát, mert hasonlíthatatlanul többet érne, ha magából a mondaközből vehetném az anyagot.« (1851. ápr. 3.) Röstellt volna is valami főnnelevőt és felhasználhatót fel nem dolgozni. »Ugy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek ahol csak lehet, rájuk támaszkodni.« (1851. ápr. 3.) Toldy megnyugtatja, hogy az 1629. évi löcsei kiadásban általa lett tizenöt versszak ismeretes a költő előtt, a jeligékből látja. Ilosvaiban azonban Toldi ezen korára illőt nem talált egyebet, az özevgyel volt esetén kívül, amit fel is használt. Először jeligéket is népdalokból kellett venni. Végre is 1851-ben azt írta Szilágyi Istvánnak: »felfogom a kort a históriából..., a többit csinálom fejből. Ideje volna, hogy elkészítsem már egyszer, mielőtt tökéletesen beleúnök. Már is nagyon megszoktam s nálam valamely művem megszokása után következik a megúvás... Több ízben tapasztaltam, amit hevenyében kivittem, kiment, amivel sok komédiát csináltam, rendesen belesültem.« (Jan. 18.) Meg is jelenteti az I. éneket a *Losonci Phoenixben* (szerk. Vahot Imre, 1851.). A mutatványról nyomban elismeréssel ír a *Reményben* (209. l.) Atádi: »Minden bötüjében magyar, lelkünkhöz szóló természetes egyszerűségével megragadó kifejezései sajátságában egészen nemzeti.« Nagy Ignác, könyvkiadó társulat elnöke, készséggel ajánlkozik a mű kiadására, 1851. ápr. 12. Toldy Ferencet a mutatvány aggodtatja, hogy Toldi »nagyon korán fogatik a szent igába« (1851. ápr. 16.) A Toldi nőtlenségéről szóló sorokat — az első Toldi végén — csak Arany figyelmeztetésére vette észre; akkor azt tanácsolja: »A kedves Piroskának *suo tempore* meg kell hálnia« (1851. május 9.) Arany megvillantja tervét: a »szent iga« el is maradhat. (1851. ápr. 28.) Toldy Ferenc Aranytól egy magyar Odüsszeát óhajtott maholnap olvasni, mert »az első Toldi egyik legszebb műve költészetünknek, azt senki sem képes meghaladni, csak ön.« Tompa is biztatja: »A harmadik Toldi, ha kiviheted, az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű eposz«, — csak Zrínyiét tartja többre. (1850. András nap.)

Toldy egy lovagi eposzra igyekszik Aranyt rábeszélni. »Nem volna-e kedved hajlandó Toldit Lajossal Nápolyba, Litva- és Oroszországba vinni?«, ezzel a cselekményt »a történet felsőbb köreibbe vonni« (1851. ápr. 16.). Arany fiókjában már ekkor készen volt a III. és IV. ének. »Tekintetes úr eltalálta gondolatim egy részét, mi igen felvidámitott. A *nápolyi* hadjárat csakugyan befűzendő lesz.« (1851. ápr. 25.) »Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb, történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy epizódja legyen: azért neveztem általánosabb címmel: *Dalás Időknek*.« (T. Sz. Előszó.) Így változtatja meg a címlapot. A történeti anyagnak bőséges befogadásával az egész mű megváltozott: Petőfinék még azt írta: »... én nem tulajdon értelemben vett eposzt, hanem úgynevezett költői beszélyt írok« (1848. ápr. 22.). Szilágyi Sándornak is, amint kiszaladt tollából, hogy idejét egy eposzra fordítja, rögtön kijavítja, »respective költői beszély csak«. (1850. május 7.) Most Toldy Ferencnek mégis azt írja: »... egy nagyobb (népies) eposzon dolgozom«. (1851. ápr. 3.) A terv most: »Tehát egy eposz (quasi népies *epopeia*), benne Toldi a ki-válóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy epizód.« »Címe nem volt már *Toldi*.« (T. Sz., Előszó.)

Két évet szánt rá, mint Tompa egyik leveléből látni. (1851. Szt. György napján.) Toldy Ferencnek 1851. ápr. 3-án azt írta: »Már szinte az ötödik énekig előhaladtam.« Májusban felkereste Gyulai Pál, Erdélybe menet; neki felolvasott belőle. (Gyulai leírta látogatását *Erdélyi úti benyomások. Pesti Napló*, 1854. jul.-aug., utóbb az *Olcso Könyvtárban*.) Gyulai meg is érezte, hogy e részben magasabb fokon jelenik meg az epikai erő, s az idilli képek közt sejteni a tragikumot. Ekkoriban úgy számított a költő, hogy »nyár folytán kész lesz«; bízott a geszti csendben, meg is írta ott az ötödik éneket: Toldiné háztűznézni megy. Egy-egy eszébe ötlött rímpárt feljegyzett Ilosvai bekötési táblájának belső lapjára, Bence: »*Nem gondolta volna, hogy még összeasszon, Vénségére .. mint egy öreg asszony.*« Egyes sorok már a befejező hangokból hullonganak:

Most, egyszerű ének, szállj Isten hírével!
Tápláltalak szívem legbecsesb vérével:
Pellikánfi vagy te, nem vagy büszke kócsag,
Tollaid mint ezé, nem olyan kapócsak.

Már a kiadásról kezdett gondolkodni. Szerette volna fametszetekkel látni. »... ez csak elröppenő álomkép, csalódás ... azt a magyar irodalom és nemzet kebelében soha el nem éred« — írta neki Tompa. (1851. márc. 27.), Gyulainak pedig arról beszélt, hogy a ponyván akarná megjelentetni.

Ha az első dolgozatot folytatja és bevégzi, a trilogia középső tagja, az első rész hangján, családias jeleneteivel, a maga nemében tökéletes művé kerekedett volna. De erőt vettek rajta kétségei.

Geszten tépelődni kezdett »azon a nagy tévedésen, hogy Toldit választotta népies hősné, akinek élete legnagyobb részt az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogy dolgozza ki az udvari élet eseményeit az ő népies nyelvén«; ... egyik énekét kétszer tépte szét, — tanuskodik geszti nevelőtársa, Kovács János. (*A. J. Geszten*. — Tollba mondta Gyöngyösy Lászlónak, IK., 1912, 416—418.) — Az eltépett ének nem lehetett a második, mint Kovács gondolta, mert az udvari élet rajza csak a negyedikben kezdődik. Tompának 1853. nov. 22. azt írta: »A II. Toldit elvittem 6-ig, vagy 7-ig, azzal előlkezdtam. Azt hiszem, hogy e második részt csak már disputálták, azért nem akarok boldogulni benne. Igazad

volt, mikor azt mondottad, hogy minél későbbre hagyom, annál nehezebben fogom megírni. . . A III. rész fiókomban hever; nem tudok rámenni, hogy kiadjam.« Tompa biztatta: »Én is féltetek egy kicsit, nem mintha erődöt nem ösmerném, de mert körülményeidet ösmérem.« (1853. nov. 28.) Arany még egyszer visszatért erre: »Akkor ezt különös tanácsnak gondoltam: most értem bezzeg! Az a második rész aligha lesz valaha kész«. (Tompának, 1854. szept. 24.)

Kedvét szegte a népies irány meghamisítása és lejáratása is. Hosszan írt erről Tompának (1853. jun. 28.), többek közt: »Olykor úgy érzem, hogy még nem volna lehetetlen oly művet produkálnom, mint *Toldi* volt. — De minek? de kinek? e gondolat nehezedik ólomsúlyosan tollamra . . . S így költeni lehetetlen. Ezért *Toldi* második része talán sohasem fog elkészülni. Az a közönség, mely első *Toldi*mban a kútágast bámulta csak . . . nem találná már *Toldit* eléggé 'sajátságosnak', 'népiesnek' a másik, mely hivatva volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmát«. Nem munkaereje és kedve hagyta el, hiszen 1850-ben írta *Katalint*, *Bolond Istók* I. énekét, 1852-ben *Keveházát*. De a *Daliás Idők* kidolgozása a VII. ének közben félbemaradt.

AZ ELSŐ DOLGOZAT SZÖVEGVÁLTOZATAI.

Az I. ének át van véve a második dolgozatba, szintén I. éneknek, bővítve *Toldi* szerelme I. énekének is. Itt egészben közöljük, hogy a további hat énekkel egyben olvasható legyen. Az első dolgozat a későbbiektől is elüt tárgyban és hangban egyaránt, szinte egy külön mű töredékének tekinthető. Az I. ének megjelent a *Losonczy Phoenix*-ben (szerk. Vahot Imre, 1851. I. köt. 78. l.) ezzel a megjegyzéssel: »Kezdetre egy nagy népies eposznak, mely *Toldi* második részét képezendi.« E közlésben sok a sajtóhiba. Jele alább; L. Ph. — Az első énekre vonatkozó tárgyi megjegyzések az ismétlések elkerülésének okából *Toldi Szerelme* első énekének jegyzetei közt találhatóak. Az itteni I. énekben a Holubár név Kiszfaludy Károly Budai harcjáték c. balladájából való. (L. T. Sz. I.) —

Javítgatások a kéziratban, s eltérések a *Losonczy Phoenix* közlésében:

ELSŐ ÉNEK.

A jelige a kéziratban előbb, L. Ph. is:

Egyszer egy királyfi mit gondolt magában!

Betér egy udvarba paraszti ruhában. —

Népdal. (Áthúzva.)

2.	8. — Mert az ő—neki nagy lelke nem hagy neki — vala békét
	L. Ph.: Mert az ő nagy lelke nem hagy neki békét
4.	2. — Megállott egy falu végén — Keszti helység alatt megállt —
	jav.: a mai szöveg
	5. A nap is lehajtá fejét — jav. A nap is fejét már lehajtá
	7. Hát neki vajon hol vetnek — L. Ph. hol vetnek vajjon
5.	1. Nagy feje ház volt kastély, felház
8.	6. a nagy — felházba
12.	8. végét — L. Ph.: végít
13.	5. és L. Ph. Egymás egészségiért

14. 8. és L. Ph.: *Tartsa meg az Isten házi cselédjével*
 22. 1. *kicsinnyég*
 26. 6. és L. Ph.: *egy benyiló*
 27. 5. és L. Ph.: *vön ki*

Az ének végére a költő odaírta: *Ez ének csak a jelszóra különbözik attól, mely a Los. Phoenixben kijött.*

MÁSODIK ÉNEK.

A jelige előbb: *Vagyok olyan legény, mint te,
 Vágok olyan rendet, mint te,
 Ha nem hiszed, gyere velem . .*

Népdal.

9. 8. mégis meg — úgy
 14. 7. *lenge pántlikája — pártapántlikája*
 15. 7. *orcástul — arcostul*
 18. 3. *másikba — egymásba*
 19. 3—4. *Otromba, esetlen, idomtalan szerzet,
 Nagy lova meggörbült, nagyolván a terhet. (Nyomban utána
 a mai szöveg.)*
 20. 4. *A magas korláton — A korlát tetején*
 22. 4. *fogunk — gyere számadolni!*
 3. *ölted meg — le*
 23. előtt a 24. vsz. 1—2 sora leírva, aztán kihúzva
 23. 1. *nagy — jaj-választ*
 25. 1. *A nép helybe hagyá — jav: Helybe hagyá a nép —*

HARMADIK ÉNEK.

Jeligeje előbb: *Szülőföldem szép határa,
 Itt hagylak én nemsokára*

Népdal. (Az egész áthúzva.)

*Iszonyu sors! Él kell válni,
 Számkivetést kell próbálni.
 Szép anyalkám, Isten hozzád,
 A szerencse vigyázzon rád.*

Népdal II. 318. (Az egész áthúzva.)

*Zöld erdő szállásom,
 Itt sincs maradásom;
 Most lesz, kis angyalom,
 Tőled elválásom. (Az egész áthúzva.)*

7. 1. *tovább-elébb — odább-elébb*
 2. *Hát ihol estenden*
 10. 4. *nem áll a Délceg — Pirkó*
 13. 6. *Szeméből egy-egy könny lopva kigördüle — jav. írónnal
 a mai szöveg*
 14—15. vsz. *írónnal zárjelbe van téve. A későbbi dolgozatokból kimaradt.*
 17. 7. *nagy messze vidékbe — jav. írónnal: országba-világba*
 8. *önnön kebelébe — csak önnön — csupán önmagába*
 18. 1. *Toldiné déltájban — ebédkor — hát egyszer*
 5. *Szép Etelke — írónnal Zsuzsánna*

19. 1. és hagyá Etelkát — *hagyta Zsuzsannát*
 2. végén írónnal: Kányát
22. 2. *Kenyerem et én a — mindig a — Kenyeremet én a*
 3. *Rossz kis gyerekek — sütykő*
 4. *Mikor a Kigyósban — Hogy a toldi pusztán*
Pál bátyám — éd's apám
23. 1. *édes apám is — apám uram is*
 3—4. *...mondom az anyjdnak:*
Soh'se kereszteljék biz azt, anyjok, másnak — szélről:
keresztelni — későbbi írással a mai szöveg
 5. *Gyere, fiam, [köz]előbb — jav.: Jöszte, szolgám,*
előbb — a lap szélén: szögám
 6. *Szégyenlős egy kissé Szégyenlős e' kicsit*
24. 1. *Sokkal ifjabb — Fiatalabb — jav.: Jóval ifjabb,*
 5—6. *...de hát*
Nem akarta kelmed hagyni édes anyjdt — jav.: a mai
szöveg
28. 1. *Elmondá ezalatt — Fzalatt elmondá*
 4. *Ősz tájban kel, ugymond, a mátkával egybe — jav.: a mai*
szöv.
 5—6. *mellett, későbbi írással:*
Akkor, édesanyám, — no hiszen, meglátod —
Akkor nem futok én országot, világot
30. 6. *járása — menése — termete — léptei*
33. 1. *Toldi a fegyver[ét]ről*
34. *mellett a lap szélén, későbbi írással:*

*Mignem egyszer — aztán Miklós tréja közé szötte —
 jontá,*

Amit Tar Lóvincnek biztatásul monda.

- a) *Nem győzte barátját dicsérni, de nagyon*
Kétszer monda egyet inkább, mint elhagyon.
- b) *Nem győzte barátját dicsérni eléggé,*
Valameddig a lány azt meg nem eléglé.
Mily eszes, mily józan, mily szelid, hű, derék:
Gondold Etelke: jól van, de már elég!

NEGVEDIK ÉNEK.

A jelige előbb: *Isten hozzád Magyarország,*
Mert bejött az háborúság.

Népdal. (Az egész áthúzva.)

6. 2. *Mi haszna siratom? Ha siró — sirató dalommal*
9. 6. *Gyültek — Gyülekeztek*
11. 1. *...nem mult olyan — minden szombat este*
 2. *...hogy meg ne keresse — híven megkereste*
 3. *Mivelhogy egész nap dolga vala Budán*
Egész nap a mások — Egész héten ország
14. 7. *jó Drugeth — Kont Miklós*
 8. *Laczi István — vajda, Szécsi, Bánfi, Bátor.*
(Drugeth neve későbbi betoldás, a kitörölt István szó helyett)

18. 6. *elmerült* — *elsülyedt*
 22. 3. *semmi ideig* — *kevés ideig sem*
 23. 2. *élni, halni,* — *összesen, egészen*
 24. 8. *Fényes koronámra* — *Koronámra mondom,*
 26. 6. *Nem mondom, személyem* — *egyenkint*
 28. 4. *Hozzáfogható több* — *más*

ÖTÖDIK ÉNEK.

Mellette, ceruzával: *Toldiné háztűznézni megy.*

Jeligéje előbb: *Arany-ezüstért, cifra ruháért,
 Leányt el ne végy, koszorujáért,
 Inkább szeressed jámborságáért,
 Előtted való szép járásáért.*

Népdal. (Az egész áthúzva.)

7. 5. *a lyány cseléd[ekkel]séggel* — *a leány cseléddel*
 12. 3. *megkérdi* — *azt kérdi*
 6. *Bár hússzal* — *De százzal*
 14. 3. *azt hányják* — *mondják*
 16. 4. *azt csak nem hirdeti* — *minek kürtölné ki?*
 17. 4. *Nem nézett hegyetlen* — *Nem nézhetne irigy*
 19. 2. *Foglalá gyöngyökbe* — *Befoglalta buzgó*
 8. a) *Búbánatot szült az anya ő magának*
 b) *Az az édesanya gondot szült magának* — *Búbánatot*
 szüle az asszony magának.
 20. *Az egész vsz. áthúzva, ebben:*
 6. *De még aztán a jó isten kimutatja* — *másodszor.: a mai*
szöveg
 7. *Megütötte a szó* — *Megüté az a szó*
 8. *Hogy mi okra nézve mondja nászurának*
Hogy mi okból mondja ötet
 21. *Előbb szintén áthúzva, ebben:*
 1. *Ottan ők egymással hogy meg* — *összeismerkedtek*
 2. *Egymás arcát nézve* — *El-el nézven egymást*
 3. *Majd az egyik szó a másikat kihozta* — *Majd a szó is egyik a*
másat kihozta
Azt is, mely Toldiné fájdalomát okozta.
A vsz. ujraírva, a mai szöveggel.
 22. 3. *szives* — *jámbor*
 5. *a nehéz búbánat* — *a mélységes bánat*
 6. *megkínzott* — *vérig vert*

HATODIK ÉNEK.

Jeligéje előbb a mostani, Illosvaiból; ehelyett azután:

*Meghigyétek ti ezt, tizenegy királyok!
 Agyatokba rontom arany koronátok!
 Uratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok.*

Illosvai.

A lap baloldalán a mai jelige.

1. 2. *Megsíratta* — Megölelte búsan Meg is süvegelte Kőszönté süveggel
5. *Délcegre* — ceruzával : Pirkóra
4. 6. *Góbékhöz a kéziraton jegyzet* : *Székelyek gúnyneve.*
9. 3. *E tudva*, miszerént azok —
11. 1. *Délceg* — Pirkó
12. 6. *Hunyászkodva szűkölt* — Szepegett a szóra
13. 8. *Ohh éj* — Oh ég!
15. A Hátrahagyott Versek kiadásából kimaradt strófa :
*Sokallotta volna Toldi — Miklós, hogy elébb —
ő még leszálljon :
Megtapossa Dovec hátát, hogy ne fájjon ;
Nem is fáj az többé, úgy hiszem, miolta
Délceg a patkóval csepűvé gázolta.
Csontja, mint a kender, ropogva meg széttörék
A lap szélén : rop, rop ! összetörék :
Akkor nézte Miklós, hol a vámos kerék :
Oda vonszoló a nyolclábnyi Dovecet
S felkötötte rá, mint valami perecet.*
18. 4. *Kósza* — Kapzsi
20. 3. *bünteté meg* — tanítá meg
4. *hogyan mentette meg* — hogy szabadítá meg
21. 1. *Miért is* — Nagy torral azért most — Nosza hát, nagy torral

A 25. vszak 5. sora után a kéziratban ezek a versszakok következnek, áthúzva.

*Szép asszonyok körül sohsem veszte harcot,
Egyszer életében vallott csak kudarcot :
Elbeszélem, mert tán most sem járna jegybe
Ha igaz hűséget nem lelt volna egybe.*

*Történik, hogy meghal egy jó ember Budán,
Fiatal menyecskét hagyva maga után ;
Szép is, víg is a nő, mint a nyílt róza,
Mely sehogysem illik gyászos koporsóra.
Toldi, mint afféle tűzről pattant legény,
Szeretné a rózsát hordani süvegén,
Hordani, viselni, amíg el nem jönnyád,
Azután ledobni, lehajítani onnat.*

*Küldöz ajándékot, apródjátul üzen,
Asszonyi hűségbe egy szikrát se hiszen,
Az a maroknyi föld, mit a sirba vetnek, —
Legfőlebb azt tartja örök szeretetnek.
Egymást éri tőle ajándék, izenet,
De azt visszaküldik, erre nincs felelet,
Hanem egyszer ilyen válasz jó, sokára :
*Tiszta szívevel látom egy kis vacsorára.**

Szép özeveg a házdi nagyon éhesgeti,
Falait és földjét szőnyegekkel fedi,
Virág, páva, hattyu van ezekre varrva,
Még az ablak is mind be el vagyon takarva
Hanem egy utcára nyíló ablak ivánt
Függeszte az asszony serényes oroszlánt,
Himezve arannyal, verhenyő selyemmel,
Tátott véres szájjal, vadon égő szemmel.

Toldi maga után nem sokáig várat,
Körüle az asszony sűrög, forog, járad :
Kínálja üléssel, étkeit feladja,
Mosolyog a szeme, s minden moccanatja.
Toldi az ételből hejl eszik is, nem is,
De — Más részről — Ellenben n, inni: azt iszik, igen is!
Ellenben az ivást — megissza, igenis!
Minden pillanatra megszárad a nyelve,
Edes kacsintással van bora mézelve.

Majd erős kedvében, ahogy tenni szokta,
Felkapá az asztalt egy lábánál fogva,
Tartja félkezében, táncol, ugrik azzal,
Melegelli gyapját, mint a juh tavasszal :
A gyapját Köntösét elhanyja, nem szenvedí bőrén,
Erejét, ugrását mutogatja pörén.
A szép özeveg asszony csak pirul, csak nevet,
Hiszen mit is tudna csinálni egyebell!

Monda neki egyszer az asszonyi állat :
»Hallom, ez világba nincs jobb ugró nálad
Nincs jobb ugró, hallom, ez világban nálad :
Nosza, hát ugorj fel, szívemnek bálványra,
Az én szerelmemért amaz oroszlányra!
Toldinak se kell több : hátra fut, meg elé,
Kétszergörbe testtel pattan a hely felé,
Talpdával nagyot rug jene oroszlányra —
Igy ugrott ki szépen — Toldi Buda piacdra.

Hogy mi lett belőle, gondolhatja minden :
Haza pironkodék a vitéz egy ingben,
Szégyenlé is váltig, de használt a lecke,
Amire tanítá a ravasz menyecske. —
No hát, mondom, ilyes világi bolondság — több haszontalanság
Forgott a fejébe Toldinak mostanság :
Mikor egy vén — asszony — anyó — seprű asszony hozzája
belépvé
S noha — bár ketten [v o l t a k] [V a n n a k] valának, sügött a fülébe.

Az utolsó versszak 5—6. sora a kéziratban így maradt, a változat feljegyzése nélkül.

26. 4. magyarán — hangosan
28. 2. Mint az lakó — az ilyen házat

29. 1. S mint *vala mi bokros* — megannyi lombos
3. Magokat *árulják szépséges* — szép színnel, árulják
30. 3. *díló sima* — oldalt: immár
7. *de* — mert meg se
31. 2. *most húzza* — vonja
3. *váráhozik* — szárítkozik
7. *Megfeszül a mélyök, s hátrafelé görbül*
33. 3. *Karikán végződik* — *Legyezővé terjed* — *Kiterül a széle* — Széle széjjel terped
5. *jó puhán kitömvé* — ki van tömvé puhán
6. *Nem esik a fekvés* — *Jobban esik rajta ülni, mint a mohán*
Jobb ülés van rajta, mint a gyenge mohán.
7. *sem fekvé, sem ülve* — kissé hátradülve
34. 5. *Termetét* — Gömbölyű természet
35. 1. *kéblét el* — mellét betakarná
38. 7. *Nehezen* — Alig is tölt
39. 1. *és a banya* — *közös* — *egy tandacson* — pedig és a banya köztanácson
2. *ott lesé* — a lap szélén: őrizte

HETEDIK ÉNEK.

1—4. vsz. első fogalmazása (jele itt: A) áthúzva, ujrakezdve, (jele: B; nyomtatásba ez került).

1. 2. A.: *Szomorú volt* — B.: *lön*
4. A.: *Azért* — B.: *Azér'*
8. A.: *Benne* — *Szemfül*
2. 5. A.: *Nyomba' hozzá is lát* — B.: *Rögtön is hozzálát*
6. A.: *Rendbe' hagyja házd't* — *Elrendeli*
8. A.: *A többit az öreg hű Bencére hagyja* — B.: a mai szöveg
3. 2. A.: *Melyet — ő magával* — *szüleitől* — *Amelyet magával*
3. A.: *Megülötte magát a kulcsa a zárban* — *Kulcsa a zárvanban* — *Nem akart a kulcsa fordulni a zárban* — *Hanem — Mignem okkal-móddal kifeszítik hárman* — B.: a mai szöveg.
5. A.: *Félrehajtá gonddal* — *Félrehajtogatta* — B.: *Toldiné felhajtja*
6. A.: *Régen elkészített* — *Gondosan beszerzett*
7. A.: *Akkor óvatosan, kezeit ledugva* — B.: a nyomt. szöveg
8. A.: *Kerese valamit a jól ismert zugba* — B.: a nyomt. szöveg
4. 4. A.: *A jó isten győzné* — B.: *Bajos lenne hamar megmondani*
5. A.: *Harmatos gyémánttal, tüz rubinnal ékes* — B.: a nyomt. szöveg
7. A.: *Ódahajlik* — B.: *Ódagörbül*
8. A.: *Szeme a köveken ragyogásban* — B.: *Szeme ragyogás-[ban] a* — jav.: *Szeme ragyogása*
5. 4. *azóta* — *azólta*
6. 1. *szinehagyott* — jav.: *szinehagyta*
7. 6. *mesteri* — *különös*
8. *Hol megy csára, hajszra* — *Itt s itt hajszra, csára*

8. 6. s egy szolgálóleány — míg egy leánycseléd
 9. 1. De hogyan utaztak s értek fel — mikép utazott Toldiné
 4. Vízegrádra mentek kis pihenés után —
 jav. : Mint a magáéba, kedves fia után.

Az Első dolgozathból az alábbi részeket vitte át a költő a későbbiekbe :

Az I. éneket a Második dolgozatba, és — kibővítve — a T. Sz.-be.

A II. ének 1. vszakának 1—4. sora a Második dolgozatban a 11. vsz. 1—4. sora, a T. Sz.-ben a II. ének 8. vszakának 1—4. sora,— 8. vszakának 1—4. sora a Második dolg. II. énekében a 22. sz. 1—4. sora, a T. Sz. II. énekében a 18. vsz. 1—4. sora, — a 13. vsz. 1—4. sora a Második dolg. II. énekében a 4. vsz. 1—4. sora, a T. Sz. II. énekében a 4. vsz. 1—4. sora.

A III. ének 9. vsz. 3. sorától a 13. vsz. végéig 1. a Második dolg. III. éneke 65—69. vszakaiban (ezek a részek a III. énekben nyomtatva Koszorú, 1863., 19. sz. május 10) a 16—35. vszakokat 1. a Második dolgozat III. énekének 70—88. és 90. vszakában (a 88. vsz. után a Koszorú ugyanazon számában : Ételke dala).

A IV. ének 18—20. vszakát v. ö. T. Sz. VIII. ének 63—65. vsz. — a 24. vsz. 5—8. sorát 1. T. Sz. VII. ének 17. vsz. 5—8. sor. — a 27. vsz. 1—5. sora a T. Sz. VII. ének 59. vsz. 1—5. sora.

A VII. ének 2—8. vsz., a T. Sz. VIII. ének 2—8. szaka.

Az átvételek itt-ott kisebb változtatással is jártak.

A költő jegyzete a Daliás idők első dolgozatához.

A költő csak a forrásul idézett szerző nevét, könyve címét és lap-számát jelölte meg, itt zárjelben közöljük a hivatkozott szövegrészeket.

1. jegyz. : II. 10. *Galeotti, Cap. XIV.* — [»Szokás Magyarhonban akár a hideg szigorúsága, akár a nap heve elleni védelem miatt, avagy talán azért, hogy ezen viselethez nyáron által is hozzászoktatva, midőn a szükség úgy hozza magával, a sisak súlyát és átmelegedését annál könnyebben megbirhassák, — képeiket hosszú sállal körültekerve, úgy eltakarni, hogy szemök is alig látszik ki.« — *Jellemvonások Mátyás király életéből a szemtanú Galeotti latin műve után*, fordítá Barna Nándor, Pest, 1862.]
2. jegyz. : II. 12. *Turóczi, Pars III., Cap. XV.* — [»Fuit autem homo aliquantum in humeris curvus.«]
3. jegyz. : II. 17. *Galeotti, Cap. XIV.* — [»Magyarhonban mindég hegyes, Olaszthonban hegy nélküli kopjával vívnek.« Barna fenti fordítása, 20. l.]
4. jegyz. : II. 25. *Turóczi III., XV.* — [»Fuit autem homo . . . oculis elatis, crinibus et barba crispis ; sereno vultu, labiosus et aliquantum in humeris curvus.«]
5. jegyz. : IV. 3. *Oláh Miklós, I. VI.* — [Nicolai Olahi: Hungariae lib. I.—II. »In fronte oppidi ad plagam orientalem, aula extracta, plusquam dici potest, et situ decora, et impensis magnifica, praestantissima ; utpote quae unica, quattuor regibus cum suis ordinariis, ut vulgo vocant, officariis, eodem tempore commodum

praebeat hospitium. Ad centum et ultra a porta passus introrsus, incipit gradus ex quadratis lapidibus, septem aut octo latus ulnas, altus vero quadraginta circiter passus.»]

6. jegyz. : IV. 7. *Dubnici krónika*. — [A Budai Krónika jegyzete idézi a Dubniciból: »Convenerunt autem ad ipsam Dominam Reginam tempore luctus sui, domini et dominae, virgines et viduae, cuncti Proceres Hungariae. Cum viderent Dominam Reginam filii sui innocentis mortem ita vehementi dolore deplorare: corda omnium ad planctum et compassionem scindebantur. — Omnes igitur unanimiter Dei omnipotentis iustitiam flagitabant, et ad eius maiestatem suspirabant, ut huius tanti sceleris auctores poena condigna vindicarent.«]
7. jegyz. IV. 13. *Lajos adománylevele Laczfi István részére. Dubnici Krónika*. — [296—298. 1.: »Volens potius post mortem vivere per fame gloriam. «]
8. jegyz. : IV. 17. *Fessler, III. rész, I. kötet, 215—268 l.* — [Nach Mitternacht wurde Andreas . . . geweckt . . . in den Vorsaal herausgerufen. Nichts Böses argwohnend, folgte er im Nachtkleide und unbewaffnet . . . wird er überfallen; er wehrt sich tapfer, ruft um Hülfe . . . sein jämmerliches Geschrei weckt die alte Ysold, seine treue Amme. — Ein seidener Strick mit Gold durchflochten, nach dem Glauben der Zeitgenossen von Johanna's Händen dazu bereitet, wird dem Überwältigten um den Hals geworfen — als sie seines Todes gewiss waren, in den Garten hinabwarfen. Fessler, 215. l. » . . . seine geheimen Boten zogen nach Ungarn mit Berichten an den König von Johanna's Antheil an seines Bruders Ermordung, und mit Aufforderung sich das Reich mit Heeresmacht zu unterwerfen, wobei er ihn mit seinem ganzen Anhang unterstützen wolle.« U. o. : 268. 1. : N. Lajos levele Durazzohoz : »Nach meines Bruders Tode habt Ihr die Schuldigen verfolgt und gestraft ; dass würde Euch meiner Gnade würdig machen, wäre es aus Eifer für Gerechtigkeit, und nicht aus Hass gegen die Königin geschehen.«]
9. jegyz. : IV. 21. *Fessler III. rész, I. kötet, 214 l.*] »Nicht hemmen konnte oder durfte sie (Johanna) des biedern Grossrichters Thätigkeit in Aufsuchung und Verfolgung der Mörder. Dabei unterstützte ihn Carl von Durazzo, der Königin zum Trotz.«]
10. jegyz. : IV. 24. *Dubnici krónika*. — [286. 1. »...ut in transitu suo et itinere nemini noceant, nec cuiquam molestiam inferant et de rapina exercenda caveant. ne nomen suum, regnum dignum et honorificum, per suae malae operationis infamiam macularent.«]
11. jegyz. : IV. 27. *Fessler, III. I. 651*. — [Die Kumaner . . . wurden in zwei Haufen getheilt ; der eine bestand aus lauter

- Pfeilschützen, von den Ungrischen Ijasz, der ander, aus Ballistariern.»]
12. jegyz. : IV. 28. *Dubnici krónika*. — [288. l. »...regimen regni principaliter posuit in manibus dominae Elisabeth Reginae, matris suae.«]
13. jegyz. : IV. 28. *Budai Ferenc Polg. Lexicon*. — [Arany Telegdi Csanádról többek közt ezt írta ki: »1330. eszt. érsek. Odajárt Károlyval Nápolyba, midőn ez Endrét koronáztatni vitte. Ő koronázta meg Lajost, 1342. Két ízben fekütt rajta az országigazgatás gondja: először, midőn Erzsébet, másodsor, midőn Lajos Nápolyban járt. 1350 halt meg.]
14. jegyz. : VI. 7. *Dubnici krónika*. — [L. a Szent László-legenda jegyzetét, a Kisebb Költemények kötetében. A krónika a hadjáratot Nagy Lajos korába tette, azért vette fel a költő az Első Dolgozatba.]
15. jegyz. : VI. 13. *Küküllői János* — [Cap. XLI. De Iudaeorum expulsionem. Ipse enim Iudaeos ad fidem catholicam convertere et Christo lucrari, tamquam zelator salutis desiderans, propter obstinatum duritiam ipsorum Iudaeorum, propositum ad effectum perducere non valens : omnes Iudaeos per totum regnum Hungariae licentia vit et expelli mandavit, bona et res ipsorum, per usurae voraginem cumulas, ut lutum spernens, noluit habere vel occupare, et sic omnes, de Regno Hungariae, in Austriam et Bohemiam recesserunt et dispersi extiterunt.] — Nagy Lajos életét Küküllői János (Tótsolymosi Apród János) írta meg, az ő krónikáját változatlanul átvette Turóczi a maga művébe, III. résznek ; megvan Schwandtner Scriptorum-kiadásában, melyet Arany forgatott.
16. jegyz. : VI. 18. *Fessler, Dlugoss után*. — Kázmér lengyel király a litvánok leverése után kicsapongásnak adta magát. Kiátkozták. A litvánok új felkelése elől Holicsba húzódtak, s Nagy Lajost hívták segítségül. Lubart és Kjeystudt fejedelmek Lajos fogságába estek, de megszöktek. Midőn Lajos hazavonult, újra támadtak, a vásár napján nyomultak be Lembergbe, gyűjtogatva, öldökölve, az árukat elrabolva. Ez volt a lembergi vásár. Fessler, 325—330. lap.
17. jegyz. : VI. 20. Kázmért kicsapongásai ellenére is nagy királynak ismeri a lengyel történelem. Eszterről Fessler 403. l. — Fiainak a király hatalmas birtokokat adományozott. 406. l. — Kázmér lengyel király Lajos anyjának testvéröccse, a monda szerint Zács Klára csábítója. Eszterre Arany figyelmét Jósika Miklós regénye is fordíthatta: Eszter, Pest, 1851. A regényben a lembergi vásár is le van írva.

Pótlások a költő jegyzetéhez.

- I. ének 11. vsz. Az »érmelléki fajta« helyett a Múzeumban őrzött kéziratban »közélnyéki fajta« áll. Ehhez a költő a következő jegyzetet fűzte: *Miskolctáji bor*.

Kóstolván ezt Lévay J. barátom szívesességéből : méltónak találtam, hogy Lajos király is megizlelje legalább — incognitó.

IV. ének 18. sz. 6. sora: Ez a kívánság: »Aversza városa bár elsüllyedt volna« — egykoru adalék. Arany Küküleinél olvasta (Turóczi III., I. 9. : »in civitate Aver-
sa, quae utinam fuisset submersa«).

* * *

MÁSODIK DOLGOZAT.

A félretett munkára az térítette vissza Arany figyelmét, hogy 1854-ben megjelent Toldi második kiadásban ; ekkor írt róla méltatást Kemény Zsigmond a *Divalcsarnok*-ban, négy közleményen át (jan. 15., 20., 25., febr. 5). Kemény az egész mondát boncolgatta, melyet Ilosvai fenn-tartott, s minden részre tett megjegyzéseket, az öregkori részre is, nem tudván róla, hogy Toldi estéje — első alakjában — már évek óta készen volt. Arany megszívlelt egyet-mást Kemény megjegyzéseiből, sőt a maga kedvéért az egészet átdolgozta. Ki is adta, »miután a második rész elkészültét magam sem győzőm várni«. (Tompának, 1854. ápr. 22.) A Toldi estéjével való foglalkozás visszavezette a középső rész tervéhez. Kemény negyedik közleménye ehhez a részhez is keltett gondolatokat. (Kemény tanulmányának ez a része nem jelent meg összes munkáinak gyűjteményében.) Nem tartotta odavalónak a prágai kalandot, sem a kacér menyecske tréfáját ; az utóbbit Arany ki is törölte a Daliás idők első dolgozatának kéziratából, s Toldi estéjébe szötte bele, az apródok csúfolódó gajdjába. Kemény is azt kívánta, amit Toldy Ferenc, hogy Toldi kísérje el Nagy Lajost, — »Lengyelországba-e vagy Olaszthonba? — azt sejttem, hogy csak egyikre szánhatja el Toldi magát, ha nem akarja a költő művét . . . szerfölött bonyolulttá és halmozottá tenni«. (Ezért hagyta volna el Kemény a prágai epizódot.) Szerkezet dolgában nagy kérdésnek tartotta : vajon egységessé lehet-e tenni az egészet, ámbár hitte, hogy a költő »csodálatraméltó technikája ezt a nehézséget is legyőzheti«. Érintette Kemény azt a nehézséget is, mely már sok gondot okozott Aranynak : a költői beszélynék »a hős állása szerint fokontként emelkedetthebbé kell válni, anélkül hogy megszűnnék népies lenni«. A király egész »körözetét« népies színben kell feltüntetni, de Toldi és társai közt nem lehet elenyésztetni »a távolságot melyet különböző műveltségök és multjok jelölt ki.« Magának Toldinak »a népies egészben specifice népiesnek kell lenni.« Ez az, amin Arany maga is régóta tépelődött. Kemény fokozta a költő aggodalmait, de éppen ezzel ösztönözte is a megoldásra.

Kemény megjegyzéseinek általában részük lehetett abban, hogy Arany a középső részt új tervvel kezdte újra. A második dolgozat címlapján az évszám : 1854. Ez év június 23-án írta Tompának : »Reményem van a nyári szünet alatt valami nagyobbat állíthatni elő ; mert nem szeretném, hogy már bevégeztem legyen irodalmi pályámat.« Változatlanul vette át az előző dolgozat I. énekét. (Piroska ébredő szerelmének rajza — T. Sz. I. é. 34—39. — amellyel a költő ezt az éneket később kibővítette, nem illik ebbe a szerkezetbe : itt, a második ének 30—32. versszakának tanúsága szerint Toldi és Piroska a bajvívás közben látják először egymást, s ekkor kezdődik szerelmük is.) A második énekben jobban kiemeli Toldinak a házasságtól való idegenkedését ; felhasználja erre azt az adomát is, amelyre Kemény említett tanulmánya utalt, s amelyet a költő Sziglieti Edének *Rózsa* c.

vígjátékából maga is ismerhetett: Toldi később lemondani szerelméről, mintsemhogy szakállát lenyírassa. A Piroskáért vívott lovagi torna menete alapján megváltozik: a visszataszító Holubár, Toldi indulatos kegyetlensége és a számkivetés motívuma elmarad; helyébe Arany, talán szintén Szigligeti említett vígjátéka nyomán, a vért- és személycsere, a szabálytalan párviadal motívumát iktatja be, s megalkotja Tar Lőrinc alakját. (A más vértjében, más címerével vívott harc ismerős a világitradalom epikus költészetében is, l. erről Voinovich Arany-életrajzát, II. 223—24.) Figyelmen kívül hagyja az ebben rejlő tragikus bonyodalom lehetőségét: az ének végén Toldi már el is jegyzi Piroskát, s Tar Lőrincnek kárpótlásul a húga, Toldi György leánya kezét igéri. — A továbbiakban a cselekmény szorosabban a nápolyi hadjáratához kapcsolódik: a gyászhírre a hadi készülétek és a felvonulás rajza következik; most Toldi sem Lengyelországba, hanem egyenesen Itáliába készül; búcsúja Piroskától és búcsúlatogatása otthon nagyjából az előző kidolgozás szerint halad. (III. ének.) A IV. énekben már megindul a hadjárat: az Olaszországon átvonuló csapatokról és a nápolyi udvarról olvasunk. A 21. versszakkal azonban ez a kidolgozás is abba marad. A költő már 54 január 21-én panaszkodik Gyulainak: »Illosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, mint pap a textust, mintha mondanám: hígyetek, ne nekem, hanem az irásnak...«

Ekkortájtban küld hozzá tanítványa, Tisza Domokos, kinek vers-próbákozásait levélben meg szokta bírálni, egy hároménekes költői elbeszélést, mesterével közös tárgyról, nápolyi Johanna történetéről. »Tűzre itélem — írja Arany. — E nápolyi történeten a művészet átka fekszik, azért, hogy rajta már annyi novella, tragédia etc. hajótörést szenvedett, legujabban Toldi der Zweite (e három szó u. n. gót betűkkel). A tárgy olyan, miből semmit se lehet csinálni: Endre egy silány fráter, Johanna 100 esztendeig él, Lajos portyázásai semmi eredményre nem vezetnek: ki csinál ebből valamit?« (1854. jún. 21-i levelében). — A Toldi »derekával« folytatott hosszú küzdelem során tudatosodik Aranyban epikus költészetének sokat emlegetett alapelve, az epikai hitel. A fentebb említett, Gyulaihoz szóló levélben, épen e tárggyal kapcsolatban fejté ezt ki először. (Idevágó nyilatkozatait összegyűjtötte Voinovich Géza Arany-életrajzának II. kötetében, 227. s köv. l.)

Ahogy Arany figyelme a mondai-mesei megoldástól a történelem felé fordul, egyre inkább belemélyed Lajos korának tanulmányozásába. A nápolyi hadjáratokról széleskörű anyaggyűjtést folytat; ennek eredményét tartalmazza az a kéziratcsomó, amelyre maga írta rá, mintegy gyűjtő-cimként: T o l d i a n a, s alighanem később ezt az utasítást: »tűzre való«. A kéziratcsomó, mely Voinovich Géza hagyatékából a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába került, jórészt egész, nagyalakú ívekől van összeállítva, végül kétrét hajtva, úgy hogy az említett két felírás a legelső ív félig üresen maradt hátlapjára került. Az ív-szelek jobb alsó sarkukban írónnal számozva vannak, előbb 1-től 8-ig, majd újrakezdve 1, aztán megint újrakezdve 1-től 6-ig; az 5. és 6. levél valamivel kisebb alakú. A mai elrendezés szerint a 8-as után, az újrakezdett 1-es előtt kétrét hajtva a következő kéziratok vannak beiktatva: 1. a fentebb említett »Pro memoria«, egy, kétrét hajtott ívlapon, (számozása: 1, 2) a legelső tervezetek és anyaggyűjtés emléke, 2. három számozott (1—3.) félíves levél: »Kivonatok Rotteckből« felírással. (Karl Wenzeslaus Rodecker von Rotteck német történetíró, a badeni Freiburgban egyetemi tanár, élt 1775—1840., Badenben a liberális ellenzék egyik vezére volt, ezért katedrájától meg is fosztották. Főműve, az *Allgemeine Geschichte*, 1812 és 1827 közt jelent meg kilenc kötetben. Arany

„következő részeket kivonatolja: Középkor, második időszak, III. szakasz, I. fejezet. 2. §. A lovagrendről, 3. §. Folytatás, 28. §. A lovagságról, 33. §. Istenítéletek (Ordalia). — 3. egy 1870-ből való karlsruhadi »Curtax-Protokoll«, elismervény a fizetett gyógyhelyi díjakról, hátlapján írónnal a Toldi Szerelme IX. éneke 69. vsz. 5—8. sorának és 70. versszakának első fogalmazása írónnal; mindenesetre később kerülhetett ebbe a csomóba, — 4. négy folyamatosan számozott félfüves levélen idegen, tiszta írással: »Illosvai Péter. — Neve s élte körülményei. — Fennmaradt s elveszett munkái. — Toldi Miklós históriája. — A Toldi-monda, ennek régisége, időszakai.« c. kézirat. Az eredeti anyaggyűjtést tartalmazó ívek legelső lapján fent ez a felírás: *Történeti, korrajzi s egyéb adatok a »Szép idő» című népies eposhoz.* Utána kivonatok következnek Horváth Mihályból (*A magyarok története*, Pápa, 1842—46.), Budai Ferenc *Polgári Lexikon*ából, aztán történeti adatok nevek szerint a kor főbb egyéniségeiről: Lajos, Endre, Erzsébet s a Nápolyban járt híresebb emberek. Többször is állt össze névsort azokról, akik részt vehettek a nápolyi hadjáratokban (»Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak«, »Jelen lenni költetnek«, »Kik voltak még jelen, v. kik lehettek Nápolyban«, »Nevek áttekintése«, »Részint meghalt, részint élő személyek, kiknek a darabban elő kell jöniük«, »Történetileg tudva van, hogy Nápolyban jártak« utána névsor, a nevek előtt jelzés: »címer« »nincs«, — »Lajos egykorú 1348—51.«, a nevek előtt többnyire a forrás: Budai, Wagner, Windisch — »Lajos egykorú, kik vele Nápolyban voltak vagy lehettek«, nevek, családi és egyéb adatokkal, — »Családok« felirattal hasonló, a lap alján a Zrinyi-címer rajzával, címerek leírása, közben a (második) 6. levél első lapján fent többszörös tollpróbálgatás, épen e szavakkal: *Probatio calami, majd »Toldi. II. darab I. ének« felirat után a Daliás idők I. 1—6. verszaka, nyilvánvalóan tisztázatlanban. A levél hátsó lapján a »Családok« folytatása, majd az előbb leírt címerek egyrészének rajza. A legelső, számozatlan nagyalakú íven, amely kétrét hajtva az egész irat-csomót összefogja, rovatolt kimutatást készített Arany Nagy Lajos korának szereplőiről, a következő rovatok szerint: »Történeti személyek neve — Kora hozzátvetőleg — Szülői vagy rokonsága — Micsoda hivatalokat viselt — Micsoda birtokai voltak átjában — Historiai érdeme, és Érdeméért micsoda jutalmat nyert Károlytól v. Lajostól — Ezekből kivont jellem és szerep, ami költőileg felhasználhatik.«*

A költő, vagy még a második dolgozat fogalmazása közben, vagy már félbehagyása után, tovább szötte-fonta, alakíttatta tervét. Egy a második kidolgozásnál fejlettebb elgondolás emlékét őrzi a második dolgozat címlapjának hátlapja (beiktatva a T. Sz. alább ismertetendő impurum-kéziratába), itt Arany Illosvaiból vett mottókban foglalja össze a tervezett mű énekeinek tartalmát. Előbb egy olyan mottó-sorozat következik, amely csak nyolc énekig jut el:

MOTTÓK ILLOVAIBÓL :

- I. *Az idő akkoron szép folyással vala.*
- II. *Történék, hogy ismét esék gyilkosságra,
Melyért következek neki bujdosása. (A csehországi expedició,
melyért Szalonta várát nyeri.)*
- III. *Toldi Miklós hazamene Nagytaluba.*
- IV. *Vagyon Lajos király oly nagy készülétkben,
Sok erős vitézek vagynak seregében.*

- V. *Vala okossága a tisztos asszonynak.*
 VI. *Többi dolgairól jó Tholdi Miklósnak
 Még ifju koráról ilyeneket irnak.*
 VII. *Tart vala az asszony nagy siralmat.*
 VIII. *Meghígyétek ti ezt, tizenegy királyok,
 Agyatokba rontom arany koronátok,
 Uratokat, Lajost ha nem jól szolgáljátok.*

Itt a költő nyilván félbehagyta a tervet. Utána, ugyanazon korból való írással, egy tizenkét énekes, befejezett tervezet, mottókban :

- I. *Az idő akkoron szép folyással vala.*
 II. *Jeles öklelések akkor ott levének. — Nagy parancsolatja Cseh
 király Császárnak : Adóját kívánja jó Magyar Országnak. —
 És személt látni Iffiu Lajos királynak.*
 III. *Meghígyétek ti ezt stb.*
 IV. *Toldi Miklós hazamene Nagyaluba.*
 V *Igy állá bosszuját meg siralmas asszonynak.*
 VI. *Jó Lajos királynak ezt bemondták vala. (Az erőszakosság.)*
 VII. *Klastromban gárgyántól barátruhát veve.*
 VIII. *Vala okossága a tisztos asszonynak. (A ledányzés.)*
 IX. *Out a város kívül táborát futtatá. (Nápolyban.)*
 X. *Király azt kiáltja : kegyelem neki legyen.*
 XI. *Imé Toldi sztvől úristent említe.*
 XII. *Ifjuságabeli több sok dolgairól*

Én mostan nem szólok semmit az többiről. (Utolsó ének.)

E fölött, tehát a két tervezet között, későbbi írással : *Ez a leg-
 utóbb gondolt, rövidebbre vont terv felosztása, mottók szerint, XII énekre.*
 A félbehagyás arra vall, hogy eredetileg a költemény tizenkettőnél lényegesen
 több énekre volt tervezve ; erre utal Aranyinak egy jegyzete is 1874-ből
 a T. Sz. tisztázott kéziratán, a VI. ének végén (l. a szövegváltozatok közt)
 — végül is a költő megváltoztatta elgondolását, olyan módon, amely a
 készülő költemény műfaji jellegét is érintette, s anyagát tizenkét énekre
 vonta össze. Ebben a változatban az I. és II. dolgozat egyes énekeinek
 felhasználásán túl, már a Toldi Szerelme körvonalai ismerhetők fel : II.
 ének : az álrühás párharc, III. : a prágai kaland, V.—VI. : Piroska sorsa
 és Tar Lőrinc meggyilkolása, VII. : Toldi vezeklése. A IX.-tól a további
 énekek a nápolyi hadjárat és Toldi megkegyelmeztetése körül forognak —
 viszont homályos a IV. és VIII. ének tartalma : nem tudni, milyen lány-
 nézésről lett volna szó, ha Toldi előbb megölte Lőrincet. A későbbi mellék-
 szereplőkben sem látni semmit. Nem is tudjuk pontosan, mely évből valók
 ezek a tervezetésesek. A kézírás fiatalabbkori, a második dolgozathoz közel-
 eső időre vall, Arany pedig a Toldi szerelme előszava szerint 1863 előtt
 évekig nem foglalkozott a témával, 63-ban szánta rá magát a prágai kaland
 beiktatására. Idézett jegyzete a tizenkét énekre való összevonásról 1874-ből
 való, de az elgondolás maga lehet korábbi is.

A fenti mottó-sorozatokat tehát idejüket és tartalmukat tekintve
 is bizonytalanság környezi. Biztos adat mindenesetre az, hogy a második
 dolgozat 1854 végén már kezd akadózni, ahogy Arany Tompához írt levelében
 jelzi : »Daliás idők!!! — No de várjunk, türelem : baráttánc.« (54 nov.)
 1855 elején már másik nagy tervét, a Csaba-eposzt veszi elő.

Kézirat. A Daliás idők Első dolgozatának minden kézirata és a Második dolgozat fogalmazványának jelentős része megsemmisült, de a szövegváltozatok már ki voltak jegyezve. A Második dolgozat tisztázata fennmaradt a Toldi szerelme úgynevezett impurum-kéziratában (ennek ismeretétét. 1. a T. Sz. jegyzeteli közt), — ugyanebbe a kéziratba beillesztve megmaradt a Második dolgozat első fogalmazványának több részlete is.

Kiadások. Az első dolgozat I. énekét a költő kiadta a *Losonci Phoenix*-ben. A második dolgozat II. énekét közölte a költő a *Szépirodalmi Figyelő*ben, 1861—62. II. félév, 1. sz. május 8., 1—12. vsz.; a 13—24. vsz. a 2. sz. május 15.; 25—36. vsz. 3. sz. május 22.; 37—53. vsz. 4. sz. május 29. — Az első közlemény alatt ez a jegyzet:

Olvastatott a Kisfaludy-társaság februári köz-ülésén. — A Losonci Phoenix I. kötetében megjelent *Első ének* rövid tartalma ez. »Az ifju Lajos király, álmezben s egyedül járván országát, egy falunál elesteledik s beszáll annak birtokosához, *Rozgonyihoz*, hol magát szegény sorsu utazó nemesnek adja ki, Csuta György néven. Vidám esteli közben megtudja, hogy a gazdag Rozgonyinak nincs több gyermeke, csak szép hajadon leánya, *Piroska*, s hogy az apát igen aggasztja a honi törvény, mely szerint tetemes birtokának oldalrokonaira kell szállni. Örömmel odaadná leányát akármely szegény, de vitéz nemesnek, csak vagyont ráhagyhassa. A királynak Toldi Miklós jut eszébe, kedvenc testörje, s felteszi magában *fiústitani* a leányt, egyszerűsmind akkor hozván be ez eddig honunkban ismeretlen intézményt. Midőn tehát reggel szíves búcsút vesz a gazdtól, egy levelet hagy éji vánkosa alatt, melyben meguevezi magát, *Piroskát fiúsítja*, oly feltétellel, ha apja a közelebbi pünkösdi napon harcjátékot tart, melyen a győző egyszerűsmind a leány kezét is elnyerje.« Erre következik a Második ének. Szerk.

A III. ének kiadta a *Koszorú*ban, 1863. I. félév, 16. sz. ápr. 19. 1—22. vsz.; 23—43. vsz. 17. sz. ápr. 26.; 44—64. vsz. 18. sz. május 3.; 65—93. vsz. 19. sz. május 10. — Az első közlemény alatt ez a jegyzet:

Több felől kifejezett óhajtnak enged a szerző, midőn a »Daliás idők« ez énekét is, mely a Kisfaludy-társaság tavalyi közülésén felolvasva, félig már úgysis a nyilvánosságé, szíven közrebocsátja. A cselekvényfolyam értésére elég tudni annyit, hogy Toldi már elnyerte Rozgonyi leányát, *Piroskát*, harcjátékon, hol a király nagy Lajos is jelen volt. Egyébaránt a költemény I. éneke megjelent a Losonci Phoenixben, a II-ik tavalay a Sz. Figyelőben. A harmadik itt. Igazán »disjecti membra poetae.« — Szerk.

A Daliás idők Első dolgozatának teljes szövege megjelent a HV. közt. A Második dolgozat nem teljes szövegét közölte (úgy, hogy a végleges kidolgozással egyező részeket csak tartalmilag ismertette) a HV., a Magyar Remekírók V. kötete és az ÖK. 1924-es kiadása. Ugyanígy jelent meg a Franklin-Társulat ú. n. Parnasszus kiadásában.

A IV. ének először a jelen kiadásban. Az utolsó négy versszakot közölte Voinovich Géza a *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1933—36. évi 59. kötetében, 284. l.

A MÁSODIK DOLGOZAT SZÖVEGVÁLTOZATAI.

ELSŐ ÉNEK.

3.	6. Szedte a <i>begyébe</i> — jav. fejébe
4.	7. Hát neki, <i>vajon</i> , hol vetnek ágyat
24. vsz-ig a Kézir. nem volt meg.

25. 3. *a vén ember lyánya* — jav.: vén Rozgonyi
 5. *más volt a fejében* — jav.: *eszében* — jav.: *fejében*
 6—7. *Szive választottja van már neki régen* (kitörölve)
Tündökölt már szive boldog szerelmében (kitörölve)
Virágzott már szive ifju szerelmében (kitörölve) jav.:
 Tündökölt már szive ifju szerelmében:
 De mint földön a nap tükröz új napokat,
 Úgy ohajt a boldog látni boldogokat.
26. 1. *fön*
 6. *a benyiló*
27. 5. *vön ki*
 6. *nyomott rá, hátúl*
28. 7. *ezt az írást*

MÁSODIK ÉNEK.

2. 1. *Toldi azoközben* — jav.: *irónnal*: meg, lám mondom
 3. *Nem egyszer hozta fel* — jav.: *felhozta*
 10—30. vsz.-ig az első fogalmazást is megőrizte Arany.
 Ennek jele az alábbiakban: fog., a tisztán leírté: t.,
 a Szépirodalmi Figyelőben kiadott szövegé: Sz. F.
13. 3—4. f.: *hogy lássa? köszöntse?*
Mit hozzon? a lelkét elébe hogy öntse? — jav.: és t.:
 szolgálja, köszönti,
 Csakhogy a lelkét már elébe nem önti
 6. *nem hogy* — jav.: *hagyján*
 8. *miránk is leszálljon* — ma reánk is szálljon — Sz. F. ma
14. 1. *előtt: Illyen szép szavakkal* kitörölve
15. 5. *Zeng a zene vigan* — jav. zene-szerszám
16. 1. f.: *harci ló*—t.: *mén*
 2. f. és t.: *Előre szegzi mind* — f. jav: *Mind előre szegzi hi-*
csiny f. jav. és t.: hegyes
 5. f.: *Maga Toldi* — t.: *Miklós* — f.: *bosszankod[ik]va*
17. 3. f.: *Mi bajod, rokonság,* — jav.: *levente*
 4. f.: *»Semmi, felelt Miklós — Toldi — amaz — szólt a*
másik
 5. f.: *Fölvennem pársod*—*sisakod*
18. 1. f.: *Felelt arra* — erre *Toldi* — *Miklós* — t. *Felelt arra*
Miklós
 2. f.: *jobbal* — jav. és t.: *jobbra*
 t.: *Nem is irónnal* jav.: *Én se* ✓
 3. f.: *Bízd énrám* — t. jav. *irónnal*: *Bízd csak*
 4. f.: *s — ebbe* — t.: *ebben*
 5. f.: *Odakünn* — t.: *Odakint*
 7. f.: *Butkai Kompolti* *Butkai, Lorándfi, Bátori, Pohárnok,*
 8. f.: *sorompó megnyitlára* — jav. és t.: *gémje előtt*
19. 3. f.: *Ott fénylő sisakon* — jav.: *Zárt sisakon a nagy toll*
 5. f.: *puha pelyhü* — jav.: *bolyhu*
 7. f.: *Dalián és nézön ezerféle pompa* — jav.:
Daliát és nézöt terheli a
20. 1. f.: *Képzelve valaki, mintha csak álmlában*

2. f.: *Járna a tündérek legszebb városában* (törölve)
t. és Sz. F.: Képzelden valaki, mintha álmodná, most Százszinű sátrakból egy tündéri várost
21. 3. f.: *nagy* — piacot
1. f.: igazlátók — Sz. F. aláhúzva
3. f.: *Meg* — Felnyitá — szolgáló-mester — SzF. aláhúzva
4. f.: restel [I]-t.-röstell
8. f.: *Belejár* — Most kürtjébe [jú] — fúvall s így kiált — utána a tisztázat szélén, írónnal:
Kérdi: kicsoda? — *Tar Lőrinc színeit beírják.*
Innen kezdve a tisztázat kék ceruzával áthúzva, odafurva:
A viadal egész másként lett.
22. 4. f. l[y]ányáért — t.: lányáért
23. 1. f., t., Sz. F.; *A napot, a szelet* — aláhúzva
2. f.: *mérvén* — jav. és t.: vágván
24. 1. SzF.: *olasz-dőfés* — aláhúzva
4. f.: *repít* — SzF.: röpít
7. f.: *Arravaló* — jav. és t.: Mirevaló
25. 3. f.: *Sok tarcsa röpült szét* — Sok dárda törött szét, *elrepült* — repüle sok tarcsa — t.: törött el — Sz. F.: röpüle — t.: röpüle
5. f. *De mostan* — t. most im
7. f.: *maga lenne* jav.: önnön maga
26. 2. f.: *más bohót* nevetve — jav. vagy boroz—t.: földre heveredve
3. f.: *böcsüli* — t. becsüli
6. f.: *Helybehagyta* — hagyja t.: hagyá — les[te]ve
8. f.: *Megvallotta* — jav.: vallja, hogy már ennél
Megvallotta, hogy már ő se[m] vina — t.: se'
27. 1. t.: *játszik* — aláhúzva
4. f., t.: *Alig győzte* — SzF.: birta
8. f.: *Nem haragutt érte* — t.: neheztelt — SzF.: neheztel
28. 1. f., t.: *az apró* — a SzF.: az ifju
8. f.: *vargabetűt* — t. — vargabetű[ke]t
29. 7. f.: *virágok közt* — t.: mind virág közt
Eddig tart az az ív, amely az első fogalmazásból megmaradt.
33. 5. t.: *jobb* — aláhúzva
6. t.: *az nem jut* — SzF. most nem jut
34. 3. sorától betoldás külön beragasztott lapon a
36. 2. soráig. A 3. sor folytatja a 34. vsz. 2. sorát
3. sor: t. nem lett azzal vége — jav. és SzF.: azért nem lett vége
38. 4. t.: *röng* — SzF.: döng
42. 1. t.: *áment* — aláhúzva
t.: a lap szélén keresztbeírva
*Most egy ifju, Csáthi Dömötör a neve,
Megjelent s ölebe zengő hárfát veve,
Meghajtá magát a fe[n]jséges királynak.
Ujjai a hárfán végig szaladának,
Kellemes a húrok kóistoló hangzatja,
Mint ivás előtt a drága bor zamatja:
Jó, de jobbat ígér*

E versszakról fogva ismét volt fogalmazás, az 53. vsz. végéig.

43. 1. f. részt *vettek* — t.: *vőnek*
 2. f.: *Rozgonyi szavával* — t.: Rozgonyiként szólva
43. 4. f., t., Sz. F. nemes Csuta György — aláhúzva
44. 3. f., SzF.: *jóllélet* — t.: *jólétet*
 8. f., t.: *mennydörög* — SzF.: *Mennydörgi*
46. 3. f.: *körbe, karikába* — t.: *körbe-karikába*.
47. 5. f.: a *muzsikaszóra* — t.: a *víg zeneszóra*
48. 4. f.: a *magas személynek* — t.: *legfőbb*
49. 6. f., SzF.: *nem (a szűzi)* — aláhúzva — t.: *nincs aláhúzva*
51. 1. f.: *fogá* — *fogta és vakta — s úgy* — és *járta* — t. és *járta*
 3. f. *milyen könnyen bánik* — t. *hogyan* *mily könnyen elbir*
 4. f. *cseléd [del]et*
52. 6. f.: *Kik a daliáhat* — jav.: *Kik a harc folyamát*
53. 7. f.: *Rozgonyi se fősvény, meg* — (törölve, utána a mai szöveg)
54. 6. t.: a *jegygyűrű első tagja* aláhúzva.

HARMADIK ÉNEK.

A 1—64. versszakok szövegváltozatait l. a T. Sz. VII. énekénél.
 Az innen kihagyott versszakok közül a 9-ben:

9. 8. *Sőt inkább maradjon* — Négy-öt hétig, ugymond —
 A továbbiakban:
76. 2. *A nagy jó uramék jóvoltából eszem* — jav.:
Kenyereim ettől az öreg háztól eszem
 6. *Tartotta . . de minek ez a hosszú beszéd* — későbbi jav.
minek keritek ilyen nagy fenekét!
77. 6. *Szégyellős a tulok* — egy *kissé*
81. 5. *Etel azok között* — *Etelke azokból*
82. 8. *Az én his — szép — gyöngy*
 A 84—90. vsz. *megint megvan (betett kétrét hajtott lapon) talán első fogalmazásban, s benne a közbeszött ének is: f., t.*
84. 6. f.: *léptei* — *lábai*
 A közbeszött énekben:
3. 2. f.: *tulipány* — t. *tulipán*
5. 5. f.: *Elszelelhet* — jav. és t.: *Odább kelhet*
6. 1. f.: *csak volt már bor* — jav.: *csak hitvány bor*
 2. f. *ecet ami* — t. *az mi*
- 3—4. f.: *A derék is fővel számos*
A szelid jó (férj? fáj? fej? bizonytalan olvasás) ha nem álmos — Jav.:
Hány derék van jó híjával
Hány — S mind szelid az, aki gyáva — Jav.:
Légy derék, de kell ám fő is,
Légy szelid — józan — *hű, ámde hő is*
7. t. a *mint* fölött *kékkal halványan: beh* — f. *beh*
8. 2. f.: *Messze hozzám* — jav.: *tőlem*
 4. f.: *mását* — jav. *párját lenni*

A tisztázatlan a beszött ének 1. szaka mellett kékkal nyomdai jelzés: *pet* (átlúzva) *garm*

90. A versszak előbb *kitörölve, s újra kezdve. Eltérés:*
 4. *Majd a rövid* — jav.: *hizelgő*

- 5—6. olvashatatlanul kitörölve, ennyi betűzhető ki :
De hamar a hajnal föl . . . másnap — ezután újból az 5—6.
 így : *De hamar a hajnal ébredésre inti,*
Szép piros orcával ablakát érinti

NEGYEDIK ÉNEK.

Rettenetes haddal ezentől induljunk.
Vala okossága a tisztas asszonynak.

Illosvai

1. Ezt a szakot a költő a betoldott két levél hátlapján háromszor is ujrakezdte, aztán a végleges szöveget a tisztázatba írta (I., II., III. és IV.) Eltérések :
1. mindenütt ugyanaz
 2. mindenütt ugyanaz
 3. I. *Ott nyugalmas tábor közzé vonta sergét*
 II. *Ott erős táborba húzta — vonta össze sergét*
 III. *Ott táborba vonta töredelmes sergét*
 4. I. *Hogy a messze útnak kipihenje terhét*
 II. *Hogy a messzi — hosszú útnak . . .*
 III. *Hogy a hosszas útnak — messze útnak*
 5. II. *Messzelátó halmon sátorát emelve — vérszín sátra épül*
 III. *Túl a kis folyamon, hosszú hegyek lábán*
 6. II. *Mely a többiek közt* (csak ennyi van, törölve)
 8. *a nagy vízi* — jav. : e nagy
 6. *Lép, ha, felnő* — majdan felnő
 16. 7. *barlangba bújni* — jav. : odvába

*

Megfelelések a második dolgozat és a Toldi szerelme közt.

MÁSODIK ÉNEK.

D. I.
 1—7. vsz.
 11—18. vsz.
 20—22. vsz.
 30—31. vsz.

T. Sz.
 1—7. vsz.
 8—15.
 16—18.
 33—34.
 (változtatásokkal)

HARMADIK ÉNEK.

1—8. vsz.
 12—31. vsz.
 32. vsz.
 33. vsz.
 34—58. vsz.

VII. 1—8. vsz.
 9—28.
 30.
 56.
 31—55.

59—64. vsz.
73—84. vsz.
88. 5—8. sor.
89—90. vsz.
91. 1—6. sor.
92. 5—8. sor.
93.

57—62.
III. 13—24.
30. 5—8.
31—32.
33. 1—6.
34. 5—8.
35.

Az átvételek több helyütt kisebb változtatással jártak.

Magyarázó jegyzetek a második dolgozathoz.

- II. ének 21. vsz. Pesty Frigyes értekezése szerint (A perdöntő bajvívások története, Értekezések a tört. tud. köréből I. kötet, 1867—70., 37. l.): »A német szokás szerint a bajtéren magasabb emelvény állítottott a bírónak«.
25. a »tarcsa«-hoz a SzF-ben jegyzet: pajzs-féle.
48. A Budai Krónika írja, hogy Veronában »indicibiliter cum Rege et suis militibus gloriose tripodiarunt...« Arany odairja: *Lajos táncol.* (288. lap, a Dubnici krónikából.)
49. A párnatánchoz a SzF-ben jegyzet: *Ennek maradványa most is él falusi lakomákban. Hogy eredetileg párnával lejítették, neve mutatja.* (L. T. Sz. XII. ének 109. és Arany cikkét a párnatáncról prózai művei közt.)

Irodalom. A Daliás Idők II. és III. énekének megjelenése a folyóiratokban irodalmi esemény volt. Salamon Ferenc hozzájuk kapcsolta a Losonczy Phoenixben megjelent I. éneket s tanulmányt írt a készülő munkáról. (*Ország Tükre*, 1862., újabban Irodalmi Tanulmányai közt.) »E három hosszú ének elejétől végig szakadatlan szépségek láncolata... A változatoság mellett fokozatosabb az emelkedés az első énekből a másodikba, a másodikból a harmadikba, mint a már ismert két testvér-eposzban... A természetes hang s a szemléltető rajzolósi képesség adja azon homéri érdemet az eposzoknak, hogy a költemény alakjai s egész világa a legbizalmasabb közelségbe hozatnak az olvasóhoz... Első éneke a legotthoniasabb magyar kép, melyet valaha festének... A II.-ban minden versszak új meg új tableaukat foglal magában... A harcjáték... a történeti hűség és részletesség mellett nagy elevénységgel foly le... A mű nemcsak haladt, hanem tárgyban és hangban emelkedett... A III. énekben Lajos király meghatottságát méltán lehetne felhozni példányul, mint lehet a mély érzelmet szentimentalizmus nélkül kifejezni... A lélektani valóság mily egyszerű naivsággal nyilatkozik, amikben Homért utánozhatlannak tartják.«

»A történetírók szigorú ítéletet mondhatnak Nagy Lajosra, hogy az ország hadi erejét oly kalandos lovagi hadjáratra vitte, minő a nápoly séta volt; a költő azonban beleéli magát a korbá, s a király nagyságának jeleként veszi a készséget, melyre oly ösztönszerű egyértelműséggel megy a nemzet.«

A sereg-felsorolás »odailik a legnagyobb eposz-írók hasonló helyei mellé... A Nagy Lajos-korabeli nevezetesebb magyar családok egyesítve vannak e rajzban.« — A Daliás Idők »ha befejeztetik, kétségkívül a legszebb magyar eposz.«

Szász Károly az Összes Költemények ismertetésében 1867-ben, mintén kitért a Daliás Idők három énekére, melyek pedig az Összes Költeményekbe nem voltak felvéve. Szász ebből azt látta, hogy »a költő talán még nem tett le szándékáról, hogy bevégezheti.« Két pontra is rámutat, melyek Aranynak sok gondot okoztak: hogy a költő tökéletesen kimerítette a Toldi-mondakört a két részben, most »teremtenie kellene a cselekvényt;« másfelől, hogy itt nem lehet Toldi a főszemély, »már látszik, mint kell előtérbe lépnie Lajosnak;« »a történelem műsája elhomályosítja a mondáét.« (V. ö. Toldi Szerelme előszavát.) Egyetért Salamonnal: »Az első énekben egészen Toldi hangja zeng. A második egy akkorddal magasabb, a harmadikban ismét emelkedés. E töredék . . . talán a legszebb, ami magyarul íratott.

* * *

A FÖLDRENGÉS.

E néhány versszak akkor keletkezhetett, amikor a költő a Daliás idők második dolgozatát írta. Kézirata nem maradt fenn, megjelent a Hátrahagyott Versek kötetében. Nagy Lajos olasz hadjáratának mozzanatai közé volt szárvá, később a költő rövidebben, másképp be is illesztette a Toldi Szerelmébe. L. ott a XII. ének 25—27. szakait s az ezekhez fűzött jegyzetet.

Szilágyi István utalásán és Székely István *Cronica*-ján kívül Fesslerben is olvasható a megdöböntő elemi csapásokról: »gewaltiger Sturm, begleitet von anhaltenden Blitzen . . . brachte das Meer in Aufruhr stürzte Gebäude nieder . . . Schiffer litten Schiffbruch mitten im Hafen . . . Der grosse Tag des jüngsten Gerichtes schien da zu seyn. Die frechsten Sünder bekehrten sich.« (III. 289.)

* * *

TOLDI SZERELME.

Előszavának vallomása szerint Arany figyelme a Buda halála befejezése után, 1863. őszén fordult megint a trilógia régóta heverő középső részére. A félbehagyott mű továbbfolytatásához most új lendületet adott az, hogy a Buda halálában az epikus szerkesztés és emberábrázolás új útjait sikerült megtalálnia; munkakedvét fokozta e művének rendkívül kedvező fogadtatása is. Ekkoriban írja róla felesége szalontai rokonainak: »A szives fogadás, ahogy az Akadémia fogadta — és akik olvasták, azok részéről a magasztalás annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin.« (1864. febr. 15.)

Az a központi mag, amely köré az új megoldás mozzanatai csoportosulnak: Toldi és Pirocska szerelmi történetének tragédiába való fordulása. Nemcsak arra nyílt ezzel lehetőség, hogy a férfi Toldiban és Pirocskában a Daliás idők naiv, idealizált meselősei helyett szenvedélyeikkel küzdő, valóságos földi embereket adjon, hanem arra is, hogy eleget tegyen az epikai hitel maga-megszabta követelményének. A Daliás idők második dolgozatában Toldi jeggyűrűt kap Pirocskától az álrulás bajvívás után (Arany ezúttal nem gondol a váratlan fordulat megokolására); most mégiscsak az lesz az igaz, amit Arany a Toldi utolsó soraiban Miklós örökös nőtlenységéről mondott — így elkerülte, hogy önmagával jusson ellenmondásba. De az új tervbe harmónikusán illeszkedtek be az Ilsvainál talált anyagnak eddig mellőzött,

felhasználhatatlannak vélt részletei is : a prágai kaland és a fogság akadályozza meg Toldit abban, hogy hibáját jóvátegye ; a sírfeltöréshez költi Arany előzmény gyanánt a házasság szerencsétlen kimenetelét, azt, hogy Miklós megöli Tar Lőrincet, Piroska pedig tetszhalott lesz. Így az addig elég különösnek látszó bűntény egy jól megokolt eseménysor logikus lezárásával kap értelmet, másrészt megint előkészíti egy a Toldi estéjében már felhasznált Ilosvai-adaléknak a cselekménybe való újbóli beolvastását ; a barátruhából Arany most Toldi vezeklésének történetét olvassa ki.

Igy kerekedik ki egy olyan elgondolás, amely egységes cselekménnyel tölti ki a mű első hat énekét. Közben a költő akarva-akaratlan túlhalad a Buda halála műfaji jellegzetességein : reálsan felfogott embereit, jórészt a mondai anyag hatására, regényes, kalandos cselekménybe bonyolítja ; különös, újszerű színvegyület keletkezik így, amelyben megfér egymás mellett Toldi sívár dorbezőlása és a prágai mesés bravur. Mindenesetre ez a kettősség is egyik oka annak, hogy a költő még most is annyit küszködik a témával.

Arany 1863 őszén fog az új elgondolás szerinti kidolgozáshoz. A felfogás mélyülését jelzi az, hogy átveszi ugyan a régi első éneket a Daliás idők első és második dolgozatából, de kibővíti Piroska ébredő szerelmének rajzával (34—39. vsz.) ; a második énekből csak az első 20 versszakot használja fel, innen újrakezdi, mert a bajvívás új fordulatot vesz. A II. ének 21. szakával kezdődik tehát a voltaképpen harmadik változat kidolgozása. Ekkor változtatta meg a címet is ; ezt az impurum címlapján jelzi : áthuzza a »Daliás idők«-et, s azt írja helyébe : »Toldi szerelme«, a lap alján pedig, a régebbi dolgozatra értve : »Ez részint cassálva, részint beolvastva az 1863 végén kezdett Toldi szerelme című beszélybe, mely, ha isten segít, utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.« Az előbbi III. ének második felét bővíti ki az új III. énekké (Miklós Nagyfaluban), a prágai kalanddal (IV. ének) Toldi és Piroska történetét elviszi egészen az V. ének 84. versszakáig ; eddig látszik a kézírás egyöntetűnek. Közben súlyos családi bajok támadnak a költőre : 64 végén felesége tifuszba esik, 65 végén meghal Juliskája, 66-ban az országon végigsöprő kolerajárvány ejti őket rettegésbe. Változás történik életpályáján is : a lapszerkesztést kénytelen családottan, végleg feladni, s 65 januárjában választják meg akadémiai titkárnak. Mindezeket az eseményeket a kiegyezés felé hajló politikai élet izgalmai kísérik. Így aztán a Toldi szerelme írása egyidőre megakad : az apai fájdalom ellen zsongtónak veszi elő 66-ban, de csak egy versszakkal tölti meg (bejegyzése szerint aug. 12-én). Újabb, csaknem egy évi szünet után 67 május 6-tól befejezi az V. éneket, — hogy milyen küzdelmesen, mutatja Tompához ezidőben írt levele : »A szünidőt versféle munkára is szántam : de most már nem tudok és nem merek . . . idegeim minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után fájnak, eltompulnak, néhány napra hasznavehetetlenekké lesznek.« (67 aug. 6.) Ekkor találja meg, a VI. ének elején, az apai fájdalom régóta keresett költői kifejezését (1—6. vsz.) Tompához szóló levele szerint: »Az ottani Piroskáról a mi Piroskánkra térve át, néhány szubjektív versszakot írtam anyja emlékezetére : s ez a munka tönkretette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pauszálnom kell.« (Ugyanazon levélben.) Félévvel később, amikor Tompának ezeket a versszakokat másolatban megküldi, ezt teszi hozzá : »Ily rámban óhajtottam volna, hogy apai fájdalommal emléke fennmaradjon.« (68 febr. 14.) Ekkor-e vagy valamivel később, eljut a VI. ének 47. versszakáig, itt megáll, a folytatást emlékeztetőül a lap szélére vázolja, s ezzel kerek hét évre abamarad a munka megint, majdnem ott, ameddig a Toldi-Piroska-szerelmi történet, az új koncepció anyaga fottta.

Idáig jutva, Aranynek azt a feladatot kellett megoldania, hogy a cselekmény kibonyolításához új anyagot, új elemeket keressen. Az előző részből megoldatlan maradt Toldi bűnböhdése, megkegyelmeztetése és Piroska kiengesztelődése. Ez jelezte a cselekmény további alakításának irányát, egyúttal előkészítette a regényes-lovagi mozzanatok további erős benyomulását a koncepcióba. A költő most visszanyul a második dolgozatban rejlő, még ki nem használt lehetőségekre. Az olasz hadjárat, amelynek seregszemléje már kész is a második dolgozat III. énekében, kínálkozik Toldi rehabilitálásának és megigazulásának színteréül; de mivel a hadjárat bőségesen ismert történetében még a neve sem fordul elő, Arany kényes érzéke szerint ismeretlenül, titokzatosan, álrühában kell becsületét kiharcolnia. Ezzel megint a romantikus eposzokból és regényekből ismert motivum kerül be nagy súllyal a cselekménybe. Miután a Daliás idők-ben az eleven, férfias Anikó (előbb Etelka) alakját megalkotta, most szerepet is alkot neki, megint álrühában és ismeretlenül; a főszereplők tragikus szerelmi történetének ellensúlyozására Toldi kísérőjeként fellépteti az üldözött Zács-ivadékot, s őt ismerteti össze Anikóval.

A mondai anyag fogytán így nyul a költő a regényes lovagi epika motivumaihoz. Mindezek keretéül azonban hiteles történeti háttérrel rajzol: főforrása a mű második felének anyagához maga a történelem. A nápolyi hadjáratához Szalay László magyar történelméből és a Budai Krónikából merít anyagot, s felhasználja korábbi, a *Toldiána*-ba összefoglalt adagyűjtését is. Az előszó tanúsága szerint már korábban gondolt arra, hogy a két nápolyi hadjáratot egybevonja; ezt most annál könnyebben megteheti, mert, mint az előszó és egy lapszéli jegyzete mutatja (IX. 27.), most már voltaképpen összevont tervvel dolgozik, s a nápolyi hadjárat csak háttére a főcselekménynek. De Lajos király így saját személyében is nagyobb szerephez jut; öccsért indított bosszúhadjáratának és szerelmének előadása a történelmi adatok és az V. énekben megkezdett történet alapján maga is kész regénnyé kerekedik. Így, a mű második felében a bonyodalom részint új elemekből épül fel, s valóban regényszerűen, Arany egyéb epikus műveitől eltérő technikával, több ágra is szakad. Egy cselekmény-fordulónál éppen személyes élmények adnak irányt: karlsbadi emlék hatására vall, hogy Toldinak vezeklőből harcossá-válását cseh földre helyezi és benne Károly császárnak is szerepet juttat.

A mű fogalmazását csak 1874-ben folytatja tovább. Karlsbadból hazatérve aug. 23-án beléfog és hamarosan befejezi a VI. éneket, s hetedik gyanánt, némi változtatással a második dolgozat III. énekének első felét illeszti be, s belefog a VIII. énekbe. A munka menetéről most már pontosan számot ad önmagának: a VI. ének végétől időnkint összeszámolja a kész versszakokat, s a lapszélre veti, főleg abbahagyások esetén, a keltezt is. Így tehát pontos adataink vannak róla: melyik versszak mikor készült, s hányszor kellett még most, az utolsó nekilendülés idején is, hivatali nyűg és betegség miatt a munkát abbahagynia. A VIII. 68. után megint kétéves szünet következik. A második margitszigeti év ad újabb lendületet: 1877. december végétől 78 július 19-ig befejeződik a VIII., elkészül a IX. és X. ének és 34 szak a XI.-ből. De már e közben betegeskedik: tavasszal ágyának esett, nem is hitték, hogy felépül. Nyáron a *Prózai dolgozatok* sajtó alá készítése foglalja el, csak 79 januárjában lát újra Toldihoz. Most végre friss lendülettel befejezi: az utolsó szakhoz maga írja oda: »Vége 1879. május 15-én.«

A kész munkát eleinte titokban tartja; az Ószikék egyik rögtönzése szerint (*Toldi II. részéhez*) tele van kétellyel művének értéke és várható sikere felől. Ahogy később, megjelenése után, a gratuláló Tóth Endrének

írja: »Jól tudom, hogy e példátlan hosszú időn át annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű. Először fiának mutatta meg, majd az ő rábeszélésére Gyulainak; ősszel odaadta olvasni Csengerynek, aki betegségéből lábadozva üdülni a szigetre költözött. A két jóbarát végül rábeszélte a kiadásra. Kételyeit azzal csönnesítette le, hogy a saját költségén nyomatta ki s csak a terjesztést bízta az Akadémia könyvkiadó boltjára. (Mindezt részletesen elmondja Arany László a költő leveleinek kiadása elé írt bevezetésében.) Az első nyomtatott példányt Gyulai Pál, 1879 februárja óta a Kisfaludy-Társaság elnöke, a Társaság november 26-i ülésén mutatta be a nyilvánosságnak. Az első kiadást néhány nap alatt elkapkodták; 1880-ban és 1882-ben új kiadás jelent meg belőle. 1880-ban az Akadémia a nagyjutalommal tüntette ki.

A Toldi szerelmére vonatkozó irodalom a Kisfaludy-Társaság-beli ünnepélyes bemutatás sajtóvisszhangjával kezdődik; másnap a lapok nagy cikkekben adnak hírt róla és részleteket közölnek a költeményből. Ezt az egykorú irodalmat bővebben ismerteti Voinovich Géza Arany-életrajzának III. kötetében, 320—322. lap.

Kéziratok. Voinovich Géza hagyatékából a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárába került a Toldi szerelme első fogalmazványa, amelyet Arany nyomán az alábbiakban »impurum«-nak nevezünk. Ez a kézirat tartalmazza mindazon részek első fogalmazványát, amelyek 1863 decembere után keletkeztek, tehát a II. ének új versszakait a 21-től kezdve végig, az új III., IV., V., VI. éneket, a VII. helyén ezt az utalást: *A 7-dik ének egy régiebb dolgozat III-dí (így) éneke volt* — azután a teljes VIII., IX., X., XI., és XII. éneket. Ezek az új részek (felébe hajtott ív lapokon írva) össze vannak vonva a Daliás idők Második dolgozatának tisztázott kéziratával. Az alább ismertetendő jelzésekből arra lehet következtetni, hogy az összevonás még talán magától Aranytól származik.

Megtalálható tehát ebben a kéziratban a II. dolog. I. ének 1—6. versszaka (itt a számozás szerint 4 oldal hiányzik) és a 27—30. vsz., s ugyaneide, külön levélen, fogalmazványban, számozatlanul be van iktatva a T. Sz. I. ének 29—39. versszaka (a szakok nincsenek számozva). A 34. vsz. előtt kék irónjelzés és ez a felírás: *Az I. ének vége.* A tisztázatlan II. dolog. I. ének 29. vsz. után szintén jelezve van kék írónnal, hogy oda betoldás kerül. Azután következnek a II. dolog. II. énekének teljes szövege; a 10. és 11. lap közé egy kétrét hajtott ív levél van betéve, rajta ez ének 10—29. szakai, alkalmasint fogalmazványban. A 13. lapon a szöveg a 23. vsz.-től késsel áthúzva s ez a jelzés: *A viadal egész másként lett.* A II. dolog. II. énekének 34. vszakába a költő, a második sor után, még két teljes szakot toldott be, ez itt külön papíron van beragasztva. A 18—19. lap között megint egy számozatlan lap van betoldva, rajta a II. dolog. II. énekének 40—51. szakai, nem tudni: első fogalmazás-e. Ezután következik a II. dolog. III. énekének teljes szövege. Címében a »Harmadik« szó késsel áthúzva, fölötte: *Most VII-dik.* A T. Sz.-be átvett szakokat a költő oldalt késsel megszámozta, de számozása eltér a véglegestől. L. ezt a szövegváltozatok közt. Az utolsó átvett szak után a lap alján jelezve van a II. dolog. III. éneke következő szakának első sora (*Igy az egész tábor*), a következő laptól ez ének szövege a 65-től végig, de a 42. és 43. lap közé egy számozatlan kétrét hajtott ív van betéve, rajta megint a 84—90. vsz., talán első fogalmazás. A betét negyedik oldalán a II. dolog. IV. énekének első szaka, háromszor újrakezdve, ezután a 44., 45. és 46. lapon, valamint egy számozatlan kétrét hajtott ív 1—2. oldalán a II. dolog. IV. énekének tisztázata. A betét 3—4. lapja üres. A következő lapon késsel a számozás megint 1-gyel kezdő-

dik, késsel a lap tetején felirat : *Új dolgozat, No. 3. impurum* — tintával : 1863/4. Most következnek az újonnan írt részek a T. Sz. II. éneke 21. szakától kezdve. A számozás késsel megy 1-től 63-ig (kivéve a 41-et, ez tintával van írva), a 63. hátlapja üres és számozatlan. (Itt jelzi a költő a II. dolg. III. éneke betoldását.) A többi lapon ez a folyamatos számozás nincs meg. Van azonban a kéziratcsomónak egy másik számozása is, fekete írónnal a lap jobb alsó sarkán, de nem az oldalak, hanem a levelek vannak számozva ; ez a számozás végigmegy 1-től 105-ig. A költemény utolsó szakai a 104. levél első lapján vannak.

Ennek a kéziratnak két címlapja van. Az elsőt fent jobbról tintával : *A tisztázat* (ez a II. dolg.-ra vonatkozhat) ; középen :

DALÍÁS IDŐK. (TOLDI MÁSODIK RÉSZE.)

ÍRTA:

ARANY JÁNOS

1854.

A cím két írónnal áthúzva, föléírva : *No. 2. ez lett a Toldi Szerelme. Lentebb tintával : Ez részint cassálva, részint beolvasztva az 1863 végén kezdett Toldi Szerelme című k. beszélybe, mely ha isten segít utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.* — Ez alatt két írónnal : *Az I, II. és VII. ének régibb fragmentumokból való, a többi a legutolsó dolgozat impuruma.* — A másik címlap :

TOLDI

MÁSODIK DARAB.

DALÍÁS IDŐK

az utolsó két szó tintával erősen áthúzva, alatta : *Toldi szerelme.* A lap jobb felső sarkában tintával : *A második dolgozat, a VII-ik énekig vive.* (Arany itt tévedett, a II. dolgozathól csak négy ének készült el.)

E címlap hátán található az a mottókba foglalt tervezet, amelyet fentebb a Második dolgozatnál ismertettünk. Az ott leírtakon kívül a lap alján, eltérő írással, még egy mottó-sorozat olvasható, ezzel a felírással: *Harcias mottók.* A sorozat a következő :

1. *Rettenetes haddal ezentől induljunk.*
2. *Ott az város kívül táborát futtatá.*
Vitéz magyarokat minden nép csudálja.
3. *Nagy vakmerőn magyarok indulának.*
4. *Vagyon nagy kiállítás szélyel az városban.*
5. *Jó Lajos királynak mind fejet hajtanak.*
6. *Kurta pej lovára mint egy barát üle.*
7. *Hamar jó lovára olasz felült vala.*

A Toldi szerelme tisztázott kéziratát az Országos Széchenyi-Könyvtár kéziratára őrzi, Quart. Hung. 1534. jelzettel. Arany László óhajjtása szerint özvegye ajándékából került oda. Börsarkú vászonkötésű, elejétől végig Arany kezefrása. A kéziratár gép-számozása szerint 106 levelet foglal magában. Arany az Előszót szintén levelenkint számozta I-től IV-ig, a szöveget oldalankint 1—94-ig tintával, innen 188-ig kék írónnal. A címlapot, a Jegyzeteket (amelyek itt a szöveg után következnek) és a Glossariumot a költő nem számozta. A páros és páratlan oldalak fölé élőfej-ként heírta az ének számát. Ebbe a kéziratba van beillesztve más papíron, régibb írással a Zács-ballada, de nem pontosan a helyére, hanem a 170—171. oldal közé, a XI. ének végére; voltaképeni helyét Arany fent és a lap szélén is jelzi: *ad 176. lap — A XII. énekhez, a 36. strófa után.*

A baloldali címlap :

TOLDI.
KÖLTŐI ELBESZÉLÉS.
HÁROM RÉSZBEN.
MÁSODIK RÉSZ:
TOLDI SZERELME.

A jobboldali címlap :

TOLDI SZERELME.
ELBESZÉLÉS
TIZENKÉT ÉNEKBEN.
ÍRTA
ARANY JÁNOS.

Ez alatt a jelige. Az írta alatt erős kaparás, melyből ennyit lehet kivenni :
... melyet szerzett /mostan pedig némely avult íráskor rongyaiból/ ... formában közrebocsát. A jelige helyén előbb szintén más, olvashatatlanul kitörölt három sor állott.

A címlap hátára a költő írónnal felírta utasításait a szedőnek :

A szedéshez.

1. NB. Minden felírat versal. Csak rendes, tiszta nyomást akarok, nem a divatos Elzevir-betűket. — aláhuzott szók : cursiv. A mottók gyémánt-betűkkel, csak fél sor szélességben. (Kivéve a jó mottót elül, mely egészen keresztül jöhet.)

2. NB. A szöveg alatti jegyzeteket is hátul, a Glossarium elé szedni ; a szövegben folyó számmal (1, 2, 3) jegyezve meg, hová valók. A nyomás így tisztább, rendesebb lesz, nem kell megtörni a strophákat. Ezekből hármat akarok egy lapra ; de ahol ének kezdődik, csak kettőt, vagy tán egyet ; s felibe az ének címe és mottója jön, ennek külön lap nem kell. A lapok felett az *e l s ó, m á s o d í k s t b. é n e k, folyvást nyomandó, amint fel van írva.* — A strophák számai is, középre.

Ezeket az utasításokat az első ének elején minden sorhoz egyenkint odairta Arany László.

E példány alapján a kézirat eltéréseit az első kiadástól összeállította és közreadta Bányai Elemér múzeumi tisztviselő a Magyar Könyvszemle 1906. évi I. füzetében (7—38. lap), de nem kellő pontossággal.

A Széchenyi-Könyvtár kéziratára őrzi azt a négy oldalt is (egy kétrét hajtott ívlap), amely az impurumban az első énekből hiányzik (7—26. vsz.). Jelzete Quart. Hung. 1536., nem tudni, hogyan, mikor került a Széchenyi-Könyvtárba.

SZÖVEGVÁLTOZATOK.

ELŐSZÓ.

(Az Előszó szövege a költemény utolsó strófiával egy írás.)

I. bekezdés utolsó mondata előtt: *Tehát* (kitörölve.)

II. bekezdés, 4. mondat: bármily csekély és töredékes legyen *az ily hagyomány* — (írónnal áthúzva)

VII. bekezdés, 3. mondat: Igen, ha mondai korban játszanék a *mű* — cselekvény . . .

IX. bekezdés, 4. mondat: . . . de majd *családi fájdalmas veszteség, új hivatalom szokatlan gondjai s kiváltképen lelket-elmét csüggesztő testi baj* — (kitörölve. e. h. a lap szélén) egészen szubjektív természetű szenvedések miatt . . .

XI. bekezdés, 2. mondat előtt: *Őszenkint, míg szünidőm tartott* — (áthúzva, helyette) *Időnkint* . . .

2. mondat: *valaha befejezzem. Majd 1877-ben szemabajom úgyszólván egészen benső életre kényszerítvén: miután néhány kisebb költeményen próbálgattam vedlett szárnyaimat, év utolján Toldim befejezéséhez fogtam, időnkint adva hozzá néhány szakaszt, amikor és ahogyan lehetett. (Áthúzva, helyette) Csak* — míg végre mostani . . .

A költemény variánsainak összeállítása a következő szövegek egybevetése alapján történt: az ú. n. *impurum-kézirat* (jelöletlen), a Toldi szerelme *tisztázott kézírata* (jele: T. Sz.), végül az 1879-es *első kiadás* (jele: T. Sz. nyomt.)

ELSŐ ÉNEK.

10.	4. <i>innét</i> — T. Sz. ny.: innen
14.	8. <i>végít</i>
16.	8. <i>Tartsa meg az Isten a háza népít véle</i> — jav.: írónnal és ny.: háza örömére
17.	7. <i>Amiatt</i> — jav.: Ki miatt (írónnal)
28.	1. T. Sz.: <i>Héj</i> —
30.	4. <i>a penyiló</i> —
33.	után a lap szélén: <i>Eddig 1850. A többi (kivéve az utolsó versszakot) későbbi betoldás.</i>
34.	2. <i>Felhajnalott</i> — jav.: Meghajnalott
	4. <i>nyilaló gyönyörrel</i>
35.	2. <i>Elszaladt</i> — <i>Élsuhant, ellebbent, nem is néze rájok</i> — T. Sz.: <i>nem is néz rájok</i> — jav.: le sem is néz rájok
	6. <i>Akkor gyult a mély víz</i> — jav.: ébredt a víz
36.	4. <i>Testvér gyöngyök közé a fűre peregtek</i> — jav.: <i>Testvér harmat gyöngyök közé elegyedtek</i>

37. 4. T. Sz. : hosszú idők — a lap szélén, irónnal: *havak, évek*
 5. T. sz. : évekig — jav. : irónnal: *hosszasan* (áthúzva)
 7—8. előbb kitörölve, a lapszélén újra. Eltérések
 7. a reménynek egy *szikrája* — jav. : sugára
 8. *Lángra gyujtani az elnyomott szerelmet*
 A 31. vsz után a 39. három sorát írta le a költő, majd kihúzta. Ebben eltérés:
 1. *mellett — mögött* — mellett — Ezután a 38. kétszer újra-kezdve s kitörölve. Változatok:
 38. 1—2. I. *Toldit ő a vízben, Toldit ő a napban, Toldit látja mindig, minden pillanatban — Ha szemét behunyja*
 II. 1. azonos a végleges szöveggel
 2. *Valamerre fordul, minden pillanatban*
 3—4. azonos a végleges szöveggel
 39. A vsz. szövege a lapszélén is megvan, erősen áthúzva. A kibetűzhető részben eltérés nincs.
 2. *Fog-e értem vinni* — jav. : *vinni értem*
 3—4. *Fog-e vinni értem akiért hiában*
Annnyi sziv eseng már széles e hazában? (kitörölve)

MÁSODIK ÉNEK.

A kézirat szélén: »Ez a szerkezet végkép 1863-ban állapítva meg, közbejött más irányba induló 2—3 dolgozat.«

3. 1. *De midőn* pajtási — T. Sz. ny. : *De mikor*
 3. *»Ej mit!* — jav. : *»Eh mit!* — Ny. : *»Eh*
 19. Csak a Széchenyi Könyvtárban lévő kéziratban van meg.
 20. Ez is csak ott. A lap szélén betoldva, előbb irónnal, azután átírva tintával.
 21. Itt kezdődött a végső kidolgozás, ennek kéziratán megvolt, az első lapon, kék ceruzával; *Új dolgozat, No. 3. Impur.* — Tintával: »1863—64.«
 5. *Butkay* — jav. : *Butkai*
 7. paizsán van három — T. Sz. : van paizsán három
 22. 5. Vágtat amaz *oda* — jav. : Vágtat amaz, vágtat
 23. 1. *Nincs festve, se írva (fordítójel) torna iro* —
 3. *öklelő nagy nagy fának*
 4. *lába közé ejtven* — ejti
 5. *Sebes rohantában — Lová iramtában* — jav. : *Iramtában*
 a ló
 6. *Mig lova rohantab* —
 7. *zökken a maga terhével* — jav. rohanó terhével
 8. *Hogy urát a nyakán* — jav. tarkóján *veti át* — *lehajítja* — jav. : átalveti
 24. 5. *tartja magát szebben* — ül már feszesebben
 7. *peckeli a* — egyengeti
 25. 3. *Toldi vigyázattal készül* — nem oly hetykén mozdul
 5. *Rúdja tövét rúdját hóna alá*
 6. *Markába szoritván — Ökölre szoritván* — Markolva erősen
 7. *Célt vele néz — tart szépen* — Célt vele néz: *pajzsán köldöke rézgombját*

26. A lap szélén frónnal: »A vezeklés alatt megöszül. Mire Nápolyba kerül, már egészen ósz, senki sem ismeri meg.«
27. 8. *Elszántan a rudját* — Dacolva dorongját — Ny.: S dacolva
30. 8. *mondák* — T. Sz.: *mondják* — T. Sz. ny.: *mondák*
31. 2. *vetnek* vala többen — jav.: *hánynak* vala
3. *Sutogva megy a* — *Súgva repül szó* — jav.: *Suhan a szó, súgva*
6. *Vigyáz szeme* — jav.: *Fénylő szeme vigyáz*
7. *Lovag* — *Lovas* . . . *közeleg* — jav. *közelit*
8. *Szellőbe[n] enyelegve köszönget* —
- 32., 33., 34. az előbbieket után sok törléssel, aztán tisztába írva, külön lapon és fölébük ragasztva
32. 1. *új lovagot híván* — *hogyan új ellent* — *viadalt kíván*
2. *más lovagot híván* — *új lovagot*
3. *Egy láncsa se* — *Egy kopja se*
5. *Toldi ugyan* — *bizony ráér* — *ugyan* — *lova körben léptet* — *büszke lován léptet*
6. *Nézve a* — *Nézdeli . . . a sok szép cselédet* — *a hajadon népet*
7. *Mintha kies* — *kertben* . . . *róza között.*
33. 1. *Ez alatt a szép lány* — *mátka* — *lilaszin* — *Piroska rózsaszin*
3. *Keresi félszemmel* — *Vizslatja szemével* — *Szemesen fűrkész[i]te*
4. *Szűve szorong* — *szorult*
5—6. *De midőn egy percig Toldinak a jobban Megsejti dorongját: ábrázata lobbán*
7. *Visszaveti fátylát, pirulva felé les: . .*
8. *Oh, a vak szerelem szeme nagyon éles*
34. 1. *Toldi viszont mostan* — *először most*
2. *Veti szemét arra* — *Odaveti szemét*
3. *S mint mikor az ember évez késő (?) vádat*
Mintha belül a szív terem égő — *vádat emel* — *szül szapora vádat*
4. *Azt se tudva, hogy mért* — *Maga se tudván mért . . redtámad* — *reátámadt*
5. *dttüzesül* — *tüzesedik arcán* — *lobbot vet az*
6. *Oly igen pirul* — *Úgy pirul a bajnok*
7. *A lefödött szőv.: Mint ki utat veszelve nem találna* — *Mintha most először nem találná célját* — jav.:
Áll mint ki sötétben nem leli a — *tapogatja célját.*
- Ezután az impurumban a II. dolg. 32. vsz. következik, leragasztva.
35. 2. *S* — *Odarugtat*
5. *Maga elé* — *Maga-élé mindjárt mindjárt'*
8. *Felcsapta piros láng* — *Láng csapta, felugrott* — jav.: *Piros lett* — T. Sz. ny.: *felugrott és kirugá*
36. 1—2. *Pihenőt egyszermind rendele azonnal,*
Sátrába vonulván Lökös Bertalannal.
5. *sokaság nyüzsgő* — *habzó*
37. 3. *Falu mögé fordult* — *Iramlik* — *S megeredt felvágva*
7. *Hol senki ne látná* — *Hol szem be, ne évré* — *éri* — *Hol szem ne találná*

38. 2. Vissza *nem oly gyorsan* — *mint száguld (?)* — *hajta* — *halad* — *futa* — *ment, mint szálla* — *nem is száguld lova, mint előre* — jav. : a mai szöveg.
4. Menté[n]ben
5. *óvalosan* — *tanyaörzö*
39. 8. *Mégis belejáradt* — *Jobban beleizzadt*
3. *A sisakot, páncélt* — *Sisakot meg páncélt*
Páncélt, sisakot, mit
6. *Fegyverét a földről darabonként szedni* — *A cepecupáját földről összeszedni*
40. 7. *Nem tudja, ha merje ölteni* — *tudva, ha merje már venni*
1. *Jó ideig* (kitörölve)
3. *Vissza nyögését is csak nehezen tartva* — jav. : *Vissza egy-egy nyögést csak* — *nagy nehezen tartva*
- 5—6. *Végre felült, lassan, oda csak [,] a bőrre*
Nézett valameddig lefelé a földre — jav. : a mai szöveg
41. 7. *Csak még száva mélyebb vala* — jav. : *száva dörgése*
2. *De becsüld is aztán* — *becsüld meg osztán.*
4. *mond[ok]om*
7. *Hova bebujtam, már csak* — jav. : *Oda bujtam, hol csak*
42. 4. *majd is el* — *félbe is* — *odabenn*
6. *Ott benn a királlyal* — *Nem mondtam, urával* — jav. : *Hadd lássuk, urával*
43. 5—6. *Mentünk, odaérenk [a] prágai felvárhoz, Parancsolatodból cseh király—császárhoz* — jav. : *Mentünk uram, évők — értük* — *érve Prága jeles várát, Üdvözleni Károlyt, csehek új császárat*
8. *Béke-barátságot vinni* — *vívén*
44. 1. *Nagy sok* — *Sok, sok*
4. *ne légyen* — a szót nem Felsőednek
8. *ilyen embert* — *úrfít.*
45. 3. *kötény szalagjárul* — T. Sz. jav. *szoknya-szalagjárul*
46. 1. *Lángba futott a vér össze* — *Gúzsba szorult egy in erre*
5. *így bántani* — *említeni*
6. *Keserűen* — *keserűvé*
8. *Lépvé szokellette* — *Lépdelve siette*
47. 5. *Avval* — *Azzal*
6. *S izene* — T. Sz. nyomt. *izené*
7. *nyugodtan* — T. Sz. kézír. : *nyugottan*
48. 7. *Mentekötöt* — *Hímes övet*
49. 2. *Hogy a daliáknak koszorút ne* — jav. : *leventéknek valamit*
50. 6. *S fájdalom a szívét hasogatja ékkel* — jav. : *Jaj neki! a szíve kettéhasad ékkel*
8. *S össze[rogy], szegény roskad[í], lerogyott alélva* — jav. : *S össze, szegény, roskad, lerogy elalélva* — T. Sz. kézír. : *S öszve szegény, roskad,* — jav. : T. Sz. ny. : *S öszve-roskad szegény*
51. 1. *Fellocsolák mindjárt* — *fűzék*
2. *Nem csoda, hogy szenved* — *suttogták, ilyes* — *ilyen*
5. *Titkait egyik sem* — *Szíve baját egy sem*
52. 7. *Lédnyi* — *Született*
8. *Mert* — *Oh*

53. 3. odadobá gúnyra — csúfra
 4. *Most ő — Mint egy*
 5. *Szem elébe — ember elé jusson*
 6. *Kocsi után, amely — ő, mely*
54. 2. *telemes nagy erős*
 4. *Áll — Jön is*
 8. *Rámorog a nép künn s belül a korlátban*
Moraj esik rá künn [kint] s belül a korlátban
Morog a nép, mégis szemibe néz bátran — jav. :
Egy lassu morajnak odanézve hátran
55. 2. *gyanúperrel — T. Sz. : gyanúpörrel*
56. 1. *Nosza még is szeppent (kitörölve) — ezen — eme szókat*
57. *Az 1—4. sor először így, de kitörölve :*
Igy ebben ez elmúlt. Lőrinc legelőbb is
Élkapta jutalmát — Zálogot a széptől nyere, amely szép is :
Piroska — Mátkája gyűrűjét, nevetlen ujjára
Örül — S örvend éhtelenül — azt hiszi, jól jdra.
 A végleges szövegben :
 4. *Örvend neki rútul — a hős*
 8. *már — mind sávós*
58. 5. *egyideig — eleinte*
59. 8. *apródja, nevelte — T. Sz. : nevelte*
60. 3. *ohajtja — hírbül ohajtja*
 6. *odabén — kegyesen*
 8. *Ament kiki — billikomot rája*
62. 3. *Ha erősen egy hír — rögtön egy hírnek moraja*
 5. *titok vala — ez még*
 8. *Amely Prága jelé — Mely Prága felé most*
63. 2. *Szótlan ivék Toldi — ivutt Miklós — T. Sz. : ivott*
 6. *Amihez hasonlót a világ nem — Reggelig amilye[?]nt*
 7. *Padot összerombol — Padokat rombolva*

HARMADIK ÉNEK.

1. 7. *Utra valót mindnek, ki nagy útra megy, ád —*
mindnek a maga rendén — jav. : minden kocsi[ra]hoz
rendén ád
8. *Eledelt sültet az embernek s a lovának szénát — lónak*
gyepi puha szénát
2. 7. *Oly példát, amelyen mind a világ lássa ismerje — jav. :*
amiből messze megismerjék
3. 1. *ragyogó fegyverben — lovon és fegyverben*
 2. *Kisérete állott — T. Sz. : Kisérete állott — jav. : Kisérete*
ott áll
4. 4. *Haza — Mert haza még utban — otthon*
 2. *térdét — csüdkét — T. Sz. : csülkét*
 3. *Arany liliummal — T. Sz. : Ezüst*
 A lap szélén kitörölve : *Mind a liliumok, mind a strucc az*
Anjou-ház cimereéhez tartoztak.
8. *Búcsú-köszömeilen hogy utra eresszék — jav. :*
Búcsúzva, köszönve, utjára eresszék
5. 4. *Nem itt, idekinn (néhány szó olvashatatlanul kitörölve)*

6. 4. után : *Ambár neki mindegy* (kitörölve)
 5—8. előbb kitörölve, s újraírva. Eltérések:
 7. *nyeregbe vetette* pattantja nyeregbe
 8. *Vigan a csapat is robogott megette* — jav.
Csakhamar eltűntek puha porfellebbe — jav.
 S a csapat — eltűnik a kis had
 S tűnt az egész kis had magavert fellebbe
7. 2. Kézir.; T. Sz. : *ivott* — T. Sz. nyomt. : *ivott*
 3. *a levélszin* — leveles szin
 4. *sokszor* — olykor
 8. *fázni elébb* — T. Sz. kézir. *fázni elébb* — (írónnal)
 elébb fázni
8. 2. Kézir. [az] éji — T. Sz. : ez
 5. *Ideátal* — Ideát van
9. 2. Falu rajta *sűrűn* — T. Sz. nyomt. *sűrű*
 5—6. *Toldi Nagytalig tudja nevét mindnek,*
Vesz egyenes útat (kitörölve, néhány szó olvashatatlan)
 8. -hoz *jegyzet*, Pejtkó névhez : T. Sz. írónnal : *»privát NB.*
Ez némtótos. A ko kicsinylítő megmarad a felhangú neveknél is,
mint Ferko. Sőt olykor a ka is, mint Terka : s így az Etelka
sem hibás.»
10. 1. *ménnek* — T. Sz. : *lónak* — jav. : *ménnek*
 2. *kotyogós* — nehezült fejének
 3. *feje csábult* — pedig tompa
 4. *tegnapi* jav. : *tennap* — T. Sz. : *tegnapi*
 5. *lehetne lehetni* — T. Sz. *lehetni*
 7. *Csak hamar indulna Lajos* — jav. : *Lajos indulna hamar*
11. 5. Ha csak a délibáb köd — szűz fátyola meg — *jellebben*
 6. a) Már mintha *Piroska villanna meg — ki — föl* ebben
 b) Már mintha *Piroskát sejdít* — *kivehetné* ebben
 7. *fátyolt* — fátylát
 8. *Oh, hogy az ég akkor el nem sülyesztette!* (Az ég kihúzva,
 de más nincs helyébe írva.) *Hogy akkor az Isten* (kihúzva)
 T. Sz. *Oh, hogy a föld akkor*
 A 11. vsz. után kitörölve : *Bánja, de örvend is*
12. 2. *vagyonos* — eleven
 4. *Kicsivel, mint a méh, elegülni képes* — T. Sz. : *Kicsiből —*
takarítani képes
 5. *Toldi szegény Pejtkót* — *lovát aznap* —
 7. *Azulán : hajrá! haj!* — S nosza megint : *hajrá!*
 8. *Még a nap is fent van* — Mire a nap megszáll
13. 1. *édés* — öreg anyja
 6. *Ejté agyarára* — *Juttatta fogára*
 7. *szürke vad* — farkas évé máját
 8. *Nagyanyja* — jav. : *Jó anyja*
14. 3. *Ablakában* — *Ablak előtt*
15. 8. *Mint* — S 'mint
16. 5. *Maga édesanyját* — S *indult anyja felé*
 3. *előbb halavány* — T. Sz. nyomt. : *előbb halavány*
 4. *lépcső minden fokán* — három fokán
 5. *Mikor odajenn* — jav. : *aztán fen[n]*
17. 1. *Akkor* — T. Sz. *Ekkor*
 2. *lett nagy* — *hogy lett lakodalom*
 6. *Kitörök belőle* — *Belőle ki is tört*

18. 1. *azért* — *azér'*
19. 5. *apámuram ekét* — *az apám az* — *mer'* apám az ekét
8. *Úram, eddig ért, nil másik* — *jövö esztendőben* — *jav.*
Nem lát olyat ember mai *rossz időkben* — *jav.* : *szük időben*
20. 5. *Gyer szolgám* — *ehol van* ; *gyere no* — *hé közeléhb*
21. 2. *De talán magosabb* — *De magosabb, mint ő*
22. 3. *Azt veti* — *hányja*
8. *Megáldja az Isten* — *jav.* *Isten is* — *úgy megáldja* —
T. Sz. : *Isten is úgy áldja*
23. 5. *De Anikó meg* —
6. *Lovagnak ütötte* — *üté már*
24. 1. *Ött egy öreg* — *avas szekrény poros* — *minden zege-zugát*
5. *Anikó ezekből* — *mindaddig turkál vala* — *maga* — *lim-
lomola közte*
7. *S* — *Od'adta*
8. *Hogy beletanuljon, vegye is fel még ma* — *jav.* : *a mai szöveg*
25. 6. *ha zimankó fordul* — *ha zivatar készül*
26. 3. *Minden harmadik szó* — *szava színméz*
27. 1. *Nem állhatja tovább* (*kitörölve*) — *Ezt látva, szivének*
6. *Hajtja fejét, hajtja* — *élte*
28. 3. *hiába,* — *T. Sz.* : *hiába!*
8. *Terem az* — *T. Sz.* : *Terem la* — *nyomt.* : *a* —
29. 2. *Megszégyellte magát* — *Szégyellte, hogy ilyen*
3. *Soha nekem, anyám* — *egy se!* — *mondá* —
4. *anyám, monda* — *egy se*
7. *harc vihara* — *szélvesze* — *riadó* —
30. 3. *Nőtön-nő* (*kitörölve*)
Toldi az anyjával derülve beszélget — *jav.* : *anyjának
mutat olyan képet*
4. *Mikor* — *Egyszer ihol* — *Hanem* — *ihol* — *Hanem épen*
6. *Kicsipte magát, mint valamely levente* — *jav.* : *kicsiptve* —
Kinyalva erősen — *pogányul, csupa egy* — *kész levente*
8. *így kezdte a* — *eredett szóba*
31. 6. *Felszökik anyjától* — *amint van*
7. *ott egy* — *a híres* — *a kőbor* — *egy szörnyű*
8. *holdvilágon* — *a holdfényen*
32. 3. *bal keziben* — *balja felől*
4. *széles* — *T. Sz.* : *fényes*
5. *azért* — *T. Sz.* *azért* — *ny.* *azér'*
33. 2. *és odafut* — *odafutván*
3. *Fölemélé* — *megkérdezte* — *T. Sz.* *Fölemeli* — *megkérdeve* —
5. *Semmi baj, de van . . . tréfa ám* — *sok tréfa*
6. *Van mivel* — *T. Sz.* : *Lesz mivel* —
7. *bátyját sem engedi* — *is tréfáiba*
8. *Hanem az* — *Ez azonban rejtett* — *titkolt* —
34. 3. *nem akad kérő* — *jav.* : *néki*
6. *Felveszi* — *jav.* : *Lekafá* — *T. Sz.* *Felkapta* —

A közbetett énekekben:

6. 3. *Minden zugban egy—egy* — *jav.* *ri a* — *T. Sz.* : *stró*
7. 4. *Ezer közzül* — *közt is*
8. 2. *Messze* — *T. Sz.* *Messzi*
35. 6. *Búcsút vesz[en] elindul* — *Búcsúvétel* — *jav.* : *Búcsúzva,
Budára ered* — *T. Sz.* : *indul* — *jav.* : *ered*

36. 3. *Kinyugodta maga* (kitörölve)
7. *mint egy trott — mint eleven — mint egy frott*
37. 2. *Semmit az* — jav.: is
3. *maga is* — önmagától
6. *követjét*, — T. Sz. nyomt.: *követjét?*
38. 1. *Mit táród* (kitörölve)
39. 1. *Csendesen — Am csendes — De csendes — T. sz. csöndes*
4. *Soká hi tovább is jár-kél* — jav.: *Ki soká jár-kel még* —
8. *Buzgó* (kitörölve) —
S egyszerre *buzgóvá lohad le — lelohad — lohad inas képe* —
jav.: *csilapúl* — jav.: *esik alá képe*
A lap szélén: *inas — lahey : indús — hindu : mi a menköt*
csindljon vele az ember?
40. 1. *otthon* — T. Sz.: *otthonn*
3. *Kíve* — Erre
6. *Az egész könyvestárt bújjad — hányd össze, táró szélyel* :
jav.: *Mind az egész tárat — Minden avult írdst kikutass,*
hányj-szélyel — jav.: *Hányjad az egész tárt nekem össze,*
szélyel — T. Sz.: *Hányd az egész tárat nekem össze, szélyel*
7. *Ha csak árnyékát is leled-é oly nyomnak* — jav.: *E szép*
Magyarország — jav.: *Vajon e szép ország —*
tréfá[b]ul —
41. 3. *jobban is énnálam* — akár nálam
7. *Eleitől fogva — kezdve — ird meg — kezdvén*
8. *Midőn Magyarország* — jav.: *Ha mikor ez ország*
42. 1. *Ezzel kibocsátá a fiatal papot* (áthúzva)
43. 1. *János pedig a tárt — egész tárat*
3. *apaszta* — emészté
5. *mosolyogva teszen* — tola — T. Sz.: *mosolyodva* —
44. 3. *begyüle* — felgyüle
5. *Lajos a követnek* — jav.: *Király* —
8. *megszabva — parancsa — meghagyva* —
45. 1. *gyülekeznek mordul* — gyülekeztek zordul
2. *avagy* — vagy a
4. *Dörögnek, a lángot* — jav.: *Majd a tüzet, dörgést*
6. *a vak* — zagyva sötét
2. *a Bertalan* — Bertalan úr
46. 3. *szem is, arc is lobban* — lángol — jav.: *szem villog, az*
elme
4. *hihetlenebbre* — több hihetetlenre
6. *lángol — buzdul*, — felforr (többször cserélve)
7. *már* — mind
8. *felst az üvöltés* jav.: *lön tenger* — jav.: *ez minden* — jav.:
vijjong
47. 1. *Csendre Lajos a zajt* — *De* — Lajos a zajt csendre
8. *Mi [csoda] nemü orvoslás kellett e bajra* — T. Sz.: *a mai*
szöv.
48. 1. *S intett* — Szólt a dedáknak — T. Sz.: *Inte* — jav.
S inte Küüllőnek
2. *Ki olvasa ekkép* — jav.: *Fenszóval* — Nagy hangon az
olvas
5. *valakit ez* — kit e dolog illet
50. 5. *lakozók bár* — lakozóknak —
1. *hírben* — hírrel —

51. 2. *Vér-Bulcsu* — *Vérbulcsu* —
52. 6. *Keresve* keresték — T. Sz.: *Tisztelve* keresték — *népe* (?) — jobbja
8. *Mely* — *S mely*
53. 4. *Hárula* *reájuk* — szálla bizony rájok —
6. *Mindkét szeme* → *Szeme drága* — tündér fényén, majd — és
54. 2. *egy embert* — egy kopját — *ha csak* — T. Sz.: *de csak*
6. *A pünkösd-nap* — *Pünkösd napja*
55. 7. *Ur születésétől* — *Mikor az Údtól* — *Hogy az Údvös-ségtől*
8. *lévén* — *vala*
56. 1. *Ekképen az trás megvala* (kitörölve)
4. *Helyes, igaz* — *úgy van* — *helyes* — *kiki* — *úgy van* — *túzzel kiki mondja* — *rároppantja* — *túzzel mondja*
6. *Tisztes* — *Ritka*
7. *Tiszta* — *Hattyu fehér*
57. 7. *Szörnyű halállal úgy* — jav.: *Úgy szörnyű halállal*
58. 1. *tón a diák* — jav.: *János teve sorra*
3. *De* — *Hanem megerősítte* — jav.: *De megerősíté*
4. *méltó[bb]* —
59. 1—4. *előbb kitörölve, aztán újraírva. Javítások a törölt szövegben:*
1. *felálló[tt]a*
2. *ajánló[tt]a*
3. a) *Hogy a huszonnégy vén igaz esküt tettek*
b) *Igaz esküt tett le ez a huszonnégy vén*
4. a) *Údvöt, kárhozatot vállalva helyettek*
b) *Údvök, kárhozatuk fejekre vévén*
- A végleges szövegben:*
2. *Miná* — T. Sz.: *Ott*
7. *Szólván kiki* — *Komolyan és bölcsen*
60. 3. *Nagybotu* — *Vértanu*
61. 7. *Mindenfelé terjed, mindenfele duzzad* (kitörölve)
1. *Toldi is őrt az nap álla király mellett* — jav.: *állván az nap ura mellett* —
7. *ura után menvén* — *követve királyát* —
8. *Hirtelen a szónak megereszté száját* — T. Sz.: *először ugyanígy, azután jav.: Megereszté a szó s türelem zabláját*
62. 4. *Nekem a* — *Hamar a zsengejét* —
63. 1. *Csendesen* — T. Sz. nyomt.: *Csöndesen*
3. *elfújja* — T. Sz. nyomt.: *elfújja*
7. *Oly vércsilapító van a csendben, hangban* — jav.: *Úgy csilapult vére lefelé azonban*
64. 1. *Kendé Lajos* — *a király*
2. *Tudom én, hogy helyt állsz* — *ember vagy*
7. *monda Lajos, élve* — *élni* — jav.: *az utolsó bérünk*
8. *avval* — *azzal*
65. 8. *vitéz* — *lovag*
66. 4. *Bihar, Bánát* — T. Sz. *Ott a Szilágy, a Nyir*
(A lap alján szélről, keresztben betoldva)
67. 1. *Toldi sisakjához odakap* — jav.: *sisakhoz nyúl* — T. Sz. *sisakhoz kap*
4. *meg kell azért lenni* — jav.: *tudja, meg kell lenni* — jav.: *azaz így kell lenni*

NEGYEDIK ÉNEK.

1. 2. *raja mind* — útra kel —
 3. T. Sz. Megereszt (irónnal) »*Rajt, mint a méhkasu.*
 4. *Ifja* — Bajnoka — csikaja [bog] csótáros —
 5. *már nehezebb* — minden üdösb vénnek —
2. 3. *Hintók, társzekerek* — Nagy szekerek, hintók —
 4. *Estve, éjszaka sem* — jav.: Estve nem, éjfél ha
3. 2. *Viszi* — Húzza —
 3. *Sok olasz csatlóssal* — jav.: Rakva olasz néppel *hivül a bak* — T. Sz.: merevül —
 4. *kettőt* — T. Sz.: hármat ural
 5. *kocsi előtt* — élén
4. 1. *Hát a vezeték ló mennyi* — jav.: lónak mily hossza —
 2. *inát* — combját
 6. *Páncél-üing szemein* — Lánc-szem takaróján —
5. 8. *Soha egy szekérhez* — jav.: Tán kiabálni is —
6. 3. *Holdas arany ménjét* — T. Sz. arany pejjét
 5. *Levelét az éjjel* — némely nap —
7. 3. *Hogy, noha császári koronád* — jav. Hogy, noha szomszéd is
 4. *udvariságból* — látogatásra —
 6. *Rég ideje . kissé hogy már* — magam is — jav.: Magam is egy kissé —
 7. *De az ifju élvek* — T. Sz.: De a fiatal vér (kikapart szavak helyén)
8. 3. T. Sz.: *fulamat* — jav.: iramat —
 5. *Küldj levelet erről császári pecséttel* — T. Sz. Küldj hit alatt erről levelet pecséttel
10. 8. *ám már* — ám most
11. 4. *Vagyon az országnak* — Van a cseh királynak
 5. *De kevés* — De mi az?
 7. *Netalán meg* — csúffá tesz
 8. *Hej!* — Heh!
12. 1. *nagyot szökvén* — *lépven* — T. Sz. (kikapart szó fölött) szökvén — (felette, irónnal) fel . . szök
13. 1. *Akkor előadta, feketitvén, Károly* — jav.: Kezdi sötét színben ecsetelni — T. Sz.: S kezdi
 4. *Csorda szilaj, melynek számtalan a száma* — jav.: Csorda szilaj vad nép számnélküli száma
 5. *sem* — se' emberi
14. 3. *a vénusi* — jav.: Rajnai
 7. *ne alattad* — ne koronás
15. 2. *maga* — jav.: ime, Brandenburgi
 5. *zsidó-béri* — egyéb díjt — T. Sz. *egyéb díjt* — jav.: zsidó-bért
 7. *föl ne vigye senki* — T. Sz.: *senki se viendi* — jav.: föl ne vigye senki.
 8. T. Sz.: *Firól fira* — jav.: *Firól-fira* — a hatalom e hatalom
16. 2. *Adok* — Akar —
 3. *zuhogóján* — riadalmán
 4. *Se sorja, se helyje* — *rendje* — jav.: *Nincs sorja, helye se rendje* — jav.: Mi helye — mi sorja

18. 5. *kiki azért* — bizony inkább
A 18. vsz. és a 19-nek két első sora kitörölve és újra írva (I—II.);
1. I. *lám, maga ezt könyörgi*
 2. I. *Minek annyi földről* — ide akkor
 3. I. *jennmarad e próba* —
 5. I. *No, az ajándékról soh' se mondok rosszat* — II. *Én az ajándék[ról]ban sohse' láttam rosszat* — T. Sz. tiszt.:
No!
 6. I. *Dús országa vagyok* — II.: *Szólt Károly, — elég dús, jav.: amily dús*
- 7—8. A törölt szövegben: *Szólt Károly — eresztem, ha tetemes haddal*
Nem jó, ha csupán jó maroknyi csapattal
Az újra írt szövegben:
- 7—8. *Azt írja, nem indul tetemesebb haddal,*
Csak olyan kísértő, udvari csapattal (kitörölve)
Az új szöveg szélén:
Hadd jöjjön! a cselnek majd állok elébe — igyekszünk cselet hányni a cselnek
S miénk az erőszak, ha fölingerelnek
19. 2. A kitörölt részben:
Szóla: Uram császár, egyet hogyan értsek?
Az újraírt 18. után a 19. 1—2. még egyszer leírva, kitörölve és újrakezdve. Ebben:
Szóla: ne add Isten, hogy gonoszat értsek —
A 19. 5—7. kitörölve, az 5—6. újraírva s megint kitörölve, (I., II., III.)
5. I. *»Nem, atyám, mond Károly, nem szegem a hitet (?)*
 6. I. *Eszembe se' ötlök, ha te nem említetd*
 5. II. *»Nem, atyám, mond Károly — de köszönöm e szót*
 6. II. *Ki tudja, talán még lesz alkalom és mód* — (oldalt)
Lesz erre idő, lesz mód — jav.:
 5. III. *»Nem, atyám! mond Károly és ravaszul — s hunyorgva intett —*
 6. III. *Eszembe se' ötlök, ha te nem érintetd*
20. 4. *ily szók esnek* — esvén
8. *Én nem adok, én se* — hát te? én se[*m*] — T. Sz. nyomt.:
»Hát te? én sem adok —
21. 4. *Prágai házához (minthogy üres) hívja* — jav.
Vendégül az védes öccse-urát hívja
5. *Mindjárt azon éjjel a király* (törölve)
Mihelyest — jav. *Mindjárt azon éjjel, mihelyest be* — megszálta T. Sz. *Mindjárt is a várban*
 7. *Belső* — T. Sz. *Belső* —
 8. *renddel imigy* — dicsekedve —
22. 1. *Négy Laczfi* — T. Sz.: *Négy Laczfiak*
3. *S Lőrinc, nagy Garai, Miklós nevü* — jav.:
S Lőrinc az idősebb; nagy Garai, Bébék —
 4. *Párjával* — István, György
 7. *Rima- Szécsi Miklós* — jav. *Szécsi van egy, Miklós* —
Jegyzet a lapszélén, áthúzva: — E névsor hitelessége, valamint az egész prágai expeditio iránt a felelet terhét a jámbor Illosvairra hárítom. Fides penes auctorem. Ó három

századdal közelebb élt Lajos királyhoz, mint én: következésképp jobban tudhatja, mint én. Ezt azok számára, kik a mondásban s költeményben [historiát keresnek] [szoros történeti] *historiai pontosságot követelnek. A.*

23. 1. Nagy szó — jav. : Már én —
 2. Szemeibe — szeme közé
 3. Hivat, idéz, jól van — bosszant —
 5. Az urak nem érték — mennydörgék — rád örgék
 8. tenyészik — terem ott
24. 3. Míg — Valamíg császárral, maga nem néz — áll szembe — szemben
 6. Csak Toldi veté a mente nyakát — jav. : löké — veté — a mente kötést hátra — T. Sz. : a mentén vete egyet — jav. : veté a kacagánybört
 8. S beleszólt — jav. : Beleszólt
25. 2. Jobban magyarázta — kifejezte
 5. lovásza, pecéri — pecérje, lovásza
 6. Solymásza, kocsisa — előhajtó — kengyeljútó — jav. : Kocsi-szekérhajtó — igrice, solymásza
26. 8. olasz bőrben — T. Sz. : mezben — jav. bőrben
 1. ürügyével s málha — jav. : Málhát visz, ajándék ürügyén roppantat
 2. Amennyi, ha utaz magyarok ki(rálya?) (kitörölve) Gúryszót a király[ról]ra [csak] hisz Prága se mondhat —
 3. Hogy üres kézzel — üresen jár mint valamely kőborló T. Sz. : kőborgó
 4. göngyöle[tl]g
 6. Császár ajándékát csak nem — soh' se kéri számon — jav. Császár ajándékát ki veszi azt — nem veszik azt számon
 7. Fegyver is egyné hány bejuthat azokkal — jav. : amennyi oda kell, bejuthat —
27. 1. az urak — a tanács ifjának — a fiataljának —
 2. Izét — Kapnak előtén e hadi tréfának — jav. : Ingerli vad ize e hadi — az egész — a szilaj tréfának —
 4. S Hédervári magát ekkép magyarázza — jav. : Lajost ekkép zabolázza —
 6. hí oda mint — hí valamint — T. Sz. hftt vala, mint
 7. S ha te ilyen ravasz uton most ellene — jav. : alattomban most-így
 8. Árulás az ilyen — jav. : Mi a neve annak — jav. : Árulás a a neve — jav. : Árulás az ilyen — Árulás ez, uram
28. 1. szólt az — ő
 7. Tudom én, mit főztek — de vélek s magokkal etetem meg főztek —
 8. Koronás kémem van — Koronázott kémem ül —
29. 2. Az öregje sem mert — Némán az öregek lesüték féltökben Fejüket jav. : Fejüket a vének lesüték féltökben
 7. Soha ne tágítson a személye mellől — jav. : Soha szent személyét ne bocsássa tágon —
30. 8. mind e — T. Sz. : ez —
 1. csak — ide rám kell hagyni
 2. a) Mint ez a nagy — rossz kővár

- b) *Akar itt — Itt van — ez a nagy kővár, én is vagyok — leszek annyi*
4. *csudálnám, ha mi baja lenne* : — jav. : »a volna csuda, ha baj lenne«.
5. *Azután — Ezután*
31. 4. *Fő útasításul — T.Sz. Útasításul im —*
 6. *Mig — Hogy az Prága felé[az] sebesen jó messi haladjon*
 7. *Harmadikon törjön — Azután törjön bé*
 8. *S azt nézze : háddával : merre közel — jav. : mely uton legközelebb —*
32. *Másfél strófa olvashatatlanul kitörölve és újraírva.*
A kitörölt részen kibetűzhető, de kétes olvasású variánsok :
 2. *Hajnal viradásig (?) — kacagásig (?) —*
 jav. : *szürkületig — T. Sz. : hasadásig*
 4. *Nem találom itt ki*
 5. *Teszik az indulást hajnal előtt holnap — holnap ilyenkorra (Nem rímel a következő sorral, de javított változata nincs.)*
 6. *Mikor össze fognak gyűlni a tethelyre — jav. :*
A kiszemelt hősök gyűljenek egy helyre —
 7. *Hol az olasz gúnyát ki ki felöltözi —*
 8. *Levelét azonban Lajos elküldözi —*
33. 1. *Kitörölve :*
A levelet mondom, melyben elolvassák —
 4. *Küldi követtől, hogy szóval is elmondja*
Az újra írt szövegben :
 1. *kiből elolvassák — miszerént tudhassák —*
 3. *igaz — milyen okért —*
 4. *Követ viszi [, a ki] szélyel —*
 7. *S mikor elég sok volt — jav. : Kész vala mind rögtön*
34. 1. *olaszokká lenni — olaszos bőrt venni — T. Sz. :*
olasz köntöst — öltöt
 2. *hurok — ajaj!*
 7. *szíve nyög a — zokog jajtól —*
35. 2. *Úgy érzi — Megijed az ember*
 3. *mentiben — T. Sz. : léptiben*
 5. *[S] combjaira — T. Sz. : szár-élire*
 6. *Sarkantyú nem zördült — T. Sz. : se csördült —*
 7. *»Ne bomolj« kiálták — kacagtak erre — a többi vitézek*
 8. *Még másnap is aztán — egyre — T. Sz. De még más nap is ám*
36. *Öt első sora kitörölve és az egész vsz. újrakezdve.*
 2. *a kitörölt : s látta hegyes — elül — köves —*
az újraírt : szegény — zabos Morvát
- 3—5. *(kitörölve) : Rendeli a király, ott pihenő legyen,*
S kiki acél zubbonyt köntös alá végyen,
Így azután mentek a saoroson átál
 5. *T. sz. : Csattogat — jav. : pattogat —*
 6. *messzire — pöröl és — jav. : csatorál — kurjongat*
37. 6. *Jut — Telik a vendégnek — hintóknak*
38. 1. *Toldi — Ott a magyar titkon — jav. Titkon a magyarság — magyar most*

2. *Visel alól, tudják, kiki acél-inget* — jav. :
Viselnek alól mind szemes — sodros acél —
4. *Cseheknek azonnal* — jav. : *Ennyi csehek ott-helyt*
5. *hogy urának* — a *Felség* akaratját
6. *Süg neki* — *Odasüg*
39. 3. *Látja, hevés a had* — mi had sincsen
5. *Kezdenek egymással intéssel komázni* — jav. :
Kezdték vigyorgni — úgy intve — szemmel — *álulról* —
távrolól
8. *Mert* — *Mind . . . még a* — *tiszta* — még a
40. 2. *Honnan* — *Honnét* kihalnak a *nagy* — borral tele
dongák
3. *Mint a darázs gy* — *Mert* ez ital *Károly* cseh *határán*
hegyein
41. 4. *Hanem egyet el kell ügyesen* — jav. : szépen velők el-
lopatni —
6. *Álomra ledőlve szanaszét* — ügyesen *hortyogtak* — T. Sz.
ledőlven —
42. 1. *Igy másnap is egyet* — jav. : *Másnap is úgy történt*
2. *Soha nekik nem volt* ilyen utjok — T. Sz. : *S mindennap.*
Soh se volt
5. *Kapu[ból]*ban
7. *előtt, kitöröive* :
Milyen drága dolog őrt állni Lajosnál
Otthon is elmondja
43. *Előbb a következőképen indult* :
Vala császárnak szép üres
Vala ott császárnak szép nagy palotája,
Oda szállt Prágában magyarok királya,
Fejedelmi dísszel Lajos ott beméne
Ott e bevonulás álommal
Ott . . . álommal fény, pompa határos.
 E sorok áthúzva, a versszak a lap szélén újakezdve.
 Az újraírt szöveg változatai :
1. *Ott ragyogó dísszel a király* — *Mint a* — egy csillagos ég
Lajos ott beméne
7. *Maga Károly császár* — *Mivel* maga *Károly*
8. *Mert odafönn szellősb* (fordítójel) — T. Sz. : *Szellősb neki*
ott fenn
44. 1. *Parancsot a császár, ada* — T. sz. : *s ada*
3. *eleve meg* — is *hallván*
4. *És az ajándékot maga [is] megsokall* — jav. : *S az ajándék*
híret maga megsokallván —
5. *Félmérföldnyire már* — T. Sz. : *Mérföldnyire immár* —
6. *Zászlók lombja alatt virítanak az utak* — jav. :
Zászlólobogástól — T. Sz. *Lobogó zászlóktul*
8. *a katonák nagyja* — T. Sz. *a helyőrség*
45. 1. *előbb így* :
Kiket azon este — *elbocsátván magyarok királya* (törölve)
- 1—2. *Kiket illendően magyarok királya*
Eleresztvén, az nap meglt vacsorára — T. Sz. : *a mai szöveg*
3. *udvari szakácsi* — *tisztjei, szakácsi*
4. *üstjei* — *ragyogó bográcsi*
5. *evő-ivó készség* — *szerszám*

6. A társzekerekről — T. Sz.: *ből — ezer meg ezer szám — jav.: nem száz, de ezerszám*
46. 2. *mire sem gondolva — mire is gondolna! —*
47. 2. *Mint hú — már*
3. *Idézve jelent meg — jav. Helyt állani jött a*
5. *Holnap azért reggel — jav. Idején hát holnap*
48. 3. *igyál hát — csak — hát*
4. *Hisz[en] nem*
5. *Toldi a markába [oda] nyom*
8. *S »Brrr« — T. Sz. nyomt. S »hrrr!«*
49. 4. *Körömyre ivással — jav.: Amint poharazva*
6. *De azért holt — mind részeg a cseh urak — barát mellett —*
50. *A vsz. előtt ezek a töredéksorok, áthúzva:*
1. *Vigan azonközben odakünn is vannak;*
2. *Künn — Kivül is azonban furva dolgok vannak ... Szükséges a nagyját elmondani annak. Sorral — Rendre a nagy hordók, prágai piarcon, Mint ágyús szekerek álltanak a harcon, Alltak szekerestül, mint ágyuk a harcon, Megbámulta körül távoldad a sok nép*
A kitörölt sorok után az egész vsz. újrakezdve:
1. *furva dolgok vannak — furcsa világ történt — Itt a fenti két sor kihuzva.*
2. *mint ami jön önként — T. Sz.: s úgy fordula önként*
7. *De azért — a mulatságra*
51. 1. *nem érte meg ezzel — jav.: aki kivált egyszer*
2. *Ha kivált a nyelvét belemártá egyszer — jav. Nyelvét belemártá, nem érte meg ezzel —*
4. *Atyjafját — Maga faját — T. Sz.: Atyjafját*
5. *Összecsoportoztak — Mint legyen az édest — virágot a lepkék, — jav.: madarak a repcét — T. Sz. virágot a lepkék*
6. *csak — annál jobban — T. Sz. tömegesben*
7. *S atyafiaskodva százféle jelekkel — T. Sz.: S pajtáskodva, ki, hogy' : kacsintva, jelekkel —*
8. *hogy önekik — csak bizony — T. Sz. már bizony*
52. 1. *a magyar — az olasz*
2. *engedelmet — útasítást*
3. *Hanem — De bekülde mindjárt — jav. nyomon bekülde*
5. *Szól a monda — csehek nyelvén — jav.: szóla magok — jav.: szól amazok — szóla csehek — T. Sz.: szóla magok nyelvén*
7. *Meghagyta (kitörölve)*
53. 1. *kupa helyett — jav.: helyen*
3. *Noha egy fejmérték sok az ilyen — ugyan elég — borbul — jav.: Mint a feje, nem fél annyi rakás [T. Sz.: csomó] bortul*
4. *Sőt kétszer egynémely — T. Sz.: is aztán*
6. *ha kirendelt — kapunálló*
7. a) *A tisztje, azok már benn a palotában — egy pinceszobában*
b) *alszanak — az alszik*
8. *nagy — zárt — hús pinceszobá[k]ban*

54. 1—2. *Ti is eljövéték* — jav.: *Ti Prága vitézlő céhes katondi Nyerges, ötvösök, íjgyáriók, császárok* — kitörölve
 3. *Nyerges* — Ötvösök
 4. *Izmos* — Vaskos daliái zuhanó — a nehéz pörölynek
 5. *Ezekkel* — Ezeket *Teszi* — neveltségül — T. Sz.: tűzi
 7. *S ami egyéb* — kire ami csúfság volt *abban a* — jav.: a lovagkorban
55. Az első sorok háromszor áthúzva és újrakezdve.
 a) *Késő éjszaka már nyult kora reggelbe, Alig áttetszővé vékonyodott leple,*
 b) *Már kora reggellé kezdte az éj nyúlni Alig áttetszővé fátyola ritkulni*
 c) azonos a végleges szöveggel. A végleges szöveg változatai:
 7. *Friss úde bátorság lehet lehellnek De belől mint kattan tüzesen — mint a szén, eleven — izzó szén lehet lehellnek* — T. Sz.: izzó-szén levegőt
 8. *magva ugrándoz* — T. Sz.: dörmöböz
56. 6. *Sölet csapatonként* — Fekete föltonként
57. 5. *tántorgani* — dülöngeni
 6. *Azt is* — Veszik azt is
 8. *S elhajtják, hogy alatt majd* — a többi[hez] után vessék — *alant rétesz alá vessék* — jav. az őrt őrzet alá vessék
58. 2. *Elhintik előre a veszélyes szílat* (kitörölve)
 4. *Ki veszni fog az* — nem fél
 8. *s gonosz egy* — eleven
59. 2. *Nyers harci üvöltés* — Bósz harci kiáltás
 6. *A sztube nyilallik* — jav.: Ütközik a szembe láncsa fehér fénye — T. Sz.: futó fénye
 8. *vége ma mindennek* — T. Sz. vége van — jav.: ma
60. 1. *Futkos az ijedség* — a rémület az örült nép
 2. *Ha felöltözellen* — T. Sz.: mikor öltözetlen
 4. *Menekül s nagy terhét* — jav.: Önnön akadályát
 5. *Összecsap egy árban* — őrzássá
 6. *és a bajt* — *a vést is* — és a bajt
 8. *Sehol ellentálló* — egy védő kar
61. 2. *Hol itt hol amott van* — jav.: Itt terem, ott terem
 5. *a vonszolt* — jav. a féltő — T. Sz.: féltő — hurcolt
 6. *Hanem* — De
 7. *Azonban* — Hanem . . . rettenetes — más, messzi — távoli vészről
62. 2. *Lepedőt vagy kendőt* — törölt — abroszt
 2. *Vagy mint tavat, akkép fölverte virága* — T. Sz.: *Vagy kivirágzott tó, fehér a virága* — jav.: *Szedi a nép össze, ami féltő, drága*
63. 6. *nyomorék-bárgyúnak* — T. Sz.: nyomorék — s bárgyúnak
 5. *borbul* — T. Sz.: *bortul* — T. Sz.: nyomt.: *borbul*
 6. *mind mireánk* — *nyomba* — szembe reánk
 8. *erősen ezt a dolgot fogni* — jav.: e dolgot *nagy erővel* — magyarosan fogni
64. 4. *demecki* — T. Sz.: dömöcki.
 7. *avas* — redves kutyabőrbe
 8. *nyav csésze viaszok* — öklömnyi pecsétek — viaszak
65. 1. *mikor a kapuhoz érkeztek* — jav.: miután a kapuhoz érkeztek

2. Zárva van az — T. Sz.: Zárva maradt
3. Feszíti gerenda, heveder belőlről — jav.: Feszíti belőlről — nagy — két — nyolc — sok heveder, szálfá, — T. Sz. (törlés felett) vas heveder
5. »nyitálás kell ennek!» — jav.: »Hadd emelintem meg!» — T. Sz.: »hadd
6. Nekiveti — Alászegi vállát egyik hevedernek — T. Sz. szelemennek
7. Ropog a vas, a kő (fordítójel) . ropog — T. Sz.: (törlés felett): roppant
8. a kaput sarkából kiontja — jav.: a sarkát, a kaput leontja
66. 1—2. Azt hagyta parancsul Lajos ott kimenve, Prága falán aznap senkit se ki, sem be — jav.: Ottan az őrsgnek azt hagyta kimenve, A hírdly, hogy senkit aznap se ki, sem be ! — T. Sz.: (törlés felett): Lajos az őrsgnek meghagyta, kimenve : Senkit ne bocsásson aznap se ki, sem be ;
4. Vagy — Avagy kiszögellő — Vagy falból kiszögellt
8. Lelkendezve hívét — S azt hébegé egyre : Prága, megint Prága — T. Sz. S hajtja csehül egyre : »Práha» vagyis — azaz »Prága» —
67. 1. Aggódba Lajos mond — (törölve)
5. Toldi ura szavát hallja figyelemmel — jav. : Ura szavát Toldi hallá figyelemmel
6. Úgy simítja csehet nosza — agyon — kutya — puha pergamennel
8. benne maradt — rekedt
68. 8. Sok időre küldtek — Azután elküldtek
A lap szélén : A prágai episod nem igaz in specie, de igaz in genere, s költőnek elég ily igazságok után törekedni — Toldi nem szerette, hogy így végződik a dolog, minden vérontás nélkül :
Mégis előrántá buzogányát rájok :
»Meghigyétek ti ezt stb. mint a 79. 5—8. sor.
A másik szélén a költő összeszámolta az eddig írt versszakokat :
I.	40
II.	62
III.	67 + 8
IV	68
	245
69. 1. ura mögött — T. Sz. megett
70. 3. közepett császárnak — a császár csupa aranyos székében — ül [az] aranyos székben
4. országol egében — mintha csak az égben
5. sok kis arany csillag — csillagok és hajnal — a sok kicsi angyal — sok csecsemő angyal
71. 2. Se[m] ő — T. Sz.: sem ő
5. Sarkát az is — T. Sz.: sarkát az urának
7. De — Lajos egy szó nélkül azt is ugyan — vesztegel és állja — T. Sz. azt is bizony állja
8. Áll — Néz

72. 4. *a mérész — a magyar — T. Sz. a merész*
 6. *kérdéssel — közelebb*
 7. *Tégy kérdést, mi dolog, hogy szava sincs ajkán? — jav. Mi dolog ez, kérdjed, hogy szó se jön ajkán?*
73. 1. *Nagy szóval — Fennszóval*
 3. *De magát — Szemével*
 4. *De ajakáról egy — hang egy is*
74. 2. *mozgalom — izgalom*
 3. *Haladó — hullámként bonyolult dárdája, sisakja — jav. Mint haladó hullám, reng bárdja, sisakja,*
 5. *Lepve fakó porral, lepve aludt vérrel*
 Egy harcfi, aléltan — T. Sz. csomós vérrel
 6. *Egy harcfi — jav. : mai szöveg*
 8. *Sok — Heves unszolásra így — szólni így kezdett — T. Sz. : így szólni kezdett —*
 Előbb ezek a sorok :
75. *Itt van az ellenség, beütött Morvába,*
Hadaink szétverte, elfogva, levágva ;
 Újrakezdvé:
Tegnap hajnal előtt beütött Morvába,
Lovam is ledobbant, nagy erő, hidba ;
Seregünk szétverte — jöttem egész éjjel —
Elfogta, levágta (Mind kitörölve.) Az újraírt szövegben:
 5. *Sokat az ellenség rabigába vonszolt — hada hányt fegyverre*
Sokat a várrablók hada összekoncolt — jav. : a mai szöveg
 8. *ha még — már*
76. 3—4. *Még fel sem ocsúdik : rohan egy Jób-posta, — ehol az új posta*
Prága elestéről mondván bizonyost a, —
Prága felől hozván immár bizonyost a. —
 T. Sz. : *ihol a Jób-posta,*
Prága elestéről hozván bizonyost a. — jav. : írónnal, a lap szélén : Hát ime már most a
 Prága elestével szalad egy Jób-posta
 5. *lompa — szava tompán jajdul — tompa nyögés jajdul — jav. : hátra egyet jajdul*
 8. *áll vele — neki szembe — T. Sz. vele szembe*
77. 3. *Itt vagyok, itt állok — azt kérdem,*
 5—6. *szép szóval a császár kérelmi vendégét:*
»Fiam, a tréfdának, — tréfámva, hagyj békét.« (A lap szélén a mai szöveg.)
lángját a haragnak haragodnak
78. 8. *dúló — mérges magyaroknak*
 2. *S ime barátidnak — És ime barátul*
 5. *Oly módon pedig magam ezt írásba teendem —*
Tegyük ezt írásba — tanúkkal — jav. Magam ezt oly módon írásba teendem
- 6—7. *Hogy mind — Ha isten ezentúl sem dálna fiakkal*
Ha talán mag nélkül költözöm — szállna fejem porba
Rád szálljon az — Tied legyen egész cseh királyság, Morva,
 T. Sz. átragasztva egy papírszalaggal és azon a mai szöveg. Az utolsó sor előtt a margón : *Szálljon rád az* (áthúzva). E sorok után a lap szélén két sor kikaparva.

79. 1. *Erre Lajos jobbját nyujtotta juházva — jav. :
Erre kezét nyujtá Lajos is juházva — T. Sz. : Szinte kezét*
2. *Csak — T. Sz. : De Toldi*
3. *Hogy ily hamar essék — az ilyen békesség*
5. *Fogta — Nosza*
80. *Az elején áthúzott sorok :
»No no, öreg !s Miklóst így feddi királya;
»Olyan ez, megmondja — amit mond — kimondja — s nem
mondja kiába; —
Mosolyra királyunk piros ajkát vonja :
»No no, öreg ! — jeddé : — »Megteszi, ha mondja.
»No no, öreg, csinján — utána a végleges szöveg.*
6. *vígsággal tele — T. Sz. : nyomt. vígságtól harsog
T. Sz. a lap szélén keresztben, ceruzával, egy utóbb ki-
törölt vsz :
Hanem iva titkon régi jegyesének,
Kivől még ezután fog szólni az ének,
Hogy a jegyváltásnak nincs ereje semmi,
Nem akarja ő a gyermeket elvenni.
De az országlásnak sorja így kívánta,
Legyen a kedves lány bizonyos iránta,
Mert alkalomadtán az igát lerázza,
Kövelet is küldé, ki megmagyarazza. (V. ö. VIII. é. 78.
vsz. és XII. én. 43. vsz.)*
81. 2. *Vígad Lajos — Vígadoz — T. Sz. : Mulatoz —
4. Becsülük ezentúl — öreggé
7. elmondja — elmondva
8. Örvendve illeszti belé az — a közös egészbe — T. Sz. nyomt :
Illeszti örömmel*
82. 3—4. *Rösteli — Szégyelli ezt a cseh, rösteli a német,
Könyvemet is tartok —
Talán könyvemet is gondolja — bérmálja mesének — jav. :
Csak még könyvemet is ne mondja mesének ; — jav. :
Nem kérkedik ezzel a cseh, sem a német,
Rám fogja talán — Csak rám ne kiáltsa : nem igaz történet.
6. tettét is fénylőre be — sugárba vonta — jav. : koszorúba
fonta
7. S elzengte meghagyta — előttem majd — jó háromszáz évvel
Mesterem a kobzon : Illosvai Péter —*
7—8. *az impurumban még e két sor :
S ezelőtt háromszáz . . . évvel
Tanubizonyosságom Illosvai Péter
T. Sz. irónnal a lap szélén :
Melyet, ha valaki nem hisz, avagy kétel
Tintával a lap szélén :
S könyvbe, mit háromszáz esztendő pecsétel, — jav.
melyet három évszázad pecsétel — jav. :
S könyvébe, melyet már két század pecsétel — jav. a mai
szöveg, külön papírszalagon beragasztva.
Az impurum e lapján kék ceruzával, a lap szélén :
Kis méla paraszt gyermek, Szalonta váremlékei körül.*
83. *Háromszor újrakezdve, két-két sorral ; eltérések:
1. útközben még*

2. *Prágába[n]* — azelőtt — *már hogy a vigalom — midőn a vigalom*
3. *Levente vitézeit szólítja be rendre*
Kezdte leventéit — Bajnokit elkezdte
4. *S kit-kit jutalommal koszorúz — lepni meg érdemre*
7. *Aranyos — S aranyos*
84. 4. *Hogy — Mind maradékosztul fíról-fíra — örökösen*
5. *érdet és réjtjét — síkjait és halmát*
7. *helyjét — T. Sz. nyomt. : helyét*
8. *zaklatni — T. Sz. : bolygatni*
85. 2. *Alácsügged — aláhorgad*
3. *szomorúan bókolgat — jav. : szomorúan bólint*
4. *Félve — Külön az útszélén — Külön — egyedül bandúkol*
(törölve)
86. előtt kitörölt sorok:
Mint az erős mozgás fájt tagon enyhít
De ha megpihen rá
Vagy mint
Az veri föl másnap hajnali mámorban
A végleges szövegben:
4. *Keserű — Az veri föl mégis hajnali — másnap keserű*
mámorban
5. *nem fájt — enyhült*
7. *kiatvód, most, ah!* — egy álma elmosta
87. 7. *Lelke ezen hívűt bármely úton menve;*
8. *Elvész, mint a patak sivatag fövénybe.* — Lapszélén a mai szöveg; eltérés: *Mint a patak elvész sivatag* —
88. 3. *Lélekkel a lélek — Piroška lelkével*
4. *szégyene — szemérme*
6. *lovagias — daliás*
- A lap szélén:
I.	40 v. szak.
II.	62 "
III.	67 + 8
IV.	88
eddig	257 + 8
89. 1—2. *már nagyobb, mint egyik Toldi, és ez $\frac{1}{3}$ része a műnek*
előbb kihúzva. Eltérések:
1. *sorra hogy — mikor el-elhagyják*
2. *haladják*
- A végleges szövegben:
5. *Sárga lován Bence* (törölve)
6. *Bence nyakán — Bencén* (törölve) — *Málha-csomó Bencén*
(fordítójel)
7. *lenyomá — T. Sz. nyomt. : lapitá*
90. 3. *had — harc, messzére kiáltja — T. Sz. : még messze*
kiáltja
91. 5—6. *Most a jövevénynek marad az útfélen*
Vissza rá Bence h'jába sohajjt mélyen — mellette a lap-
szélén:
Most a jövevénynek kell hagynia mindet — s a mai 6. sor —
T. Sz. :

Most jövevény útas szedi fel majd mindet —

8. S vígabban ereszti — utána kocogott — elüget a rajnak —
T. Sz. : ereszti utána
92. 1. Nagyfaluba — T. Sz. : S Nagyfaluba
4. magas — jav. : hegyes
5. Megharsan — Megriad — T. Sz.: Megriad — T. Sz. nyomt.:
S megriad
6. Dobogó hídját is — jav. A dobogó hídat
előtt kihúzva :
Minek is — gondolja
Neki a hazáért harcolni hazátlan
A végleges szövegben :
93. 2. harcolni — bujdosni — szolgálni — harcolni
3. Szelidebb nőstény vár — Vár szelidebb nőstény
94. 3. Ha szerelmi nyájas — Ha szerelmi tündér
4. Nem hordana mint raj — egyre neki édes mézet — T. Sz. :
bűvös mézet
5. mint a virágos fát — borítja Piroskát
95. 6. messze repülő — önként fakadó illatját
7. Nem szólt vele egy szót — (törölve)
96. 1. bátran hiszi — s nem lehet az
4. Szerellemmel a lányt előnti, befonja — jav.: T. Sz. :
Szerellemmel a lányt befonja szálakkal — ceruzával a lap
szélén
Selyembe bogárként, szerellemmel fonja — jav.
Mint a selyembogár, szerelembe fonja
5. Azután — Odaborul aztán a király lábához (törölve)
6. Lesz érdeme annyi — annyi kegyelme
8. Mit gondol ő Tarral? — Mit neki Tar Lőrinc
97. 1. Ligetes erdő közt — a hegyi ösvényen — kanyarogva
hegynek — T. Sz. : erdőben — kanyarogván
3. váltogató — napos-árnyas
5. sikoltás hallik — támad
98. Kitörölt sor :
»Megállj» riad a hős, rakárki vagy, állj meg !»
3. ló — méndobogás
4. nyilamlík — T. Sz. : jav. : uyilallik
8. Szava is már bágyad — jav. S bágyadozó hangja
99. 1. Töri magát Pejkó — — tör maga (fordítójel)
6. Néz kétfelől a Cseh- és Morva határra — jav. :
Egy — Félszeme a Morva, fél a Cseh határra
100. 1. Kopja vele nem volt s még kardja — jav. : nincsen,
jó kardja
2. űzi — űzve
4. De a lányt is érné — hogy a lányt éri
7. lezuhan — zuhan alá — jav. : zúzza magát
8. Borul szemejénye neki a nap

A lap szélén :

I. ének	40.	v. sz.
II. ének	62	v. sz.
III. ének	67+8	v. sz.
IV. ének 100.	v. sz.
eddig	269+8.	v. sz.

ÖTÖDIK ÉNEK.

Jelge a kéziraton: *Minden reménsége boritalban vala.*
Illosvai.

T. Sz. előbb ugyanez, áthúzva, alatta a mai.

1. A vsz. hat sora kihúzva, s újraírva.
 - 1—2. sora azonos T. Sz. szövegével.
 - 3—4. sora a T. Sz. 3—4 sorával azonos, eltérés a 3. sorban :
*Ketté ha repedne, s ha könnyezne vért is — jav. :
 Ketté reped ámbár és ha könnyez vért is*
 - 5—6. azonos a végleges szöveggel; eltérés
 5. Toldi bosszujára, *Toldi* — maga bosszujára
 A lap szélén ironnal:
*Folyondár nem nézi, fiatal sudár-e, vagy száraz kóró,
 felfoly rá, ha közel van hozzá.*
2. 5—6. a széién, törölve:
*Lám a virág elteng úgy tengjen el ő is,
 Rózsa elébb hervad : hervadjon el ő is.*
 5. *Lám — Ám*
3. Három sor a vsz. előtt kihuzva, azonos a vsz. 3., 4. és 5. sorával.
 Eltérések:
 2. (4) *Neki nem eljegyzés — jegyváltás*
 A végleges szövegben :
 5. *játyla — fátyol*
 7. a) *Melyen maga magát szüntelen sirassa*
 b) *Maga magát rajta — százsor azon elsirassa*
 8. T. Sz. : *Igy ha nem is gondolt — jav. : Ezt ha nem gondolta*
4. 3. *Kereste nagy titkon — jav. : Azt keresé titkon*
 4. *Hogy mi az a nádszál — jav. mi után áhít — T. Sz. szélén, ironnal : mi után lelkendez*
 5. *Nem tudta — érti —*
 6. *miért vágy — vár*
 7. *Hiába felejt ő — jav. : Mit maga sem sejt ő*
5. 1. *ott van — az*
 2. *Mig évez, úgy érzi, nincs maradás tőle — jav. :
 Gyölköve, szeretve — Már távol e szívnek, — Nincs távol,
 akárhol, maradása tőle*
 4. *Száz mérföldnyire — T. Sz. nyomt. mérföldnyirül*
 5. *hadd — vagy lássa —*
6. 3. *valaki — a lovag megbánta*
 4. *fordulhat — fordulna*
 6. *Toldi vitéz — lovag*
 7. *egy szóba — T. Sz. : szódba*
7. 1. *Rozgonyi is lánydi — gyakran*
 4. *Nem lát egyebet, csak háza emelőjét*
Királya szemében látja emelőjét — jav. : a mai szöveg
 6. *Fiam vagy — Fiam is lettél már te nek... jav. :
 Meri már fiam is vagy, gyönyörű galambom — jav.
 Bizony fiam is vagy, az vagy te galambom*
 7. *mind hősi — megannyi — mindannyi*
 8. *Egy se hozna reám — Nem hozna reám oly*
8. 1—2. kitorölve s újraírva. Eltérések a végleges szövegtől:

1. *Lörinc is örökké vendége a háznak* — jav. a mai szöveg
 2. *nap* — hétszámra
 4. *Nem is azért — De jobban is csak a — apja — inkább*
 vagyonaért
 5. *nyájasan — szeliden — kegyesen*
9. 2. *Készült megürülni* — Már kezdte ürülni
 3. *Piroska* — Szomorún Piroska
 5. *Lassu társzekerek indultak előre*
Indultak — Mozdultak — jav. : a mai szöveg
10. 8. *ül[fe] Piroska lednya* — szép eladó lyánya
 2. *Rebes* — T. Sz. nyomt. : Repes
 3. *környék* — vidék
 4. *Mind sirva* — Egyszerre falunként *feljöttek* — *tódulnak* elébe
 5. *oly* — szivreható dolgot
 5—7. (kitorólve)
No hisz ezt az áldást csak hallani kellett
Ami — kit elimádkoztak ama hintó mellett,
Századrésze bizony' ha fejét megfogta
7. *Gyümölcsöt* — Csak százada ennek — századik ebből rá
 örömet — örömet hozzon
 8. *Mint Csak*
11. 1. *falu, város múlnak* — oda is ér holnap
 3. *budai felházát* — nagy palota házát
 5. *Maga is Csák ellen harcolta Rozgonyinál* — jav. a mai
 szöveg
 7. *faluján s nőtt* — falun és nőtt
12. előtt két és fél kihúzott sor ; eltérések a végleges szövegtől
 1. *Ki Lajos — Nagy Lajos — Lajos ki Budából*
 2. *Gyűlni alig kezdé*
 3. *Hogy Rozgonyi*
 A végleges szövegben :
 1. *Lajos ki Budából* — Budavárból
 2. *Gyűlni alig kezdé* — Hirdetve alig volt
 3. a) *Midőn a királyhoz Rozgonyi úr és lánya fölére*
 b) *Midőn Rozgonyi úr a kirdlyhoz ére*
 c) a mai szöveg
 5. *Csak elálmélkodtak* — jav. Bezzeg elámultak
 6. *De maga nem* — Maga mégsem
 8. *Ott kezdte megint* — velők
13. Az impurum ezen, 32. lapján lent keresztben a 13. vsz.
 1—4. sora : a 33. lapon, a maga helyén, újraírva (I—II.)
 Eltérések :
 3. I. *Ki miként nagy templom üregében járván*
 II. . . *nagy templom hangos üre* — hangos templom alatt
14. 4. *I. hogy süllyed* — II. *lesüllyed*
 Az impurumban nincs meg. T. Sz.-ben a lap szélén előbb
 ceruzával, azután tintával.
15. 1. *Ült a királyasszony* — Imp. és T. Sz. jav. : Ül vala királyné
 2. *Ékes palotában* — T. Sz. Bíbor palotában — T. Sz. jav. :
 Nappali termében.
 4. *fennállva* — mind állva,
 8. *Egy-egy piros orca, egy-egy Lopva előpillog*
16. 8. *S felállva* — térdelve

17. 3. *«Alj[on] fell»*
 4. *Tudták a leányok* — Társai tudták már, hogy ez a lány — T. Sz.: hogy az új lány
18. 5. *néhány — egy-két — öt-hat szót* — T. Sz.: négy-öt szót előtt két és íél kihúzott sor, azonos a 18. 1—3. sorral.
 Eltérések:
18. 1. I. *Míg szélyel az udvar nem vala bocsátva* —
 II. *Míg az öregasszony udvart nem bocsáta* — Arany jegyzete: *Duenna*, Régi.
 3. *De hogy eloszlának — mikor oszlának*
 4. *S kézfogva — ragadá kézfogva* — 5. szól[t]
19. 6. *Miután a csókot szeméire* — jav.: *az ajkát ismét odanyomta*
 T. Sz.: *ajkát ajakához*
 7. *Ezt a te* — T. Sz.: *Ezt, ezt a mosolygó*
 20. 5. *lebegő — csapodár*
 8. *már jaj* — egy szisz ne'kül
21. 1. *Monda is míg az utóbbi* — Szólt s míg ez utolsó
 5. *ez csak* — már
 6. *Valamikor* — *Valaha még — tán — még azt is*
 8. *felszopta* — *izlelte*
22. 1. *azt az erős — a kemény* — T. Sz.: *azt az erős kérget*
 7. *Gyenge fehér testét ölelé testéhez* — jav. a mai szöveg; *odafehült* — T. Sz. nyomt: *odafeküdt*
 8. *Gyenge fehér testét* — *vállát*
23. 1. *megvallá* — *gyónta*
 2. *Lajost szereti ő* — *szereti a földnek*
 8. *De ha nem voln', úgy sincs* — T. Sz.: *volna sincs*
 A 7. sorhoz jegyzet, T. Sz.: a lap szélén ceruzával: *Egyaránt érhető Margitra és Máriára. De alább ki fog tűnni, hogy Máriára gondol, (mert Nápolyból várja a Lajos nejét.)*
 Az imp. szélén: *Későbbre (Lajos szájába): «Közel a boldogság, ne keressük messze. (V. ö. XII. 91. 4.)*
 A 17—18. vsz. mellett a lap szélén: *Későbbre való: De talán a hír csak költve vala erről, Olyanok által, kik nem hiszik emberről, (Ritka eset is volt, ha megesezt régen) Hogy szíve szakadhat lelki vereségben.*
24. 1. *ezenben* — *azonban*
 7. *Neki a megmondás* — *ez a nyíltság*
25. 7. *Egyik* — *S míg egy nap a másra teszi önnön* — *ólom súlyát*
 T. Sz.: *görgeti ön súlyát*
26. 2. *tagjai* — *tetemi*
 4. *Az egész sor áthúzva: Mint lovak a gyeplőt, ha kocsis nem fogja* — jav.: *A kötelességét — köteles mozgását* — T. Sz. Erejét
 5. *Fölkelne, de nem bír; mozdulna, erőilen* — *kitörölve; jav.: a mai szöveg; eltérés: mi okért — okon*
 6. *Ködös eszméletből — ébrenlétből* — T. Sz. ceruzával: *eszmélet-önitadat, mely szóra semmi szükség nem volt*
 8. *Csupa homály, vakság* — *az eszmélet (kihúzva, jav.: a mai szöv.)*
27. 3. *Hirtelen egy* — T. Sz.: *Feje felett*
28. 1. *kiált a szó* — *a hang*
 5. *életedet* — *élted alig*

7. *élj* — *söt élj*
29. 5. *Most ide kerültél* — *Most itt vagy örökre* — T. Sz.: *Most fogva vagy, itt vagy*
6. *Az egész csel* — *A leányrablás*
30. 2. *Szirtbe levájt tornyod'* — T. Sz. jav. *Sziklafalú tornyom*
5. *Ott vesztél, bizonyos* — *cudar, ott*
6. *Végzi* — *Temeti el*
8. *a te rabod* — *te rabod lesz*
31. *Az 1—2. sor kétszer újakezdve s kitörölve. Itt.:*
2. I. *Ha megérezhetné ott közel — valahol a kardot*
 II. *Tapogatván mindig ott közel a kardot.* — *A végleges szöveg:*
2. *S ameddig elérte, heresé a kardot* — jav.:
S egyre hanyatt fekvén, motozá
3. *Fájt a keze* — *De fájt keze*
7. *Erre* — *Ekkor* — *amin nagy nehezen búga*
8. *Mit* — *Ezt hallva, rikoltott Jodok ocsmány* — *ádáz*
32. 5. *kapcsolva leendel.* — *A lap szélén: persze ikes, de így marad, mert nem áldozom fel ezt a két sort.*
6. *Hozzáam, daliás* — *deli hű férj*
33. *Az 1. sor és a 2-ből egy szó kihúzva, újakezdve; eltérés:*
1. *Mátkádd van-e otthon?*
2. *Vár* —
2. *Imp. és T. Sz.:* — *apa' sirhalmára* — T. Sz. ny.: *apja.*
4. *Szémei* — *S könnye*
34. 5. *foga kettős malmát* — T. Sz. *éles*
7. *vágy az, hogyan* — *dühe az, hogy' álljon*
8. *nem nélküli* — T. Sz.: *neme hagyott*
35. 1. *Károly azoközben, csehek új császára*
Prágában — Ezalatt Prágában a csehek királya — *későbbi*
 jav.: *Cseheknek azonban császári királya*
3. *Hogy esett, hogy* — jav.: *mint*
4. *idegen nép* — *táhort*
6. *Hogy Prága vidékén sem járt* — *későbbi jav.:* *Hogy tájára. seni ért annak*
8. *ijedt* — *későbbi jav.:* *rémült*
36. *Az első két sor kihúzva s újakezdve. Eltérés:*
1. *I. ami epét* — *II. s benne epét*
2. *I. Hogy ütközetet sem állt seрге Aporral*
6. *Félelem a sarkát* — *Sarkát az ijedség*
37. 1—2. sora áthúzva:
Mert a hegyi fészkek zordon keselyűi,
Nem késtének a hész zsákmányra repülni — *Jav.:* *a mai szöveg.*
- (6. *Szorították tűz* — *viz* — *Szorítva tűz és viz* — *tűz* — *viz két halálos* — T. Sz.: *gyilkos elembe*
7. *Sokat önvérükből* — *[meg] leölének* — *összevágta egyenetlen harcon* — T. Sz.: *Sokat önvérükből leölének harcon*
8. *Többeket elfogtak* — *Vagy láncra* — *Rabul ejtven többet* — *Többet rabul ejtve* — T. Sz.: *Sokat elfogdostak*
38. 6—8. *Hogy, volna nemes bár, vagy rokona vérint,*
Hüvelyébe addig vissza se mén kardja:
Valamig a rablót egyig ki nem irtja — T. Sz.: *kitörölt szavak helyében a mai szöveg.*

39. 1. *Gyűjtte hadat mindjárt* — kitörölve; utána a mai szöveg.
 3. *Erre személyesen* — *Maga személyében* — jav. : Királyi személyben
 4. T. Sz. : rabló — jav. : T. Sz. : olyas várat
 5. *Azonban* — *Hanem* — *No de most ez a harc* — *De tovább* — *De mostan* — *Azonban e harc most*
 6. *Ki nem a nagy* — jó császár[*nak*] *híre* — érdemeit
 7. *Jó ha* — *Neki* . *elpusztul* — T. Sz. : kipusztul
40. 1. *Jodovna felejté* — *ki készült* — esküdt
 2. *siete*[*tí*]
 3. *Nagy titkon* — *titkon is*
 4. *bocsá*[*j*] *tva*
41. 3. *acélinu* — *viharedzett*
 6. *füstös* — *undok*
42. 8. *Csak erőt gyűjthessen* — T. Sz. : erő gyűlthessen
 1. *feküvő* — *nyomorú* — T. Sz. : feküvő
 3. *záros* — *bézárt*
 6. *kiserli* — T. Sz. *kiséri* — I. kiad. : *kiserli*
43. 1. *zárt oszlopa nyomja* — *oszlopa elnyomja*
 2. *Néz szélyel, a sth fal* — *Szét néz* : *falak által*
 4. *És S* — *egy csöp* — jav. : *egy kinos keserű köny*
 6. *vág neki jó* — *majd ró neki kardja*
 8. *török* — *szakad*
44. 1. *Most pusztá marokkal Toldi vitéz ott áll* — *kihúzza, jav. Toldi vitéz ott* — *áll most két pusztá marokkal*
 7. *Szive szerelmétől örökre el* — *örökösen válva l* — T. Sz. (törlés helyén)
Ama mennyországtól küszöbén elválva —
A lap szélén keresztben : NB. *Toldi lova a szeméten (epizód)*
Alatta ez a két sor :
Nem is jut eszébe, de hiába jutna,
Az őszinte bajnok még úgy se hazudna. (1. 47. vsz. 3—4. sor.)
45. 4. *Kézr. : kezeivel védve* — T. Sz. : nyomt. jav. : *tenyerivel*
46. 1. *Többet is éretted* — *oh bajnok*
 4. *Mert pohol ég bennem* — *pohol a vérem* — *elepedek vágyban* — jav. : *nem tudok érted hova lenni vágyban*
 5. *De talán házias vagy* — *már nőd van* — *már van nőd, nem akarom nődül* — *nődnék nőddé* — Imp : *De talán már van nőd* : *nem akarom nőddé* — T. Sz. : *Esküdj meg enyim léssz* : *nem akarom* — *ha nem akarsz nőddé*
 6. *Szép vagyok és* — *Lásd, szép vagyok, ifju, kívánj szeretődül* — jav. : *szeretőd*[*nek*] *dé*
 T. Sz. : *nyomt.* (Lásd, szép vagyok, ifjú), *kívánj szeretődde*
47. 8. *sokasítsa* — *örökltsé* — *sokasítsa*
 2. *Cselből se* — *Fortélyt se* — *Feledé, hogy cselből hogy* — *ily alkura*
 4. *az őszinte lovag* — *bajnok*
 5. *még* — *hej aki* — T. Sz. : *heh aki*
 6. *Hej, csak várj, kapjalak én* — *jav. a mai szöveg*
 8. *Erre, miként tigris, üvölte* — T. Sz. *miként higyó, sziszegé* — *jav. : keselyűként süvölte*
48. *Az első két sor kitörölve s újra írva, változatlanul.*
 3. *Eleven rothadsz el* — (kitörölve) *könnyen elenged*[*ném*] *tem*
 5. *De* — *Neked ez nem kellett* — *mind nem kell* : *jó* — *Bosszu*

49. 8. *Ne legyen a másé* — Nem lesz soha másé
2. *Fekete éjjelben* — Vigasztalan éjben
50. 5. *Pényes nap az éjjel közös* — *kerek útját* — dali táncát lejti
5. a) *Képzelve Piroskán örülni sem szállhat*
b) *Képzelve Piroška örömin sem szállhat* — T. Sz. :
a mai szöveg.
6. *éhes — kölykös — dühös — éhes* — T. Sz. benne dühös
7. S — Mennyei
8. *Környékezi már-már — néha — távol* — T. Sz. : azt is örületes árnyék
51. 1. *táru-e fel* — T. Sz. szakad-e rá
4. *Úti* — Veri fülét
5. *éhes* — (a lap szélén) : *kölykös*
6. *Ordít nagyot egyet* — *Bömböl egyet hosszút* — szörnyüt
8. S *mennydörgve tör a külső* — hat a nagy
52. 1. *Meghallotta bizony* — *melle ha rezdült is* — T. Sz. :
Meghallotta — ha csak mellibe rezdült is
3. *ott mindjárt* — a hangra
4. *Kell lenni* — kiáltják — *ott lent* — T. Sz. *ott még* — még ott
5. *Utat egész hozzá* — *a nyílásig* — egész addig szabadítanak tűzön — T. Sz. nyomt. : irtanak a tűzön
6. *Kötelet* — S kötelet
8. *Merlti* — *S éledve merlti nagy tele tüdővel* — T. Sz. : Szabad levegőjét meri tág tüdővel
53. Ez a vsz. kétszer újraírva. A kitorölt első szövegben a 2., 3. és 8. sor azonos a végleges szöveggel; a többi eltérései :
1. a) *Hamar a sort tölök Toldi megértette*
b) *Csakhamar a dolgot Toldi megértette*,
4. *Magok se[m] kerül[é]ék el az akasztófát*
5. *Látta is útközben kettejüket* — s bosszús vala Toldi
6. *Sajnálta, hogy ő nem — Fájlalva, hogy ő nem állá bosszút, lógni* — lapszálen a mai szöveg.
7. *De azért elfordult szeme* ily látványtól
A kihúzott részek után, az újraírtak előtt, az 54. vsz. első három szava (*Úgy kell neki*) áthúzva. Az újraírt szöveg változatai:
4. *Magok se kerültek el az akasztófát* — T. Sz. (későbbi jav. :)
S meglelte hugostól már az akasztófát
6. *Hogy látja, kezétől bosszulatlan lógni* — T. Sz. nyomt.
Hogy bosszúját rajtok nem tudja kioltni
54. 1. *egyik* — Toldi vezetője
3. *megölé ha ráunt* — a karján
4. *Bátyjánál gonoszabb — Szákszorta* — Tiszszerte Jodoknál gonoszabb *zsvány volt* — volt e lány
55. a 2—5. sor előbb ceruzával, azután fölötte tintával:
5. *Ott Toldi* — a zsvány haddal Toldi
8. e csorbát ne hagyjam — ily csorbát ne hagyjak
56. 7. *Jobb erre a fátyolt* — *Többszörösen fátyolt kell* — *jobb arra teritnem* — jav. :
Jobb az idők fátylát rá visszateritnem.
57. 1. *legelőn* — ligeten men[n]ének
2. *ha nem bizonyos* — *igazi* — T. Sz. megesezt történet
3. *hacag* — vihog
6. *horpaszán* — T. Sz. : nagy pajzsán

- 7—8. *Senki egész nyáron — Sem csel, sem erőszak, vele addig nem bírt, »Ember vagy!« ölelte ura s majd, hogy nem sirt —*
T. Sz.: beragasztott papírszalagon a mai szöveg.
58. 2. *tüstént — röptön*
Hagyd el — T. Sz.: te
59. 2. *Verheti homlokkal — ablaka keresztjét*
Támaszthatja szegény — jav.: Nyomhatja fejével
3. *Bús feje támasztván —*
60. 1—4. *Áthúzza, újraírva; ebben a*
3—4. *Valamit én, Orzsim, megtudni szeretnék:*
Im vissza — mind hazajöttek harcbul — újraírva a mai szöveg.
7. *én sohasem — mégis sohse láttam*
8. *Rokon[om] ő, távol[ról], — T. Sz.: Rokonom pedig ő*
61. 5. *bizd várn, a földnek alóla — jav.: a föld gyomrának alóla*
6. *Kiteremtem Miklóst — Ideteremtem*
7. *Csak valld meg be — Piroskának Amannak — Szegénynek*
8. *meri, tudja, bírja — jav.: merte, tudta, bírta*
62. Az egész vsz. és a 63. 1—4. sora is kihúzza s újraírva, a 62. 1—4. háromszor is. I. 3. vsz. azonos a végl. 4-gyel, — II. 3—4. azonos a végl. 3—4-gyel, 7—8. a végl. 7—8-cal, — III. 1 = végl. 1, 3—4 = végl. 3—4. Egyéb változatok:
1. I. *Mindjárt szövevényes csélt Orzsihe — tervet amaz formál*
II. *Mindjárt szövevényes tervet amaz formál*
2. I. *Mondák — Toldinak, úgy mondák, fegyvere-hordója*
(ez a többi változatban a 3. sor)
- III. *Titkon nyomo — Titkon puhatolni az egész tábornál*
5. I. *Nem — S nem nyugodott Orzse, amig ügyes ésszel*
6. II. *Nem leve hat szem közt jó Bence vitélzsel*
63. Első négy sora kitörölve, újraírva. Eltérések:
1. I. *ügy volt biz az . sorja*
2. I. *Hullt biz az ellenség, mint csepü — pozdorja — II.:*
a mai szöveg
3. I. (I.) *Magam is vagy húszat — II. harmincat — későbbi*
jav.: *vagy negyvent — T. Sz.: vagy húszat*
8. *Azután elkezdé — T. Sz.: így szólott*
64. 1. *Hogy bevedök, mondom, — Nos, hogy kiraboltuk*
3. *singe gyanánt — T. Sz.: singjét neki*
7. *hol hagyta? — hol vált el*
65. 1. *hisz azt — hiszen*
2. *Ügy ör — Hát biz[ony] az*
3. *kocogva — léptetve — csak hogy lépve*
4. *megrendül — rázkódik*
6. *Hát — Viszi egy nagy órjás a királykisasszonyt (kitörölve)*
7. *Uccu l — T. Sz. nyomt.: Utcu*
66. 2. *No most neki — Rajta, no most*
3. *völgyön le, hegyen fel — Útakon, út nélkül, völgyön le, hegyen fel*
4. *elnézheti — kísérheti*
- 5—6. kétszer van meg, az első nincs áthúzza. Eltérések:
5. I. *egy — odafenn egy — II. Nosza befordultak — S nosza befordulnak*

6. I. bé volt — II. be. volt
 7. *Kértem — Váltig*
67. 1. *Három napig ott egy közeleső csárdán — jav. : a mai szöveg*
 4. *van is ott mit — minek attól — van is ott mit félni*
 6. *Azután a szép lyányt — szüzet — A gyönyörű szép lyányt — A deli gyöngy szüzet — Azt a deli szüzet — Azt a deli tündért — angyalt vette feleségül — T. Sz. : Azt a deli tündért*
 7. *Sógorai most mind — T. Sz. : Süvei most már mind (Süv — sógor ; régi)*
68. A szöveg előtt egyes sorok fogalmazványa felírva és áthúzva. Az áthúzott sorok :
Már hiszen az őrjást nem mondhatom, nem (egy szó olvashatatlan)
az volt
De elég — annyi elég hozzá, Iova, maga nagy volt
A király leányát 'sem mondhatom — tudhatom épen
Kicsoda : nem voltam — Hogy az -e — kicsoda ; eb volt a
— Az-e vagy más ; eb volt — kevesztelődjében
De hogy erre
Esküszöm az élő egy örök istenre
A lapszálon : Száz arany itt van, de megesküszöl — de esküt — rája
69. 2. *Nagy gondba — Vivódni — Vergődni Piroskát epekedni — gondjaival — sebeiben hagyta*
 3. *Ki veszkete, mint egy csöp harmat a gallyon — jav. : a mai szöveg — itt : aljba — aljon*
 4. *hogyan — mivel vigasztaljon*
 5. *Toldinak, él vagy hal efféle — azt teszi kalandja — kitörölve mintsem hazatérjen — hogysem hazatérne*
 8. *S békülve kezéhez bűnfeledést kérjen — kérne — T. Sz. S kezéhez békülve, bocsánatot kérne*
70. 1. *Sokszor Oh hányszor*
 5—6. *De megint jó perce, még iszonyúbb — gonoszabb — iszonyúbb mindennél*
Iszonyúbb halálnál, keserűbb mindennél,
Keserűbb halálnál, iszonyúbb mindennél
Egy gondolat, amely keserűbb mindennél
 7—8. *»Most éli világot, mással, te kívüléd !«*
S ekkor az előbbi gyötvelem enyhület — jav. : S az előbbi kínért eped óhajlással — jav. Gondolva : »Hisz él, él, nem teveled, mással !«
A lap szélén a mai szöveg ;
 7. *Hogy előbbi kínját — Melyhez ama képes — kint is előtt kihúzva két töredék sor : a két szűz olykor egész éjen*
Piroska vajon mitevő légyen
71. 1—2. *Hányja hab a két lányt olykor — sokszor egész éjen : Tündödvé Piroskán, hogy — vajh mitevő légyen — T. Sz. : a mai szöveg.*
 3. *indul olyan — egész — öröm-hévvvel — T. Sz. : egész hévvvel*
 5. *Hátha talán — bizony de — jaj de!*
 8. *Se[m] — T. Sz. : sem*
E versszak mellett az impurumban írónnal : »Kásavitéz
72. 3. *jény — T. Sz. nyomt. dísz*

6. Gondolatot jellel — bdrhogy — színnel
7. *Hogy valamit sejtisen — S valamit meg — csak —*
T. Sz. : irónnal NB. *A hirdlýmé ellenléltben ezzel, végül;*
Nem hiszem én soha — élteben
73. 3. *ily fiatal — viruló szép — T. Sz. nyomt : ily viruló*
4. *inkább — T. sz. : élj te! — (élj aláhúzva.)*
6. *Mátka bilíncsédből — T. Sz. nyomt. : Mátkai nyígódból*
8. *mondhatok — T. Sz. képzerek*
76. 8. *gonddal elalugyék — gondtól elalunnék — T. Sz. nyomt. :
csillapodnék*
77. 1. *De Csak mikor*
2. *zúzó erejével — T. Sz. : zuhanó terhével*
79. 1. *szomorú — T. Sz. : hajnali*
2. *Hajnalig enyhült is — hogy — is ; készülmie kellett —*
T. Sz. : a mai szöveg
5. *immár — (ceruzával) is már — T. Sz. (visszajav.)
immár*
7. *Képri Piroskának, gondolja magának — (kitörölve)*
8. *Az hiszi, mennyország lesz, ahova mégyen — ceruzával a
lapszélien a mai két sor*
80. *Előbb ceruzával, olvashatatlanul kivakarva, s fölébe írva
tintával.*
81. 5. *gyöngyös — lapszélien irónnal : kincses — de maradt amaz.
7—8. előbb : Lassítja jövését mennél közelebb ér,
Halkan jár, szeméit süti az út mellé (kitörölve) —
A lap szélien : Toldi öszülése elszáradt. erdő, nyáron.
Alatta ceruzával : Kapus.
Hollig növelelül is maradtott érte —
Vagy mivel egy lány is soha meg nem kérte*
82. 4. *Ime féve — Félve halad*
83. 3. *Hol Bence azóta naponkint unalommal — uratlan henye-
ségben*
6. *Bár Bence — köhögős Bence*
84. 2. *»No de, hol tettél szert — T. Sz. »Nosza, hol tettél —
tevélt szert*
7. *az ebe is — T. Sz. ott ebe is*
A 84—92. vszakok előbb ceruzával vannak leírva,
olvashatatlanul kitörölve, későbbben fölébük tintával a
végleges szöveg.
85. 5. *Toldi ez egy szóra — riadtában*
7. *Nem volt vele másík? — Nem volt-e jelen más? — T. Sz. :
Nem volt vele másík?*
8. *»Volt; hitet is mondott minap a templomba' — T. Sz. :
Volt, de hitet is mondott aki, — az, ki megesküdt*
86. 1. *sötétjét szeles, hideg — haragját fürgeteges éjnek*
2. *ronan[t]*
3. *Buda szúk — nyílt utcáin*
7. *pusztára hitárja — meztelenül járja*
8. *Nem érkezik vele nagy haja, ruhája, — jav. :
Veri nagy hullámit haja sötét árja*
88. 2. *természet — föld vére*
89. 5—6. *Hallá kopogását a fagyos reggelnek
Látta, hogy az utcán tova járnak s kelnek — jav. : a mai
szöveg*

90. 3. *Miklóst — T. Sz. : Toldit*
 7. *Mert Rozgonyi most lent nincsen az ifjakkal (a ceruzafrásból)*
Mert Rozgonyi lent van, bajlódni a makkal — jav. : a mai szöveg —
91. 2. *a kopja — neked a vívászor*
 A 89—91 vszkok mellett keresztben, ceruzával, töredékek az ének utolsó vszkaikhoz :
lábadohoz esengem,
Védj meg, ha lovag vagy, önmagamtól engem. (V. ö. a 105 vsz.)
Mint mikor a bimbó kifeszelt burkából,
Dagad a kis varga a szűk — nyalka ruhából.
Citerája késő éjszaka megszólal,
Veri a holdfényen két . . . tollal
Contrast a varga férfiatlansága és Anikó férfiasága közt.
92. 5. (ceruzával, szélről, kitörőlvé :) *Az eskü is immár bástya gyanánt védi.*
93. 5. *hordja bizony holtig — megérzi halálig*
 7. a) *Estig zaboldját ette (?) — rágtá — marja szegény pára*
 b) *Estig acél kinyját — az érc zablát eszi a hú — marja szegény pára*
94. 8. *S akkor megy — Megy akkor az ólba — Ó ólba megy akkor*
 3. *örök — hideg*
 6. *Feledje — Válgon meg örökre — nem (?) — meg*
 8. *Inti az ész Toldit, de a varázs húzza — jav. :*
 Igy habozott Miklós — a hős, de az örvény húzza
 Mellette ceruzával : *Toldi lopással vádoltatván, felhívja Tart a király előtt törvényes viadalra, megmutatni, hogy hazug, gyáva stb. De amaz nem [áll] fogadja el, hanem per útján kereskedik s a király ezt megengedi, (ezáltal mintegy kétségbevonva az istenítéletek helyességét) — erre bősziül fel Toldi.*
95. 5. *Könyörögve — mind csak azon kérte — kért — T. Sz. kérte ; a rímekben is ugyanígy : igéré — igézte.*
 7. *S egész nap a szívét — S kebelét egész nap (vissza az első)*
 A lap szélén, ceruzával :
Hiszen azért merete mondani a császár,
Azt, ami Lajosnak holtig keserlő,
hogy anya k . . . (A rím nyomán : Keritő.)
96. 2. *Gyötrelmes — Marcolgó*
 A fogalmazásban Aug. 12. 1866. — T. Sz. tisztázatában is : 1866. aug. 12.
97. 1. *irónnal előbb : De midőn*
 4. *unalmas — T. Sz. : fecsegő*
 8. *elrejtethi — T. Sz. : elfödheti*
 Az impurumban a 98. előtt a lap szélén : *Május 6. 1867.*
98. 2. *Piros — Farkas — Vérmes*
 4—5. A lap szélén ceruzával :
inkább odaérte
Légyen ura Lőrinc, csak ihassék érte.
 8. *Éli az egy percet — (irónnal, utána tintával a végleges.)*
 A 97—107. vsz.-ot előbb irónnal fogalmazta meg Arany, s úgy írta át tintával.
 A 99. mellett följegyzés későbbre *Rozgonyi fájdalma.*

A páthosz hevében gyönyörködik, mily szép megholt leánya!

100. 6. *Kíméli* — T. Sz. : S kíméli — T. Sz. nyomt. : Kíméli
 101. 5. *Vért mi miatt — amitől* — T. Sz. : amitől ajka szinte ki nem — majd szinte kicsattan
 102. 7. *nincsen* — T. Sz. nyomt. : sincsen
 103. 3. *De ha futni (fordítójel)*
 4. *Robban* — Csörtet
 6. *Ura mellett a nő könyörög legszebben* — T. Sz. : Esdekkel uráért szép, neje legszebben
 8. *Néz föl ijedten rá* — T. Sz. : rá föl ijedten — A lap szélén ceruzával : *Toldi fenevadként bámul, szinte míg préddája meg nem fut. Akkor nyomon utána csörtet, de Piroska megelőzi, az ajtóban kezére borul és kérőleg, szerelemmel emeli rá nagy, mélységes szüzi szeméit.*
 104. 2. *Ceruzával: Haragja nem állja e képpel a harcot*
Tintával: Haragja szivéből nyomon elviharzott.
 4. *Ceruzával: Atpírul, kigyúlad, tüzesedik — pirosodik attól* — jav. : Egyszerre pirossá hajnalodék.
 5. *Kéblére szoritja* — csatolja — T. Sz. : Kebeléhez vonja
 6. *Szorítja ölelve — öleli, szoritja*
 7. *vétkes* — Sűrű
 8. *Susog* — T. Sz. : Közben susogását
 105. 1. 2. és 4. kitörölve és újrakezdve. *Eltérések.*
 1—2. *»Jere — hévvel, erővel (arcával) zúdítva lehelli, Elvisszlek — Viszlek, hol a napfény sem bír ott fellelni* „
 5—6. *Szédüle Piroska, hagyta magát eddig, Mint gyöngye bogár, mely mézbe keveredik* — jav. : a mai szöveg; ebben : 5. : Most — Piroska
 8. *Lovag* — Becsületét véd meg
 106. Előbb ceruzával :
 3—4. *Érezte, hogy ellent állani nem birna Elhalaványul, mint a lilium szirma irónnal, kitörölve ; utána a mai szöveg.*
 4. *Érzi, hogy* — Jól érzi
 A 106. 4. után irónnal, törölve :
Oltalmat keres ő maga maga ellen, Lovagot, ki mintegy védelmire keljen.
 6. *Igaz — szelid ártatlanság* — T. Sz. Nemes előtt irónnal, kihúzva :
 107. *Oh hisz a Eszébe jut akkor, ön lelke reávall*
 2. *Toldi* — A bajnok
 7. (olvashatatlan javítás, kibetűzhető :) *Egy tompa . . .*
 8. *S kirohant, a szép nőt hogy soha ne lássa — hogy többé — S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.*
 Az ének végén az I. fogalmazásban :

I. Én.	40
II. «	62
III. «	8+67
IV. «	100
V. «	102
<hr/>	
eddig	371 vsz.

Miután a versszakok számát összeadta, kiszámítja, hogy a 371 vsz. hány lapot tenne ki, egy lapra 3 versszakot számítva. Eredmény (eggyel kerekítve az osztásban): 124 lap.

T. Sz. kézirat.: Eddig 1864—5. folytán, szaggatva, különböző időkben.

HATODIK ÉNEK.

Az impurumban a lap szélén: 1867. nyáron. T. Sz. (tintával) 1867 nyarán, de ugyanakkor félben maradt. (Irónnal) Leányom † 1865. dec. végén. Innen kezdve Arany az imp.-ban számozza a versszakokat.

1. 1—6. az imp.-ban az előbbi ének után, aztán új lapon újra kezdve. Az első szöveg eltérései:
Hogy folyt le azóta — tipra keresztül
5. Még ő se merészelt
2. 2. kedves hagyománya — maradványa
3. 2. a jegyzet mint a kiadott szövegben
4. 3. T. Sz.: Hol van a szó — toll, a szó
5. 1. az a csupa — vidor élet
7. nagy őszinte ég szem nevető nagy kékszem
8. Róla maradt — vetett árnyék
6. 4. Könnyen viseld a gyászt — Legyen a gyász könnyű
5. Élj te! . . . hisz ő jóslá véglehelő haldokló szájából:

Az imp. jegyzete e sorhoz: *Azon csoddlátos clairvoyance-ban haldoklásakor, midőn tőlünk sorra elbúcsúzott, gyermekét is behozták, de azt, a főntebbi szavakkal, rémülve távolítá el haldalos ágyától.*

7. előtt kihúzza: *No tehát Piroška.* Aztán a vsz. 1—6.

sora kihúzza s újraírva. A kihúzott sorok eltérései:

7. 1—2 I. *Piroška, szegény szív, egyedül és pusztán*
Marcongolja magát Toldija távoztán,
3. I. gyors vihar — II. gyors vihar — zivatar
4. I. s letöröppen — II. letöröppen
A végleges szövegben:

8. előbb erősen áthúzza:

Arjait e víznek maga e tűz ontja (? kétes olvasás) utána a mai szöveg. Oldalt: Hincz és Kuncz ott ólálkodnak már, mikor Toldi jön. Félrevonulnak, ellésik, mit tesz. Távoztával ők mennek be rabolni. (Kihúzza: Rajta kapiják)

8. 1. a bűnös, a bűvös — a két szó előbb fordítva
6. *kábulatos* kárhozatos gerjjel
9. A vsz. háromszor újrakezdve. Először 4 tintával írt sor van kihúzza, aztán 2 tintával és 4 irónnal írt (I., II., III.) Kibetűzhető:
1. Mindháromban azonos
2. I—III. azonos, a II.-ban:
Letiél csak szomorú, jene kénytelenség
3. I. *Hol van az oltári szent hit erős vára?*
II. *Hol van az oltári hitnek erős volta?*
III. a mai szöveg
4. I. *Szédtülve tekint fel börtöne jökára*
II. *Reszketve red jön, hogy nem igaz volt a*
III. a mai szöveg.
5. II. *Még küzd, de nem edzi erejét küzdelme,*

6. II. Gyöz is, de aléltabb minden gyözedelme. — A III-ban a mai szöveg.
6. a végleges szövegben: ön gyilkosa — szív gyilkosa
8. *iszonyatos* irtózatoss élet
10. 6. Bajnoka — S bajnoka
11. 1. *szilaj* — dacos gyermeki makrancát
15. 4. szólan*i sem* — nem mert
6. *gyüöllet* — gyüöltség
16. 3. Nagyaluba *kissé* — T. Sz.: Miklós futtába benézett
5. Nem gyógyítja *sebét* — szívét az — jó anyja beszéde
7. a) *Látva — Bátyjának — Zokon veszi bátyja komor állapotját*
b) *Ki siet* — — — *szalontai odvát* (kihúzza)
8. imp. és T. Sz.: S fölkeresi Miklós most nyert
17. 1. örökét *bir* — lakjatók
5. Tán *az idősebbek emlegetik néha* — Tán az idősbek közt *néha fel még szóba hozódik*
18. 3. Hallgatom a három nyárfa *öreg sötét* — ezüst lombját
4. a) *Elzúgják nekem a két százados mondát*
b) *Zúgni a majd három százados öreg agg mondát* — (kihúzza, h. a mai szöveg)
7. Azután *meg* — *hogyan vették*
19. 1. *mely iránt a* — T. Sz.: *mez' iránt a*
4. *Miképp robogott el* — *Hogy robbana mindjárt*
8. *Kardosan vezette ökreit* — követé az ekét
21. 2. *Pedig* Noha
6. *Vitte soha onnan szöknü egy is* — soha szöknü, bolond feje
22. 1. Ott van az *Órhalom* — T. Sz. *Órhalma*
3. *Kisdéd halom immár az már*
5. *Ottan rakatá le* — T. Sz.: *Mert ott rakatá le*
6. *Megnyert* — *Már kész diadalmát*
23. 1. *Méri hogy öreg Bethlen* — *Indult vala* — *Felindula* — *Támad vala* — T. Sz.: *Támadt*
- 5—6. *Maga S mivel Élesden tul fejedelem* — *fejedelme késék* — *késik*
Ibrányi fogadja a török ütését ütésit — T. Sz.: *fogá fel valamely egy ilyen fufangot*
8. *De lankad az ének: cserél — cserélem — felváltom* — *ez a húr: váltsuk fel a hangot*. Imp. szélről: *Ide jö a ballada.*

A ballada külön van betéve két keskeny lapon. E lapokon régebbi az írás. A T. Sz.-ben folytatólag írva, a lapszálon: *Ez darabban már megvolt előbb, az 50-es években.* — A szöveg eltérései:

1. 3. *Megszaladt Rákóczi népe* — szélről, írónnal: *Ibrányi T. Sz. törlés fölött: Ibrányi*
4. imp., T. Sz.: *Meg sem állott* — T. Sz. jav.: *állá*
2. 1. *E miatt van, hogy haragban* — imp. T. Sz. jav.: *kemény haragban*
3. 2. *Volt elég a harc mezején* — *csatamezőn* (későbbi jav.)
4. *Fez piroslik a tetején* — *Patyolatból piros fezen* (későbbi jav.) 12—13. közt, írónnal zárójelbe téve, két strófa:
Ki ne tudná, hogy Szalontán
Ma is áll a csonka torony?
(Látta, megdallá Petőfi) —
Vára is volt még akkoron.

*Jó vitéz nép, fürgé hajdan,
Háromszáz a benne-lakó ;
Őt fejük van: Egri, Jöte,
Csizmadia, Torma, Bakó.*

17. 1. már most — T. Sz.: már ma puszta
4. *Míg kiírtá* — előlte
18. 4. *jól ismerék* — T. Sz.: ösmerék
19. 4. *Akkor is volt* — T. Sz.: Ekkor is
20. 1. *több szekérral* — T. Sz. sok szekérral
21. 3. *kaszákkal* — kaszával
22. E versszak végéig az imp. példányán régi fiatalabbkori frás, innen újabb.
23. 1. *Borul a hajnal sötétje* — Jav.: a mai szöveg.
26. 3. *De helyéről* — helyéből
28. A versszak előtt két kitörölt sor :
»Allah ! vajtunk a derékhad :
Rákóczinak egész hada :«
3. *Hát megöl is* — *im* — most
29. 3. *tar* — már fejünkre
4. *A sok* — *már a* — le a magyart
30. 2. *A megbomlott tábor után* — Jav. : a mai szöveg.
3. *Csapatonkint* — Szigetenkint
31. 1. *Szigetenkint és erenkint* — Szigetenkint, lápon, éren
2. *Másnap aztán, és hetekig* — is még, sőt hetekig
3. *Úgy vadásszák, úgy halásszák* — T. Sz.: vadászták, halászták
32. előtt e kitörölt sor :
Sok veszett el fegyver által — Imp. : a 31. és 32. oldalt, keresztben.
24. 4. *becsületes* — *jóavaló* — *javadalmas* — becsületes békét
5. *Ada* — *Irtá* — *Ira* kilenc pusztát
6. *De meg is bővültek* — Fel is gyarapodtak
8. *Akarom* — Ezután több útas
25. 3. *Bár tiltakozásán* — Tilalma dacára
5. *a dálnak* — e szónak
8. *így énekel* — zengedez
26. 7. *végre sem* — be sem is látható
27. 2. *Hol az árok hajdan körül vala húzva* — későbbi jav. : a mai szöveg ;
Hol falait régen — hajdan
3. *Megnézheti bizony mind a négy* — négyszögbe határát
6. *Talpalatnyi földjén* — Falusi szűk földjén
28. 6. *sorba* — sorra körülnézi
8. *Elfordul* — S elfordul
29. 2. *szeret[ett]te halottját*
3. *A terítő helyjét* — T. Sz. : helyét
7. *Nap nap után, telve* — húzva
30. 1. *Aztán meg ez* — *az a nagy tikkasztó* — *sztnehagyott* — tehetetlen békel — T. Sz. : ez a nagy
2. *Mint mikor egy fűszál sem rezzen a légbe* (kitörölve)
b) *Téli fakó gyászbán* — színben
3. *Vagy az a nyálás* — nyers köd, mely *sehova* [s]nem mozdul — Jav. : nyirkos köd, mely soha

4. Napok óta *onnan* — *onnan*
7. *Munkába mohón kap* — De amely zsákmányra *igazi* — eleven bú rontott
32. 4. *Marad ez rogyásig* — *Ezt* — Viseli ezt rongyig
7. »Pata rengetegjé«-hez T. Sz. lapszélén a következő jegyzet :
Most a nagyváradi püspökség erdeje, de csak az én értemre is nagyon megpusztítva. A lap alján írónnal: Ezek ma természetesen nincsenek. De csak az én gyermekkoromban is el lehetett volna menni a patai erdőből egészen Belényes városig vagy Erdélyig, csupa folytonos erdőségben, melyben egyes falvak irtott határai mintegy csak szigetet képeztek. A XIV. században tehát belény és medve nagyon valószínű. — V. ö. a nyomt. 14. jegyzetét.
33. 1. *riadalma* — *riadása* vadnak
2. *Csak az esti korhely* — Belőle az esti lakomák
6. *Át[al] a kivilágos, kiviradt* — munkatevő, isteni nappalba
7. *röstelik* — szégyenlik
34. 1. *ahad ott* — kerül be leány is
5. *egy éji* — hosszú tivornya
35. 8. *De Toldi szívé* — *sebének még sem* — mind nem hozza frat
1. *noha övig* — mélyen gázol
4. *jő — tér* bánata vissza — T. Sz. tér (törlés fölött)
6. *Annak erős testét rombolja erővel* — Jav. : a mai szöveg.
7. *Mit neki egészség, ép test,* — erkölcs, vagyon, élet
8. *jó hír, név, utolsó* — és jó hír, és örök ítélet
36. 3. *havak* — hetek óta telve
37. 5. *se[m]* olyan volt (fordítójel) az *irigység* — csak irigye költi!
7. *Csuda, hogy ilyet rá* — Tudná csak, amit rá
8. *Gyere* — Nosza Bence, lássuk, *hogy van* az a gyermek?
Fogj, Bence, *had látom, hogy van* — a lelkem tépi az a gyermek
38. 3. *Szeme bortól* — T. Sz. nyomt. : bortul
7. *No* — Jaj, engem
39. 1. *Felegyenesedék* — Feltámo lyodék
4. *S* — Rögtön kiocsud[ék] ott
5. *Vete* egy pillantást *szélyel* az ivókra — Jav. : a mai szöveg
40. 1. *rohan* — *lerohan*
2. *Hátára* — *Szökkene Szörire, hátára szökkene* Pejkónak — T. Sz.-ben a »szökkene« az s kitérésével »szökkene«-re javítva,
3. *Ki az oldalajtón, oldal uton* — *tolvaj uton* — oldalajtón, *sébesen* — megeredt — T. Sz. : S ki
41. 2. *henye* — buja dözsölöknek
4. *bornak avas* — dohos ital büzi
5. *Félve* — *Undorral az ajtón [át]* — Küszöbön undorral
6. *Habozva egy kicsinyt (?)*
8. *Belöki az ajtót — löki* — *Nagyot lök az ajtón* — T. Sz. : Belöki az ajtót
42. 2. *Megállva, csak árnyát veti be a házba* — imp. és T. Sz. Áll, csak az árnyéka vala bent — *jelent meg* a házban : T. Sz. jav. : van belül a házban
3. *Keres[é]i*
8. *igy zendüle* — T. Sz. : *perdüle* — pattoga nyelve
43. *Két sor a vsz. előtt kitérölve :*
Ki, ki, orcátlan nép, ez a fiam vára:

- Nem adom, nem hagyom az övét prédára — Utána a mai szöveg. T. Sz. nyomt. : 2. vagyont — javait*
44. 3. *Anyja vagyok — Én mondom, az anyja : ki / ki ! — el! el!*
 3. *meg — a nők is*
 5. *várta előbb — ugyan mástul — T. Sz. nyomt. : elébb*
 6. *Maradni azután — De maradni aztán*
44. 7—8. *háromszor is újakezdve.*
 I. *Csak a várnagy s Bence egyre — félve helyét váltja*
 II. *Csak a várnagy s Bence helyök egyre váltják*
Egymás háta megé bujva, miként kártyák
 III. *Csak a várnagy s Bence hátrafelé — bujva egymást váltják*
Egymást, bujva miként kártya mögé
 Mint elülről mindig hátra rakott kártyák
45. 1—2. *Erre nagyot fortyan Bencének az apja,*
Kezében az ostor, somja nyelét kapja (kitörölve)
 1. *fia mint — hogy*
 5. *Te, te, részeg! dicszó — korhely!*
 6. *Jó nemzetes úrnak herítője — elrontója vagy te?*
 7. *nesze elől, hátul — ne elől! ne hátul!*
46. 1. *Sírni akart volna — Sírhatnék vala most Bence*
 2. *Mint azelőtt, régen, — hajdan — csakhogy — kicsi korában*
 4. *De a hangja nem vált : lón ostoba bögés — lett nagy öreg bögés T. Sz. : De hangja nem váltott — T. Sz. nyomt. : De a hang*
 6. *Csillapítván — Mérsékeli*
 8. *Szigorún kérdezte — kikérdé*
47. 4. *Fia, ama roszat — Rosz fia megjöttét — Fia, a rosznak*
 6. *Toldi sehol sincsen — És Toldi sehol sincs*
 48-tól 51-ig bezárólag az impurumban más toll, máskori írás.
 A költő itt a lapszálon előre följegyezte a folytatás tervét :
Toldi Budán bolyong. Meghallja, hogy P. beteges. A hír azt mondja, hogy férje verte is. Iszonyuan felboszankodik. Lőrincet párbajra hívja. Nem megy. Fél Tolditól, ki sem mer menni páncél és kíséret nélkül. Toldi egyszer megkapja, Duna szigetére, s ott párbajra kényszeríti, megöli. Piroška ennek hallatára m e g h a l (tetszhalott' lesz). Rozgonyi megsiratja, eltemetteti. Király elfogási parancsot ad ki Toldira nézve. De mielőtt elfognák, éjjel a sirba ront, hová, utána tolvaj lakatosok, Hincz és Kuncz, lopóznak. Fájdalma egész hevével ölelgeti Piroškát ; ki erre fölébred, s eszmélvén eltölti Toldit, férje gyilkosát véggé. »Vér van közöttünk, Toldi !« Most vagyok számlázva jelel a bajnok, s a csudára becsődülő lakatosoktól izelve ott [hagyja] eltávozik.
48. 3. *belezápult — a benzápult*
 4. *nagy — mély — rút — nagy lelki csömörrel*
 5. *gyilkos — még a — a nagy — böszült — bösz dac is*
49. 1. *telemest — nagy messze bejára — T. Sz. : telemest — jav. : sokat ő*
 2. *Maga sem tud, hogy vetődött Budára — T. Sz. : a mai szöveg*
 4. *a felejtethetetlen — T. Sz. nyomt. a feledhetetlen*
 5. *ezt — de nem is*

8. *Semmi sem óv tőle, hogy bé ne lehelljed* — T. Sz.: Nehéz kikertülni
50. 2. a) *S hogy beteg, egy csont, bőr, de* [olvashatatlan, talán: csontjai] szépek — Jav.
 b) *Mi — Egy — Milyen — Egy kiaszott csont[bőr] váz, de csontjai* — bár idomi szépek
3. imp. és T. Sz. *S bőve fehér bársony* — T. Sz.: Hervadt lilionszál
Arca halavány
4. *S* — Hozzá teszi
51. 2. *ellenit* elűzte — T. Sz.: rémeit
 3. *alélt* — szentelt nyugalomban
 6. *nagy idő mulva* — T. Sz.: sok idő mulva
 T. Sz. szélén: *Eddig 1867-ben. Ami következik, csak 1874-ben jött hozzá.* Másik oldalt: *1874. aug. 23.* — Az imp. lapszélén: *1874. aug. 23.* — Ettől kezdve elűtő, öregebbkori írás.
52. 5. *Hajnal előtt, holnap, nyulak* — Holnap hajnalelőtt Duna szigetében
53. 2. *Félt is az úradta — előbb, aztán* — először, de
 3. *egy* — az ilyen lovagi követség
54. 4. *És már csak azon* — Már csak azon töpreng
 2. *tüstént* — fővel kidobatja
4. *S* — Gondolja
55. 2. *módja páros* — sorja — T. Sz. sora kettős hadnak
 6. [az] ezután
 7. *Toldi azon lesz, hogy rajta boszút álljon* — Jav.: a mai szöveg.
56. 4. T. Sz. a lapszélén írónnal: NB. *Nejét sem kiméli a gyáva panasztul.* (?)
 5. *Végre a félelmet sem* — nem győzi
 7. *Mint az ivóvíz* — örök szomj
57. 2. *Széles erős törét* — Kétéltű gyilokját
 3. *Legjobb* — Kőti oldalára
 5. *s onnan* — T. Sz.: onnan
 8. *Térdre borult* — Borula ily szókkal
58. 8. *Órült szerelem[ben mel]re*
59. 1. *homloka szép bővét* — felhőjét — redőjét
 4. *komolyan* — komoran
 5. *Se* — ezután, sem Toldi
 6. *Nevetek* — Címered
 8. *Rosz bőröd megóvhadd* — óvtad
60. 4. *És tartsa ezentúl szoros őrizetben* — Jav.: mai szöveg.
 5. *egész* — múlt héten
61. 2. *Kün[n]t*
 4. *Ó türi soká[ig]*
 6. *Utcai ögyelgőt elragad* — megrohan — elkapos — elrabol orcátlan
 7. *olykor* — néha
 8. *Mig az egész* — Mire a vasvillás falu
62. 5. *De mikor a bosszú* — vérszomj
 6. *Be-bejön* — T. Sz. nyomt.: jó
 Ettől fogva ismét változott írás.

63. 6. *Mint a szabadulás* — Ahogy a biztonság
8. *Jön* — jő
64. 1. *Toldi elé* — reá fordul
2. *és sziszege* — s ráförmede
3. *rögtön* — mindjár'
4. Meg — Vivni
6. imp. és T. Sz. : *Csolnakot a parton* — T. Sz. jav. : Csonakot a parthoz
66. 2. *Úszva el is érte a szigetet* — érte a kis szigetet
3. *Füzesben letevé egy kis tiszta helyen* — Jav. : a mai szöveg.
7. *Én csak e[gy] szál karddal*
6. *Teszi* — Bátorabbá teszi
67. 5. *Eliühgette magát, hogy levegőt szabadal vagdal*
Fogat csikorint, hogy *pusztia szelet* — csak levegőt szabadal
68. 8. a) *S hóna alatt* — dőfi hóna alatt — *markolatig* — *hón'alatt*
Tar megnyílt — *Tar vas lemezébe*
b) a mai szöveg
69. 1. *Szőrnyet hala tüstént*
2. *Hogy s mint szabadul meg* — *Hogy szabadul gyorsan* — T. Sz. : menekül gyorsan
4. *Víz kilöke* — kiveré s ott várt csónaka — T. Sz. : csónaka
5. *átalhajtá* — T. Sz. : nyomt. átalhajtá
70. 3. *Vérben-fagyban legott* — *amint* — *ahogy* — *elesék* — feküdt, meglelvén — T. Sz. : *amint* feküdt
7. *font* — zöld lészán imp. és T. Sz. : *a hajóra tették* — T. Sz. jav. : a hajóba vitték
71. 3. *küszöbén meg* — ott álla
6. *ahogy volt* — néz
8. *és* — összerogyott
72. 1. *Lett zavar és mély gyász* — sürgés
3. *mindjárt* — mindjár'
6. *Gazdagot és szegényt három nap ott látni* — Jav. : a mai szöveg.
73. 1. *megjött Kesziből másnapra* — harmadnap
2. *térdei* — inai roskadnak
3. *Jártányi ereje sincs sem vala*
4. *Karon úgy emelték* — segíték
7. *S zokogó nagy testtel, szíve megindulva* — csak könnyei hullva
74. 5. *ráhajlott* — ráomlott
8. *Megkönyezte* — T. Sz. *Megkönyezte*
75. 8. *Akkor is így szóla, vígan emelt fővel* — *szemeit törölve* — dacra emelt fővel — T. Sz. *így szólott* — jav. : azt mondá
76. 1—8. és 77. 1—6. kihúzva és újraírva. Éltérések :
1. I. *Nem siratom, nem* — no II. *Nem siratom, no* — a Hisz a sor elé írva
2. I. *kedves* — *drága* — kedves halottamban
6. I. *Ne tegyétek* — II. *Ne vigyétek sírba*
7. I. *ellartom* — elteszem
8. I. a) (olvashatatlan) *Lám, nincs rajta jegye* — *jegye rajta nincsen jegye a halálnak*
b) *Hisz lám jegye sincsen még rajta halálnak*
c) *Hiszen úgy sincs rajta jegye a halálnak*
d) *Hiszen im nincs jegye rajta a halálnak*

- e) *Hisz lám jegye sincsen még rajta halálnak*
 II. a) *Hisz lám, jegye sincsen még rajta halálnak*
 b) *Hiszzen úgy sincs rajta jegye a halálnak*
77. 2. I. *Hanem elvonszolták — elvezették — elszakíták végre karonfogva, II. tőle — végre karon fogva*
 6. *Nem lenne leírnom — volna leírni*
 7. *Dunaparti — Gellérthegyi kőszál*
 8. *S harmincan a — S húszan a nagy sziklát ráhengerítették*
78. 3. *kikoholt — kieszt gaz terve*
 6. *Hamar a sok zárat ök — mind kinyiták — kinyitották szépen*
 8. *Pedig attól nincs rés, bemenni — mód, férkezni — beférni s sírba*
79. 1. *Míg ott tanakodnak vala, s tébnek-lábnak — Jav. : Míg ezek ott ide s tova — oda*
 2. *siető nagy — közelítő — súlyos erős lábnak*
 7. *kit az éjjél — éjji — éji óra*
80. 2. *Arany jegyzete : Illosvai sora.*
 3. *S bemene. A boltban — Benn függő kicsi lámpa égett*
 6. *Tar jobbra feküdt (sorrend javítva) — felesége — szép litvese balra*
 7. *fedelét felvette — T. Sz. nyomt. : fedelét fölvette*
 8. *Maga — S maga*
81. 1. *S mond : — »Itt vagy enyim vagy hát én egyetlen*
 2. *Néma porod — Hült poraid közzé*
 3. *Monda meleg csókkal — Zokogá tördelve — tört hangon*
 5. *oda rogyott — térdelt mellé — T. Sz. szívéet szíve mellé*
 7. *hosszu tüzes — erős csókkal*
82. 2. *Toldiban a vér is láttára kihátle — minden vér megaludt, meghútle — T. Sz. jav. : a mai szöveg*
 3. *Hátra meredt, kővé, nagy rémületében — mint egy néma szobor, kőből — T. Sz. jav. : a mai szöveg.*
 4. *Bársony kalpaga is dagadott — kidagadt fejében — fejből — T. Sz. jav. : a mai szöveg.*
 5. *Azután csak nézett — bámult — gondolta : »hiszen ez csak álom! T. Sz. : De meg azt gondolja :*
 7—8. *Időbe telik — kerül, míg — Sokára, nehezen szedte magát össze — öszve Hogy hisz ez a nő csak el vala rejtezve T. Sz. : törlés helyén a mai szöveg.*
83. *első fogalmazása így szólt (háromszor is újratekve és kihúzva) :*

*Piroska elébb néz, hordja körül szemét,
 S tapogatja, ülve, — ültében a maga tetemét
 S tapogatja, ülve, a maga tetemét
 A terítő bársonyt, a koporsó szélét,
 A terítő bársonyt, a koporsó fáját — párkányt*

*Piroska elébb néz, hordja körül szemét,
 Tapogatja, ülve, a maga tetemét
 A hideg koporsót, a terítő leplét
 S egy-egy mély sóhajtás emelinti keblét.
 Majd szeme a másik koporsón megállván — akad meg
 A halottas fátyolt visszaveti vdllán*

*Ismét — Aztán Toldira néz, arca fehér viasz
 S gyenge
 Piroska elébb néz, hordja körül szemét,
 Tapogatja félve — Tapintja ruháit, a maga — és gyöngé
 tetemét
 A hideg koporsót, a terítő leplét
 Közben egy-egy sóhaj emelinti keblét.
 Majd szeme a másik koporsón megáll,
 Emlékezetének odanyult egy szála ;
 S halovány arcával, mint a sápadt viasz,
 Toldi felé fordul, kérdi megint : «ki az?»*

- Ez a szöveg sorról-sorra áthúzva s újraírva, a végleges szöveghez képest a következő eltérésekkel :
2. *Tapintja ruháit, a maga tetemét* — T. Sz. : a mai szöveg
- 3—4. *A terítő bársonyt, koporsója leplét,
 Olykor egy-egy sóhaj emelinti keblét*
 Jav. : Motoz a terítón, a koporsó leplén,
Néha egy-egy sóhaj — T. Sz. : Olykor egy-egy sóhaj
84. 8. *Toldi felé fordul* — T. Sz. : Fordul Toldi felé
1. *hanem* — oda omlik térdre
2. *Csókolja ruháit — palástját* — T. Sz. : ruháit
4. *Sírbeli virágnak* — Síri virágjának
5. az *enyim* mindkét esetben *enyém*-ből javítva.
6. *Kit tőlem elorzott* — irigyelt
8. *Visszaad, enyim vagy!* — T. Sz. nyomt. : *Ád vissza*
85. 3—4. *Maradj a világnak halva ezentúl is
 Egyedül nekem élj — Nekem élj a sírban, nekem azontúl is !* —
 Jav. :
*Maradj a világnak ezután is halva :
 Nekem élj egyedül, szívem diadalma.
 T. Sz. : üdvem birodalma.*
7. *S — Kezeit*
86. 8. *S nagy háborodással ily — iszonyodva szóla*
2. *ne említsd soha — boldog — bűnös szerelemnek*
7. *Piroska meg, amint fel vala indula* (így) — Jav. : a mai szöveg.
8. *Ájulva hanyatlík ágyára halottnak*
 T. Sz. nyomt. : hanyatlék ismét le
87. *A kész versszak előtt, áthúzva :
 Mire Toldi Miklós annyira magához
 Tért, hogy visszamenjen Piroska sírjához* (s a mai 3—4. sor)
2. *S vissza megint tére — Tért, s visszalopódzók* (mindkettő áthúzva, az előző sor végén véglegesen) *S vissza megint tére*
3. *Hogy az élő — a holtak között*
6. *ki tevé* — tette
7. *Ül[é] lesben egész nap, vigyázva* — aggódva, tünődve
8. *Aztán nyoma vész — Aztán nyoma vész nagy — el —
 Aztán nyoma elvész*
88. 2. *azt az erős* — a nagy üres félszet
3. *Újra belejök szállt a gonosz indulat* (törölve ; a mai szöv.)
5. *füleltek először az ajtón*
7. *Nosza, Egyik az ajtónál hívül* — az impurumban csonka sor
8. *A másik a holtat* — Másik a halottat

89. 2. Az arannyal áttört selyem — és brokátot — szép selyem brokátot (visszajavítva)
4. Elvitte magával síri hozományának — (irónnal) viselő ruhának És most idehozta — Elhozta magával — Ő most idehozta síri hozományának — palástjának
5. a drága — az arany kősöntyüt
90. 2. Melyeken a drága — Melyen drágakövek
7. Ezzel — Aival odább — T. Sz. : Azzal odébb
91. Az 1—2. sor kihúzva, újra írva, — ebben az 1. sor a végleges,
2. Mennek, hogy a törvény
3. Siet. Felverik, az ajtót döngetik. A teljes strófában :
8. Mert az Mint ez keresztyéni szíves — ingyen kötelesség — Jav. : Mint jó keresztyénhez illő
92. 1. hintó[m]ba
3. Jó, hogy megelőzte — utoléré (irónnal jav.) — utoléri
6. Mikor — Hogy az édes lányát
93. 4. S illő, hogy ez irást — S ideje, hogy a szót
7. ennyit felel — rebeg
94. 3. Mire a két tolvaj hiteles — maga kész — eleven bizonyság :
4. A nagy — szent — Isten-ember előtt — Bíró előtt is, lám
5. S kimegy országszerte a nagy parancs — S kimene országgá, súlyos teher alatt
6. kemény — a nagy parancsolat :
7. üldözve — had-szerbe nyomozzák
95. 1. esztergami érsek
7. Legyen a hét szentség bñn és tilos annak (kitörölt sor)
Az ének végén imp. és T. Sz. : Eddig 1874. sept. 18. — T. Sz. Az ének alján s a következő lapon ezek állnak : (Eddig van a II. rész fele.) Ez alatt írónnal : talán ?

NB. Miután felhagytam régi tervemmel, hogy az olasz hadjáratra epice kiterjeszkedjem, s ezt inkább csak epizódként akarom beszólni : nem volna lehetetlen az egészet XII énekben befejezni, — ha .birna vele test és lélek.

Ez után az eddigi hat ének strófáinak összegezése : Eddig 40 és 466 versszak. Utóbb mellérva a VII—XII. ének strófáinak száma :

VII. ének	62
VIII.	94
IX.	102
X.	113
XI.	136
XII.	111

AZ ELSŐ TOLDI 211 vsz.

TOLDI ESTÉJE 24 rövid és 211

a kettő 24 rövid és 422 vsz.

TOLDI SZERELME

a 8 első ének 40 röv. és 631 vsz.

a IX.-dik 102

a X.-dik 113

eddig már 40 röv. és 846 vszak.
Még kell mintegy 23 r. (Zách K.) 200

Lenne összesen
mint az előbbi kettő, összesen.
Utóbb hozzáírva :

1046. Tehát két és fél annyi

A X. első ének	40 rövid és	846 verszak
a XI. hozzá		136 «
összesen	40 röv. és	982. még kell vagy 100. vsz.
XII.		111.(utóbb 112 lett)
eddig	40	1093 (több, 1100 körül van) és a Zách-ballada.

Ugyanitt számítgatás arról is, hogy az egész nyomtatásban 13 és fél ivet terne.

HETEDIK ÉNEK.

Az impurumban, amely az 1863-ban kezdett szöveget egyfolytában tartalmazza, ez az ének teljesen ki van hagyva, s helyén kék írónnal utalás : *A 7-dik ének egy régiebb dolgozat III. di (igy) éneke volt.* Ugyanez a kézirat a Daliás idők második kidolgozásának harmadik énekét oly módon közli, hogy a *Harmadik ének* fölírás első szava át van huzva, s fölötte kék írónnal : *Most VII-dik.* Magának a szövegnek az 1—64. versszaka felel meg a T. Sz. hetedik éneke 62 szakának (az alább jelzendő eltérésekkel), azután 65-ön kezdve 93-ig a Daliás idők második kidolgozásának harmadik éneke folytatódik. Az egész tisztába írt régi szöveg, a Daliás időkével azonos kézírás, amelyen fekete és kék írónnal későbbi javítások vannak. A szövegben még *ilyen, olyan* alakok.

A Daliás idők szövegéből a költő kihagyta a 9., 10. és 11. versszakot, a 31. és 32. között betoldott egy versszakot (T. Sz. VII. 29.), egynek pedig helyét megváltoztatta : a T. Sz. VII. ének 56. versszaka a D. I.-ben a 33. versszak, tehát nem a felvonulás leírása után, hanem előtte áll. Ez eltéréseket okoz a két kézirat között a strófák számozásában. Alább a D. I. strófa-számaik, ahol eltérnek, zárójelben adjuk.

1. 2. *fölveri* — T. Sz. : felveri
4. *isten* — T. Sz. : Isten
7. *ölték* — ölték
2. 4. *levélkét* — levelet *birá* — bírta
6. Melyet *Károly abban* — Melyet abban Károly
3. 3. *ezér' kellett-é oly hordán elválnunk* — kellett oly ifian megválnunk
6. *Mert midőn* — T. Sz. mikor
7. *És megvál,* — T. Sz. : S megválnik
8. *Az előtte* mindegy — T. Sz. előttök
4. 2. *én valék* — T. Sz. : voltam
3. A »szöke szép«-hez a költő fordító jelet tett, mégis maradt.
5. 2. *Mit használt a búbáj* — T. Sz. : Mit az egész búbáj
3. *ujjaidra vona* — T. Sz. : az ujjadra vona
8. *felkiált az égig* — T. Sz. : feljajdul
6. 3. *de éjtszaka* — hanem éjjel, orvul
6. buja rothasztó feneség — szélről : *gyilkos, emészto* (áthúzva)
7. *Ha ezér' isten és karom* — T. Sz. : Hogyha ezér isten, s karom
7. 2. *Fájdalma teljéből csupán egy keveset* — T. Sz. : a mai szövé.
3. *De azért a szíve tele* — T. Sz. bús gonddal tele
4. *bánalja* — T. Sz. : bánata

5. *és ki a hírt hozta* — T. Sz.: s ki a rossz hírt
6. *hamar* — T. Sz.: nosza
7. *Talpra ugrálnak — ugrándoznak a nemes vitézek*
Felzudul az ország — Budavár, mint a darázs-fészek
8. 3. *már épen annak* — T. Sz.: ugyanannak
5. *az siet* — T. Sz.: szalad az
6. *Mintha evészkedvést* — T. Sz.: már egyenest
7. *Csörtet a kard* — T. Sz.: Csörög — *lángsa* — T. Sz.;
lándzsa
8. *jobbék riadása* — T. Sz.: a nép riadása
- Itt kihagyta a költő a második dolgozat 9., 10. és 11. versszakát.
9. (12.) 4. *a hívó* — T. Sz.: királyi levélbe
5—8. A költő itt a D. I. III. éneke 12. vsz. 5—8. sorát mellőzte,
s a kihagyott 11. vsz. 5—8. sorait iktatta be. Eltérések:
5. *Valahon átkeltek* — T. Sz.: Valahol átvitték
10. (13.) 1—2. Arany Ilosvai-példányának boritéklapján, írónnal:
És hogy a vitézek egy kitűzött napra
Mind együtt lennének Budán, Szent Jahabra
2. *Mind együtt lennének* — T. Sz.: Legyenek felgyűlve
4. *és a pöröly* — T. Sz. a pöröly is
6. *Másra kell az anyag: páncélnak, fegyvernek* — T. Sz.:
az acél, gyilkos hadi szernek
11. (14.) 1. *A király is egyre* — Lajos is mindegyre
2. *Hamar odahagyván* — T. Sz. Csakhamar elhagyta
3. *látogatni ment fel* — T. Sz.: volt fel
4. *nem sok idő telt el* — T. Sz.: múlt el
6. *Hogy baját felejtse* — írónnal jav. Bú-elfelejtéstül
8. *mellyben* — T. Sz.: kibe' dolgot nem lél
12. (15.) 1. *És már a királyi had[*n*]ak*
5. *mint torony jenhordja* — írónnal: magasan felhordja
7. *sem hiányzik* — T. Sz.: se' hiányzik
13. (16.) 3. *kék ezüst — fehér galanggal* — T. Sz.: fehér
4. *ifju angyal* — T. Sz.: ezüst angyal
8. *tőlük* — T. Sz.: tőlök
14. (17.) 3. Gyulavásárnak-hoz jegyzet: *Forum Julii, Friaul*
5. *azon földet* — T. Sz. azt a
8. *lengett* — T. Sz.: lenge
15. (18.) 1. *Értek Udinéba* — T. Sz.: Udinába
2. *mesés régi* — régi mesés
4. *Eszötökbe* — írónnal: Eszetekbe a jósló madarat —
írónnal: ama jó madarat
5. *a mocsárok népe* — jav.: a mocsarak népe
E versszak «Akviléja» szavához a költő a T. Sz.-ben jegyzetet fűzött (15. sz.). A jegyzet szövegében annyit *mindenki tud s mert nagyon elrűttja a neveket* — későbbi betoldás; a jegyzet vége eredetileg így volt: *Oka, mert a C-t a kevésbé jártas ember is K-nak olvassa, a dás pedig az olasz nevek írását eléktelenlené; mindegy is, akárhogy olvassa a járatlan ember.*
16. (19.) 3. *Ki midőn Atillát* — T. Sz.: Etelet
4. *Kicsibe, hogy máglyán nem lakolt meg érte* — írónnal:
lakola
5. *kies völgyi róna* — írónnal: völgyi kies

17. (20.) 5. *Valahon* — T. Sz. : Valahol
 7. *sarcot tegyetek* — T. Sz. : vegyetek
 8. *Koronámra mondom* — írónnal : *Dicső koronámra* — T. Sz. *Szentelt* — Én szent koronámra
18. (21.) 1. *Rontó* — késsel jav. : Trontó — Jegyz. : *Tronto, Trentus.*
19. (22.) 7. *sem csapat, sem költség* — T. Sz. : se' csapat
20. (23.) 1. *Másfelől* — T. Sz. : Másfelül
 2. *Visegrádon* — T. Sz. : Vizegrádon
 3—4. *Ott lakván* — Mert mostan az özvegy, Károly nagy királyé, *Lajos édesanyja* — *Ott lakozik vala, Ott tartja lakását Erzsébet királyné* —
Ott lakozék, mondám, Erzsébet királyné,
Immár koros özvegy, Károly volt nagy királyé —
 (E két törölt sor írónnal a lapszálon.)
 5. *Visegrád* — Vizegrád
 8. *Mérföldekre nyúló* — írónnal : *nyuló.* — A *nyék* szóhoz a T. sz.-ben írónnal : *Régi neve a vadas kertnek.*
21. (24.) 3. *töltve annak* — bizony
 4. *Most a róka* — T. Sz. : rókafi
 5. *Nem nyílik* — írónnal : *Nincs tárva* — T. Sz. : Nem néz le
 6. *vére föl s lapu* — T. Sz. : veri fel, lapu
 8. *Nyolc egész nagy öltre hagyott* — ölnyi pazar szélessége
22. (25.) 1. *Hát a négyszög udvar* — T. Sz. S a négyszögű udvar
 3. *Nem dicsekszik földje* — T. Sz. : Nem ragyog a földje
 5. *Nem is veszi körül* — T. Sz. : környül
 8. *ledönték a vészek* — T. Sz. letörék. — Imp. : jegyzet írónnal : *Oláh Miklós leírása szerint.*
23. (26.) 4. *Endre herceg miatt öltözik* — írónnal : után öltözött
 8. *Fölvévé* — írónnal : Felvette
24. (27.) 1. *Meghallván a gyász hírt* — T. Sz. : Hallván a gonosz hírt
 2. *tisztes úri hölgyek* — T. Sz. : nemes
 3. *és akinek férje* — írónnal : és kinek a férje
 6. *Vetélkedve* — írónnal : vetekedve
 7. *És megoszták* — T. Sz. : Szaporiták
 8. *Hangosabbá tévén* — írónnal : téve
25. (28.) 1. *mint egy-egy szövétnék* — fölötte írónnal : *fáhlya*
 3. *És a nagy* — S az öreg harangok — T. Sz. : S nagy öreg harangok
26. (29.) 4. *Remekül építve* — T. Sz. : Remek építéssel
 8. *Utána* — T. Sz. : Ki után
27. (30.) 1. *Másszor sem sajnála* — T. Sz. : Azelőtt sem sajnált
 3. *De most adományit kétszeresze adja* — írónnal. : *adományát kétszeresen* — tízszeresen
 4. *Hogy istennél inkább legyen foganatja* — T. Sz. :
Hogy legyen istennél több a
 7. *Jut belőle* — írónnal : *Jut is abból*
28. (31.) 8. *Igy zendült az ének* — T. Sz. Zeng vala bús ének
 A versszak alatt három csillag : ide lehetett szánva először Zács Klára balladája.
29. A Daliás idők II. dolg. III. énekébe ez a versszak utólag van írónnal, számozatlanul betoldva, arra a helyre, amelyet a költő a három csillag után üresen hagyott. T. Sz.-ben írónnal e megjegyzés áll mellette : *Ha a ballada a XII. énekbe bejő, akkor e versszak fölösleges, kihagyandó lesz.* — Alább :

- Szükséges ez itt is, így röviden.*
4. Igy zengi — mondja — tartja feldőle ama régi — a hegedős ének
6. Csapása királynét a jobb kezén érte
De csak a királyné jobb ujjait érte
30. (32.) 1. *Illy szomorú eset — írónnal: E kép üldözi most — T. Sz.: Ez eset üldö — E kép üldözi most*
5. *imez — T. Sz.: emez*
7. *dandárjait hozta — írónnal: csapatait hozza*
8. *Ezrivél, vagy amint fel volt rájok osztva*
Ötven-, száz, amint fel vala rájok osztva
Száz vagy ezer számmal — főnyit
kire hogy volt osztva — T. Sz.:
Száz vagy ezer számmal, kire hogy van osztva
A D. I. most következő 33. versszaká a T. Sz.-ben az 56.
31. (34.) 1. *Oh, ha gyenge — csekély tollam — T. Sz. Oh ha ecsetem most*
4. *Hogy — Hol*
7. *Elég lesz jutólag — T. Sz.: Legyen elég pusztán*
8. *Mint főcskének, utzen, szárnya legyintése — T. Sz.: Mint tavon a főcske*
32. (35.) 4. *tőle nem — sem messze (írónnal) — T. Sz.: tőle nem*
5. *folyam kíséreit — követőit — ágabogát vonja*
6. *Követé a nagy hőst a — a vajdát sok vitéz — deli — hősi rokonja*
33. (36.) 2. *e hadban — T. Sz.: e harcban*
3. *Nem ifju, nem is vén — Nem ifiú, nem vén (írónnal)*
5. *bátor, kemény — erős harcfi (írónnal)*
8. *szórul szóra — T. Sz.: szórul-szóra*
34. (37.) 1. *a bátor Gyeleti — T. Sz.: a nádor Giléti*
2. *Zászlóját az öccse, két fia követi — T. Sz. jav.: a mai szöv.*
3—4. *Paizsdn a címer négy fele — részre van osztva*
Két mezeje — mezője gyászos, kettő fehér — míg ketteje pusztá
Írónnal: a mai szöveg.
5. *e gyász szín? mi értelme ennek? — T. Sz.*
e két szín, mi jóslata
6. *a sors ujját — T. Sz.: utját*
35. (38.) 6. *A Szécsényi törzsnek igaz vér — (írónnal) Szécsényi — hajtása, rokona T. Sz.: a mai szöveg*
8. *kisded keresztjével — T. Sz.: keresztet emelvén Szécsényi — Szécsényi — T. Sz.: Széchenyi*
36. (39.) 3. *már ott vala — zászlót hozza szinte — T. Sz.: címert hozá*
4. *Zászlaján egy kardos, páncélos levante — írónnal: Koronás a címer, kardos a levante — T. Sz.: a mai szöveg.*
5. *Andorás az, kitől — Amaz Andorástól származik a — e család*
7. *Akkor, hogy — mikoron*
37. (40.) 2. *és a külföld — T. Sz.: meg a külföld*
8. *nem hiába — T. Sz.: im ez okon nyerte*
38. (41.) 1. *Ott lebeg továbbá — a zászlón*
2. *felete — koronás kacsája*
3. *Ott a csuda-címer — hegedű-pajzs*
7. *Tündér-adta kincsből — T. Sz. Tündér-adományból*

8. *csuda nemü — szép asszonyi állat* — T. Sz. : csoda asszony állat
39. (42.) 2. Fekete *mezőben* — *mezőn* le
6. *folynak — mennek — két* — a szalagi
7—8. sor az impurumban át van huzva írónnal, a T. Sz. mégis meghagyta
40. (43.) A D. I. III. 43. vsz. 5—8. sora az impurumban áthuzva, a lapszélen írónnal a mai szöveg, a név Zrínyinek írva, a T. Sz.-ben Zríni.
5. *derék csapatát — hadait*
8. *Mutat* — Jelöl a kőbástya Zrínyi-erősséget — T. Sz. : keménységet
41. (44.) 4. Draskovicsén két sas, *két nagy griffmadár* — páros orosz-lány van
42. (45.) 1. Pajzsukon a *szép szűz, tengerhab leánya* — a tenger aranyhaju lánya
2. *Szöke aranyhajnál nincs egyéb ruhája*
Mert nem Mária ez, magyarok királya — T. Sz. : a mai szöveg
Balszélen írónnal: Mert *hogy* — nem Mária *ez* — volt, magyarok királya. — Utána olvashatatlan, törléses szöveg.
3—4. *Mosolyog az ajka, rózsabimbó melle, Csak festés különben, hát minek szégyellne* — T. Sz. írónnal a mai szöveg, csak
4. *deveka és melle* — T. Sz. : vállai és melle
5. *Mégis, aki látja* — Festés : de ki látja
6. *ifju örvend — örül* — T. Sz. : örvend
43. (46.) 5. *Vérbe alkonyult le — alkonyodott* — T. Sz. : alkonyult le
7. *Futtában* — T. Sz. : Futtába'
8. *Andor, az ifjabbik, Tamás elestével* — írónnal a mai szöveg
44. (47.) 1. S már nem biztos vára : Znió *avagy* Gimes — írónnal : S már *vára se biztos* : se Znió, se Gimes — T. Sz. : a mai szöveg.
3. tenger sziget[*j*]ére — (a *j* kihúzva)
4. *Hól, mint vert vad, Béla megpihenhet végre* — T. Sz. a mai szöveg.
5. a parton *járna* — járva
6. *Ime, zátonyon ül tenger szép leánya*
Im, zátonyon *ott ül* — T. Sz. a mai szöveg
7. Nagy haját *fésülte* — fésüli
45. (48.) 1. *amidőn* — mihelyest
2. *hamar felölelte* — T. Sz. gyorsan
5. *adja vissza* — adná
6. *»Jól van — monda* — T. Sz. : »Od' adom — szólt
8. *Égy tündéri csóktul menten — rögtön — bizony* — hamar lehervadnál
46. (49.) 4. közelebb *jött* — jön s így *dalolt* — danol a sellő — A »sellő« szóhoz jegyzet : *Vizi tündérek régi neve.*
5. *Egy fiatal fának látom karcsu* — erős törzsét
8. *ifju ember : te vagy az, te vagy az!* — T. Sz. : ifju ember! te vagy az, te vagy az.
47. (50.) 3. *Valaméddig Árpád* — T. Sz. : Valamíg az Árpád
4. — *Talán nem sokára* — T. Sz. : Már csak harmadízen

48. (51.) 1. *majdnem* — közel egy fél század
5. *ki megója* — T. Sz.: megóvja
6. *Nehogy bitang kézre jusson* — T. Sz.: Hogy bitang kézre ne jusson
49. (52.) 1. *Igy tovább is zengne* — *Igy zengne tovább is* — T. Sz.:
Igy zeng, de süketnek
2. *Hanem a vitéz már azt tovább nem hallja* — T. Sz.: Mert az utóját már a vitéz
4. *S elalutt* — T. Sz.: elaludt
5. *Most a lány kiszállt* — T. Sz.: Most a leány kiszállt
6. *Mert igen szégyellte az al[u]vó vitéztül* (kaparás után javítva) — T. Sz.: Szégyelte magát az aluvó
7. *hamar szűz testére testire ölté* — T. Sz.: gyorsan szép testire
50. (53.) 1. *Mohón kapott Forgács* — T. Sz.: Mohón kap az ifju
5. *viselni* — hordani
7. *párbajon vagy tornán* — és tornán
51. (54.) 2. *Visél* — viseli
5. *Zokoli* — T. Sz.: Szokoli
6. *vérokoni* — T. Sz.: ágrokoni
7. *Csáki fölismerszett véres emberfőrül* — Jav.: *fővel*, s a rím is javítva: *fatővel* — T. Sz.: fölismerszik, ... förlüfatőrül
8. *Loránd fia Loránd* — Lóránt
52. (55.) 2. *Frangyepánnak* — T. Sz.: Frangepánnak
4. *Ama Bethlenével szinte már vetekszik* — T. Sz.: Bethlenéhez hasonlónak tetszik
54. (57.) 1. *venni* — T. Sz.: szedni laistromba
8. *számos unokákat* — T. Sz. díszes unokákat
55. (58.) 5. *imp. és T. Sz.: Vagy hazai szóra* — dalra fületek tán — már gyöngé? — T. Sz. nyomt.: lantra
6. *S nem halljátok, ámbár* — *Meg se halljátok, bár* — T. Sz.: Föl sem veszitek, bár
7. *Sír a lélek bennem* — Sír bennem a lélek
- A versszak után két irónnal utalás: ide a 28-at. A 28-as azonos a már említett 33-as versszakkal, melyet a költő ide toldott be 56. gyanánt.
56. (33.) 2. *sátortól* — T. Sz.: *sátortul*
6. *Porfelleg verődik, melyben* — *Porfelhő kavargog, kibén* — T. Sz.: *Porfelleg kavargog, melyben*
8. *Mint villámló haragos felhők, mind összevegyülnek* — T. Sz.: a mai szöveg
57. (59.) 4. *Kitesz a hazdért* — a királyért
7. *Nem sok a gyalog szám, időbnyire* — legtöbbje lovas had T. Sz.: gyalogszer
58. (60.) 4. *Mint nagy szél-vetés* — T. Sz.: Mint búzavetés
7. *vszivőka irónnal szíve-re javítva, végül mégis úgy maradt*
8. *hogy gyalog* — T. Sz.: ha gyalog
59. (61.) 2. *ijászkok* — T. Sz.: *ijjászkok*
4. *Midőn* — Mikor
6. *legutószor* — T. Sz.: *legutolsó*
7. *Egész nap zavarja, futtatja* — (irónnal jelezve a mai sorrend)
60. (62.) 8. *kopott* — T. Sz.: fakó köpönyegét
1. *Hej micsoda szörnyű* — T. Sz.: roppant
2. *Roppant* — T. Sz.: Széles szárnyaival

4. Mérföldet kanyar[gal]ít
 5. *Majd meg'összecsapja, mint a könnyű fecske* — T. Sz. :
 a mai szöveg
 8. *voln'* — T. Sz. : vón az egész
 61. (63.) 2. *színes szép* — T. Sz. : sokszínű szivárvány
 6. *Mint midőn* — T. Sz. : mikor a gyermek
 7. *Futkos* — T. Sz. : Futos a had előtt
 8. *hosszan uszó* — nagy fekete tollak
 62. (64.) 1. *mikor a lég* — T. Sz. : a hév enyhül
 2. *A vitéz is fárad* — T. Sz. : A lovag is fáradt
 5. *Füst-bokrétát* — Füst-koronát
 6. *megjelenni bátor* — a sötétben, bátor

NYOLCADIK ÉNEK.

Az impurum lapszélén a következő keltezés : 1874. sept. 30. — T. Sz. :
 lapszélén : nov. 1874.

1. 4. *iszonyatos irtózatot átok*
 7. *Tán keserves szómat a kivály meghallja* — jav. : a mai szöveg
 8. *S megkegyelmez T. Sz. : S megkönyörül*
 2. 2. *legyen lenne szószólo*
 3. 3. *sorba vevék T. Sz. : nekiestek*
 5. *Felhajtja vigyázva felső takaróját (kitörölt sor)*
Gondosan felhajtja T. Sz. : felhajtá
 7. *alája ledugva T. Sz. : ezek alá dugva*
 4. 7. *Anikó legörbül T. Sz. : Anna odagörbül*
 6. 7. *De, bár kedvesek a szebb hajdan okéért* eladó nem volna egy
 világért
 8. 1. *Unta is a szót már Unta pedig a szót*
 3. *Meg-megüti csapja*
 7. *egy leány cseléd T. Sz. : asszonycseléd*
 9. 1. *Hej! T. Sz. : Haj!*
 3. *De az öreg róla De apja fiáról*
 6. *Lassítani minden partocska hajlás közelébe folyóka partocska*
 elébe
 10. 2. *Bence leszállt mindjárt azon volt már*
 3. *gondviselő tanult* — kézzel
 5. *S míg a fta* — T. Sz. : Majd míg fia
 6. *bele abba tüzet*
 7. *Igy megy van ez*
 8. *mikor érnek így vergődnek*
 11. 7. *Nosza hát Most hát a királyné*
 8. a) *Keserű panasszal egyetlen fiáról — S így kezdí — Panaszát*
elkezdi — S ily panaszát így kezdí
 b) *Panaszát rebegni üldözött fiáról* — Jav. : a mai szöveg
 Az impurumban itt kihúzva a régi VII. én. 10. és 11. töredék
 sorai.
 12. 2. *elhagyott elmaradt*
 5. *Mert — Hírt szerze magának Szerze magának hirt*
 6. *De nekem Nekem ugyan csak T. Sz. : több bút*
 7. *Mert ki Haj! mert ki*
 13. 3. *Hallottam a Tudom a szép híret*
 6. *Az érseki — Mert a papi* — A főpapi átok sarkába nyomába
 mind nyomba már nyomba kíséri

7. *fel fennakad*
14. 1—2. *»Nem igaz!« — felséged követem szavdban,
felel az, »ne higgyen semmit is a vádban
Nem ig — Hogy ellene mertem mondani vaktában — Jav. :
a mai szöveg*
4. *maga álltán vádolná*
5. *cselekedett nem tehető cselekedett*
8. *Azért merek kérni szádmra kegyelmet. — Jav. : a mai szöveg*
15. 2. *Könyörg könny Könyhullatva könyörg*
4. *S kérne kegyelmet a Toldi Miklósért T. Sz. : Toldi vitézért*
8. *Mire Hanem a királyné szánva imígy komoran így szigorúan
szóla*
16. 2. *van nekem itt minékünk bőven T. Sz. : van nekem itt bőven*
6. *fiakat s gyászoljon — T. Sz. : nyomt. : fiat és gyászoljon*
17. 2. *Megmozdult, de nem szólt, néma maradt szája. — Jav.: a mai
szöveg*
3. *Csak felállt s kiméne ténjeregő ténjeredő formán — Jav. :
s megindult lábadozó-formán. T. Sz. : és indult*
4. *Görnyedten görnyedve kezeit szivére ölében kezeit*
5. *elhal ijedlőbe mihelyest kilépe*
6. *Rémülve szalad künn jó nagyanyja elébe*
18. 1. *Haza mené T. Sz. jav. : Haza juta*
2. *lány T. Sz. : lyány*
4. *rosszat T. Sz. nyomt. : rosszat*
5. *kegyes igaz kegyes*
8. *Hogyha mindgyárt térdig elkopik is lábam — Jav.: a mai
szöveg*
19. 1. *Ekkor Erre*
5. *az özvegy, gondolja (törölve)*
20. 7. *Mind is S mind azt tudakolja, kérdezi, sürgeti és járja
T. Sz. nyomt. : azt járja ezentúl*
8. *Ki mikor, micsoda minémű*
21. 8. *öt, az ifjút jav. : öt, az ifjú*
22. 7. *voln lenne*
8. *lány T. Sz. : lyány*
23. 1. *Hasztalan rémíti ijeszti*
2. *mind hasztalan hiába*
3. *hijába hiába*
5. *hát öreg a nagyanyjának*
6. *Ha gyöngé bajos nemének félős is az is baj : hát öreg idős az ő
gyenge öreg korának*
24. 3. *s több ideig csak haboz és tusakodik közbe nagyot hallgat*
4. *Nagy teher a vénség Csak baj is a vénség*
8. *Mire Bence sértve visszafelel — T. Sz. : vitéz sértve felel*
25. 4. a) *Kész leve, mint szo illő ilyen állapottal*
- b) *Készen vala, mint kell ilyen T. Sz. : egész úti állapottal*
6. *a búcsu gyülő tanyára*
26. 2. *titkon nosza félre csapnak*
6. *előkére T. Sz. : kéri*
27. 1. *kifordul — T. Sz. : kiszalad az ólba*
4. *Anikó mondván, mit T. Sz. : Vita tárgya, hogy mit*
5. *megvala — megleve*

8. *Fényes sisak rejti haja birodalmát bonyodalmát* — T.Sz. : Fénylő
28. 2. *Anikó ott állt* (a sorrend megfordítva, majd visszajavítva) — mint *kész* — T.Sz. : Anikó ott állt, mint szép
3. *körülnézte* T.Sz. : nézi
4. *S igazítá* T.Sz. : Igazítván
7. a) *Elől, lebecsátott sisak-ellenzövel A lovag...* (áthúzva)
b) *Elül, nagy forgóval* T.Sz. *Elül, forgó-tollal*
- T.Sz. lapszélén : 1875. aug. 22.
- Az impurumban előbb a 30. versszak következett, áthúzva.
1. *Rozgonyi öröme nem tarla sokáig*
5. *Ideje sem volt eltűnni a mosolynak*
6. *vadúl össze ketten egybe folynak*
- 7—8. *A kis öröm ott fagy, mint falevél fáján,*
Ha korán kemény dér éjjeli nagy dér üti Mindszent táján
- Utána a 29. első két sora ; eltérés 2. *nem megyen nincs sehol utánok.*
- Ezután a 29-től újratekve :
29. 3. *de sükere — látatja* — sükere
4. *hogysem vissza menni* T.Sz. : *mintsem hogysem*
5. *Mint sereges madár terül — halad — száll — csak lombról a lombra* (kihúzva, helyén a mai szöveg.)
30. 2. *halálból* T.Sz. : *halottból* halálból
6. *Ott lepi a nagy mély nyers bú, s vadul összefolynak*
31. 2. *Ott a halálbéllyeg Ott van ég a haláljegy*
3—4. *Halovány képére arcá[va]nak hirtelen pirossa[!]*
Nincs már az a balzsam, [mellyel] ami azt lemossa. — Jav. : a mai szöveg.
32. 2. *az apáca-szűzek* T.Sz. : fogadást tett szűzek
5. *Sőt ritka teszi*
6. *Tette — Teszi*
- 7—8. *Hogy az évek hossza ne vevődjék számba,*
Hogy beleegyezzék az érsek, a pápa. (Kitörölve.)
A lapszélén : *S hogy szerzete* elébb a szerzet ... (a mai szöveg)
33. 1. *Oda hozzá gyakran ... számmal jelölve a mai sorrend*
2. *Panaszolja tihát Múlatja panasszal*
3. *Szive ugyan csillog, mint tört tükör fénye* (Kihúzva)
5. *Lajos elment, s tudja,* T.Sz. : *elment : tudja*
34. 4. *a mosolygós* T.Sz. : *e mosolygós*
5. *Erzsébet meg épen — az épen*
36. 1. *Bujdosék* T.Sz. : *Bujdosott* (jav.)
3. *könnyen menekülni* T.Sz. : (jav.) *gyáván menekülni*
37. 1. *íródelmit gyötrelmeit*
2. *Talála kolostort* T.Sz. : *monostort*
38. 1. *a kolostor-főnek* T.Sz. : *a monostor-főnek*
3. *Ki barát köntösben* Jav. : *a mai szöveg.*
39. 3. *Fogsz fetrengeni a sárban, gyalázatban* T.Sz. : *a mai szöveg.*
4. *kégyes alázatban — igaz alázatban*
5. *Toldi fejet hajtva ennyit így válaszol ezt mondja csak*
6. *Feje Haja*
8. *S felveve fölvetta az újonc a szerzet*
40. 3. *feldsni a kertet* T.Sz. : *kapálni a kertet*
4. *S akárki akármit parancsol, hogy : ezt tedd!* — Jav. : *a mai szöveg.*
T.Sz. : *a lap szélén : írónnal : ezt tedd*

5. Toldi türelemmel aláveté magát
 6. Végezi Fáradoz hallgatva és lesütött szemmel. — Jav.: a mai szöveg
41. 2. Ez Még Hasznavehetőbb Derekabb legény ez
 3. Dicsérik s az egymás szemébe nevetnek. — Jav.: a mai szöveg.
- 5—6. Hát még, mikor azt is megsejté, ki vala
 E sokat említett hű fráter Mikola? — Áthúzva, utána a mai szöveg.
5. Túrte azonban, mert Hanem azért túrte
 6. Most az ő beteg
42. 2. Egy gondolat: előbb Egy ösztön, előbb is T.Sz.: előbb is hogy előbb
43. 4. ne maradjon — se maradjon
 6. Fát, vizet alulról nagy a völgyből meredekre hátal — Jav.: a mai szöveg
 7. borsónyi babszemnyi veriték
44. 2. mely kószálva hogy magára — útvesztve csatangol
 3. A szöve gubancos, tele bojtoryánnal — Jav.: a mai szöveg.
- 5—6. S Toldira oly nyájas szánó szomorú[n tekinte] szemekkel
 Hogy Miklós se hagyá egy látásra szinte (Áthúzva, utána a mai szöveg).
8. a) Mikoron ráismert önnön jó lovára
 b) Hogy ehol Hogy az ő lova ez, a hűséges pára.
- [45. 2. Gazdáddal gebekint Gebekint gazdáddal
 4. hazatérj menj]
- Az impurumban a 46. versszak mellett írónnal:
Már elhiszem, amit az öreg mond, Bence
 T. Sz.: a lap alján s felül utólag beírva:

«Már hiszem, amit mond Bence öreg bátya,
 (Amért kinevettem, hogy nincs ki a kártya):
 Hogy te, fia régi jó kanca-, Rigónak —
 Tátosnak születél, nem pusztá csikónak.
 Lovak után hált ő, zivatar fölverte,
 S látta Rigót, midőn száguldua lenyelte
 Mint tüzes kigyót, a tüzes isten nyilát,
 Ugy fogadott téged méhébe, mint fiát.»

- Áthúzva, s a szélen: Maradnak az előbbi sorszámok.
46. 8. odalett T. Sz. odalón
47. 1. Egy reggel ugyanis Ugyanis egy reggel
 2. künn T. Sz.: kint a kapu-aljban
48. 5. s a többi barátok T. Sz.: és mind a barátok
 6. a) Hiszen őket épen illeti
 b) Hátha biz' őket is terheli
 7. bűnds ama vezeklőnek
49. 2. De már akkor sehol már
 6. Ha visszajut, úgymond — «Vissza talál jőni, s agyonüt, fölperzsel.» Jav.: a mai szöveg
7. a) S mint ki veszély multán érti meg aki haldős a dolgot
 b) Szörny — S mint aki nem tudva nagy veszélyben forgott
 c) S mint aki aludva nagy veszélyben tudta nélkül — forgott
8. a) Jobban elszörnyed, ha megérti a dolgot
 b) Réműlve nagyítják a lehető dolgot — Jav.: a mai szöveg

51. 2. *S nyergén az iszákot* — S vallatni a nyergen
52. 2. *Hallja bokor mellül mögött túl* — egy bokron túl
4. *Két kicsi potom emberke*
7. *ügyelt fülelt minden szóra*
8. *Társának az egyik haragosan már azelőtt szóla*
53. 7. *Hisz mi nem is tudjuk De nekem mindjárt kell*
8. *Fele, — szegődött bér, a bizony! fele ám! pattog az tudod-e? — osztott konc*
55. 1. *Erre ekkor*
4. *Odaugra ugrék tüstént, s rája rivall elibe áll Bence*
5. *ha csak egyet moccansz mozdulsz!*
6. *igyót felfordulsz elpusztulsz!*
8. *Hinc felel morog*
56. 4. *erősíté csavarintá véggel*
5. *Hanem a sok Anikó a zajra*
6. *Ébren vala Fölserkene*
7. *az egész az eset mivoltát*
8. *Ők ám, akik a sír [boltot]t akkor* *Hogy ezek ám, akik a sírt*
57. 3. *jó híre föl megépül*
5. *Hát Bence felel — Felel az, no Bence felel: már mint — hogy*
6. *Két fára, nyakánál itt — Két szép fára mindjárt tüstént legitt*
7. *vagy akár no vagy a kettőnké;*
8. *A — Hisz varju se károg az után már többé — T. Sz.: nyomt.-ezek után*
58. 1. *hát bizony, fiam,*
8. *Isten atyám! Ist' az atyám!*
59. 3. (előbb) *doge*
4. *impurum és T. Sz.: Nem vala hamvában holt lány Anikó se: T. Sz. jav.: Nem szájatí legény volt ám Anikó se:*
6. *e két rabot cinkest gazot*
7. *Magyarország[ban]on*
8. *S a király legkegyvesb legelső vitézére*
60. 1. *A dóge — Vereté a dózse*
2. *Vallatja Vallatta*
4. *Hiába Mihaszna tagadnák*
5. *Mindjárt Rablevelet mindjárt irata — Jav.: a mai szöveg*
- 7—8. *Mert mivel a várost*
Mert, hogy nem ez úton ment, hanem egy máson,
Félt tőle jövet hogy visszajövet sok lesz a rováson. (Kihúzva.)
8. *Tartott tőle, mivel Tart tőle bizony, mert*
61. 1—2. *Még az napon erős hadi kísérettel*
Útra is indltd, bocsátá, ereszté — udvari követtel. — Jav.: a mai szöveg.
3. *Anikó és meg Bence is együtt ered velök indul ered — T. Sz.: Anikó és*
6. *Nyomba derék-haddal seregét kísérte — Jav.: a mai szöveg.*
7. *megy — fut előtte*
62. 4. *Volt írva reája vagyon írva rája*
5. *S benyomult a dandár hadi gyors lépéssel léptekkel*
6. *Buzdítja bosszúját haragját amaz énekléssel új énekkel*
7. *Hozzá döbbög dobog a láb, zörög T. Sz. csörög*
8. *Melyet ősz agg egy hegedős*
63. 2. *Édes én szép feleségem*

64. 3. himez[*tem*]ék
 2. Jer *vélem* vissza
 3. Nem, anyám, *a szívem mindjárt meghalnék, szívem kiszakadna*
 5. *Hímzeze palástot Lám hímzeze palástot Hímzette* palástom T. Sz. : Hímzette
 6. a) *Mentekötőt is rá gyöbnyörű ujjával*
 b) *Rá mentekötőt is maga tíz ujjával* — T. Sz. : (jav.) gyenge tíz
 7. *Színlelt Színes* Hímes szeretet az, soha *sem* T. Sz. : se'
 8. Nápolyba magyar [sádg]ok
65. 1. *Áda Gyűrtút neki szépet odanyujt Erzsébet* (kihúzva)
 7. *Búcsút vesz — Búcsúzik az anyja, Erzsébet királyné* — T. Sz. : Búcsút veve
 2. *Ne[sze az] fiam ujjodra [e szép]* köves arany gyűrti — T. Sz. : a mai szöveg
 3. *Vond fel Fel [is]* vonom azt mindjár : *úgy vas, acél nem jár* — T. Sz. : méreg, acél
 6. *Valaki* Mind ki az
 7. *bátorság az ez* — T. Sz. : az
67. 3. *Nosza csak neki csak rátámad* — a szélen : *v. Nyomon itt*
 6. *Nem nyílik a háló, hogy nyitni akarja*
 7. *sohasem* T. Sz. : sohase
68. 4. *ki* előbb *red* nyit T. Sz. : aki előbb rá nyit
 7. *im nem vive jóra búra vive, búra*
 8. *boszúra* vérbeli *boszúra*
69. T. Sz. lapszélén : *itt kezdve 1877. dec. végén.* — Innen kezdve 'az impurum végig írónnal. — Az impurumban hat kitörölt sor : *Nézi vala Károly, az olasz Durazzo, Ki Lajost felhívta (mint előbb is van szó), folytatva a 69. vszk. 7—8. sora, az után :*
Látván Akvila vár kapitánya, Lalli,
Micsoda had jön rá várát elfoglalni,
Fejér logobóját kitézé a bástyán
 A lap szélén keresztben a 71. szak 7—8. sora odavetve :
Mint ha seregélyhad cseresznyé[re] fán össze seregélyhad csődül
Azután De megint szétrebben puszta kereplőtül
69. 5. *De közéletet* — azonban *Károly, az* (törölve)
70. 6. *Színre Johannát és — Csak színre Johannát s*
71. 2. *Miklós maga — atya*
 Az impurumban a költő nem vette figyelembe, hogy a 69. vsz. tervezett sorait kihúzta, s 70-en folytatta a számozást, 69. helyett. Így itt a számozás az ének végéig egyet ugrik.
73. 2. *Jönni elébed te éléd* T. Sz. : élébed
 3. *Híved vagyok itt benn Isten a látója* Isten az igaz látója
 6. *Parancsolatjoknak* Parancsolatuknak
 8. *szélyel* T. Sz. nyomt. : szélyyel
74. 3. *Mert, bármit teszek is, tettelve* mutatok színlelve
 5. *Eddig is, úgy vélem önként már*
75. 5. *Azután még egyszer újra* — kétszer elolvasta
 8. *Fenyegetődzék : Dühösen fordult :*
76. 6. *Régi kedveséhez Férjhez ugrék gyorsan mindjárt* — Férjhez ugrék, terhben
 7. *Férjhez ugrék, Károly* — (Kihúzva, utána a mai szöveg)

77. Kétszer újakezdve, áthúzva. Itteni eltérések :
1. *Mária volt e nő*
 2. *Szánva, eljegyezve*
 - 3—4. *Mint halálos ágyán ezt megírva hagyta Róbert ősz király, a két leány nagyatyja Mária, mint Róbert . . . maga két királylány — ezt megírva hagyta Végrendeleiben — Már haló ágyán, a két leány nagyatyja*
78.
 1. *s igazra volt — T. Sz. : s volt valami ebben*
 5. *Hanem e kötésből De Lajos nem ért rá soha nőül venni — T. Sz. : jegyváltani menni*
 6. *Meghal a lány T. Sz. : Elhal*
 7. *szív — nagy szívbeli*
79.
 1. *Károly — Mint róka*
 2. *a ravasz maga*
 7. *Úgy adák neki Neki adák hát*
 8. *S hozományul hozzá mellé, — T. Sz. : Mellé hozományul*
80.
 1. *Károly a két félhez — Jav. : a mai szöveg*
 3. *végzi ki öleti sorjába*
 5. *Lajos iránt hí, mert a ki — jav. : így hí, mert ki bűnös*
 8. *Károly vala, félvén T. Sz. : épen*
81.
 1. *Ez ama volt a nagy hűség*
 6. *Esedezve, kérve, Lajosnak — ahogy asszony bíra — később tintával átírva*
 7. *Endréhe[z] szerelmét hazudá szép szóhkal — jav. : a mai szöveg.*
 8. *felele ily válaszol e szókkal*
82.
 3. *S ahogy az elsőnek első férjed*
 4. *bizonyosság tanuság rád*
 5. *Mind ez ellened tereád — ellened vall, mint férjgyilkos — gyilkosa ellen*
 6. *Tudd meg azért, él hogy él — Hanem él*
 8. *ő T. Sz. : Ó*
83.
 4. *szélyel bent meg és a határban*
 7. *Onnan kezdj Ott folytassuk, ahol elhagyók elhagyva*
 8. *S — Útjára*
84.
 7. *Haza menet földjén tiszta várja, jó tiszta szívvel is látja — T. Sz. nyomt. : szívesen is látja*
 8. *Fogadni Látni becsülettel Tisztelni magánál*
85.
 3. *Lajosnak nagyobb lett T. Sz. nyomt. : ugyan nőtt*
 5. *Remegve ki bevallák — T. Sz. : Reszketve kivallák*
 7. *Lajos ítéletet Mire ítéletét*
 8. *Künn a hóhér őket Őket meg a hóhér*
86.
 2. *öreg árva nagyanyjárul*
 4. *És most kegyelemért esedezni küldte — T. Sz. : esedezve kegyelemért esedezni*
87.
 5. *Kiderült ugyan már, [hogy nem is ő] róla, nem ő volt a, T. Sz. : jav. : s áll, hogy nem ő volt a*
88.
 1. *bátyja Toldi eme bűnét*
89.
 7. *Hordom vezekelve Hordozva szívemben a Piroska átkát. — T. Sz. (jav.) Piroska nagy átkát*
90.
 1. *rossz lován rossz lován*
 5. *Gondol[ta]á, a törvény ott nem űri lesi nyomban*
91.
 3. *éjszakra költözve ha szállnak*
92.
 5. *De nem a világnak gyász várt végire gondolt*

93. 6. az ég menny égbolt
 1. *jöve* (tintával javítva: indult) valahounan
 3. *honja* odva szerzet
 5. *Városból* — Faluról
 8. *Vitéz Toldi Miklós'ott vezekel* (tintával: hova züllesz) vélek
 T. Sz. jav.: ott vezekel
 T. Sz.: lapszélén keltezés: 1878. jan. 7.

KILENCEDIK ÉNEK.

1. 1. Célja felé immár *siet ez az* közelít az ének
 2. *Nagyobb* az esése *lefelé hegy alá* vízének — Jav.: a mai szöveg
 3. *Mint* folyamé, a *ki* mely *tengerre le* — T. Sz.: tenger fele
 4. *Mind* — Halmot, hegyet *inkább* elhagy s *kikerül nagy* az utján
 6. S fényes
 2. Fogja *rövidebbre* kötőfékét *szorosan* röviden a szónak
 6. *érintse* említse
 8. *akarok ám* még menni
 3. 1. *Aquilában* Akvilában
 2. S várja *vala a S vár* *vala* olyan hirt
 4. 2. *húzamos heverő* sok *henye ostromnak*
 5. 3. *Követ is bástyáról párhányról darabokban* a hágsós katonákra görget
 4. *annak, ki ki* arra közelget
 6. 1. *Látva tehát* azért
 3. *jöjenek* T. Sz.: jöjjenek
 4. a) *A jász s kún* bakosok *vagy* számszerijászok
 b) S *mind kik várbakosok és számszerijászok* — T. Sz.: jav.: S egyéb várbakosok és (T. Sz. lapszélén írónnal: S királyi)
 6. *leve nagy* — is fordulás
 7. 1. *Töve felől* hosszú *Töves vége felől* öreg *fenyő fenyő* szálnak
 2. *Végire* Hamar a kovácsok
 7. *Belseje* megrendül, *rúzkodva* átalig, *fenékig*
 8. 4. a) S *nagy köveket lődöz, kötelét megoldva*
 b) S *nagy követ ellődít, zajjal kirugódva*
 7. *Gerendára* — Huzza csigán
 8. *Gerendára esvén* esik
 9. 4. *teher út, ha úgy* lőnek
 5. *Van fiatal jából* egyéb *szerszám is*
 6. *Húrja kemény erős* feszes *kötél*
 10. 4. *Betölteni nehéz* *Míg* *betemetnék,* *nyil s kő hullana* *omlana* *rájok*
 8. *Mint hangya, úgy végzi* — *úgy végezheti* *Úgy bátrabban teszi* *árok* *betömését* — Tintával jav. a mai szöveg
 11. 5. *hordanak kosárral* *visznek* *kosarakba*
 6. *Tetején simára lebakolják sárral* *leverik* *agyaggal* (E két javítás tintával)
 7. *Akkor döngetik a* T. Sz.: *Úgy szögezik a nagy* *vasbakot a* *falnak*
 12. 1. *sükerellen* T. Sz.: *sükertelen*
 4. *Függeszteni láncra* — S *hosszu gerendákból*
 7. *fönn lecsapó ajtót* T. Sz.: *jav.: hidat*
 8. *Melyről dalias nép a vitéz nép* *ha ki merné, a falra* *ugorjon*

13. 1. *De* — Összedugott
 4. Bak elé gyapjával kitömött pokrócot — T. Sz. : Bak elé gyapjával kitömött — zsák gyapjút, lebocsát pokrócot — T. Sz. : jav. a mai szöveg
 7. Az elégett holmit eszközt
14. 4. Ember volna, ki ott állna legyen ott, ki áll ma
 7. üszögök röpönnék! tüzes üszkők meunek!
 8. sem kicsi — méltó neve
15. 2. Kezd alja bokra
 4. A falakra mindég Mert a falakra is
17. 4. a) Közte, miként villám, égő dárddák mennek
 b) Közte karók villám-üszkei röpönnék — Jav. : a mai szöveg
 6. állja — állná
 7. lángpokol a vár ma T. Sz. : nyomt. lánggal ég
 8. szitok és jaj T. Sz. : szitok, átok
18. 2. Tetejét meggyuladt már nyálja Tetejébe[ból] kapván — a tűz — T. Sz. : Tetejéből a tűz recsege mardosva aláfoly
 3. de dacul a nem állva
 7. Követi jav. : követé
19. 8. S Ujlaki (ez most jött a derek seregtől). Jav. : a mai szöveg
 1. Ivánka — Falra szökött Iván
 7. sűrű, söltét fojtogató füstnek
20. 2. hogy nem léphetni — T. Sz. : nincs mód lépni reája :
 3. odafenn — T. Sz. : odafent
 5. kitárják — T. Sz. : feltárják
 7. Kont bevonul megy
21. 2. levelére szólni ; T. Sz. : szólni?
 3. nem kapa ada
 4. lázaszt T. Sz. nyomt. : lázzaszt
 Az egész veresszak betoldva a lapszélről, keresztben írva
22. 7. Embere Mert hada csak zsoldos hatonák idegen jobbára
23. 1. Hamar — T. Sz. : Ekkor is az
 2. Nyomula mene
 3. Kanoza, Canosza, Canóza
 4. erős várak hossza T. Sz. : várak erős hossza T. Sz. : nyomt. : erős várak hossza
 8. Hadd Ám
24. 3. horáják be bevék naponkint
 8. a seveget küldni seregét indítani — leküldni
25. 1. meg az öccse Endre
 7. a) János, a Giléti, István, György, a Bebek
 b) S kit elébb mondhattam volna : István, Bebek — Jav. : a mai szöveg. Az »atyjafia« szóhoz az impurumban jegyzet : Régiesen : testvére. A T. Sz.-ben áthúzva
 c) István, kinek öccsét mondtuk elébb : Bebek
27. 8. S Moridál, a perjel meg barát A vranai Az oráni perjel
 1. kanyarodást egy kertilót tévén
 2. által emez ezen át e nemes ország
 7. Kit, csecsemő bár még Kiért, csecsemő bár

A 3. sorhoz a lap alján : Ide kell tenni a jegyzést, mellyel indokolom, miért térek el a történelemtől.

Az impurum lapszélén jegyzet, tintával, a T. Sz. kéziratán ismét csekély eltéréssel ; az itt zárójelbe tett szavak csak a T. Sz. kéziratában fordulnak elő : Itt elnézést kell kérnem a történeiben jártas olvasótól. Műveim

egysége (s a népies forma természete, mely bevégzellent nem tlr.) kényszerít, hogy a nápolyi (két) hadjáratot — mely itt úgyis csak epizód vagy háttér gyandnt szolgál — összevonjam; alap tervem pedig követeli [azt kívánja], hogy Lajosnak D. Károly iránti [elleni] gyűlöletét lehetőleg fokozzam, egész a katasztrófaig (melynél e hadjáratnak alig is volt egyéb eredménye). Ezért tétetem Lajossal e (megvallom [elég] különös) oldalmozdulatot, és hogy egyszersmind [alkalmam legyen] a második hadjárat eseményeit is érintenitem lehessen [köztük Lajos néhány [ismeretes] személyes kalandját érinteni A.] (V. ö. a nyomtatott szöveg 19. sz. rövid jegyzetét.)

28. 7—8. sora szélén az impurumban megjegyzés: NB. Ennek végire járni!
7. nyoma látszik nyomait mutatja
30. 4. akarod, hogy kell, hogy elébb foglalj?
5. Hidd el — meg
33. 3. S — Magam
7. Kitől én, — ha előbb elveszi Isten ha rövidre szabja
34. 1. úgy látom sejtem
5. Szólt a király Mond Ezzel Így szakitá
6. a) Szeme csuddlatos boszulángban égett
b) Arca belé holtra nekisápadt, szeme vadul lánggal égett
T. Sz.: szeme vadul égett
7. Néztek rá az urak rá
35. 3. Mertek emelkedni körül egyes hangok — Jav.: a mai szöveg
5. Imp. és T. Sz. Méltó emez utat — Jav.: ezen utat
8. fojiani oltani a lángot
36. 2. Mutat ősz kígyókat Vegyes ősz csíkkal már
37. 7. több helyen felé
38. 2. a) Fontos dolog vár ott a magyar seregre
b) Fontos Averszát is bízni Averszának bírni
8. a király[i] [és] tábor
39. 6. többi tábor sereg
40. 7. Sátrába' hogy üle Sátra előtt ülven — T. Sz.: ülve
41. 4. Maga Werner hozza hoz most
8. Mily nyereség az, mily nagy szerencse — T. Sz.:
Mily nyereség az, mily szerencse Lajosnak
42. 4. Hisz azért kell jogát [ki]vívni ki mostan vívnia fegyverrel
43. 1. Lőrinc Miklós (számmal a mai sorrend)
3. Tavaly egész Róma kegyence kegyeltje
44. 7. ily e rabért
8. Az olasz — Foglyával a király bement sátorába bemene sátrába (tintával jav.)
45. 2. Míg Nápolyban leszek (imp. és T. Sz.: kijav.: Nápolyba'.
T. Sz. nyomt.: Nápolyban)
8. a cseh király s és császár
46. 3. fennbeszéltek T. Sz. fennbeszéltek
6. húségről T. Sz.: húségről
7. amaz igaz erkölcsbíró
8. nem kell egyéb (fordítójel)
47. 3. Bár legyen (fordítójel)
48. 1. Mond többet is így, nem habozva szavában — Jav.: a mai szöveg
2. Mert vala nagy Forgott vala s jártas
4. nyughelyet adatván — mutatván T. Sz.: adatván
6. Sietett melléje kíséretet adni (kihúzza)

Rendel oldalához — Rendele mellé jobb őrizetet kíséretet adni —
T. Sz. : a mai szöveg

49. 1. *a kípíhent hajnalban a tábor*
2. *befog és rakodik*
3. *a tett mezejére helyeikre*
4. *Nem volna mit trnom Úgy sincs trnivalóm Írnivalóm úgy sincs*
Impurum lapszélén : *Zách esete 1330. T. Sz. a lapszélén : Eddig jan. 31. 878.*
50. 7. *neki már (fordítójel)*
51. 1. *Mosolygani látszott nyílt ajka arca szünetlen. T. Sz.: mosolyog-
ni*
5. *ha megszólalt, már a szívet érte : szeretetre készíté;*
52. 3. *noha mindkét kézzel, karral lábbal, karral*
53. 8. *ha idején idejét*
54. 5. *Magyar voltam ; volt az, — anyám*
55. 1. *Magyar Nemes apám*
4. *Én meg tova keltem, vándorlék bujdosni jövék kelék (e szó
tintával)*
56. 7. *De nevem s személyem személyem aztán*
8. a) *Hanem a jutalmat más nyerte helyettem*
b) *Hogy orul a pálmát Hogy a harc jutalmát*
c) *Hogy a díjt orozva ravaszul a díjt más nyerje helyettem*
57. 7. *Nem földve földni fel*
58. 4. *itt ezen a — amoda erre, a cseh földön*
5. *Mire haza tértem T. Sz. : értem*
7. *azulán azontul*
8. *Párbajra vonám és szoritám s*
59. 1. *Itt Toldi — Látva*
5. *imp. és T. Sz. : utána, érte, a strboliba — T. Sz. jav. : le,
a sziklaboltba*
7. *S im — Egyszerre... édes drága édes szentem*
60. 1. *Itt Toldi zokogva Csukló Toldi zokogással fordula most itt
félre*
2. *Toldi Hamar*
61. 7. *imp. gyilkos aláhuzva*
62. 7. *Felel a kobzos rá — Válaszol a kobzos*
63. 3. *Akkor Hanem erőszakkal*
64. 3. *Szólt a lovag felel kiált Toldi riad*
5. *Hanem oldozz oldj fel*
6. *Én meg azontúl is hordozom pedig tovább is vezeklem az átkot*
66. 7. *S érve tanyát, honnan híre ne szár — (kihúzza)*
67. 1. *Szeredai hevesebben szóla*
8. *A pokol sem ad se nyujt*
68. 3—4. *Összeölelkezve, férfit, barát, asszony,
Nagy tűznél, buta kéz lángol minden arcon.*
2. *Tűzvilág s buta kéz lángol minden arcon vöröslik az arcon*
1. *S öleli egymást pór, műves, barát, asszony. T. Sz. : Ölelik*
5. *Töltözik a gyomor sok has*
8. *evést-ivást T. Sz. : evés-ivást*
69. 1. *szemtelenül rikkant ordít*
4. *(félbemaradt sorok, kitörölve) :*
S én ezekkel jártam ? S én velők utaztam ?
Ha mit vezekéltek Ha mi bűnt megbántak
T. Sz. : Eddig jan. 31. 1878.
70. *Mint a bevezetésben említettük, a Toldiana kéziratcsomóban,*

egy 1870-es karlsruhadi »Curtax-Protokoll« hátlapján fennmaradt a IX. ének 69. vsz. 5—8. sorának és a 70. vszaknak változata. A 69.-ben eltérés nincs; a 70-es szakasz eltérései:

2. *hátban, hason avagy — ahol éri, képen*
 4. *veri össze őket — verdesi egymáshoz — mint a kévét*
 5. *az egész tömegnek*
 6. *Az kelne halottnak, haldólos betegnek*
 7. *Ugy szélyelüt maga — ádá*
 8. *Azt se tudom — Az impurumban:*
 6. *haldólos betegnek vagy a holt részegnek (tintával javítva)*
 71. 5. *Vásár[ban]on*
 7. *hajigál[í]*
 72. 3. *De barátom, ál név köztünk földim — földi, ha az alku*
 4. *Nevem te se kérdő, vagy kérdezd*
 5. *csak bizony — ebszeme! —*
 6. *Ide épen jó lesz név*
 73. 3. a) *S jól laktak a nyársról, s boruk is izelvé*
 b) *Húst szeltek a nyársról s bort is ahoz levén*
 6. *Csehország fele elfordultak tájára vonultak*
 8. *Addig — S hogy addig*
 74. 3. *A malmuk Malmuk is*
 6. *Énekel Dalt penget*
 75. 2. *Fölfelé — Lefelé Föl amint*
 6. *Toldi ki előlk — és monda*
 7. a) *Lesz ez a nép, monda, és talán*
 b) *Jó itt szembe velünk, talán hercegi, királyi*
 76. 1. *a hadat elvárván a csapatot várván*
 3. *acélhegyű fénylő hegyű*
 77. 3. *Mely, által az úton csapinós lejtőn — az úton által rajta keresztül*
 4. *S iszapot beléje az útba*
 78. 1. *és hogy se té*
 3. *nagy mély sárban*
 6. *imp. és T. Sz.: De kiszól az utas: hogy merik azt — merni!*
 T. Sz. jav.: *olyat csak merni*
 7. *Igy őket a ezeket hámból szomorún sullogva sunnyogva kifogják*
 79. 4. *Hol lábszáraikra lábszáraikon száraikon*
 5. *Menjenek el, szélyel, végre arra határozoták — Menjenek el szét mind — Végre hogy szétmennek, arra határozoták*
 T. Sz.: *Menjenek el mind szét*
 6. *Hídnak a kocsihoz Kocsi mellé A kocsihoz hídnak*
 80. 3. *Körülnézi baját sorát*
 4. *S megrántja S próbálja*
 8. a) *S a vjuhán-nál fogva kiemeli háttal*
 b) *S juha alá szegvén — Jav. a mai szöveg*
 81. 1. *feltevé kitevé*
 2. *Hol az út már egyenlőbb, mehet is már immár*
 4. *Kérni nevét, sorsát rendjét*
 6. *megmenté országom T. Sz. jav.: kisöpré*
 7. *Toldi előbb ismert rá már megismerte ám már*
 82. 5. *mért jött kell*
 7. *Azt nem az olvasó, nem is a szent-kardal — T. Sz.: a mai szöveg*
 83. 2. a) *Lehet az, hogy itt te kolostorban alszol?*
 b) *Hát te meg itt majd így lomhán egy vén reáves bagolyvárban alszol?*

3. *Vagy ha talán nem vagy nála uradnál most nem vagy kegyelemben Szolgálj amig eng — Szolgálj míg meg amig bévesz*
4. *Szolgálj a Míg bevesz, itt ám szolgálj*
5. *Köszöné ezt Miklós, de szomorún szomorúan*
7. *Kell is egy oduba épen klastromba beülni*
8. *Gyere Jöszte*
84. 8. *S befogott, elindult — S beragasztván, indult*
85. 2. *épült az (fordítójel)*
3. *Mely az Égernek — Éger viznek vet odalenn gátat vízbe könyököl és lábat*
4. *S vele kicsi híján harikát perecet csináltat Vet neki és mint egy majdnem játékból tréfából*
5. *Nézett — néze a hős vissza, valami úgy vonta*
Néz vala — Néze reá vissza — T. Sz. :
Oda visszanez most, — valami úgy vonja
86. 6. *»jerünk oda!» »mosza gyerünk!»*
1. *már lenn a kapu a várkapu alatt*
2. *vala már adva — T. Sz. : hagyva*
3. *adjon tiszta szobát — T. Sz. adjon jav. ürltsen-re, áthúzva, odaírva : marad*
87. 2. *már vezetékes nyereg alatt méne*
6. *Biccente a sornak Biccen a csapatnak fővel*
7. *Azután — S Toldinak*
8. *Lássuk Hadd lám*
88. 2. *Fel — Fent*
4. *cserjéit bokrait*
89. 3. *Ó hát hanyag csak utána, lassabban a lovat csak lépésben*
4. *Amint Míg kebelét a fenyve[s]k (tintával jav.)*
90. 2. *S ered egy tisztának tisztának ered S tart a rónának*
T. Sz. : S tart a rónának S rónának ered
4. *Monája, dobott karral T. Sz. : Mond s kart dob utána*
5. *Hanem — De nyomja*
6. *sugárba sugárrá sugárra*
91. 3. *sem én, sem se' semmi*
8. *odafenn T. Sz. nyomt. : odafent*
92. 1. *Fut a nemes — koszorús gím*
3. *Míg meredek hősziál — a hegyi párkány*
5. *Onnan le a mélybe a mélységbe*
6. *magát le T. Sz. nyomt. : le magát*
7. *gránit fenekű kopáron síváron (tintával)*
8. *Utána ebekből is lepotyog vagy három*
93. 2. *imp. : Keresik a szarvast gímet T. Sz. : a vadat gímet*
4. *És — Nézve is a sziklák — völgynek — sziklák*
6. *rengeteg rotyogó üst forrna*
94. 4. *Törni elő vastag magas buzgó*
5. a) *Szikrázik a cseppje, s hull le, miként fás ág,*
 b) *Tetején az oszlop tördeli szikrába lekonyul virágba ragyogó virágba*
6. *Ugy hull le körül Török és lehull, (tintával) mint szomorúfűz ága T. Sz. (szélről, irónnal) Porlik el és hull (tintával) Foszladoz és hull*
8. *Zöld, veres és tarka meg egyéb sztnű kérget rak az alján T. Sz. jav. : Zöld, veres, meg barna (lapszéken írónnal : meg barna, vörös vagy sárga)*

Imp. : Arany jegyzete a 4. sorhoz : *Igy tört ki e század tizes éveiben, mikor a többiek be voltak rekedve, az ugynevezett Hygiaea forrás. — A 95. szakhoz : Karlsbad történetiről régebbre vitatják a hely és forrás ismer[etes]t voltát, de [a népmonda erősen tartja magát, én azt követtem] én a népmondát követtem.*

96. 3. ötszáz[addal] évvel utóbb, vagy igaz, igen — T. Sz. :
 igaz, jav. : igen,
 T. Sz. : A lapszálon, ironnal : még húsz, huszondt. Ott
 voltam 1869—1876
 1348—1348
 521—528
97. 1. más nap[on] is, és mindég;
 2. három [nap]ig
 4. míg — hogy idejét tölti
98. 2. Magát a királynak T. Sz. Károly előtt magát
99. 3. Alig is hogy másnap
 4. Monda a kobzosnak T. Sz. : S mond utitársának
100. 1. Mond társa T. Sz. : Szól
 4. T. Sz. : a ha látma-hoz szélről, ironnal : fídra.
 5. A vitéz fölretten T. Sz. : Toldi nagyot retten
101. 1. paripá[í] és fegyver[í]
 2. Neked is majd szerzek lesz, könnyű
 6. Került valahonnan T. Sz. : termett
 7. Kisérte-e nyomba T. Sz. Toldit
 8. vele nem mihaszna törődöm T. Sz. : tünődöm.
102. 3. Lovagolván Pejkót — Pejkót lovagolván
 7. Tudja, hogy ott dalt is — dalt—mit T. Sz. : víg dalt
 8. S vissza becsülettel térhet a hazába — T. Sz. jav. : jut régi honába.
 Imp. a lap alján : Eddig 20|II. 1878. T. Sz. : 1878. febr. 20.

TIZEDIK ÉNEK.

Az impurumon : 1878. febr. 24.

1. 3. legel egész izzó nyáron
 4. S telelni Kitelelnék lent, a puljai lapályon — áthúzva, helyén a mai szöveg.
3. 1. hogy át — által a gerincen
 4. tengerig a hegyeknek hegyek alatt zsámoly
4. 3. Vele zsoldos német négy vagy Wolfhárd s népe öt ezernyi
 4. Kik örülnek Képesek a zsoldért
 7. S bevárni várni be hírt róla, kellemes — bizonyos ujságot
5. 2. követ egy pár nyáj T. Sz. jav. : egy folt
6. 1. így tra üzené Giléti
 2. Látva Tudva
7. 7. közös támadóra riadóra
 8. S vezeté a hídnak népet riadóra — Jav. : a mai szöveg
8. 1. Oda — Szembe
 2. ugyani pacuhán
 3. Kik ugyan tudták jól — T. Sz. : Ezek ugyan tudták — hogy már jó
 7. mely bár nem elég

9. 4. *S szembe híd*
10. 5. *Ki elesett, hagyják mint dölt*
8. *Mig Taránti pihent s népe*
12. 1. *Tudja, miért időt — sorrend a maira változtatva*
7. *Capuát nekem neki ennek már*
8. *Csak a maga tűzét az égő várost*
13. 1. *Oda épen arra T. Sz. akkor arra*
2. *a nápoly szalad mezei tábor*
6. *Hanem az*
14. 1. *Lajos e jó hírrel ezt a jó hírt*
6. *uj terveket érlel T. Sz. érlel*
8. *szigorún büntessék kézre kerithessék*
16. 3. *De azért jól ez tudja*
4. *előbb T. Sz. nyomt.: előbb*
6. *Im követünk gyorsabb Követünk száguldó paripákkal*
17. 3. *Egyszer csak elindul Majd fölkerekedvén*
7. *Vonaglik a felhők tűz idege[s] tűzfénnyel — áthúzva, alatta a mai szöve.*
18. 1. *az impurumba jegyzett: Puglia: Apulia*
19. 1. *Fekszik ez T. Sz. nyomt.: az*
4. *Megtörni az ellen ezáltal*
20. 2. *Mellyel Vele Mellyel*
8. *fenjen lobogtatja T. Sz. nyomt.: fennyen*
21. 6. *tizede (oldalt: -nyi, kitörölve)*
7. *Ezalatt Közben*
8. *lakomákban T. Sz. nyomt.: lakomákon*
23. 1. *nagyfen a felleghen fönn a fellegekben T. Sz.: fönt*
2. *hat négy öt-szegben*
5. *Most meg, látva hogy És látva naponkint T. Sz.: Most, látva*
8. *mely este fele tánc a napot kezdi avagy zárja (tintával)*
24. 1. *feni e kicsi e kis erősségen*
7. *Ints Sugd meg Szécsinek és a többi cimborádnak*
25. 3. *így hamarébb szabadon nyargal*
4. *görbe rövid T. Sz. jav. rövid éles karddal*
5. *Ha ez egy sor megvan*
26. 2. *ifju hősi rugós intul*
4. *a lehajolt vállak — bakhátat csinálnak*
5—8. *Kitörölt sorok:*
Erre a másik Ezt a követő sor, iramodva szintén
Mint a lóra szokott lóra ha szöknék a csipeje mentén,
Vállára tett Vállra vetett kézzel futva átugorja,
Szalad és megáll egy bizonyos távolra.
Ujra írva, a mai szöveg, csak a 6. sorban: ki lóra (fordítójel)
— és a végső sorban: ezek is sorjában kicsi távolságban
27. 2. *S — Az előtte*
3. *Valamig álló sor van — marad*
7. *egy szó kibetűzhetetlen*
7. *Vagy S hullámot ha követ Vagy hullámra ha kél*
28. 1. *El-fele a vártul T. Sz.: vártul*
2. *fordult T. Sz.: fordul*
4. *S nevetik Lajos így ugráló Lajosnak ugránci vitézt*
6. *le nem — sem lát*
8. *Megmászni Bevenni a várat*

Az impurumban a 8. sorhoz jegyzet : megegyezik a szöveghez fűzött 23. sz. jegyzettel.

29. 5. *Így a többije*
7. *odajenn* T. Sz. nyomt. : *odafönn* — *ijedség* T. Sz. : *ijedség*
30. 2. *Kardjuk* T. Sz. nyomt. *Kardjok*
6. *népet zárt* — *hadi zárt sorokban*
31. 4. *Kaput elfoglalni leontani*, *leontani földig* T. Sz. *leontani* jav. : *tárni ki faltól*
32. 8. *imp. és T. Sz. : Több dolgot is adjon e szegény énekek* — T. Sz. jav. : *a mai szöveg.*
33. 2. *Foggia, hogy hallá meghallván, szomszéda hogyan* — *hogy így* — *járt* — *tintával jav. a mai szöveg.*
34. 2. *akadályán* — *akadálya*
4. *a préda* a fővad előlünk
5. *hajtsd meg fel meg*
6. *ott fel[fuji] fútt, a tüzeket fojtsd el meg*
35. 5. *Ha* — *De azért,*
7. *Lajos ország útján* a sík földön
36. A versszak előtt az impurumban másfél sor áthuzva :
Alig ereszté még útra Laczi Istvánt,
Hada el sem érte a tengeri
37. 2. *Rosz hírt* — *küldé Averszától küldé hírt a nádorispán*
1. *ada most nagy okoz erős gondot*
38. 2. *Kénytelen magától oda hadától*
2. *nem is igen kéri se várja, se kéri*
5. *sánca árka megől (tintával)*
6. *Söt a lovas hadra* — *népre kapuréson itt vagy amott minduntalan* — *gyalogival ráront*
7. *hegyes olyan fogas eszközt*
39. 8. *S felugranak ismét lóra megint kapnak*
41. 1. *odaben[n]t* T. Sz. nyomt. : *odabenn*
2. *bontja* (?) — *váltja*
4. *S immár Miáltal*
6. *vízzel széles teli árok*
42. 2. *pitymalattól virradattól estig*
4. *szikla eső és*
6. *S befödik az árkot ásást*
7. *Arra megint földet Földet is a padlás-hídlás hídló-deszka fölé*
43. 2. *halom [ba]ra*
3. *Számszeriját, fákhát hajtó álgyu*
5. *Vajda felől is hírt* — *Hírt Vajda felől is*
44. 1. *mond* szól a követ
3. *Söt emberül* — *Söt még emberül*
45. 2. *helyet* — *helyt*
3. *Maga egész farkát dandárt*
46. 4. *hogy ahol van, nincs semmi* *hogy ahol ő, ott semmi*
5. *Megfut az ellenség* *Megszalad az ellen*
6. *S futva vegyest közte s »hol a barát*
T. Sz. nyomt. : *S futva vegyest közte :*
7. *sem elől* — *se elől*
47. 6. *szeneszálja* T. Sz. : *szenesálja*
7. *hozván sok tenger ezüstöt* *sok ezer jó márkát*
48. 4. *Jövére* *Előre*

8. *lökik vetik lökik*
49. 7. *Fölesketi újra* A többbit ujonnan esketi
8. *S elldtja S jó rendben* a várost *hagyja* őrizettel. »S rakja meg a várost magyar őrizettel.«
50. 4. *amit érnek* a nyereség
52. 4. imp. és T. Sz. *jutalom* fejébe. T. Sz. lapszélén irónnal: *havi pénz?*
7. *Ezt a király* — És csak a döntő nap
53. 1—6. sor kihúzza s ujrakezdve. Eltérések:
1. *Lajoshoz ime visznek* *vala* hajtának egy kémet
3—4. a) *De magát magyarnak állítja* esküszí erősen
Kobza van úgy fogták kinn az előrsön
b) *Maga jószántából jelent* meg az őrsön. Jav.: a mai szöveg,
Őnként jött, úgy fogták . . .
4. *Őnként* — *Maga jött, úgy fogták odakint* a végbeli őrsön.
5—6. *Lóháton ezekhez közelítte dallal,*
Kindálta is őket (csonka sor). Jav.: a mai szöveg.
Kobzol verve oda közelítte dallal (kihúzza)
7. *hogy közelebb intve odacsalták* (tintával jav.)
54. 5. *Mikor ez megtörtént* meglőn és
55. 4. *Vétkem Bűnöm*
56. 5. *ígér* — *ígért . . . aranyat sok* — százával
57. 4. *hova jár, mit tesz,* (kérdőjelek nélkül)
7. *vagy hol bakot*
59. 2. *Oda hord a várnép* Oda hordat Rájmond
3. *Vissza Lajos király' népét*
4. *harmadik* negyedik hajnalra (tintával jav.)
60. *Az egész versszak jobboldalt* a szélen, utólag erősen kitérülve; tisztábban szóserint, balfelől keresztben. A kitérült szövegben eltérés nincs.
61. 1. *S elrendeli, hogy majd* — *Lajos elrendelte* Parancsot is ad ki
4. *minék mért is* (tintával jav.)
5. a tervét ne *hagyja* vesse dugába?
8. *Nosza keressétek* teremtsétek
62. 4. *csata hadijelnek*
6. *üvöltés van zúg* (tintával jav.)
7. *Viteti ő is nagy létráit* — *Viszi Viteti hágcsoját a király*
Ő viszi hágcsoját legelül (tintával jav.)
63. *Az impurum elején két kitérült sor:*
S ime barát, rőt — *mint egy rótsztnü oroszlán*
Terem ott, hármás — *nagy hágcsoót maga könnyen hozván*
támogat egy kézre T. Sz. félkézre
2. *Csak rengeleg* pajzsát, *jegyvereit* hozza
Csak társa nagy pajzsát, *buzogányát* hozza
64. 2. *az egyik arra a s szalad* a lépcsőre
4. *S mind a vitézek a* —
5. *szelét* *vevék már odaát* *vevé* már Rájmond is
6. *A várbeliek is mind erre* Sokan az őrségből ide átrohannak
65. 6. *egy sarka* a *hírályt* egyik csúcsa királyt lesodorván
8. *vettenetést* *húsz* sok lábnyira bukva
66. 4. *feltartja* mind tartva fölébe
7. *Lajtorj* Létrát a *baráthoz* fenékre
67. 2. *Mai várívás* — A mai várívás

5. Vette nesztét, *hívét* rögtön
8. *leszen itt leve im*
68. 6. Hallani *sem se'* rólam, mint *csupa* neki szégyenről
70. 3. *félkörbe* T. Sz. nyomt. : félkörben
Az impurumban a 8. sorhoz jegyzet, azonos a T. Sz. nyomt.
24. sz. jegyzetével, itt a krónika lapszáma is: 303. lap.
71. 2. *Úgy feddi* szeretve s *tiszelve* Feddi szeretve, de komolyan a
királyt (tintával jav.)
3. *kockára* köz módra kitette
72. 1. *Odakünt* Odakinn azonban *lön* — mert dolga temérdek
4. *S holnapra az ostrom hogy legyen, intézi*
Szigorúbb Holnapi ostromra rendeletit teszi
- 5—7. kihuzva és teljesen újraírva. Eltérések :
6. *Aki Durazzótól szabadulást vára*
7. *Mentő hadakat várt, s jöve im* ellenség. — A végleges
szövegben :
6. *Ki Durazzótól most — uj* — Mint ki Durazzótól *szaba-*
dtást mentő hadat vára
7. *telemes kétszeres* négyszeres ellenség
8. *Körülveszi tábor Künn nyomja körösleg — körül — Kint*
az nyomja agyon, *bent* T. Sz. : benn
73. 2. *Összemorzsolhatja* Megtörheti őket.
8. *Aszkoli Ascoli* T. Sz. nyomt. Ászkoli
74. 7. S felhozta *ölében* kövektől
75. 7. *többféle sok erős* többféle
8. S érdemre, *ha nincs még,* ha volt s nincs
76. 4. Mialatt a várba *szép szóval* csak szóval a várba
5. Királynak is *addig* együtt várja üdülését
77. 5. *és már haza s már vissza,* be-készült
7. *Kapnak — Kaptak*
78. 6. *A hírnökök addig* — Azalatt a hírnök
79. 1. *Hírnöke* Kajdása Lajosnak . A kajdászhoz jegyzet:
Praeco. L. a 25. sz. jegyzetet.
- Az 5. sor után ez a jegyzés : *Ide, ha befér, két fél versszak Lajos országai-*
nak címereivel. — A jobb lapszálon ebből három töredék-sor, tintával :
Fő a magyar kettős, a hármas erdélyi,
Vele több országé, keleti és déli :
Gács korona három, a kún-bolgár ebek
6. Strucca, lilioma (fordítójel)
80. 1. és Sziciliának T. Sz. jav. : két Sziciliának
2. *Jő haddal elébe a magyar királynak*
Jő elibe haddal e hadak urának (tintával) ; a magyar
királynak
81. 3. De *hogy a vérontást kerülje* a nép vérét ne ontsa, kimélje
1. *Lajos elmondatta* Meghirdette Lajos
2. aki tudja nyelvét — ki tudja a nyelvét
7. *Taránti* — az övé kész csapda
8. *Van* — Azt hiszed
82. 2. *hírnök emígy ekképen adá így harsogtatá nyomba kiáltá*
így váltogatá azt :
83. 7. ott *újra szembe* kihívhat
84. 6. Paripáján *ég-föld* — *ég* — egy nap s *ég-föld*
85. 2. *derék nemés magas* — jeles vára

4. Toldit valahára is egy szóval röviden máv kell, hogy szóba hozzam.
Jav.: a mai szöveg.
5. Hogy odaért megjöve
7. be küldötte be kémnek
8. Hogy dolgait értse Hogy nézze ki sorját
86. 1. kitörölt sor: *Tőle kapott hírrrel jelent meg az éjen*
87. 6. Teszi király ugyan
2. Tartja vidám szóval, biztatja reménnyel
Jó Szép szót neki, víg dalt mond — hoz teli reménnyel
5. S kunyhót gabalyítnak eleven zöld galybul hol Toldi pihenjen
7. Nem kell arra egyéb — Arra egyéb sem kell
- E versszak után az imp.-ban: Eddig tisztázva. — A T. Sz. lapszélén:
Eddig márc. 25. 1878. Innen kezdve az imp. is kisebb betűs frás.
88. 1. Ezek így saslódnak (kitörölve)
6. Onnan — Honnan
7. Mely mélyen az árok a várdomb és a
89. 3. Úgy akar kezde a várba dsatni fúratni al-útat
6. Nagy sok fali hágsót lábtót hevenyén bárdolnak jav.: a mai szöveg.
7. Tornyot is — Lésza — sövényt sűrű rekettye—fonással falra falnak — fal-megrohanáskor
8. Mely földje nyilaktól — Számszeriját, hágsót s egyebet, mint máskor. T. Sz.:
- Sok öreg ijj, hágsó készüle, mint máskor
90. 3. kimérte szemmel hova szolgál vége
4. Ásat vele szembe S kifelé belülről ásata utat aknát visz elébe
5. nappali sűrűgő mécs mellett
1. Ezt vajda megértvén Vajda hogy ezt hallá
4. Össze ma vagy holnap Egymásra maholnap
5. Kívül ezt nagy ostrom Rohanás ezt kívül — T. Sz.: rögtön a falra kövesse
7. csak utána nézzen T. Sz.: utánok
92. 1. se a maga tulajdon véréit — vérit — T. Sz.: S nem sajnálva jadt magát (tollhiba)
2. és két ifiabb
4. Bátor erős népet állítsanak válasszanak össze (Tollhiba a T. Sz.-ben.)
7. haza be megint a várba
93. 2. falra legitt imé hágnak
4. Ujlakit — és hányat? ha sorra beszélném. T. Sz.: S mind a javát, színét
6. Küldözve parancsot T. Sz. Küldözi parancsát
7. Buzdít, katonáját szólítja nevéül T. Sz. a közembert szólítja
94. 1. jobb helyen is látni eleven teherrel
5. Fent a várbeli[ek] nép
8. Eldönti a hágsót ha bír a súlyával emberi súlyával. T. Sz.: feldönti
95. 6. Követ a lépcsőre hevenyében — hágsón le — hágsóra, mely ott vála, fordít T. Sz.: a mai szöveg.
7. Ugranak, a többi, ki hová még jókor, előle T. Sz.: Ugranak — a többi, még jókor — előle

96. 3. *Hagyta, hogy a nagy hő leguruljon szépen (áthúzva)*
 5. *rugja — rugta*
 6. *Fenn — S fenn*
 7. *Egyedül ott villog, integet a karddal (áthúzva)*
 8. *Le[fele] [kié] felé*
97. Kétszer ujrakezdve: az áthuzott sorok:
 Egyedül ott villog, *nem ugyan sokáig,*
 Mert *ime, az órség odaforr egy szálíg*
 »Falon a magyar — Fent, a magyar! ott! ott!» s száz szem,
 száz láncsa fegyver a kobzost
 Egyedül ott villog, *nem ugyan sokáig, mint buborék*
 röviden percnyi buborékul
Bizony az órséget nem várja magáig
 Falon az ellenség! *ott! ott! oda menet* — A lapszélien a
 mai szöve.
 5. *Le megint a lépcsőn, macska gyanánt indul.* Jav.: a mai
 szöveg.
 7. *fadarabtól — fa-culáptól mely zúgna le hullana görgene rája*
 8. *kettős horcsolyája oldalfája*
- A kihuzott változathoz a T. Sz.-ben ez a kihuzott jegyzet: *Korcso-
 lyának mondják néha-néha a létra két oldalját; huzva azon csuszik, olyan,
 mint a szántalp[on], innen az átvitel*
98. Kitorölt sorok:
Ezalatt Ivánka, Szécsi nemes vére,
Hogy az őr megritkult,
 3. *Bátor csapatával Sűrű vasas néppel (tintával jav.)*
 4. *s már jent a falon van T. Sz.: és már a falon van*
99. 3. *az erős se' bátor T. Sz.: sem bátor*
 5. *Csak — Ami közfal még van Dolgozik a csákány, föld szíve*
zúg tompa ütése
 6. *Mindjárt a halálnak lesz kapuja — pokoli rése*
Mindjárt kész a halál szembe-nyíló nyílt, pokoli rése
 (tintával)
100. 2. *Hol fegyver először a csákány, kapa, veremvágó*
 3—4. *Megtelik a nyílás halottal előtted,*
S ki-kitargoncázzák, mint a kivájt az ásott földet. Jav.:
 a mai szöve. ebben 3. megtorlott — megtorló
101. 3—4. *végén: len[é], ellen[é]*
 7. *Kell mondanom egyszer még valamit róla*
egy szót, a csaták közt — mert helye van — valaha még
maga helyén róla
 8. *[Am]bár ez az ének már*
- E versszak után keltezés imp. *ápr. 17., T. Sz.: eddig apr. 15.*
102. 3. *Pünkösdi — T. Sz.: Pünköszt*
 5. *más fölöttem az ég is — akkor más volt, haj: az ég is*
hajhl más akkor az ég is
103. *Első megfogalmazása, kétszer ujrakezdve, teljesen áthúzva:*
Tudod ezt, kész is vagy: [nyugasztal vigasztal] fölemelt
az oltár,
Ki Csanád érseknek bizva meg is gyóntál,
[Csak az az egy bánt még, a sírbeli dtok]
Te, Ki — Most, hogy betegágyon mosolyogva fekszel,

[Mutatja nyugalmad] Arcodból sugárzik, hogy mennybe törekszel.

Csak az az egy bánt még: a sírbeli dtok,
Noha Csanád ezért szintén megbocsátott,
De nem te, magadnak, azt vissza kell vonnod,
Addig lehetetlen a sírba — sírba lenyugodnod. — Utána a mai szöveg.

3. Néz bátran előre megtelve reménnyel Lerakta (kihuzva)
6. Noha Bárha
8. Noha még Mert csakis a fátyolt maga hogy még föl nem vette
104. 3. Hogy Mert az dtok Toldit az egyház a törvény — T. Sz.:
Hogy
5. Örzi odatolt egy his asztalkát odatolt
6. Tollat, író hártját, feketített író eszközt, olyan új hártját hoz
8. Üdvözlí Piroška magyarok Bizalommal ekkép szólítja királyát (tintával jav.)
105. 1. Felségedet (írjad) ugymond
2. üdvöz[li ez írás]lóm ez egyszer utószor
5—6. Toldi vitéz, még én elrejtve voltam
Fölkeresett engem igaz, a sírboltban. Áthuzva, s helyébe a a mai szöv.
106. 1. Mi esett mi közöttünk
6. arra hitet mondék bizonyt hitet is ajánlék
7. Hitre, amíg élek, kész vagyok a mellett
Eskü-tanaságot bár de tilos, kész vagyok a mellett
8. Bár ajkamon az lesz a végső lehellet
Lenne bár utolsó szavam az a ajkamon e szellet.
107. 4. gonosztevő[ként]ül
108. 3. Toldi lovag hosszú viadalát — hogy vitt — hogyan vívott sok ideig Tarral
6. Fogadásuk ilyet sem enged, se' kíván
Fogadásuk tiltja, mit világi törvény — ha mit ily per kíván — mit a bünper a lapszélén: mit az ily pör
8. Nem tehete semmit törvényt szavuk e dologban — T. Sz. jav.: Nem érhető érótt szavuk
109. 2. Kinél a kegyelem Ki kegyelem-forrás
5. az átkot eltörli T. Sz. leveszi
6—7. Felségedet immár bizalommal kéri
Árva szolgálója, ki szigetben most a — lapszélén áthúzza: Nyúlszigeten — Jav.: a mai szöveg
110. 1. Ily levelet a nő Levelet ily rendben
6. vidám — vidor avagy bizony ugyan inkább
111. 1—4. először kihuzva, s ujrakezdve. A kihuzott sorok:
Nem irom, riadott s kacagott fel Örzse — így ugrott s kacagott fel Örzse
Zokogsba együtt s könnyekbe kilörve
Nem irom! — S kiszaladt, az arcát kézzel betakarta
Bevenni Piroška hiában akarta — Bevenni egész nap hiában ak
1. »Nem irom!...« riadott így ugrott pattant fel ugrott fel
3. orcáját is
5. (kitörölt sor) Bevenni [Piroška] egész nap hiában akarta
7. Hogy, ha Csandd érsek jó — a királyasszonnyal (kihuzva)
8. ájtó, odanyújtja (tintával) odalopja

112. 1. *Ezt írta remegve* R eszketve kipótlá
 3. *Hol csak egy* (tintával) aki lehetne szívének az írja T. Sz.
 lapszélén: *beteg szíve írja*
 4. [S] *Az nem lehet. Oh de jaj!*
 5. *más nap reggel* estével
 6. *Piroska levelét* — Átveszi, felküldi
 8. *Melléje* Benne az apácák
113. 3. *S miután* — Sírfoosztogatásnak
 4. *visszaveszi* feloldja nagy átkát
 Imp. a lap szélén: 1878. máj. 7.

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

1. 4. *Megnyomhatta volna* [s] *úgy hiszi*, [s] *nem tette úgy hiszi*:
 nem tette. T. Sz.: nyomt.: *Elfoghatta*
2. 2. *S e* — E színmutatásnak
3. 7. *S csak azért nem hozza* hallgatja Lajos neki *ezt fel* el
 Előtte a 16. versszak 1—6. sora áthúzva.
 8. *Se, mezei táborral* haddal
4. 5. *S elvette* (az s törölve)
5. 1. a táboron által T. Sz.: *kevesed magával* a táboron által
 6. T. Sz. *Hol a* [Sziláro] Szele (írónnal a szélén: *Sziláro,*
mai neve Sele)
7. 7. *Magánál derekabb* öregebb
 4. *S hada körül* Ki hadánál
 5. *fiam* szolgám, Szeredailé
 7. *Elkap, uram,* a víz, Felség
8. 7. *ahogy ül csak szőrén* ülve csak a szőrén nem is ülhet szőrén
 T. Sz. jav.: nem is ülhet *nyergén* szőrén
 8. *Már nem is ül, mert* — a víz viszi S elbuggyan, a gyors víz
 árja lesöpörvén.
9. 2. *meg a helyjét* T. Sz. nyomt.: helyét
 Imp. a lapszélén: *Sok meddő szünet s betegség után jul. 19-én kezdem itt.*
 1878. — T. Sz.: *Betegségem után. Innen 19|VII. 78.*
10. 7. *hol* hogy hír se
11. 1. *nem úri* nézi
12. 6. *Rögtön a táborból küldjön* (tintával) *Rögtön* — Hozzon az
 őrszemtől neki segítséget;
13. 3. *hever egy rosz vackon* jelenti a kobzon
 6. *Nézni, ha Conturszi hoz-e adót már ma.* Jav.: a mai szöveg.
 7. *miről dalt* amit oly örömeoseb — örömeost
 8. *Apró kalandjait* Efféle kalandját
14. 3. a *Lágni folyón* (szélről) Lányi
 6. *viradattal* T. Sz. nyomt.: *virradattal*
15. 1. *Nosza, háromszáz jó* (tintával:) *Nosza is, háromszáz*
lovagot. (Fölötté:) *marad.*
 4. *azt* elhinnem
 8. *szembe fogad s fog* és Károly
16. 2. A legnemesb szíven, a legerősb legokosabb — T. Sz.: a
 legokosb éssen
 7. *Vala Míg*
17. 2. *Károly aláindult* kicsi haddal
 7. *azonban erről* nem mond erről

18. 2. *Majd tettei S ellene[zi]szól*
 4. *Annai sok mérföldön Ellenséges földön,*
 8. *Indítsd Készítsd velem*
19. 1. *tenni egyéb tennie más*
 2. *Mind, ki vala ott — bátrak java, színe, lelke — Jav.: a mai szöveg.*
- 3—4. *Mellözve csakis a Laczfi-rokonságot,*
Mert a király szívéen — érzi — gyanu rág ott. — Jav.: a mai szöveg.
 6. *megismeri, látva megütődve látja*
 8. *Az apadni szállott — megtért — térő*
20. 2. *hozz, bár T. Sz.: hozz, ha*
 3. *Hova indult — Király hova indult*
 6. *ő nyomon s nyomokat kíséri*
 7. *Késő Szinte öreg estig T. Sz. nyomt.: Szintén*
 8. *Elbódorog oldalt a »Poros hegyekben» a vad Cerriti T. Sz.: Cserriti hegyekbe. A Poros hegyekhez jegyzet: Monte Polveracchio*
21. 2. *Kopja is a hátát, míg nyele — de csak nyele nyeles vége is a hátát*
 6. *jövök most is épen ime*
22. 1. *Ne! Áj, hisz ez a kobzos*
 4. *Láttam is a hadnál — Forgott a hadnál, míg én is a míg vele mentem — Volt Forgott Járt a magyar hadnál, míg én vele mentem.*
23. 5. *életteddel a fejeddel játszol*
 4. *Mi vagyunk, háromszáz zsoldosi T. Sz.: jav. gyalogi; a szélén: talpasi*
 6. *S megesküdt*
Titkot mielőttünk hát soha se nincs mi okért zárolj — T. Sz. jav.: Titkot előttünk hát
 8. *Lajos táborának Lajosnak az útban úgy lesni utána — Jav.: a mai szöveg.*
25. 1. *No, ha így van, jól van most hát*
 7. *ebb'a e szempillanathá'*
A 6. sorhoz a T. Sz.-ben a lapszélén írónnal: »oldd meg a zszakot!» Azaz vallj. Tolvaj-kifejezés.
26. 3. *Kész — a készre*
 4. *soha ily alkalmas szerencsés*
 5—6. *sor előbb olvashatatlanul kitörölve, s újraírva.*
 5—8. *A kihúzott szöveg:*
Lajos át fog kelni parányi — száz főnyi csapattal
Holnap-e, még kétes — nem hallani — kétséges — nem tudni, vagy utóbb egy nappal
Itt a hegyek lábán, hol — másik táborához
Conturszi alól vág — s tán —ból vág által Averszához.
Eztán következik az 5—6. végleges szövege, a 7—8. megint kitörölve s újraírva.
- 7—8. *Mert ebben, úgy hallám, még csak ma határoz, — gondolom, a másik — Conturszi alól, itt, által Averszához. — Jav.: a mai szöveg.*
27. 2. *Egymásnak a német zsoldosok (kitörölve)*
 3. *Három is jut is egy*
 4. *S az igért jutalom S a kiszegődött bér És a szegődött bér*

28. 1. Uraim, — a kobzos hasztalan így lázad könnyörg hasát fogva —
[néhány kihúzott szó kibetűzhetetlen] felelt ő s görnyede has-fogva — T. Sz. mellette írónnal: *kérte hasát fogva*
2. *nagy most a vigyázat e sárkánytorokba!*
4. *Jobb küldeni egyet magatokból kémnek*
Magatok közül egy *menjen* jobb lesz oda kémnek
6. *a feljövő holdig T. Sz.:* felkelő
29. 1. Vajda pedig *elment* kedves ura
2. *hivta* — hívja
5. *igen félek tartok*
30. 2. *Merre* — Amerre
5. *Gyorsan négy fiatal Laczfi A négy fiatal hős gyorsan fogadá azt*
7. *S merre hegycsúcsán lovas hadnak az útja kitágult Averszának a völgy öle tágult*
31. 1. *Toldi pedig meg a kobzost* *
2. *Bandukol, maga-feledetlen* (kitörölt sor)
5. *így szól úgymond*
7. *S* — Hajnal előtt
33. 2. *Ott feketéllnek már Feketéllenek Feketéllnek immár*
4. *Az álmos ijedtség néz egy embert hatnak* — Jav.: a mai szöveg
5. *Körül-körül, amint mint a jó csikós szokása*
T. Sz. írónnal: *Nosza, azon pörén, mint csikós szokása.*
7. *kít ahogy ér ha ki mozdul, képen T. Sz.:* úti hasba, ha ki mozdul, hátba
34. 2. *Viteti a hátán T. Sz.:* Viteti mind hátán
4. *A királyfogókkal játszani A királyfogókat gúnyolni*
6. *S hallva hogy Durazzót hogy várnia*
7. *Salernónak már levonult délre vonult e vidékről*
8. *míg oda nem ére s odaért baj nélkül.*
- Imp. oldalán: *Eddig jul. 29. — T. Sz.:* *Eddig 29/VII.*
78. *Nagy szünetek, csak 79. januárban folytathattam.*
35. 1. *Toldi barát pedig*
2. *ravasz — olasz — koboz-énekessel*
8. *Hamar Hanem elkocogtak magyaros eleven fütty mellett*
36. Előtte zárójelben ez a négy sor:
Lajos Averszánál téltlenül a tábort,
S duzzogva találta külön a két nádort,
Kont a Lányi folyó hídja előtt délen,
Giléti azon túl fekszik vala szélen. — Mellette: Tán később.
A végleges 36. vsz. mellett: *Sept. 8.*
5. *Giléti haddal Kont[nak] kis seregével*
37. *Az egész versszak a lapszéléről betoldva.*
2. *volt szeme T. Sz.:* jut szeme
3. *Kár még ez a bimbo T. Sz. jav.:* gyermek
4. *hősi virágszálnak T. Sz. jav.:* hős csemete szálnak
6. *az útban útközben*
38. 1. *Hallott ugyan ő — Anikó a veres csuda baráttról*
2. *de annyi csudával mesével*
4. *Édes ura Bajnok erős bátyját, de — aki*
5. *Várta tehát, majd várt, hiába, később is igen mert — reménytelen is, (ha várta, ha nem,) mert*

E versszak után az impurumban négy áthuzott sor :

- E félre-hadakkhoz ilyenén gond hozta :
Hogy bátyja leveles, érsek elátkozta,
Nem hát a királynál, de valamely — félre — zugban
Lesz az, hogy először vívni elébukkan.*
39. 5. *De most fellovalá De lángba csapá most*
7. S [a] Lányi folyó[nál] hídján, [a] melyet is Kont védett
8. *Monda — Tarta nekik ilyen csupán ennyi*
41. 6. *most hozza hozott le magával*
42. 8. E sorhoz a T. Sz. írónnal a következő megjegyzést fűzi :
Nem oly képtelen nagytlás, mint első tekintetre látszik. Ime az 1879-i árvízkor Szegedről írják, hogy a dorozsmaiak jajkiáltása odáig hallatszott, pedig az is van egy mérföld. Igaz, hogy az árvíz felülete vezette a hangot, de nálam meg a szél.
43. 5. az eleje a királlyal — (fordítójel)
7. *megnyúlt — nyúló*
44. 2. *Vissza — Csak visszakiáltott*
4. S a deli, szép, ifju *csata-buzdítónak szögyujtogatónak*
bátor buzdítónak
6. *Motyogott is holmit egy szót*
7. *és a s karcos köteleesség*
8. *Utána szorltá Csak utána vonja vonsza hajtá — rántá,
hogy baja ne nehogy baja essék*
45. 5. *De mihelyest érzék mirudn látták De mikor belátták*
46. 3. *Hova majd a sátrát is rendeli, verjék T. Sz. majd sátrát is rendeli, hogy*
4. *táj vár-környék*
8. *katonás daliás*
47. 1. *fordítván ugrasztván*
3. *itt nyom rögtön egybe agyon*
7. *Addig a háromszáz lovag áll a részre*
Melynek ugyan itt is van az közelft már ugyan első részre
48. 2. *bevárja — bevárta*
5—6. *Eleven sövény az, mely kifelé borzad,
Sok láncsa tövisén nem tör be gonosz vad (e két sor kihuzva)*
5. *All Foly*
7. *a rohanást — a sorokat — vissza hanyatt (az imp.-ban csonka sor) T. Sz. : sort sor után*
49. 2. *Jakab észrevevén — ötször-hatször*
3. *S hada mindannyiszor*
50. 1. *De Lajos ám meg már látta*
2. *Megteli Hogy teli*
3. *Oda Jakab már most be nem — jav. a mai szöv.*
6. *megüljön T. Sz. megvijjon*
51. 7. *úgy olyat is T. Sz. nyomt. : hát olyat is*
7. *és hátra, meg T. Sz. nyomt. : hátrál, s meg előre*
8. *és ví[tt]*
52. 3. *Ugy hogy ráfeledik Hogy rajtafeledik*
A lapszálen a költő röviden jelzi, hogy az első változat »ráfeledik«-je és a következő sor »játékán« határozója nem illik össze: -rá, -án hibás
54. 4. *S — Lelke*
5—6. *Vissza sok ott is még, mint a féreg, fölvel — taposott féreg*

- Tekeredik, s szúr, vág, döf, míg győzi erővel* — Jav.: a mai szöveg;
6. *Élteti segíti* erőt ad
8. *Ez a harc, mely E harc, mely a*
55. 3. *Emberi Serege utána s körül is a gáton a cserényből* T. Sz. nyomt.: sövényből
Forrnak ki, mint forró víz az edény-szájon — Jav.: a mai szöveg.
T. Sz. a lapszélen írónnal: *lehet sövényből (sövénnnyel szegett tábori sáncból)*
5. *A vitéz* — Diadalon edzett
7. *hűdég ha láz hogyha* T. Sz. nyomt. gyors láz ha
56. 1. *Nem igaz volt* (jav.: *Nem volt igaz*, — majd visszajavitva.)
8. *vesszen menjen kárba* T. Sz., nyomt. vesszen
57. 3—4. *De Jakab árokkal sűrűen és gáttal*
Vette körül, hol ló bajosan megy át — Jav. a mai szöveg.
5. *Gyalognak* — Az egész környék
8. *Védi karóknak* Ott is védi karók
58. 3. *Hadait úzéből mindünnen*
5. *az utóhaddal* már s az öreg
6. *Szép selyem nagy* Szép aranyos sátrát
7. *S* — Fogadja
8. *S mind a többi vezér süvegei is ott süvegel, állva*
59. 2. *Hazajöttünk ismét újra ismét!*
5. *Van eset idő*
6. *Jobban is az észnél az ősz gondnál*
8. *Kell rendszeren ülni, kerülni* T. Sz. nyomt. Kell ülni, kerülni rendszeren
60. 6. *Jöjön egész haddal ereszkedvést, hagyjon amott hagyjon* mindent félben
8. *jöjjön* — jusson
61. 2. *Mivel* — *Toldi az utjából csak* Mert tanyahelyéről most ért — T. Sz.: ér
3. *látta* — látja
5. *szaporán hírt hozzon* menjen, tudakozzon
7. *De hogy ez mint holló* Noé hollója
8. *Maga indul arra hát meg* Későn jöve csak meg
63. 2. *s* vezetékre
3. *S vezeté oldalvást* jó távol
4. *Hogy [ki]* megmossa
8. *Oldozta* — ki is oldta
64. 2. *ahogy* — *hogy* a vért kibomlik
3. *jélig mintegy* noha öntudatlan
6. *öve mellől* megől
7. *S oda nyujtá* tartá
65. 2. *Lajos király hada* mellett
7. *tudakozol* nem tudakolsz
67. 1. *ismert* T. Sz. nyomt.: ösmert
2. *Hazament, és Bencét* hol Bence csak keresé, mind búskodva nagy szomorún várá
3. *De hogy a táborban* Miután a harctért
68. 1. *Csataitér* Mert ahol most jártak *csataitér* volt csata helye már az
5. *Kifelé* — de kifelé

6. *Törekedett* — *Törekedék*
 8. *S mit lát?* gyalog, vérben *összerogyó* Bencét — Jav. :
 a mai szöveg.
70. 1. halott *módra* szerben
 2. *most* ki az ördög
 5. *míg ott* rajta *motoz és*
 6. *Úgy csapja* *pojón* úti orron
 8. Nem bizonyult, *jól járt, mondja* most megvallja Anikónak
71. 2. *hová ért* *vala* odaért
 3. *Hogy* — De falait
73. 3—4. Szedeté a zsoldos katonát *sereggel*, — hajóval
Hitelbe ugyan, de fényes ígérettel — Jav. : a mai szöveg
75. 1. *Tüuze* ki *jó* nagy pénzért
 3. *Hogy* Ha seregét innen *vigye* másfele fordítja
 8. *hegyi úton* hágón
76. 6. *Hogy vajda* — dugva
77. 5. *kikötőben várja* hajón, *kikötőben*
 6. *Hova dől a kocka* Az utolsó kockát
 7. *szökve elutazzon* — iramhasson
78. 3. *Mivel a* — *ott a* — *Nehogy*
 6. *Mely hamut a hegyről, füstöt ereszt* délnék — Jav. : a mai szöveg
80. 6. *kézze*l *meghaphatja* megragadja
 7. *németre lerontván* zuhanván
81. 1. *mellett* e jegyzet az impurumban : *Gravina szemtanu előadása, Szalaynál*
82. 3. *S* — *Körül* elfoglalni
 6. *Ütheti csak nyomát* helyét már
 7. *a városba* kioszta
 8. *S magával az Endre árva fiát* a kised árva királyt
84. 7. *hallgat ezekkel ezekről, hanem a* — s vele, *mint* — a vezérrel
85. 1. *Gyűrűbe* — Gyűrűvel
 4. *S koplalmi szorítsák* Szorítva az — csak égi
 5. *Laczi javasla így* ezt, mert *odabent* az evő szájak
 6. *Úgy megszapordtak* *Megszakodtak* benn (tintával jav.)
 7. *Bár maga hírral nyert hírhötlőbb véren* vett hírszerzőbb diadalért
86. 7. *tartja soká* tovább
87. 3. *kiüt ottan* *abban ottan*
 4. *Hull betegen éhen is a nép* *Eped* a nép szomjan
88. 1. *Össze* tehát *hívá* gyűltek
89. 1. *amaz újak féle* *nyomba* reá többek
 2. *Kik a várba nem rég* *Kik* minap a várba *Génuából* jöttek
 5. *nagy rút* kelevény
 7. *Féltében is a nép ily nyavalyássá* lesz — Jav. : a mai szöveg
90. 1. *Döbbenet e szónál* *Rémület* *Rettenet* e szóra
 7. *fordítja* — fordítva
91. 2. *S ott* — *Hol* sebet orvosló (—T. Sz. a lap szélén : irlaló)
 5. *be* lefelé
 8. *mit ér* nyerünk
92. 5. *Csak Károly* — maga Károly
93. 7. *hogy most ezt* már T. Sz. : *hogy Lajos* most már *Lajos* elfogadja
94. 7—8. *felel ez*, — *s ha vége* s ha mindennek vége
Legyen ott mindennek lovagias legalább ott becsületes vége
95. 1. *S* — *Hirnököt*

96. 8. *S mint lovagi törvény* S lovagi törvényben
 8. *Olasz és magyar vét* Magyar és olasz vét
97. 3. *Éjjel* Nagytot igérvén
 5. *Hol a viadal majd állani fog állani* közel esik
 8. *Egy hajszála se lesz e csel csele csinje* tette miatt görbe
98. 1. *Ír levelet — oda — által* üzen
 6. *Igy meghoronázni* Hogy megkoronázza
 7. *és ha nem is — s ha most nem is*
99. 1. *Megütődött ezen* rajta
 2. *Vissza Nem menni* állni ki
 6. *hogy örömet tenné* T. Sz. *örömebb* hogy örömet tenné
100. 2. *jöhét elfödöttén fütelne bujhat* bújna el ott lesben
 3. *kiki belül árkan de belül a két árkon*
 6. *Kont mihelyest megrázza ha középén rázza* mihelyest fönn rázza
 7. *Vágtatva Száguldvá* repüljön
 8. *a nápolyi az öreg kőszentre*
101. 1. *nyugvás azon nyugovás az napra*
 5. *hogy bajosan nehezen nincs e dolog lesz* rendén nincs e sor őszintén
102. 3. *Bajmesterek közben* futvást
 4. *Sátorban — Középuitt*
 6. *várja csak lesi már innen s túl*
103. 5. *mintha nyereg szobor volna odanőtt a lóra*
 8. *Hogy minden erővel rúgva is azzal*
104. 3—4. *végén: furódott, feloldott jav.:* furódék, feloldék
105. 4. *Maga szakállára Maga oltából ezt* Maga szakállára
 5—6. *»Árulás!« riad Kont, süvegét fennrúdvá,*
»Árulás!« a bírák, karddal magyarádvá (áthúzvva, utána a mai szöveg)
106. 6. *csatáznak — vitáznak*
 1. *De Vágtat*
 4. *Ott nem terem jókor s királyt és a királyt*
 5. *Veri szét le*
 6. *Távol Szét is az ostorral*
107. 7. *Az egész nagy síkság* Míg az egész síkság
 108. 2. *Hevlti sisakját — Sisak alatt* lángol
 3. *Tudja — Érzi*
 4. *Szégyenli — T. Sz.:* nyomt. szégyelli
 7. *törölt sor: Egyenest Nápolyba, a rébbe rohan* út nyom nélkül
109. 1. *Rést a magyar sergen lele a hadak hézagain erre — Jav.:* a mai szöveg
 2. *küzdő sívó harc szaladó egy rideg emberre*
 6. *hangzik harsog a bosszús* T. Sz. nyomt. bosszus
110. 6. *Hogy oda helyezze* szállítsa
111. 1. *Mikor Mert, hogy*
 6. *Nem kímélte fia* Hogy kitevé öccsét
 7. *mond tördelt szólt mintegy inkább zokogásképp* (tintával jav.)
112. 1. *Urok' így elhelyzék ágyba* tiszta, földött helyen
 5. *védeni — T. Sz.:* tartani a várat
113. 3. *A Nagy kegyelem-zászlót*
 7. *hogy — hova*
114. 8. *ha felüdülni majd ha üdülni*
115. 4. *Vagy el az illanó füst*

5. *Mindjárt is — S mindjárt*
 8. *az órség a várnép felől*
116. 7. *nyert hegyelemszóval lerakott zászlóval*
 117. 4. *Mint olyané, akit S nincs mind jelen, akit Mint kiket, úgy-
szólván*
 5. *Lajos, a fő — eltűnt*
118. 3. *Isméri nagy sztvét lelkét*
 120. 1. *rendelte — rendeli*
 5. *és hordani s útra gyalog kólya*
 7. *Élelem is annyi S fegyvereket, zászlót*
 8. *nekik útát, utcát nekik István*
121. 1. *Igy ezek elmentek áldással*
 2. *De félelem ás-vés és-vés*
 3. *ide s tova fel s alá úgy ide-oda járnak*
 4. *alkalmat kegyelmet se várnak*
 5—8. a) *Képzelmű, hogyan lettek voltak elámulva*
Mikor a királytól nem egy néhány nap múlva sebe meggyógyulva
Izenet jött, hogy ma esik lakománál
Szívesen eludrja rokonit magánál. (Kitörölve, újrakezdve)
 b) *Képzelmű, hogyan tehát hültek el és jültek hogy ütődtek által*
Mikor a királytól, ki alig épült meg sebe gyógyultával —
Jav. a mai szöveg
122. 2. *ketten szépen nekik be elibök nyitának*
 4. *sok fejér kő mereven füstfogta szoborral*
 5. *elsápadt — nyakig nagyot*
 6. *a sok T. Sz. : nyomt. e sok*
123. 1. *Hanem éléd De megéledt aztán régi róka merészsége*
 2. *hódolva főhajtva elébe*
 4. *Rokonit — S rokonit*
 5. *maga is most maga belépe*
124. 1. *mellette és oldalt s vele szemben*
 2. *Az olasz vendégek A királyi vérség*
 3. *Alább e kicsinynél öt vagy hat arasszal — T. Sz. : jav.*
Hátrább e kicsinynél s lentebb egy arasszal
 6. *A sorrendben először: Kont, Giléli (kihúzza)*
 7. *Drugeth — T. Sz. : Druget*
125. 1—2. *imp. és T. Sz. Nem tisztom a vőfély az olyan olyatén alacsony*
szolgálat, Hogy megénekeljek — T. Sz. nyomt. : a mai szöveg.
 3. *Elég legyen annyi Tudni való, hogy volt sok is vala — ottan*
jó is
 4. *Bizodalmas Végül a jó Drága olasz nemes bortól*
 5. *Kehely Kelyh*
- A 7. sorhoz a T. Sz.-ben a következő jegyzet írónnal: *Massicum, a Massicus hegyről, mely termi. Nem tudom, a hegy nem Massa nevű helyről nevezetik-e így. Keresni kell jó mappán.*
126. 8. *Rémületes kedvet arcára erőltet — Jav. : a mai szöveg*
 2. *Allj elébe mostan elébe*
 7. *Hébegne Makog is, de torkán szava elfo[ly]to (az l áthúzza, az y j-re jav.) görcsbe fúlád,*
127. 4. *tagadd, hogy ha nem irtad!*
 128. 2. *S im Míg azt*
 3. *orul elvaboltad elrabolád tőlünk*
 6. *Hogy láb alól előlünk eltégy*
 7. *miáltal a bűn — lettnek — a bűnnek*

8. S — Igazán
 129. 8. nem volt *semmi* szíve hamissággal
 130. 1. *Eilene volt, úgy mond, eleve a pápa* (kitörölt sor)
 3. *akkor bátran kele össze*
 131. 1. *Haddal Aquilánál veretém szét serged* (kihúzza)
 2. *Förmed Lajos : nigen Szólt Lajos sötéten Dörgi Lajos erre*
Veti Lajos vissza
 4. *Vér — Hogy lángba boruljon mind az egész — hadam —*
lábam előtt Púlya
 5—6. *Hát Melfi ? Canóza ? Bári és Bárletta ?*
Hát Trója ? Salerno ? nem áruló tett a ? (kitörölve)
 5. *törbe jutok csálnak*
 6. *te meg a nem a te bérenced ?*
 132. 5. *Hullt az olasz térdre* Térdre az olasz hullt — T. Sz. : nyomt.
 hull. Utóbb betoldott sor. Előbb a mai 6. sor állt 5. sor gyanánt,
 s ez után a következő, kitörölt sor :
Hogy ülve maradtak gyász terítő mellett
 133. 3. *lába hegyébe* — előbb lábába
 4. *Úgy És jön Onnan csúsz felyebb S csúsz felyebb-felyebb* T. Sz. :
 nyomt. : Úgy csúsz mind-felyebb
 134. 1. *szól — mond*
 2. *Felséged akármit tehet Tetszése szerinti tesz a király foglyával —*
Jav. : a mai szöveg
 5. *Lakomára gyüllünk jöttünk*
 135. 2. *dolgát — dolgot*
 4. *magáé — magadé ; el — leüttessed*
 5—6. *Főveszi a zokszót Laczfi királyától,*
S kijelé indult a Durazzóval hátul. — Jav. a mai szöveg.
 8. S — Most, *ami élet volt a merész élet*
 136. 1. *Laczfi Vajda*
 2. *a had fő új fő vezére*
 3. *Lajos ellen a szót vakmérőben a szót*
 5. *Megtiltotta Lajos Lajos ezt megtiltá*
 6. *Keribe, azon helyre, épen oda ablakon át vessék — Jav. :*
a mai szöveg
 7. *szánó késő (tintával) kegyelemre*
 8. *édes öccse öccse, szegény Endre*

Az impurumon, az utolsó versszak lábánál, rézsut :

*Nincs már széna, nincsen abrak :
 Édes munkám, tűzbe csaplak !*

1879. márc. 26-án

T. Sz. : Eddig 28|III. 79.

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

Az első fogalmazásban az 1. versszaktól a 17. feléig vörössel áthúzza, s külön íven az egész ének újrakezdve. Ezt a két szöveget az alábbiakban I. és II.-vel jelöljük. Az I.-ben az 1. vsz. még külön kihúzza és újrakezdve. Az I.-ben a későbbi 1—2. versszak egybeolvad, így:

Meglakolt Durazzo, meg is érdemelte;
 De levert, zordon és — sötét s — komor s — sötét s kietlen
 Lajos király lelke,
 Nem tudja, ez érzést ki hogyan — mivel — törölné:
 Ha feltámaszthatná? vagy újra megölné?
 Hajnalig ágyában szemét le se kunyta,
 Akkor jölkelt, hogy majd enyhíti a munka,
 S asztalához üle, hol, még felbontatlan
 Nagy halom levél vár, ami kéz alatt van.

A másodszer írt összevont 1—2. változatai:

2. De — Am vonaglik kiban — De sötét s kietlen
4. Feltámasztand-e? vagy —, Ha feltámasztaná, ha
5. Hajnalig — Reggelig
7. még felbontatlan — ami kéz alatt van
8. az, ami kéz alatt van — vár[t] reá felbontatlan
1. 3. II. nehezen, sok tompa buta nehéz borbul
5. II. százszor emel sujt reá száz vádat
2. 2. II. S össze egy fuvásra döl, mint kártyahalmaz
 Egy fuvallat, s összedől e kártyahalmaz (tintával jav.)
3. II. Maga is át Hogy veséig borzad
7. II. üle, hol ami nála szokatlan — ült, hol ez ami — mi nála szokatlan
3. 3. I. A többihez képest
6. I.-hez kitorölt kérdés: Ez volt-e az imperiumé?
4. 2. I. Hogy növendék szerette lányát már —
7. I. és II.: Megdöbent s . . . II.: Bezzeg hogy De hogy az más valami — vajh hogy elámult
5. 2. I. Piroska esete A leányzó sorsa meghatotta mélyen —
 II.: A leányzó —, Az apáca . . . meghatotta — megillette
3. I. ezt hogy mikor elgondolta
8. I. Főbejáró dolgot Főbenjáró kockát — II. Főbejáró
6. 3. II. fog — szől Piroska mellett
7. I. Üldözé, mind sarkon, Lőrincet a gyávdát, Hozzáig üldözte
 Üldözte hozzáig Trónomig üldözte
7. 1. I. mintegy mentsük kegyelemből
2. II. örült gyilkos szerelemből
6. I. vete néki — vet nékie; II. visszajavítja
7. I. nem tesz hogy nincs már nincs ellenemre — II. nem tesz —
 nincs már (tintával)
8. 8. I. nem igaz való? képzele?
9. 3. I. Nem, magam indulok viszem meg
4. I. hasztalanul II.: már hiába
5. I. Tudakozni — S tudakozni mindjárt — S tudakolni
7. I. Nem megy-e — Ha menne
8. I. aztán II.: azt ők (tintával)
10. 1. I. idejében II.: ebéd tájon reggel
3. I. Vízsegrádi várba II. Vízsegrádra mintegy vívén
4. I. Csak király hírével onnan mozdulhatnak — Jav.: a mai szöveg
8. I. Igy ott találda Bencét nagy pacuhán s renyhén — Sürgöti Bencét, ki azt örzi (kitorólve) — Szóla Bencének, ki ottan hüs öl[?] renyhén — Szólt... ki ott hüsöl vala...
 II. Nógatá Bencét, ki hüsölt S szólt Bencének, ki ott hüsöl vala renyhén

11. 1. I. *Menj Láss Bence láss*
 2. I. *eredünk mi II. : már (tintával)*
 3. I. *Hájl bizony jó lesz : így be jó lesz : így majd*
 4. I. *Neveti Anikó II. : Kacag a leány s mond*
 7. I. *Lehetetlen Dehogy, még a — Hát — Mert hát — színét se láttam, se hónak, se télnak szánnak Igazán? színét se láttam szánnak (csonka sor)*
 II. *Ugyan! de — hisz nyomát színét*
12. 1. I. *nagy lassan egyenkint*
 6. I. *De szeme — megakadt szeme*
 7. I. *Szóltá — Szólt is neki*
13. 5. I. *»Pejkó! ne, ne, Pejkó!« Engedé Bevárta Ismeré az állat*
 II. *oly kez az állat*
 6. I. *Enged — Hagya (tintával)*
veregetni csipőt, veregetni vállat Hagy nékie — Hagya néki csipőt, veregetni vállat,
 7. I. *Sohszor megittatta és vakarta régen (kihúzza és újraírva)*
 II. *Hányszor megittatta — Mert hányszor itatta megvakarta — vakargatta — T. Sz. : meg vakarta régen!*
 8. I. *Most — Fel is ült, a kettőt húzva — fogva vezetéken*
14. 1. *telepedve — igazodva — ülepedve*
 4. I. *fékezve — fékhúzza II. : fékhúzza — fékezve*
 6. I. *Tolvajt foga Pejkó, Bence pedig így járt : (kihúzza)*
Képzelné — Csak neveti a ló szegény Bence kínját — II. Csak röhögi
 7. I. *Neveti, hogy tolvajt foga táltos Neveti magában táltos okos — ravasz ésszel*
15. 8. I. *Hogy lógva sörényén II. : félve sörényét*
 3. I. *Két lábón a Pejkó vissza — hátrafelé ott egy nagyot szökhent*
 II. *az előtt felszökhent — ott egyenest szökhent*
- 5—6. I. *a következő versszak 1—2. sora áthúzza*
 5. II. *sohsem — sohse*
 6. I. *Tán — El akarták*
 8. I. *Képpel az ott fekvőt fordítja a fekvésből — gördíti rugása*
 II. *a mai szöveg*
16. 4. I. *Mormogja tímódva — felülve II. : Mormog cihelődve*
 5. I. II. *ostán T. Sz. nyomt. : aztán*
17. 1. I. *»De te hol jársz itten?» II. : »De te, te hol jársz itt?«*
 2. I. *Minapi kalandját kezdi Elkezdi, miért jött*
 3. I. II. *»Ne zavard úgy össze II. : »Ne zavard egymásba*
 4. I. *Hozd — Hívd ide, ha itt van hogy halljam hadd hallom mond Toldi, magától*
 II. *Hívd ide, ha itt van, megtudom magától*
 5. *nem is volt lón rest*
 6. *Hogy fog — Igért ő — Igért Anikónak*
 7. *Lányi — Lenn a ... lelke is a lelke nevet*
 8. *Csak üljön fel No csak üljön lóra*
18. 1. *az ujság hidege már most is lelte*
 2. *Eszébe jut egy — a minapi — Eszébe is jutott egy — az ifju levante T. Sz. jav. : Eszébe is jut egy*
 6. *Felpattana gyorsan s mondá s így szólt gyorsan : »Bence, fiam — nohát jöszte!« — T. Sz. nyomt. : tehát*
 7—8. *De ne tégy bolondd, mert üstököd bánja,*

- Vagy én sohse vagyok — voltam egy Toldi leánya (kihúzza, helyette a mai szöveg, ebben eltérés : 7. tűze lohadt nekisápadt)
19. 4. Vagy levegyem letegyem
5. melytől — mely rőt vala
6. Pattant rá Anikó rá
8. csókokba csókárba
20. 8. mind java, mind titka minden java, titka
21. 4. egymás nyelvét — dolgát
22. 2. Bencével a kobzos — Bence meg a kobzos
7. Még Hogy magát
8. Nem fájt így ez érzés ez a seb
- T. Sz. : A 22. versszak mellé odaírva : Eddig húsvét első napján 1879.
23. 8. Az üres várostól — A városon kívül — Ama — Régi kolostornál
Ott a kolostornál
24. 2. nyomára feketete találnak
6. Pedig csak előle a halált csak meg akarná szeretné csálni
25. 2. Rettenetes vér hajnalt derít az éjjelre minden éjre
4. táborba el táboron is látszik
5. az ember is meg az ember
7. Meg-meghasad itt-ott Repedez itt és ott
26. 5. Udvara is — mind — kél napnak, kerekedik szivárványa
holdnak
8. megbomlik vész agg s bomlik az ember
27. 4. vagy keres cserél új gazdát
5. S joly lakzi, tivornya (töltött sor)
8. ily nagy tömeg — vádlott
28. 4. Elme Fanyar Csupa vívódásban
5. járadt nagy üresség nagy tompa levertség
29. 4. Nyaka mély sebjéből vér bőven aláfolyt ontva piros sávolyt
5. sohajtván hangosat nehezett
30. 3. Mint a jóslat tartja Mert igaz a jóslat (Lapszélen jegyzet, azonos a szöveg 28. sz. jegyzetével.)
31. 5. Felrettent Lajos, Riad az alvó Felriadt Lajos
32. 8. Siet ablakához előbb Ablakhoz először mene
2. körítte teríte
5. a másikhoz kullog átcsap
6. Hátul az Arnyékban, hol az éj megtorlott összebukik s bátrabb
7. tegezve kiáltják — kínálják
33. 1. csak ivásba[n]' mennek elő [s], dalba[n], — (a rím is) :
farba[n]'
3. Másutt komolyabb is már lesz T. Sz. nyomt. : már
6. gáncsol, okoz okol
7. De kivált a vajda Laczfi, az erdelyi (szélrül: nem erdélyi)
34. 5, csak hallgata csendesen üle
6. Annál zajosabb volt zajosabban folyt lön volt a többi Annál
téli-torkúbb a vita T. Sz. teletorkúbb vita foly
8. Hogy levette levevé
35. 1. monda egyik T. Sz. nyomt : mond az egyik
3. »De azért haragszik nehezten büntetetre« De biz azért bántja —
bosszús
5. Kár is az embernek a magyarnak a vezérnek
6. Ott — Hol az érdem[et] fordúl a fejére vissza reá
36. 2. De biz Hát csak olasz ez is

Zács Klára nótája

Az impurumban csak annyi van helyén: (a ballada). — A T. Sz.-be régebb kéziratból van beillesztve a XII. ének elé, helyének megjelölésével; a szakok számozatlanok, a javítások a Toldi Szerelme írásának idejéből valók. Lásd még e kiadás I. kötetének jegyzeteit.

9. 4. T. Sz.: *Oly nehezen várja* Nyomt.: *Oly nehezen várja*
 11. 1. T. Sz.: *Vissza se ment többé* — későbbi jav.: *megy*
 2. T. Sz.: *Szűz leányok* — későbbi jav.: *Deli szűzek*
 13. 4. T. Sz.: *Mondd el* — későbbi jav.: *Mondd meg*
 20. 3. T. Sz.: *én királynőm!* — későbbi jav. *királyi nőm!*
-
37. 2. *Vág most bele Belevág most Harsog bele* (tintával)
 8. *Úgy sérti az — ez anyján ma esett tapadó* megújult kisebbség
 38. 4. *maradva magában egy félre sekrestye zugában*
 39. 1. *Többet ide írnom — kibeszélnem — De leírnom, mit gyónt,*
nem volna erányos. — Az erányos-hoz csillaggal ez a jegyzet:
[Igy használták ezt az öregek helyes értelemben.] A. m. helyes.
Igy hallottam még [gyermekkoromban] én ezt az öregektől. —
A T. Sz.-ben a jegyzet a következő: Helyes, ildomos. Igy hal-
lottam még én ezt a régi öregektől.
 4. *A ki Ama*
 5. *tért vissza haza*
 6. *Követ és jelentés vár vala rá ottan* — Jav.: *a mai szöveg*
 7. *imp. és T. Sz.: özvegye, a Mária T. Sz. nyomt.: özvegye,*
Mária
 40. 4. *Vagy És kit az udvarnál*
 5. *S jelőve S jöve már sok hintón, fel is, s végig jöve a tornácban*
 8. *Szemét a gyémántnál szemé jobban bántja* — Jav.: *a mai szöveg;*
ebben a mi — az, mi
 41. 1. *Olybá veszi, mintha Mintha nem is kérni*
 2. *Termete, járása, tartása Járása, megállta*
 8. *»Mária», a férjed» — szól mond Lajos, hiszen férjed*
 42. 5. *Azután Most*
 6. *a férje megölt hideg halott testét*
 7. *S mintha — mostani*
 43. 1. *azt — ezt*
 4. *imp. és T. Sz.: én csak avar éltem T. Sz. nyomt.: avval,*
 5. *azt — ezt*
 7. *Te ijed riadtál*
 8. *Mikor megüzentem Kit meg is üzentem*
 44. 5. *célt érve javunkra hasznunkra visszára bomolhat*
 6. *A lekötött gyermek, tesztem azt, meghalhat* — Jav.: *a mai szöveg*
 8. *Kívánsz bizonyítást? Kell, hogy bizonyítsam?*
 45. 1. *Szól, s od'ad császár Szólt, császár levelét ki feltartva*
 3. *Lajos így lelkendez: Lajos pedig ismét:*
 6. *Boldogságom előtt iszonyú mély sebes örvény tátong*
 7. *Feled a boldogság egyebet, csak vért nem*
Mindent a boldogság tár, csak az egy vért nem!
T. Sz.: töröl, az egy vért nem!
 46. 1. *ez egy e kis szóra*
 3. *Már Tán csókra is ajka*
 4. *De kivillan [t]*
 5. *ifju heves tüzes vérét*

47. 6. *Megveti a nőben* Megismeri a nőt
 4. lesz első egykor első
 5. *Mostan megadatott* (?) — Megadatá oztán
 6. a «királyfia» szóhoz a lapszélén: azaz csak herceg, nem szorosán királynak fia.
- 7—8. előbb törölve s újraírva. A törölt változat:
Nagy hadi kíséret — Éhes — Zászlós néppel — pompa Nápoly[ba]ig kísérete
Tábori misét is olvastat — szolgáltata érte
 Az újraírt szövegben:
 7. *Nagy hadi kíséret* Zászlós hadi pompa
 8. *Mondata misét is a táboron érte Tábori misét is Táboron misét is*
- Az impurum lapszélén: apr. 23. 79. — T. Sz.: 1879. apr. 24.
48. 1. Ettől fogva nagyobb nyugodt
 6. *ina szakadt* T. Sz. nyomt.: *ina-szakadt*
 8. *Hogy ő lesz egyik az egyik, ki haza jut[hat]*
49. 1. *Kedvet az is éleszt, hogy* — kedvét a magyarnak
 4. *Akvilától kezdve: írni erre tró déák hat van* — Jav.: a mai szöveg
 5. *Nem marad el érdem ott senki akárki fiái*
 6. *De a leghosszabb* De tetézi mindet
 8. *S gondolja S szégyelli S gondolja*
50. 2. *Szépet, nagyot aztán egyszer* oztán
 5. *De mi azoközben meg aközben* Toldit se felejtjük
 T. Sz. nyomt.: *De mi meg a mellett*
 6. *Együgyű Süveges* kunyhóját
51. 4. *dacosan fel* keserűen vontá
52. 7. *Vele jártam Közel ért vagy kétszer, megadhatta volna* (kitörölve)
 7. *Vér lepte szemét* Elszánta magát
 5. S [a] táboron át
- 7—8. *De Anikó anyját — Anikó mindenre — ne tegye azt, kérte: Kobzosért más hal meg, anyja meg ő érte.* (Kitörölve, I. 53. 1. és 4. sor)
53. 5. *imp. és T. Sz.: Toldi nem állott rá, fukarabb lön szóban de pörölt már szóban — T. Sz. jav.: Toldi nem állt még rá*
 6. *Esett is Vala már is*
54. 1. *Toldi vitéz! mondá* vesd le
 3. *S meghagyta, hogy* — hagyja neked
 4. *Hol seregét gyűlni látod szögeletben* — Jav. a mai szöveg
 6. *Levette* Leszedte
 7. *Páncélt, sisakot, mit — A sisakot — Sisakot, meg — Új sisakot, páncélt*
55. 2. *Mosolyodék s Nevetett és így szólt:*
 3—4. *kitörölve s ujrakezdve. A törölt változat:*
 3. *Fölszedte magára — Bevivé — s felszedte hamar — s magára szedte a zugolyban*
 4. *Hanem egy nem volt: hará*
 Az újraírt szövegben:
 3. *Bevivé s magára szedte a zugolyban — kunyhóban*
 4. *Hanem egy nem volt* nincsen
 8. *Így állok így megyek állok*
56. 1. *S bizony elment ésszel — akkori eszével* S bizony fura ésszel
 4. *roppant egy nagy kacagásnak*

6. *hallgatva szót vára* — hallgata szót várva
 7. *mingyárt mindjár'*
57. 1. Tudtuk mi, *hogy* — ki
 4. De másfele fordul *szem arc, figyelem, gondolat figyelem*
 8. a hírnök *viszi* emel ország-botját
58. 1. *és* vezérség — a vezérség
 2. *Zárja be* — Hátul a *mai nap* ma épen felszolgáló
 4. Csapata élén *áll* vár behamvadt behamuzott behamvadt haraggal
 5. *fölment* T. Sz. nyomt. : felment
 8. Laczfi *Apor* *nemes* Apor
59. 2. De *leszáll* — király
 3. *S* — Fogadá
 5. István *zavarodva* tüzes arccal
 6. *felhangzik felharsog ráharsog* az éljen
 7. *A királynak* *szól* az, *de* (kitörölve)
60. 2. Te légy ezután is *mint* *eddig* s ne különb vezérem
 3. *ha szeretsz* ha maradsz
 5. Tudom *amit tettél* a hűséged
 6. *Hanem addig is* *míg* Egyelőre, *amíg*
 7. *Vár tégedet* Tiéd legyen *otthonn* T. Sz. nyomt. : *otthon*
61. 1. Laczfi *köszöné* *ezt* s *hódol* *vala* térden — Jav. : a mai szöveg
 5. *»No hát úgy* No tehát az öcséd
 7. *Mondá* s *élevezte* a többi urakhoz — Jav. a mai szöveg
 8. *Nem győz* *kezet adni* Szava *sincs*, *keze sincs* *örvendő* szavukhoz
62. 3. Maga Kont, jobb karján, *vezeté* azokhoz
 (kevesebbet — csak keveset *mondva*) (csak — tizedét se *mondva*)
 4. *S* *mikor előállott* *mikor odatért* *S* *hogy* *elibe* *tértelt*
 8. Többet Többször
63. 7. Jó-délig *e munkát* a *király* e munka a királyt
 64. 4. *Kértére* *Ő* érte ha venné
 5. Odabenn *hát térden* *mindjárt*
65. 1. a király *szólt* — mond
 2. Hozasd ide *rögtön* *mindjárt* *tüstént*
 8. *Életemet* *most* *hát* *Hagyján!* ... *életem* *itt*
68. 2. *Trencsényi jogdért* *Mátyus* *uram* *mellett* *emelt* — *forogat*
 4. *alföldi* *részbeli* *más párti* *néhai* *királynak*
 5. *áll* *vala* *hát* *áll* *tehát* *mindig*
 6. De *atyám* *hogy* (*fordítójel*)
 7. *Kolos* *atyám* *házát* a *házunkat*
69. 2. *Tör* *elő* *magával*, *kastélyunk* *sok* *pórral*, *hidunknak* *elébe*
 6. De *akibe'* *az* *kibe'* *egy* *csöpp* *van* (*tintával* *jav.*)
70. 1. *Vete* *egy* *pillantást* *az* *atyám* —
 5. *Nem!* (*annyt* *se* *tud*, *mint* *ma* *született* *gyermek*) — *A lap*
szélén : *Nem!* (*okát* *úgy* *tudja*, *mint* *egy* *a* *ma* *lett* *gyermek*) —
Visszaállítva *az* *első* *változat*
71. 3—4. *Engem* *anyám* *sírva* *szorongat* *ölebe*,
Ki *alig* *fordultam* *a* *hetedik* *évebe*.
 ... *szorongata* *keblém*,
Mert *valék* *bátyáim* — *testvérim* — *közt* *a* *legkisebb* *én* — Jav. :
 a mai szöveg
 5. *Künt* *hadizaj* *sivás*, *kardok* *zaja* *iszonyú* *sivás*, *kardrecsegés*
hallik
 7. *Egyszer* *atyám* *öccse* *jön* : *Vége!* *e* *szóval* *bekiáll[ja]* *berohan*
hogy : *»Vége!«*

72. 8. *Kéri Hívja anyám, fusson*
 2. *Hol urát meglelte s hat szép fiát — bátyáimat — s mind a hatot s hat szép fiát halva*
 5. *Ennyi a bűn — Ez régi bűnöm, most — csak*
 7. *nevem sárba vágta családfám kivágta*
75. 3. *elereszté — eleresztve vele nem még — de ben maraszt[ja]d visszafogá Toldit*
 5. *de nem igen nem valami bizvást*
76. 1. *Hogy a legutolsó az odatoldott Mikor a legvégső*
 6. *mosolyodva — mosolyodik ajka T. Sz. nyomt. : mosolyog rá*
 7. *Látszik — Látszott*
77. 3. *Hirdessen azoknak országos országul királyi kegyelmet*
 8. *Többé hogy apáért fia Hogy apáért többé gyermek T. Sz. : 79. ápr. 20.*
78. 3. *Lakjanak együtt — ott együtt*
 4. *Háha — Hahó*
79. 1. *Már úgy se sokáig, mert foly a soká, mert foly a nagy készület*
 2. *Szárnyon egy nagy tábor De szárnyon egy tábor*
 5. *.....országban, országon*
 6. *Váltani azt fel kell, ha ki lett jobb ágyban ki nemes, jobb-ágon*
 7. *vagy király — maga katonáját*
 8. *Vagy ha nemes önkint Ha nemes nem marad szolgálni Ha nemes önkint nem szolgálja királyát*
80. 3. *S im csuda Csuda ez ! T. Sz. : S csuda*
 7—8. *De kivált a Láczi, erdélyi csapatnak Fele is kiáltja, szívesen maradnak (helyén a mai szöveg)*
81. 1—2. *Örvende felettébb a király, ezt hallván, Ama zúgolódók (kitörölve, helyén a mai szöveg)*
82. 2. *kijönnek ki elébe*
 3—4. *A tribun, az egész római tanáccsal, Meg özön polgárság népség is nagy háldíkhodással — kitörölve, helyén a mai szöveg, a 3. sorhoz jegyzet, 1. a szöveg 29. sz. jegyzetét*
 3. *Tanács, meg özön nép — A Tanács, özön nép*
 5. *Vezetik pompával — zdszlósan — Odabenn harangok egy üres fényes palotába*
 7. *egy üres fényes palotába*
 8. *Amelyet Kit ugysis*
83. 1. *Gyászhiért legelőbb is ott*
 4. *Hogy el is temették helybe Templom alatt várja Temetését várja*
 5. *A király nagyon elszom Elszomorodott jó Lajos azt — Jav. : a mai szöveg*
84. 1. *Aztán más Más követi aztán érkezének vissza T. Sz. : újra vissza*
85. 6. *az — ott oltárra*
86. 7. *ávtana árt nappal a hőség (tintával jav.)*
87. 1. *Merre Hol van*
 8. *kenyérebéd úgy kisebéd tájra*
88. 6. *odagyült összegyült*
89. 1. *Erre a királyné a vele-valókkal mind a bejdrókkal — az udvar-járókkal királyné az udvara-járókkal*
 2. *udvari aranyos hiutókkal*
90. 5. *elül a seregben (a margón : hözbul, visszajavítva elül, s e jegyzet : NB. mert a nép nem képzelheti, hogy hözbul vagy hátul jöjjön egy király).*

91. 2. Mosolyogva csípte meg az *arcát* állát
8. beszélünk (kitörölve, alatta : *beszéljünk* ; oldalt is : *beszéljünk*,
— mellette : marad)
92. 1. Majd otthon[*n*]— ez utóbbi szóhoz széltül a következő jegyzet :
otthon-honott : ergo nem kell két n mint otthon-holott : ubi
2. *előre* megsúgom T. Sz. nyomt. : akar itt megsúgom
4. Előbb a végleges szöveg, majd : *S felajánlá szíve gazdag*
adományát (Visszaállítva)
93. 1. Hanem a királyt én T. Sz. : Hanem én a királyt én
3. Kit is az édes anyja vigyáza erősen vala szörnyen
6. *Haza felé útját szomorúan tenné* Toldi is az útját haza bizvást
tenné
7. *Hanem egyszer Pejkó De megáll a — Hát egyszer a De hát csak —*
alatta Pejkó nyerit ugrik, tombol
94. 1. *hej — hogy*
6. *Arra — Arrul ugyan képet én hiába fejték — festek*
7—8. *Oly örömpercet, mely annyi bút kipótol,*
Az ecset sem bír meg, s nemhogy az író toll — (kihúzza, helyén a
mai szöveg
95. 3. *S kérdezi Megértve S hallva fiától*
4. *s kezét nyujta ada*

E versszak után az impurumban a következő kitörölt sorok :

»De te !« — szólt még Bence, fídhó' beszélvén,
»Micsoda nagy sebhely ez az orrod élén ?«
[Jaj apám, tudnék én dicsekedni ezzel,
De hallgatók inkább, majd elmondom egyszer.]
[Jaj apám ! ha én azt egyszer elől hezdem...
De hallgatók, mert még — rám fogják, hogy dicsekszem.]
»Jaj apám ! dicsekvés sohse volt a számban, —
Kap ílyet az ember talán-országban :
Füle körül a nyíl fémlik, suhog, reppen,
Mint aca évadján, jó nyári melegben,
S azzal az embernek szembe, vakon menni !
[Prága ehhez képest, bizonyistók, semmi]
Terem uccse ! Prága ehhez képest fogva semmi.

*Apjának a súlykot így veti most messze,
Majd derekabb hős is Derekkabb vitéz is lesz idővel Bence,
De viselt dolgait én nem veszem tollra*

96. 1. *szekérbe* anyjokhoz
4. *Tán oda is mennek, sejjhetni* előre — tintával a mai szöveg
97. 1. *Amiből az lesz, hogy Buddhaig* sem érve — Jav. : a mai szöveg
7. *Mikor hazaértek Hogy odáig Hogy Buda már ott volt Buda már*
ott lévén
3. *a kapus ott künn kinn a kapus*
7. *Vén — Bence a kapusra, az öreg, gógösen — így mordul*
98. A maga helyén is, szélről keresztben is, ezzel az első sorral :
Igy Toldi elérvén valahára honját
Az oldalt írt szövegben eltérések:
3. *buzgányt, reiteneles — a paizst és*
A 4. sor előbb 3.-nak indult, így :

Felakasztá, melyet — Melyeket csatában még ezután is hord. — Számozás jelzi a mai sorrendet.

8. *mint* — holt számba feledék el
99. 1. Anikó meg újra öltözhödvé — átlötvén — átlötvé visszaalakulván (tintával)
8. eh[*h*]ez elgondolván
100. 2. *A szíve, úgy érzi, most meghasad érte* (kitörölve)
Mióta Budán van, szíve szakad sajog érte
4. *Nem meri kérdezni* Bizonyost mégsem kérd
101. 3—4. a 99. mellett előre odaírva a lapszélre.
6. széles öles árok
7. *Dundától Dundáig* — Odabenn a fák közt
102. 4. *Térdre bocsáth* — esék — borult
6. *Az ábécé-írást ... szépen elolvasta* amazon olvasta
7. *Hogy a másik e sötét* — gyászos — első sírhalom sírdomb ez a gyászos sír
8. *Ide vágott fájt a szíve*
103. 3—4. Csókolta, ölelte azt a hideg márványt bércet szirtet
Míg ámelegté — *At is melegté, de az mégsem érzett* — Jav. : a mai szöveg

A 103. versszak 5—8. sora és a 104. versszak 1—4. sora későbbi betoldás a T. Sz. kéziratába külön papírszalagon beragasztva. Az impurumban ezek a sorok nincsenek meg. Keletkezésükre Gyulai Pál a következőképp emlékszik vissza: Amikor Arany a T. Sz.-t bevégezte és olvasás s bíráló végett átadta Gyulainak, ez azt jegyezte meg, hogy midőn Toldi Piroska sírjára borul s nevét sóhajtja, ez egy szón kívül többet is mondhatna. A költő úgy vélte: épen a szólni-nemtudás fejezi ki Toldi fájdalomát. Utóbb eszébe jutott, hogy nem fejezte ki, pedig akarta, Toldinak azt a fogadását, hogy szíve nem kíván többé asszonyt ismerni. Így toldotta be utólag ezt a nyolc sort. I. még a 104. szak utáni jegyzetet is. — A szöveg eltérései:

103. 5. *De utólag* De tovább is
6. *Mint mikor a sírást a gyermek elhagyja* el a gyermek hagyja
7. *Megtörle szemeit* Majd szemeit törle
104. 2. a beragasztott lap alatt: *Oda vársz, ott vidítsz*
a beragasztott lapon: *meggyógyítsz*
5. Imp.: *Azután négy gödröt ásott neki* vájt neki jó kardja
T. Sz.: *Fölkele* Most kele — négy gödröt vájt neki jó kardja
6. *Két keze a földjét gyorsan* markával földjét kikaparta
8. *Körül árnyékolni* — *Hogy be* — Ezek árnyékolják

A költő, miután a fentebb említett versszakot utólag beillesztette, még egy versszakban megemlékezett József Habsburg-főhercegről, a Margitsziget akkori tulajdonosáról, aki iránta szigeti nyaralásai idején mindig különös figyelmet tanúsított. E versszakot látogatása közben Gyulai fedezte fel egy a szigetről szóló nyomtatvány üres lapján. »De kihagytam — mondta Arany Gyulainak — mind az első, mind a második kiadásból, nehogy hízelgőnek gúnyoljanak vagy valami olyat sejtsenek, aminek semmi alapja sincs.» — Összes Munkáinak Ráth-féle kiadásából is kihagyta Arany László. A Magyar Remekírók kiadása beiktatta a mű szövegébe a XII. ének 105. versszaka gyanánt, így e kiadásban a XII. ének 113 szakból áll. Ugyanígy jártak el az újabb népszerű kiadások is. Mi, a költőtől sajtó alá rendezett kiadásokra támaszkodva, e versszakot itt, a változatok közt hoztuk:

*A négy fűz elárvult sarjai tán élnek
Ma is, ottalmában fejedelmi személynék,*

*Ki, hogy 'e szép sziget vászálla idővel,
Beszövé nagy multját virányos jövővel
S hagyta, hogy a környék agg fülemilétje
Éneke utoljárt ott elzengicsélje,
Azután hallgatva ott várja halálát
De kövessük Toldit és a rege szálát.*

(V. ö. : Gyulai Pál : »Toldi Szerelme» egy kihagyott versszakáról, Budapesti Szemle 1883., 34. kötet 76. sz. 129—133. lap és Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 324—29.

105. 2. Ki tudja? ennek már hisz ennek
3. Lehet [ð] az, hogy látták
7. szerelme utó[ll]ját
106. 4. Meghíva beléje reája
5. felajánlja T. Sz. nyomt. : felajánlja
107. 1. Egyszer aztán gyűlt már Egy napon aztán gyűlt a hívott vendég,
és T. Sz. jav. : Csakugyan, egy napra gyűlt is a vendég — és
2. Három vármegye is — volt — lett
3. Ennyi a meghívott csak a hívott
8. Felyűl az asztalfőn alattja ringatja öntözi bánatját
T. Sz. jav. : Szótlan az asztalfőn
108. 1. Esküdni Hitre az új párt a templomba T. Sz. : kis templomba
3. Azután folyt szépen kezdődött (tintával)
7. csókra leteszi elébe T. Sz. nyomt. : csókért
8. Vele fordul egyet, s Megforgatja kissé, az
109. 2. Közepen a párna — Ott forog
8. Lassan Halkan, öregesen

Mindkét kéziraton : *Vége 1879 május 15-én.* Azután következnek a jegyzetek, ezután a Glossarium. Ennek végén írónnal : *Confrontáltam minden egyes idézett számat a szöveggel 14. VII. 879. Utasítás a szedőnek : Z betű a V elibe szedendő. (A latin betűkkel a latin a - b - c - t vettük át, hol V az utolsó betű. Z-t csak azóta tesszünk végül, mióta németesedünk.)*

*

Áttekintésül közöljük a költőnek az egyes részek keletkezésére vonatkozó jegyzeteit, a T. Sz. kézirat nyomán :

I. ének 33-ik versszak mellett a margón : *Eddig 1850 (kivéve az utolsó versszakot) a többi későbbi betoldás.*

II. ének 1. versszaka mellett a margón : *Ez a szerkezet végkép 1863-ban állapítva meg (közbe jött más irányban induló 2—3 dolgozat).*

V. ének végén : *Eddig 1864/5 folytán, szaggatva, különböző időkben.*

VI. ének első versszaka mellett a margón : *1867 nyarán, de ugyanakkor félben maradt. Ceruzával : Leányom † 1865 dec. végén.*

VI. ének : »Szalontánál csaptak össze» kezdetű vers mellé : *Ez darabban már megvolt előbb. Az 50-es években.*

VI. ének 51. versszaka után : *Eddig 1867-ben. A mi következik 1874-ben jött hozzá.*

VI. ének végén : *Eddig 1874 szept. 18.*

VII. ének 1. versszak mellett a margón : *Régibb dolgozatból.*

VIII. ének 1. versszak mellett a margón : *1874 nov.*

VIII. ének 29. versszak mellett a margón : *1875 aug. 22.*

VIII. ének 69. versszak mellett a margón : *itt kezdve (ez a két szó ceruzával) 1877 dec. végén.*

VIII. ének végén : *1878 jan. 7.*

- IX. ének 69. versszak mellett a margón: *Eddig jan. 31. 1878.*
 IX. ének vége: *1878 febr. 20.*
 X. ének 87. versszaka mellett a margón: *Eddig márc. 25. 1878.*
 X. ének 101. versszaka mellett a margón: *Eddig ápr. 15.*
 X. ének végén: *1878 máj. 1.*
 XI. ének 34. versszaka után: *Eddig 29/VII. 78.* Ceruzával: *nagy szünetek. Csak 79 januárban folytattam.*
 XI. ének végén: *Eddig 28/III. 79.*
 XII. ének 22. versszak után: *Eddig húsvét első napján 79.*
 XII. ének 77. versszak mellett a margón: *1879 ápr. 20.* Az utolsó strófa után következik pedig Aranynak ez a megjegyzése: *Vége 1879 május 15.*
 Itt jegyezzük meg, hogy Arany *Ilosvai* nevét rendszerint kettős 1-lel írja.

MAGYARÁZÓ JEGYZETEK.

»Az eposz a nemzetnek, amelyre hatni akar, ne csak jelleme, szokása s erkölcsében, hanem történeti és hagyományos emlékeiben is gyökerezék.«
 Így fogta fel Arany az eposzköltő feladatát. (Dózsa Dániel bírálatában). Maga eszerint cselekedett. Epikai műveihez számos forrásból merített: krónikákból, hagyományból, az életből, emberismeretéből. Figyelmes olvasók — később kutatók — hol egyik, hol másik ponton akadtak valamilyen nyomra. E kérdés körül egész irodalom fejlődött. Egy irodalmi kapcsolatla elsőnek Badics Ferenc mutatott rá (*Fővárosi Lapok*, szerk. Vadnai Károly, 1882., 95. sz.). Utána többre Hoffmann Frigyes (*Toldi Szerelme forrásai*. A brassói áll. főreáliskola 1890—91. évi *Értesítő-jében*), Staud János (*Toldi Szerelme keletkezése*, 1904.) Több forrást sorolt elő Riedl Frigyes, Arany-könyvében, Tolnai Vilmos kis közleményekben. Mindezeket a maga kutatásaival kiegészítve — összefoglalta Szinnyei Ferenc, (*Arany Toldi szerelmének forrásai Bp.*, 1906: *Magyar Irodalomtörténeti Értékezések*. Szerk.: Dézsi Lajos, 6. füzet.) Pótlékokat csatolt ehhez, főképp történeti adatokat Tolnai Vilmos (*EPhK*. 1906. 223—231. l.) utóbb maga Szinnyei is (*It.*, 1919.). Szűkebb körben, Byronra vonatkozóan, Weber Artur keresett összehasonlításokat (*Irodalmi hatások a T. Sz.-ben.*, *B. Sz.*, 1917., 169. kötet), a *Frithiof* regével Szentirmay Gizella (*T. Sz. és a Frithiof-regé*. — *B. Sz.*, 1917. 172. sz.). Jelen kiadás énekről-énekre kíséri e vonatkozásokat, többnyire Arany János saját kijegyzései alapján, itt-ott új adalékkal is. Az itt felsorolt nagyobb munkálatokra alább csak a szerzők nevével utalunk, megkülönböztetve Szinnyeinél az I. és II. dolgozatot.

ELSŐ ÉNEK.

3. vsz. Ilosvainál: »Urak az királynak nagy híven szolgálnak.«
 5. »Böngészet Horváth-ból« cím alatt kiírta: »Gyakran álruhába öltözve látogatta meg a városokat, falukat (A. J.: *Hát táborát, előőrseit miért ne?*), tudakozódék a tisztviselők felől s lepte meg azokat tisztí foglalkozásaik között.« — Az első dolgozat jeliséje előbb az álruhás királyfiról szóló ismeretes népdal két sora volt.
 11. Rozgonyi és a király beszélgetése, Piroska alakja Szinnyeit Vörösmarty *Szép Ilonkájára* emlékeztette, Webert Kisfaludy Károly *Mátyás diák* c. színművére, ebben a király szintén gondoskodik a leány férjhezadásáról.

15. A Rozgonyi nevet Arany a legelsők közt írta ki Budaiból : »R. László elkísérte Lajost Nápolyba, ahol mikép viselte magát, onnan gondolhatni, hogy Aversa vár alatt kelt levelében a király neki ius gladii adott, 1305-ben.« — A Rozgonyi névvel többször találkozott olvasmányaiiban, *Az egri leányban*, *V. Lászlóban*, a ballada *Rozgonyinédjával*. A T. Sz. Rozgonyija ott volt a rozgonyi csatában (L. V. én., 11.).
18. Csuta György tréfás dicsekvése, hogy Árpád-vérből való, nem üres szó : Lajos V. István leányának, Máriának, dédunokája volt. (Szinnyei, I.)
23. Lajos csakugyan hozott ilyen törvényt, 1351-ben (Szinnyei I.) a családok érdekében, hogy a fiúörökös nélkül elhaló nemesek el ne idegeníthessék birtokaikat egyházaknak, mint Szt. István korában, vagy másoknak ne hagyhassák, miután »jóságoknak oldalágú rokonaikra kell szállaniok.« (Szalay, II. köt., 204. l.)
26. Fiúsfátáról Arany már 1848-ban olvasott, Losonczi István történetében, Tinódnál : »Király minden várait engedé leányinak.« Arany feldolgozásában 316. sor. Szilágyi István hiteles történeti példát keresett rá (levele 1850. dec. végén), s nem nyugodott, míg ki nem derítette, hogy Lajos előtt az ország szokásos törvénye leány-fiúsfátást nem ismert, de talált esetet, kettőt is, mikor »a magát törvényfelett állónak tartott erélyes király«, »az ország érzszbeni ellenkező szokását félretéve«, leányt fi-örökössé tett. (Levele 1851. júl. 5.) »Szerfelett örülök, hogy a törvénytelenéget önagysága nem csak Arany Toldijában s érte teszi.« Budai Ferencnél Vargha Ilonka rátalált, hogy II. Lajos egy Rozgonyi István birtokait leányára szállította, szerinte innen vette Arany a Rozgonyi nevet. (*Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről*. — *Béthy Emlékhönyv*, 350. l.) Szemkő Aladár szintén Budainál egy másik példára talált : II. Lajos Rozgonyi István leányára, Ecsedi Báthory András feleségére szállította apja birtokait.

MÁSODIK ÉNEK.

5. Szigligetinek *Rózsa* c. vígjátékában Toldi egy gazdag özvegyet készül elvenni, aki más lovagot kedvel s Tolditól azt kívánja, vágassa le szakállát, mint házias emberhez illik ; erre Toldi nem szánja rá magát. A darabot előadta a Nemzeti Színház, 1840. nov. 30. Nyomtatásban : Eredeti Játékszin, 9. füzet, 1840. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. (Badics)
10. Bögészet Horváthból : »Lajos életét és királyságát a templomokban érette mondott imáknak vallá köszönhetni.«
14. Tar Lőrinc neve megvan Budai Polgári Lexikonában, de a Nápolyban járt vitézek közt Arany nem írta ki.
- 14—15. Az ál-harc motívumát Kisfaludy Károlynak *Budai Harcjáték* c. balladájából kölcsönözte át Szigligeti *Rózsa* c. vígjátékába. (Weber). Szigligeti *Rózsájában* Badics Ferenc lett rá figyelmezzé. A darabban a gyáva Babel lovag ráveszi Toldit, hogy az ő páncéljában vívjon Rózsa kezéért. (A viadal alatt Rózsa háromszor is mondja, hogy a vívó nem Babel ; Piroska épp így felismeri Toldit. — 33. vsz. Sz. I.) Toldi győz, felfedi magát. — Weber kimutatta (EPhK. 1910. 548. l.), hogy Szigligeti *Rózsáját* Franz Ignaz von Holbein : Das Tournier von Kronstein Ritterschauspiel-jének

hatása alatt írta. (Vértesi Jenő vitatta ezt. *A magyar romantikus dráma*, 268. l.) A darab Pesten jelent meg németül, Komlósi Ferenc színingazgató magyarosította, a *Honművészt* szerint elő is adták, 1837. nov. 26. Weber szerint már előbb, Fáncsy társulata, 1835., nov. 12. Hoffmann Frigyes egy másik párhuzamosságot állított fel. Kemény Zsigmondnak *Özvegy és leánya* c. regényében (1855) Mikes János az öccse, Kelemen számára rabolja el Tarnóczy Sárát, ki titkon őt szereti. Utóbb Mikes János maga is szerelemre gyullad, de a testvéri szeretet és lovagi büszkeség miatt eltitkolja. A lány sértődve Haller Péternek adja kezét. Ezt a hasonlóságot Riedl, Staud, Szinnyei (I.) is említi. Az ál-harc gyakori motívum a lovagi epikában. Radó Antal Ariosto *Orlando furioso*-jában Roger viadalára mutatott rá, aki Bradamante kezét, bár ő is szereti, Leónak vívja ki. (44., 45., 46. ének. Ariosto fordításának előszavában 99. l.) Hasonlóképp nyeri Siegfried Brunhilda kezét Gunthernek, Tristan Isoldáét Marke királynak. Az előbbi kettőt Arany már ismerte.

15. A költőnek *Történeti személyek* feliratú névsorában Butkai István igen ifju, I. Lajos felesége udvaronca, apród Lajosnál. — Lőrándfy János, György »testvérek — serkei Lorándfyak voltak, ikrek«. A többi név egykorú ugyan, de a költő névsorában nincsen. A Koimpolthi család Károly alatt jeleskedett. Fiairól nincs szó.
17. Kijegyezte Arany *Egy lovagi párviadal leírásából*: »A várpiacon nagy alkotmány emeltetik, a viadalbírák számára. A korlátok közé lép először is a hírnök, tourniervogt, (bajmester). Ez először is az egész vitért bejárja s megvizsgálja, nincs-e valami csalárdság, rejtett tör, hogy a vívó megbotolják s elessék. A vívandók a korlát előtt állnak. Sok trombita-harsogással jó a bajnok — zárt sisak, egész páncélzat — pajzs. A bajnok kört jár a viadaltéren. A hírnök felszólítja az ellenfeleket, a kihívó-felet a viadal alapja iránt. A feltételek kimondatnak. A hírnök elosztja a napot és szelet a vívók közt, azaz mindeniknek kimutatja helyét, mit elfoglaljon. Dobok peregnek. Akkor trombitával jelt ad a hírnök s összefutnak.« A lándzsa alakját le is rajzolta a költő s ezen a zászló helyét. Szilágyi István ebben is kezére járt. 1850 dec. végén leküldte a *Tudománytár* két kötetét (1835., 1837.), azokban Kállai Ferenc értekezését. Itt olvasta, hogy a párviadalt lóhátról vívják, a királytól kellett rá engedélyt kérni. »A segédek tiszté volt a bajviadal helyét is megnézni, valyon az egyenlőképpen alkalmas-e mind a két félre«. Arany Rotteckből is írt ki erre vonatkozóan jegyzetet, kivonatossan. Riedl a lovagi torna leírásához irodalmi mintát keresett Walter Scott regényeiben, különösen *Ivanhoe*-ban. Szinnyei Jósikának »A csehek Magyarországon« c. regényében (IV. köt., *Istentűlet* fejezet) talált rövidebb leírást. Abafijában is egyszer leeresztett rostéllyal harcol a hős. (Sz. II.) Sz. megjegyzi, hogy a torna leírása a *Dalás Idők*-ben részletesebb.
19. A tarvarjú (halászsólyom)-címer a költő leleménye. (Szinnyei I.)
30. Tar pokoljárásáról Tinódi írt *Zsigmond király és császárnak krónikájában* (1552.) — Szilády Áron kiadása a *Régi Magyar Költők Tárában*, 1169—70. sor.: Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt, Tar Lőrinc hógy pokolba bément volt. — Ott egy tüzes nyoszolyát látott. Zsigmond király számára tartották készen; a királyt magát is látta, tüzes kádban. Zsigmond, hogy

»ágyát pokolból kiiktassa« (1190. sor), tizenhárom várost elzálogosított, abból rakatta a Sz. Zsigmond kápolnát Budán. — Szilády azt írta: (jegyz. 468. l.): »Tar Lőrinc pokolbeli útjáról szolt egykorú énekekről eddig mit sem nyomozhattunk ki.« Azóta kettőt is közzétettek: egyiket Dézsi Lajos: Miházi Szécsi János *Rettenetes Dolga*; ez próza. (IK. 1915., 439—444. l.) A másik verses: Fiáthfalvi György pokolbeli látomása: 1770 körüli másolatból tette közzé Szabó T. Attila, IK., 1931. 71—86. l. Az elsőből Pintér Jenő *Magy. Irod. Tört.* III. kötet, 491. l., a kettőnek egyezéséről Alszegehy Zsolt, It., 1933. 206—207. l.

35. Lőkös neve Ilosvaiból való.
35—42. Ilosvai csak ennyit mond:

*Sok nap után levél juta az királynak,
Nagy parancsolattya cseh király császárnak,
Addóját kívánnya jó Magyar Országának
És személet látni iffju Lajos királynak.*

— *Tizenegy királyok mostan nállam vannak
Azok is mindnyájan téged látni akarnak.*

Ehhez a *Polgári Lexicon*ból ezt írta ki a költő: »Kevésbe mult, hogy 1362. igen vérengző hadakozásba nem egészkedett Lajos király Erzsébet becsületének megsértődéseért IV. Károly császárral, ki egyszersmind cseh király is volt. Ugyanis valami cseh és magyar jobbágyok közt történt izetlenség iránt Lajos a császárhoz Prágába panaszra követeket küldött. Mikor Károly a magyar követeknek felelne, ... annyira elragadta őt az indulat, hogy Erzsébetet szemtelen asszonynak nevezné ... Magukon kívül lettek e szóra a magyarok, ... szemébe Károlynak azt mondták, hogy királyuknak és anyjának becsülete mellett egy szál kardra kimenni készek, akár Károllyal magával.« Horváthból hozzátette: »A lovagi, anyja iránt határtalan tisztelettel viseltető Lajos ... 1362. Morva szélén pusztításokkal kezdte meg a háborút.« (A költő hozzáírta: *a történet későbbi, de mit sem tesz.*)

46. A »részeg csap« szidalom Szalay II. kötetében, 216. l.
49. Rotteckből (középkor, II. időszak, 3. szakasz, 1. fej, 28. §): »Játékhírók köszönetet szavaztak a győzőnek; drágán ékesített hölgyek osztották azt ki. Ez nem kevesebb becsületre szolgált, mint egy győzelem a harctéren.«

55. A Kolta-fiakról ennyi van egyik névsorban: Kolta(i) Jakab, Illés, János.

HARMADIK ÉNEK.

12. Nagyfalu-hoz Arany maga tett jegyzetet. — Egy régi térképén (Korabinszky: Atlas Regni Hung. Portatilis. Taf. LIII.) ki volt téve Toldi puszta helye, melléje odarajzolta Nagyfalut.
13. Hogy Toldi anyja Budán lakott, 1. Toldi XII. 18. — György halála T. E. I. 26. és T. Sz. III. 13. — Ilosvai: mondja, hogy megházasodék, így van árva leánya.
16. A ló neve a korábbi dolgozatban előbb Délceg, a Pejko név Szinnyei szerint (I.) Szigligeti *Rózsájából* való.
17. A vén Bence az első rész öreg Bencéje.

34. Anikó énekének 8. vsz.-a Iehrnek Schiller költeményét juttatja eszébe: *Der Jüngling am Bache* »Eine nur ist's, die ich suche, — Sie ist nah und ewig weit.« — MNy. 1912. 164. l. (Szinyei II.)
40. Küküllei János praefatioját a Budai Krónika idézi, 299. l.: »Archidiaconus de Kikullew in Ecclesia Transsylvana, vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis tunc licet indignus (Domini Ludovici) suorum secretorum notarius.« — A lap szélére Arany odairta: »*Tithos jegyző, titkár.*«
43. Mikor Küküllei félretol egy-egy régi éneket, Aranynak Anonymus sajnálkozása járhatott eszébe, hogy ez a nemes nemzet elődeinek történetét a parasztok csalfa meséiből és a hegedősök csacska énekeiből hallja.
44. »*Eszes fő tanácsit gyorsan behivatá, Császár kívánságát, levelét mutatá.*« — Ilosvai.
46. »*Rettenetes haddal ezentől indullyjunk.*« — Ilosvai.
57. Vértesi Jenő (EPHk., 1906. 247. l.) kimutatta, hogy ez eskü szövege Hunyadi János kormányzói esküjével azonos: Arany Döbrentei kiadásából ismerte, *Régi Magyar Nyelvemlékek*, II., 355. l. »Isten téged úgy segeljen, Boldogasszony neked irgalmat úgy nyerjen, Istennek minden Szentei érted úgy imádgynak, Istennek Szent teste végnapodon üdvösségre úgy méltójék, föld tetemedet úgy fogadgja bé, onnét harmadnapon úgy ki ne vesse, magulmagod úgy ne szakadgjon, Itélet Napján Istennek Ó Szent Szinét úgy láthasd, örök pokolra úgy ne temetessél, hogy ez szerzetes registromban, kit az ország szerzéséért megirattanak volna, azt erősen és tökéletességgel mind megtartod, semmit ellene nem tész, sem tetetz.« — Megvolt Toldy irodalomtörténetének Példatárában is, melyet Arany tanításnál használt.
60. »Oppidum Trinchinium intravit.« — Budai Krón., (Tolnai). Lőrinc napja aug. 10.
- 62—63. »*Őt Lajos királynak Laczfi András így szóla:*
.....
Tholdi terh hordozó veled edgyütt mennyen.« — Ilosvai. — Sziládytól: »*Toldi törhordozó és inasod légyen.*«

NEGYEDIK ÉNEK.

A prágai kalandot a rendesen szűkszavú Ilosvai részletesen beszéli el, csak hogy Toldi »vénségének csuda dolgai« közt. A Budai Krónika 1362-re teszi (327. l.) Arany oda is írta Budaiból vett jegyzetéhez: »*A történet későbbi, de mit sem tesz.*« Jobban illik mind Lajosnak, mind Toldinak fiatal korába, melyről Ilosvai különben is keveset tud.

3. vsz. Böngészet Horváthból: »Az üveges hintó-készítés külföldön még ritkaság, Magyarhonban már előhaladt.«
5. Böngészet Horváthból: »Szőlőmivelés virágzott L. alatt.« — »A furmint szőlő Hegyaljára akkor került Formia vidékéről.«
16. Az Arany Bulla kiadásáról Palacky: *Geschichte von Böhmen*, II. 2. 348. l. 1842. évi kiadás. (Szinyei I.)
22. A neveket Ilosvai írja. Aranynál Giléti elmaradt. Az ő Ilosvai-kiadása Czudar-t Szudár-nak írja.
- 25—26. Tolnait Jókainak *Az istenhegyi székhely leány* c. novellájára emlékeztette. (1860), hol asszonyoknak, kürtösöknek öltöztetett hadi nép akarja elfoglalni az istenhegyi várat.

31. Ilosvainál: »Laczi András így szóla: Laczi András öcsém,
ország hadnagya légyen.«
36. Ilosvai:
*Lajos király hamar ezekkel indula
Morva mellé mozog lassan az ő hada. —
Prága városához nagy hadával eljuta.»*
40. »Prága kapujára hamar rohanának,
Csehektől az kaput megövék.« —
67. »Császár semmit nem tud ebben a dologban,
Egy követ el-juta hogy hírt tegyen abban,
Toldinak buzgánya vagyon köntös ujjában,
Ott köntös ujjával követet úgy csapá,
Mindgyárt hogy világból kimulva meghala,
Csakhamar más követ azt kidlyta vala,
Prágát az magyarok régen megövték vala,
- 71—72. *Az király olly igen meg ijedett vala,
Ijettében szólni edgyet sem tud vala,
Sarkát Toldi Miklós úgy nyomodgya vala,
Sarkából királynak az vér is ki-foly vala.*
77. *Lajos király azért császárnak így szóll vala:
Értsem okát császár mire most hivatál,
Messzi Országomból ide járasztottál,
Talám csak próbádnak engem állítottál,
Hogy tőlem uradtól adót venni kívántál.
Rövid szóval munda császár az Lajosnak,
Nincsen helye nálam valami tréfának,
Fiam Lajos békét-hadgy most haragodnak,
Izeny magyaroknak, hogy ne koborolnyanak.*
78. *Vegyed fiam Lajos atyafiságomat,
Es Királyokat ismérd mind barátidat —
Örök békességet szerezzünk mi hit alatt.*
79. *Toldi botlyát előrántá s monda nékik,
Meg hidgyétek ti ezt tizen-egy királyok,
Agyatokba rontom arany koronátok,
Uratokat Lajost ha jól nem szolgálljátok.»*
82. L. a költő megjegyzését a 475—76. l-on. A fogalmazásban ezt írta a lapszálon, keresztbe: »A prágai episod nem igaz in specie, de igaz in genere.«
89. A Budai Krónika (328. l.) azt írta: »in Moraviam in maxima damna intulerant.« — Ilosvai:

*»Városban boltokat csak hamar fel-rontának.»
»Sisakkal Magyarok az pénzt mérik vala,
Skárlát Gránátnak singi kópja vala.«*

94. Lehr Albert emlékezetében Mátyási József verseinek folytatása (1798) c. kötet egy verse zengene itt vissza:

*Most is az ő kedves emlékezetében,
Mintegy gyönyörűség virágos kertjében,
Gondolatim az ő szépségére szállnak,
Holott rajméh midőn sztnmézet csinálnak,
Mely, mivel fulánkot nem hord a bán bele,*

Érzékenységimnek ártatlan étele. (MNy., 1912. 166. l. — Szinyeyi felvette II. közleményébe.)

97. A címer Toldi első diadalának emléke. L. u. itt a 29. vsz.-t.

ÖTÖDIK ÉNEK.

5. Az Akastyán-hegyről a költő jegyzetéhez Katona Lajos egész értekezést csatolt. (*Irodalmi tanulmányai*: II., 330—340. l.) Csokonai *Dorottya*jának *Előbeszédéből* hozza fel az Akastyán-hegyről, hogy »50 mértföldről, az egy erős griffmadáron kívül, mindent magához szippant.« Katona szerint, itt a népmesékből is eléggé ismeretes mágnés-hegyre céloz. — Arany is azt írja: »*A név Agsteint teszzen, Bernstein-Magnet.*« *Brunzvik Stillsfrid fiáról Csehek királyáról* c., a ponyván elterjedt históriában Brunzvik, gályája az Akstán-hegyhez közeledvén; azt mondja: »... én ennek előtte azt hallottam, hogy aki az Akstán-hegyhez jut, annak ott kell maradni, és azon a helen meghalni.«
11. A rozgonvi csata 1312-ben volt. Ettől a Rozgonytól vette nevét a Rozgonyi család, Nagy Iván szerint. (Szinyeyi, I.)
14. *A Polg. Lexicon*-ból kírta, hogy Nagy Lajos vitte át Visegrádról a magyar királyok lakóhelyét Budára.
16. »... kezét, az ép halt.« A jobbról a bosszuálló Zách kardja vágta le négy ujját. (L. a *Zách Klára* c. balladát.)
6. sorhoz: *Budai Polg. Lex.*-a Erzsébetről: »Úgy tartják, óröla nevezik azt a híres Pauceát, az az csaknem minden nyavalyák ellen való orvosságot, Magyar Királyné Vizenek, (L'eau de la Reine d'Hongrie) mely Európának talán minden patikáiban tartódik.« Erzsébet maga írta le készítését, Budai közli.
23. *A Polg. Lex.*-ből kírva: »Durazzói Károly, akihez ment volt feleségül Mária, a Johanna testvére, aki hajdan magának Lajosnak volt eljegyezve.« — T. Sz. XII. 39—44. vsz.
26. Mintáját Szinyeyi (I.) Tasso eposzában látta. Tankréd bajvivó ellenfelét üldözve, Armida várába, annak börtönébe kerül. (VII. én. 44—50. vsz.) Ariosto Roger vitézét Konstantin császár fogságából elkéri Theodora, hogy fia halálát megbosszulja rajta. »Mélységes toronyba záratta a rabot, Penészes kenyér volt, mit ételül kapott.« XLV. én. (Szinyeyi, I.) — A második dolgozatban Szinyeyi Ariosto XII. én.-t említi. Itt Orlandót egy nőrablással gyanúsított lovag egy kastélyba csalja, amely csak káprázat.
29. Jodok neve Vörösmarty *Toldi*-balladájából való. Ott Jedek.
- 37—38. A rahlók kiirtását Arany Palacky könyvében olvasta. (II. 2. 338—339. l.) Szinyeyi (I.) Jósikának *A csehek Magyarországon* c. regényére gondolt, ahol Mátyás király szabadlítja meg országát a rahlóktól.
40. Jodovna szerelmének párját Weber Byron *Kalóz*ában kereste. Konrád megmenti az égő házból Gulnárét, Szaid kedvesét, ez beleszeret megmentőjébe, megöli Szaidot és ezzel kényszeríti Konrádot, hogy őt kövesse. Erre László Irma is céloz, de ő általában túlozza Byron hatását. (*A. J. angol irodalmi kapcsolatai*. Pécs, 1932.) — Pollák Miksa: (*A. J. és a Biblia*.) József és Potifárné esete rokonának nézi, a II. dolgozat Eszter-epizódjával együtt; mind a kettő arra való, hogy Toldi visszatérését késleltesse.

Szinnyei (I.) említi Pollák feltevését, de maga inkább az *Orlando Furioso* XXI. én-ben lát hasonlóságot Gabrina csábítása, csalódása és vadjával.

76. Szinnyei (II.) Döbrenteinek *Klára Visegrádon* c. elbeszélésére hivatkozik. (Megjelent a *Hebe*-ben, 1823.) A királyné ott is udvarába fogadja Klárát és társai mind neki varrnak és hímeznek.
- 70-80; 99-100. E részben néhány vonás Tegnér *Frithiof-regéjére* emlékeztet. Tegnerről Arany azt írta Tisza Domokosnak: tőle »a Frithiof-mondán kívül mit sem olvastam, de az mód nélkül tetszett.« Le is fordított belőle néhány sort, bírálataiban hivatkozott is rá. (Hebbel, Dózsa D. ismertetésében.) A Frithiof-mondában Helge király megtagadja hugának kezét Frithioftól, mert csak bond (paraszt) fiú; Frithiof elmegy hírt-nevet szerezni. Ring király megtámadja az országot; hogy hazájának békét szerezzen, Ingeborg feleségül megy hozzá. Mikor Frithiof ezt megtudja, Helgét párbajra kényszeríti, mint Toldi Tart. — Ring vendégül látja Frithiofot, Ingeborg borral kínálja. További hasonlóságokat Szinnyei is észrevett (II.), Weber szintén; vonásról-vonásra összeállította Szentirmay Gizella: *Toldi Szerelme és a Frithiof-rege*, BSz. 1917., 172. kötet.

HATODIK ÉNEK.

Az ének elején a költő kétszer is enged szubjektív érzéseinek. Az első hat versszakban lányát siratja el, a 17.-től kezdve pedig gyermekkori emlékei lepik meg, s az akkor hallott mondákat eleveníti fel. Ezekről 1880 május 25-én ezt írja Rozványnek: »Én a szalontai mondákat nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben, főleg apámtól, hallottam, és így — prózában megvallva — (itt Arany épen e versszakok visszaemlékezésére céloz) azok csak homályosan maradtak meg emlékezetemben.« Ekkor már nem mindenre emlékezett, amire Rozvány emlékeztetni akarta.

7. 5—8. soráról Riedl megjegyezte: »csak gondolt, nem látott kép.« Gyulai a maga Riedl-könyvében odairta: »Nem érti a dolgot. Hát szegény gazdagot ki látott szó szerint?« Közli: Csüry Bálint, *Gyulai Pál széljegyzetei Riedl Arany Jánosához*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. 99. l. — Lehr ugyane képre ráakadt régibb költőknél: »Vajha tüzem apaszthatná — Könnyeimnek árjait — Vagy hát könnyem elolthatná — Szivem dühös lángjait« (*Kesergő szerelem*, I. ének.) »Hisz égek, lám, mégis vízcseppet hullatok — Olyan tűz ez, melyet gerjeszthet a jég is — És lángokkal égven vizet áraszt mégis.« (Csokonai: *Déli aggodalom*) MNy. 1912. 65. l.
18. Csakugyan Bocskay telepítette le háromszáz hajdúját a töröktől feldúlt vidékre, Kölesér mezővárosba. Előbb csak zálogba vették, húsz év múltán megvásárolták a biztonságosabb Szalontát a Toldi-családtól, Rozvány szerint ezer talléron (*Nagy-Szalonta mezőváros történelme*, 1870), ez adata mellé Arany odairta: »A hagyomány még nagyszámú tulkot is említ.
20. »A gyermekrablást én Vargáról hallottam — írja Rozványnek, de egy családot Kőrösön »ma is istibundi Vargának csúfolnak, mely szó törökül volna, s mint szintén apám állítá, azt tenné: itt van, kapd el, Varga Mihály. A szigettői törökfogó Varga volt-e vagy más, azt nem tudom már, de úgy rémlik, más valaki volt.«

21. Varga Mihályról 1850 körül kezdett egy elbeszélő költeményt; utolsó elkészült versszakában olyasmit mond el, mint itt az 5—8. sorban. (Lásd e kiadás VI. kötetében, a 47. lapon.)
22. Az Órhalmozhoz a költő maga tett jegyzetet, a Testhalom említve *Az alföld népehez* c. költeményben (l. e kiadás I. kötetében) s Győri alábbi énekének 7. szakában.
- 22—23. Bethlen István Zólyomi Dávidnak, vejének fogságbevetele miatt 1636-ban fegyverrel támadt I. Rákóczi György fejedelemre, s török segítséggel akarta elűzni. Az első összecsapásban Ibrányi előhadát meg is verték, de az itt említett szalontai csatában Győri Jakab csapatai megsemmisítették a törököket. Győri Jakab cselét bőven elmondja Szalárdi *Siralmas krónikája* (Kemény Zsigmond adta ki az Újabb Nemzeti Könyvtár-ban, 1853.). Itt olvassuk, hogy *törökül tudott* (4. vsz. 3.), hogy *háromszáz* loval, jó legényekkel *magát összevervén* a török után nyomult. Gyalog *oda penetrála*, hol a basák, bégek Bethlen Istvánnal *diványoznak* (8.). Bethlen biztatta őket, de azok *nagy rémült elmével volnának* (12.). nem hiszik, hogy *e kis légyecspéssel* annyira megszédült a magyarság' (11) — *csak reggelig is gonosz szerencse tanálhatná őket* (11.). Győri kétfelé szakasztván a sereget (24.), doboltasának, (25.) sívalkodjanak: hozzá, hozzá, vitézek, és *Jézust, Jézust* kiáltásnak' (26.). A törökök *lovukat csak hezőkben tartják'* (27.). *»Elrémülének — hogy a fejedelem hadai érkeztek s hát megől nagy sürűséges sokaságú darvak... szörnyű... kiáltást kezdének.»* (29.) *»Csáklyákkal, vasvillákkal keresik vala ki a török testeket... sok napok alatt»* (31.) *»nemelyeknek megcsirázott árpaszemek találtattak a szájokban.»* (32.) — Rozványinak írja Arany: *»Mondából (apámtól) vettem azon részleteket, melyek Szalárdiban nincsenek meg: így az üres kantárral kémkedést, a csónak alatti hallgatózást; a vadludakról szóló részben azt, hogy a törökök rémülve mit kiáltottak (allah az égből is szórja a magyart!), a nádasok télehányását kaszákkal stb., hogy az az árpafő kiszöldült a bujdosó s éhenhalt törökök szájában. E Győri Jakabról Szalárdi hitelesen írja ugyan, hogy félegyházi hajdúhadnagy volt, de én a szalontai Győriék elődének hallottam.»* — A balladában:
- 16—19. A nép a törökdulás elől bevette magát az erdők, lápok közé, s csak ha a török elvonult, jött elő újra. Így volt ez 1598-ban, amikor Báthory Zsigmond Váradot átengedte a töröknek. Ezt nevezte az odavaló nép kisebb futás-nak. A feldűlt községek nevét azóta csak puszták viselték, templomok, kúriák köveit forgatta ki az eke — ezeket tartotta a nép *»templomhelye»*-eknek. Arany belefirta Rozvány könyvébe: *»A nép szájában topográfiai megjelölésül máig ismeretes a vásári, mezőgyaraki, köleséri, m. panaszai templomhely. A többi pusztákon ily 'templomhely' nevezetű területet nem ismerek.»* — A T. Sz. verszakáiban:
24. Szalárdi: *»Melly napot a fejedelem míg éle, hogy isteni tisztetlennel, böjttel és hálaadással szokott vala esztendőnkint celebrálni.»* A továbbiakban: *donatiókkal köszönte meg a hajdúk hűségét. Másnap »az lövő szerszámokat azokhoz való szekerekkel, porral, golyóbissal az ott levő kastélybeli bástyákra és azután építtetett toronyba állatták vala.»*
25. A költő a község irataiból tudta, hogy a tornyot a közeli templomok, kastélyok köveiből építtették újjá; egy bizonyos Pethóné

- gyaraki kastélyából is vittek el követ, tilalma ellenére, — neki aztán később telket adtak városukban kárpótlásul.
26. A szalontai csonka torony, a hagyomány szerint a Toldiak várának öregtornya, négyszögű építmény. A költő fiatalkorában még látszottak vizárkának nyomai, falát mosta a »Tó«.
27. Rozvány könyvébe beírta (43 l.): »az én gyermekkoromban, ha azt mondták valakiről: »a várban lakik«, úgy megértette mindenki, mint a fővárosi ember, ha a budai várat mondják.«
52. A »kis varga kapus« a Toldi estéjében szerepelt előbb már (V. és VI. ének.)
68. 6. sor: A két karddal való vívást Kinizsinek tulajdonítja a hagyomány.
- 70—71. A meggyilkolt Szigfridet Krimhild szobájának küszöbére teszik le. Reggel, misére menve meglátja, és lerogy. Nibelung-ének, XVII. (Tolnai.)
- 73—76. Rozgonyi sorsában a költő a saját apai fájdalomát öntötte ki. A 76. versszak magva már a Promemoriá-ban megvolt: »Valahol használni: Szép még a halál után is. Nem egyszerre hal meg, halála csak kezdete hervadásának, — mint a virág, melyet kivágnak, de még aztán is szép, — csak idő múlva veszti el kellemeit.« A gondolat feltámadt, mikor 1867-ben az V. éneket írta; a 99. vsz. mellé odaveti: »Rozgonyi fájdalma. A pathosz hevében gyönyörködik, mily — szép meghalt leánya.« Ebből látni, hogy terve ekkor már a részletekig előre készen volt (ha talán nem is az egész mű végéig), s hét esztendő múlva úgy tudta folytatni, hogy törés nem látszik.
78. és köv.: Arany sokáig azt tartotta, hogy »az özvegygel való komikus jelenet, meg a sírrablás alávaló bünténye, semmikép sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak«. (T. Sz. Éjszó.) Különösen a második epizód nem fért össze Toldi jellemével sem, úgy, ahogy Arany az első részben már körvonalazta. Ilosvai szövege a monda e részében eléggé zilált. Előbb elmondja a hercegleány halálát: »leányt nagy gazdagon eltemették vala«; ezt ennyiben hagyja, s így tér rá Toldi szerelmi felsülésére. Az »egy imegben« az utcán pironkodó Toldi »ő bújában« tér be a lakatoshoz:

*Ez lakatjártóval éjjel elindula,
 Al kuccsal beméne az kis kápolnába,
 Gazdagsággal való rakott sírt felbontá,
 Sírba hogy beszállá, gazdagságot kiadá.*

Már Szilády Áron észrevette, hogy a leány temetése meg a sírfeltörés összetartozik (Régi Magyar Költők Tára IV. 370. lap, 1883.), s az összekötő szálát is mintegy jelzi e néhány szó: *méne az kis kápolnába*, mintha mondaná: abba, ahová a leányt temették. A 170—196. sorral megszakított elbeszélés voltaképpen összefüggő történet. Arany is így tisztázta ki a zavaros szöveget. Ilosvainál a furcsa kalandból nem következik semmi: Toldi a ráhengerített sírkövet elmozdítja és lakatosruhában eltávozik. Arany a meghalt leányt Piroskának veszi, a sírt az övének. Toldi nem jöhet oda rabolni, de jöhet holt kedvesétől elbúcsúzni. Így illeszti be Ilosvai vézna adatait a cselekmény logikus rendjébe. Amikor művét 1867-ben hosszú időre félbehagyja, a lapszélre oda-

jegyzi a folytatás vázlatát (L. a változatok közt, VI. ének 48. vsz.) — A két groteszk epizód meg a sírbolt-beli jelenet sokat foglalkoztatta az összehasonlító irodalomtörténet bűvárait. Ami Ilosvai szövegét illeti, a szerelmi felülés és a sírbontás motivumának összetartozását Fóti József Lajos mutatta ki: összekapcsolva fordulnak elő Boccaccio Dekameronjában (II. nap, 5. elbeszélés): a póruljárt szerelmes az utcára esik, csavargók kényszerítik, hogy velük menjen egy sírt kifosztani. (*A Toldi-mónda és két idegen eredetű epizódja*, Itk. 1906.) Hogyan került a két epizód Ilosvaihoz és hogyan kapcsolódott Toldi alakjához, nincs kiderítve. Fejtörést okozott a kutatóknak az is: honnan vehette Arany a két tolvaj: Hincz és Kuncz nevét. György Lajos szerint az ismert Genovéva-népkönyvből; ott a két bérenc neve, akiknek Genovévát meg kellene ölniük, a mese további során zarándokruhában tűnnek fel. (*Erdélyi Múzeum*, 1911., 186. l. és Itk. 1929. 15. l.) Császár Elemér ez utóbbi helyhez fűzött szerkesztői jegyzetében Kleist Henrik »Michael Kohlhaas« c. elbeszélésére mutatott rá, de ott e néven előkelőségek szerepelnek, holott a névnek (Lehr A., *Magyar Nyelv* 1905., 455.) a németeknél rossz mellékeze van. Legvalószínűbb Ferenczi Zoltán feltevése; ő talált rá a két névre Shakespeare Coriolanusának Ortlepp-féle német fordításában; a fordító a II. felvonás 3. jelenetében Hob és Dick nevét Hincz-cel és Kuncz-al adja vissza. (*Magyar Shakespeare-Tár*, XI., 314.) Arany ezt a fordítást korán ismerte. (L. Voinovich Arany-életrajzában, I. 72.)

81. s köv. A sírboltbeli jelenet Riedlt a Romeo és Juliára emlékeztette; Aranynak itt nem volt szüksége Ilosvain kívül más forrásra. Hasonló jelenetre bukkant Fóti (l. fent) Bolyai Farkas *Párisi per c. színjátékában*, amelyet Arany olvashatott, mert Bolyai *Öt szomorujátékát* kikölcsönözte a körösi iskola könyvtárából. Szerepel Bolyainál a tetszhalottként eltemetett lány, két sír-
rabló, akik mennydörgésre elmenekülnek, s a lány szerelme, aki a föléledtet kiviszi a sírból. (L. még Szinnyei, EPhK. 1911. 302. és Fóti, uo. 372. — Huszár György: *Arany János könyvei Nagykörvösön*. It. 1913. 550.) Hasonló történetnek Boccaccioénál régebbi följegyzésére bukkant Kropf Lajos: egy püspököt eltemetnek, »quidam paganus« elhengeríti a szarkofágról a követ, a halott átkarolja s úgy tartja reggelig, míg a hívek kiszabadítják — Toursi Gergely *Liber de gloria confessorum* c. könyvében 595. Itk. 1910, 488. l.
- 94—95. Toldit a sírbontásért az egyház kiátkozza. Mikor Frithiof le akar számolni Helgével a templomban, egy heves mozdulata az áldozati lángba dönti az istenszobrot, leég a templom; a szentségtörőt kiátkozzák, neve: farkas a szentélyben. Toldít is e névvel illetik: »veszett farkas.«

HETEDIK ÉNEK.

A VII. énekkal tér rá Arany Nagy Lajos nápolyi hadjáratának elbeszélésére. Ennek történetét alaposan meg akarta ismerni, s már korábban végigtanulmányozta, részben (az említett Toldiana c. kéziratcsomóban) kivonatolta is a fontosabb egykorú és újabb forrásokat. Vázlatosan összeállította Nápoly egész történetét Endre megöletéséig; kivonatot készített.

a magyar eseményekről 1343-tól fogva Horváth Mihály: *A magyarok története*, Pápa, 1842—46. c. művéből (az érdekelt fejezet: II. kötet 2. szakasz: Nápolyi események és hadmenetek.) A főfonal mellett különös figyelmet fordít egy-egy érdekeltőbb részletre: aminő a király két sebesülése (Canossánál) a kő lesujtja, Aversánál nyilat kap a combjába), a majdnem vízbefuló Szeredai, a pápa végső ítélete, Johanna ellenállhatatlanul megbűvölt volta. Olykor aláhúzással emeli ki, amit fontosnak tart, így pl. amikor Horváth a két nápolyi hadjáratot regényes kalandnak mondja, amely minden jelentékenyebb közvetlen következés nélkül szövődik a nemzet életébe.

Költői szempontból hálásabb anyagot talált Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való lexikon*-jában, amely a történeti adatok mellett számos mondai hagyományt is megőrzött. Itt olvassa a bűvös gyűrűt, Lajosnak Máriával való jegyességét, Durazzói Károly elítélését, a Tarenti Lajos-javasolta párviadalt, Lajos díszes római fogadtatását. — Szilágyi István küldi meg neki még 1850-ben Fessler Ignác művének (*Die Geschichte der Ungern*, 1815—1825.) harmadik darabját. Az egykorú vagy közel egykorú források közül jegyzetei szerint ismerte Turóczit, Galeottot, Oláh Miklóst; a középkoriak közül mégis főforrása a Budai Krónika volt, amelynek új kiadása 1838-ban jelent meg, bő jegyzetekkel ellátva, Podhrazcny József gondozásában. E kiadás különösen azért bizonyult használhatónak, mert Podhrazcny a Budai Krónika egy-egy fejezete alatt jegyzetben közölte a Dubnici Krónika színesebb, részletesebb szövegét is. Arany a Dubnici Krónika regényes elemeit a Szent László-ban s a Toldi szerelmében is bőségesen felhasználta. (A Dubnici Krónikát csak a Budai Krónika jegyzeteiből ismerte, az előbbi ugyan akkor már a Nemzeti Múzeumban volt, de nyomtatásban csak 1884-ben jelent meg.)

A Toldi szerelme végleges kialakulása idején vált Arany egyik fő forrásává Szalay László munkája: *Magyarország története* (második kiadása 1860—66 közt jelent meg Pesten). Szalay egyébként a részletekben maga is felhasználta Arany eddig ismert forrásait, jó írói érzékű történettudós volt; néhány esetben Arany sorai úgy hatnak, mint Szalay szövegének költői parafrázisa.

A Második dolgozat III., a végleges szöveg VII. énekében a címerek adatait és leírását — néhány szórványos esetet nem számítva — a következő művekből merítette Arany:

Wagner, Carolus: *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt*, Buda, 1778—1780.

Palma, Carolus: *Heraldicae Regni Hungariae Specimen, regia, provinciarum, nobiliumque scula complectens*. Bécs, 1766. Mindkét mű közli rézkarc-mellékleten egyes címerek rajzát is.

Néhány utalása szerint használta Arany *Windisch* Károly Gottlieb pozsonyi német tudós (1725—1793) valamely művét is. Lásd ezeket Szinyeyei: *Magyar írók és Petrik: Magyarország bibliográfiája 1712—1860.*, III. 851.

Az alábbiakban a T. Sz.-hez fűződő gazdag filológiai irodalom nyomán továbbra is a forrásoknak ama helyeit idézzük, amelyeket Arany felhasznált, s amelyekből a cselekmény alakítására vagy egyes részek kiszínezésére ösztönzést kapott.

2.

Arany itt is, mint a Daliás idők Első dolgozat IV. éneke 17. versszakában, Durrazói Károlyt mondja a levél írójának. Az adat forrását Szinyeyei (I.) Szalay László művében kereste (II. 184.): »Lajosnak Durrazói Károly emberei vitték meg az iszonyú nápolyi hírt — felhívta Lajost, jöjjön Nápolyba bosszút venni.« Tolnai V. helyreigazította, hogy e rész keletkezésékor Szalay II.

- kötete még nem jelent meg, s így az adatot csak Fesslerből vehette. L. erről Aranynak az első dolgozat IV. éneke 17. és 21. versszakához tett 8. és 9. számú jegyzetét.
4. A Dubnici Krónika a Budai Krónika jegyzetében, 284. lap, Endréről: »hominibus graciosus et placidus«. Lajosról: »...fratris nostri crudelissima morte, quae medullam cordis nostri dira passione amarissime lacerabat, condolentes...«cor nostrum vehementi et indicibili amaritudine vulneratum vindicare voluissimus« (uo.).
 - 5—6. V. ö. Daliás idők, Első dolg. IV. ének 18—20. vsz. és T. Sz. VIII. ének 63—68. vsz.
 9. V. ö. Daliás idők II. dolg. III. ének 11—12, vsz. Az 5—8. sorhoz: Budai Krón. 283. l.: »Et factus est planctus magnus et luctus in Hungaria.«
 12. Az Anjou-cimerről l. Pray György: *Syntagma historicum de Sigillis regum et reginarum Hungariae*, Budae, 1805. — Tabelláin Lajos és Mária több pecsétje, a pecséteken csőrében patkót tartó strucc, liliumok. Így T. Sz. III. ének 4. vsz. (Szinyei I.) — Ugyanígy Hédervári Kont Miklós főpohárnokról Lehoczky: *Regni Hungariae Status et Ordines*, Posonii, 1796. — 102. lapja szerint Kont 1345-ben »pincernarum magister«. (Szinyei II.)
 14. V. ö. Daliás idők Első dolg. IV. ének 24. 5—8. sor. Szinyei rámutatott, hogy az itt leírt út voltaképen Lajos királynak az útja. — Gyulavásár Friaul északolasz tartomány, ahol a rómaiak Forum Julii nevű városa állt.
 15. Etele halmáról a *Remény* c. folyóiratban olvashatott Arany. Ennek 1851. áprilisi számában egy fametszetű kép van e magyarázattal: Atilla a legyőzött népekkel hordatott egy hegyet s arról intézte Akviléja ostromát. Ez a hagyomány állítólag él az udinei nép ajkán. A rajtot Mayer István egyetemi tanár rajzolta. — A jós madár a golya, a hozzáfűzött hagyományt elmondja Arany a Csaba királyfi Első dolg. I. énekében.
 16. A szegény versköltő-ről l. Thierry: *Histoire légendaire et traditionnelle d' Attila*, 262—264. l. Mikor Atilla elfoglalta Páduát, Marullus költő elvitte hozzá róla szerzett költeményét. A páduaiak hízelgésből az amfiteátrumban olvastatták föl vele. Amikor Atilla meghallotta, hogy a költő versében őt istenektől származtatja, annyira felháborodott ezen a vakmerő tiszteletlenségen (halandó embert a halhatatlan istennel egy sorba tenni), hogy máglyán akarta Marullust megégettetni. Az utolsó pillanatban megkegyelmezett neki e szavakkal: »Még akartam leckéztetni a hízelkedőt; de azért ne ijesszük el az igazmondó költőket, akik ünnepeini akarnak bennünket.«
Thierry elterjedt olasz hagyományra hivatkozik. Marullus Tarchaniota Mihály újlatin költő a valóságban később, a XV. században élt.
 18. A fekete zászlót Arany Budaiból írta ki: »egy belső megfázást és borzadást okozó nagy fekete zászlót hordoztatott maga előtt, melyen Andrásnak halavány sárga képe volt festve.« (L. Daliás idők Második dolg. III. ének 21. vsz. és IV. én. 2—8.)
 - 20—22. Visegrád ábrázolásánál a költő maga utal jegyzetben Oláh Miklós leírására. L. a Daliás idők Első dolgozatának 5. jegyzetét, ott közöljük Oláh szövegét. (Tulajdonképpen a Mátyás-korabeli Visegrádot írja le.)

24. A költő maga idézte a Dubnici Krónikát, a Budai Krónika jegyzetéből, a Daliás idők Első dolgozatánál (6. sz. jegyzet, IV. ének 7.)
26. Erzsébet királyné ájtatosságáról l. a Budai Krónika 288. lapján »eximiae sanctitatis et clementiae«. Podhraczký szerint (a Budai Krónika jegyzetében, 269. l.) első itáliai útjára az vezette, hogy Endre fiának koronát szerezzen, »dein, ut pro lenocinio et caede Feliciani de Zaah, generisque huius extirpatione Deum, omnís mali vindicem placeat.« (Szinnyei II.) Krónika és költészet egyaránt nem hagyja szó nélkül Erzsébet lelkiösmeretfurdalását. Döbrentei *Klára Visegrádon* c. elbeszélésében azt mondja: »A királynét látták széjjelbontott hajjal éjtszakákon keresztül gyötörtetve imádkozni.« (Szinnyei II.) —
30. Az Anjou-házra nehezédő átokról Arany a Pro memoria-ban szólt; ott Lajost személyében kivette az átok alól. (L. bevezetésünket a Daliás idők Első dolgozatához.)
- 32—53. Az eposzokban szokásos seregszemlét Arany a felvonuló nemesi családok címereinek leírásával oldja meg; ez korszerű, amellest festői és változatos. Vázlata: D. I. Első dolg. IV. én. 25—27. — A címerek rajzait Wagner *Collectanea genealogica* c. munkájából vette, sokat részletesen leírt a Toldiana-nak nevezett adatgyűjteményben, pontosan le is rajzolta onnan a Hédervári, Drágfi, Ujlaki, Bánfi, Giléti, Kanizsai, Chetnek, Kont, Zudár címereket, s Lajos gyűrűspecsétjét a struccal és a patkóval. — Szinnyei a címerek és a családi adatok forrásául Nagy Iván *Magyarország családai* c. munkáját nevezte meg. Ez téves; a költő jegyzeteiben Nagy Ivánra semmiféle hivatkozás nincs.
32. A Laczfi-címer leírása a Dubnici Krónikából való (103. lap.) »vexillum Stephani, draconem album erexerunt«. Onnan a közmondás is: »unde in Apulia exivit de ipso proverbium: tu es homo victoriosus et sapiens, quasi alter Stephanus filius Laczka« (99. l.). Mindkét adat Szinnyeinél (I.), de Tolnai kimutatta, hogy a Dubnici Krónikát Arany mindig csak a Budai Krónika jegyzeteiből idézi (Itk. 1912.). Az első adat a Budai Krónikában a 304., a második a 293. lapon.
42. Történeti hagyomány szerint a Forgács-címer meztelen nőalakja Mária királynét, Lajos leányát ábrázolná. Mária — eszerint — maga adományozta ezt a címert Forgácsnak trónja megszilárdításának érdekében végzett szolgálatai elismeréséül. Arany itt azt vitatja, hogy a címer nem ábrázolhatja Máriát, aki akkor még meg sem született. Följegyzéseiben kétszer is kitér erre: »Balásznak Mária királyné saját arcképét adja, de előbb mi? Windischnél meztelen női (?) alak, fején korona, alatta korona és zöld halom, feje mellett két hold.« Másutt: »Budai szerint Balász címerül a Mária királyné képét kapta volna. Windischnél két meztelen koronás meztelen nő, feje mellett kétfelől a fogyó és új hold, aranszínben; haja vállára foly le, kezei csipőre tévők; korona felett áll, melynek középső ága ágyékát elfödi; a korona zöld halmon nyugszik. (Mária nehezen engedte volna saját képét így viselni.)« Hormayr, Mednyánszky szerint a Forgács-címer előbb fehér farkas volt. — A vízből kiemelkedő sellő motívumához Szinnyei I. párhuzamot talált Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ében — Rinaldot sellő altatja el dalával (XIV. 60—65. vsz.), s meg is jövendöli neki családja fölemelkedését. Heller Bernát a Nibelung ének sellő-jelenetére utal, melyet Arany is idéz Zrínyi-tanul-

mányában. Itt Hagen veszi el a sellők ruháját, s azért jósolnak, hogy visszakapják. (XXV. kaland; — *EPHk.* 1918.)

55. Nem sokkal e versszak keletkezése előtt írja Arany Tompának (1853. VI. 28.): »Visszatérnek a külföldet külsőségekben és idegen szellemben majmoló iskolák; a nyelv csinosodik, azaz romlik, érdem lesz magyar szavakban németül s franciául beszélni, bűn egy magyar kifejezést használni, csupán azért, mert a nép is él vele, tehát pórias, durva, nyers.« Maga e versszak 1854-ben keletkezett.
59. L. a Daliás idők Első dolgozatának 11. sz. jegyzetét.

NYOLCADIK ÉNEK.

16. »Ártatlan is elvész« — Erzsébet királyné a fiát érti, Endrét.
- 25—28. Olasz eposzokban gyakori a fegyvert viselő amazon. Ariosto *Órjöngő Lorántjában* Angyélika és Bradamante ugyan a lovagok közt inkább a szerelmek útvesztőjében tévedeznek, de a komoly Tassonál is ott van Erminia, Camilla, Clorinda, Armida; Zrínyinél Vid felesége, Borbála, aki kimentí férjét a török táborból (XIII. ének.)
32. A Margit-szigeten azidőben több kolostor is volt.
- 37—43. Arany Toldi vezeklésének rajzába iktat be néhány motívumot, amelyet Ilosvaiból, Toldi ifjúságáról írva, nem használt fel: amikor Miklós a király konyháján szolgál, szennyes fazekakat mos és vizet hord a Dunából (22—23. vsz.). — A bűnbánó, vezeklő lovag gyakori alakja a középkori olasz és francia mondáknak. A Guillaume-mondák Rainouart-ját említi Birkás Géza (Éthn. 1912. 277—89., 1913. 83. lap, vita erről It. 1914. 94—105., 134., 280.). Solymossy Sándor Havelok és Gareth alakjára utal, akik szintén konyhán szolgálnak. (Éthn. 1918. 1—23.) Solymossy egy a francia hősmondákban előforduló tipikus szerkezettel veti egybe Ilosvai Toldi-mondáját: hármás tagozódásban előbb a hős ifjúkoráról hallunk, majd lovagi tetteiről, végül a hős rendszerint monostorba lép (moniage). E harmadik tagnak lehetne nyoma az öreg Toldi barátságához. (Turóczi krónikája Bátor Oposról mondja: »super gilvum equum in lorica cucullata« II. 52. V. ö. Bonfini, I. 54.). Némelyik monda egy utolsó harcról is tud.
46. Arany itt használja fel az ismert közmondást: Élődik, mint Toldi Miklós lova a szeméten. (*Magyar közmondások könyve*, szerk. Erdélyi János. 1851.)
61. Lajos király 1347 elején indult Nápoly ellen, előreküldve Kontot. »Circa festum Sancti Georgii praemisit Dominum Nicolaum electum Nitriensem.« Budai Krónika 287. l. — Arany odairja: *april 24. Miklós püspök.* (Neve mindjárt ott van a 71. vsz.-ban.) »Et primo Nicolaum filium Laurentii Toth, qui postea Kont fuit cognominatus ... (melléírva: *té hát ez Kont*) ... qui in Aquilam civitatem famosam superveniens ... cum Lallo Capitano ipsius civitatis . . . quam plurimos ad Regis Hungarie obedientiam confortavit et perduxit.« Bud. Krón. 283. — Így szedegette össze az adatokat Arany a krónikákból. Később odairta a krónika szélére: »Ezt Szalay más-kép írja. Kont csak később jön, ez a Miklós a nyitrai püspök.« Kírta róla, hogy »L. ő utána a következő esztendőben indult, amikor aztán majd minden akadály nélkül mehetett majd Nápoly városába.«

Kijegyzése végére: *Erdélyi vajda 1351. május 1356. † 1367. Unokája a híres Kont István, Zs. idejében.*

- 63—66. A balladába bele van szorítva Endre királyfi egész története. Az Anjou-ház különböző ágainak dinasztikus harcairól, amelyeknek Lajos öccsének megölése csupán egyik mozzanata, I. Miskolczy István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar*. Századok, 1928. A selyem-arany szálról I. a költő 8. sz. jegyzetét a Dalias idők Első dolgozatához. Bonfini is tud a zsinórról: »consentiente uxore Joanna, Aversae serico laqueo . . . necatur». (Dec. II. lib. X.) Erre Tolnai Vilmos mutatott rá, e ballada forrásairól irt tanulmányában. Itk. 1902. 266. — A 63—64. vsz-ban a költő Endre anyjának, Erzsébet királynénak nápolyi útjára céloz. Valóban haza akarta hozni fiát Magyarországra, de hízélgéssel rávéttek, hogy András ottmaradjon. Arany ezt Szalayban olvasta.
64. 3—6. Alapja Tolnai szerint Fesslernél (III. rész, I. kötet 197.): »Johanna . . . flehete und weinte, und sprach nur von Liebe für den Gemahl. »
65. A gyűrű legendáját Gravina Domokos krónikája tartotta fenn. (L. Miskolczy István fentidézett művében.) Olvasható Budainál is. »Ehhez a valóságos történethez azt a mesét toldjuk, hogy Andrásnak az édesanyja egy gyűrűt adott volna, melynek az az ereje volt, hogy neki sem méreg, sem fegyver nem árthatott, és azért kellett kötéllel próbálni az ő megfojtását.» — Az 5—6. sorhoz: »András oly gondolatlanul cselekedett, hogy egy fogházat készítettett, és el nem titkolhatta, hogy abban koronáztatása után eddigi ellenségeit akarja záratni.» A költő ezt kiírta Budaiból.
66. Az averszai gyilkos éjszaka történetét elmondta az Első dolgozat IV. éneke, 17. s köv. vsz., az aranyzsinór, a gyűrű, szóval a balladás elemek nélkül, egyszerűen. Az újabb kidolgozás néhány adatának forrását Tolnai Vilmos Szalay történetkönyvében látja (II. 181. l.), egyes kifejezésekkel együtt: az udvar »a városban kívül levő kolostorba szokott szállni», a pár »alvójába vonult.» Tolnai azt is felemlítette, hogy Mikes Kelemen 53. levelében elmondja »egy neápoliszi király» történetét; »a királyné zsinórt csinált», férje kérdésére, hogy miért, azt felelte: »hogy tégedet megfojtsalak, — »másnap a tréfa valóságra fordult.» Tolnai úgy sejtí, hogy a Johanna színes beszéde ide megyen vissza. (63. vsz. 3—4. sor. Itk. 1902.)
- 69—72. Aquilában Lalli szerepe (Bud. Krón. 286.), majd Szulmóna ostroma — mind a történet rendjében van elmondva, mint Szalaynál (II. 186.).
- 70—72. Durazzói Károly kétszínű viselkedése, lekenyereztetése a kalábriai hercegséggel, történeti tény, az is, hogy »seregének egy részét elbocsátotta, a másikkal visszavonult.» (Szalay II. 186.) Durazzo kétkulacsosságát a költő túlozta is, kompozíciós célja érdekében. (L. jegyzetét a IX. ének 27. versszakához, a szövegváltozatok közt, a T. Sz. előszavát s bevezetésünket a T. Sz. jegyzeteihez.)
76. »Dominus Maletesta de Maletestis, Franciscus de Forlino ipsum (Lajost) usque Neapolim sunt secuti.» Bud. Krón. 287. — »Ludovicus de Tarento duxit in uxorem Johannam, uxorem Regis Andree, ut mediante ipsa regnum Apuliae posset occupare.» Bud. Krón. 292. aláhuzva. — A »férjhez ugrék» kifejezés a Polgári Lexikonból való.
77. Johanna testvére »Durazzo Károlyhoz ment volt feleségül, az a

- Mária, ki hajdan magának Lajosnak volt eljegyzve. (A költő kirása a Polgári Lexikomból.) Szalay szerint Lajos hajlandó is lehetett összekelni Máriával, »ha más módon nem kapcsolhatja Nápolyt a magyar koronához«. Ezért is felindulhatott Durazzo ellen. E házasság terve még a második hadjárat idején sem volt idegen tőle. — Margit cseh királylány valóban meghalt, mielőtt a vele kötött házasságra sor került volna. (Szalay, II. 190. — Szinnyei II. — L. még a XII. ének 39—47. szakait.)
80. A költő kijegyzése Horváth után: »...csak azok végeztettek ki, kiknek vallomásaitól... méltán féllhetének, s kiket a hatalom birtokában levő párt különben veszélyeseknek tartott».
81. 7. A levélben »a gonosz asszony Endre iránti veszett szerelméről szólott«. (Szalay II. 187.)
82. Csaknem szóról-szóra Szalayból (uo.): »Szemtelen életed, a bitorolt országlás, az elmulasztott boszú, a második férj, kivel magadat összeadtad, s a mód, mellyel az elsőnek meggyilkoltatását magadtól el akarod hártani, ellened bizonyítanak, mint férjgyilkos ellen. Tudd meg, hogy aki boszút vesz a gonoszokon, a mindenható isten, még él!»
84. 6. Velencét a hadjárat valóban elkerülte. »...scientes Veneti fraudulencia pleni... Rex ipsis auditum praecepit.« Bud. Krón. 288. Ennyire pontos a költő a történeti adatok dolgában, s ennyire tökéletes a fölvetett mozzanatok költői felhasználásában. Amit fölvesz, szervesen beleszövi a cselekménybe, mint utátsáink mutatják; de nem vesz föl mindent: így a pápa kedvezését Johanna iránt, s hogy Lajost átokkal fenyegette, ha Nápoly földjére lép, mert ezzel a pápaság előbb-utóbb elvesztette volna Sziciliát; mellőzi, hogy Lajos szövetségeseket keresett nyugaton, egészen Angliáig. Legfőbb változtatása, mint láttuk, az, hogy Lajos két hadjáratát egybevonta. Körülbelül eddig megy, amit az elsőből fölvesz, — sokat, a pártosok büntetését, a király hazatérését az egész mű végére hagyja. Képzete mindezt összekapcsolja, s a mese szálait összeszövi Toldi és Anikó történetével. (L. erről bővebben Voinovich Géza Arany-életrajzában, III. 294. s köv.)
87. 7. A »nagyobb bűn«-t I. IX. ének 64. vsz.
91. A »fekete halál«-t 1348-ban genuai hajósok hurcolták be a Levantéből; hamar előzönlötte Európát. A flagellánsokról Arany Palacky történeti művében (Geschichte von Böhmen) olvasta, hogy véresre korbácsolták magukat, meggyóntak egymásnak; később elzüllöttek. (II. B. 2., 312. lap. Szinnyei I.) — Magyarország északi megyéiről a Budai Krónikában: »Deus misit pestilentiam in eos.« A lap szélére a költő odaírta: *fekete?* (L. még XII. ének 23—24.)

KILENCEDIK ÉNEK

3. *Szulmona Sulmo*: Ovidius szülőhelye. Petrarca panaszkodik Barbaló barátjának levelében, hogy ez a hely a barbarok (magyarok) kezére került. Fessler, III. 251. (Szinnyei I.)
- 7—20. A várvívó eszközöket Arany készültük közben írja le, mint Homeros Achilles pajzsát. Az Első dolgozat 11. sz. jegyzetében Fesslerre hivatkozik; az e versszakokba összezsúfolt régiség- és hádtudományi adatok valószínű forrása az a régiségtan, amely megvolt könyvei közt: *Dictionnaire des Antiquités Romaines et*

Grecques, par Anthony Rich, traduit de l' anglais sous la direction de M. Chernel. Paris, 1859. (kétezer ábrával) — Szinnyei (I.) ugyan-ezen harci eszközök leírását találta meg Tassóban (XI. és XVII. ének.)

22. Durazzóról és e taktikai kitérőről l. a költő jegyzetét a 27. vsz-hoz a szövegváltozatok közt.
25. Moriál orániai perjel nevét a Budai Krónikából vette Arany (306.) A János-lovagok perjele volt; zsoldos hadával Lajos oldalán résztvett mindkét nápolyi hadjáratban, a király 1350-ben rábízta Aversza őrzését. Zsoldosaival egész Itáliát végigsarcolta. Később bankár lett. Cola Rienzi Rómában lefejeztette.
31. Tarantói Lajos Capuánál készült útját állani Lajosnak, hogy a Volturno vizén át ne kelhessen. Nicolo Cajetani, Fondi grófja, szétverte a zsoldosokat s bevette Capuát. (Szalay, II. 188. l. a X. ének 4—13. szakát is.)
32. Tarantói Lajos és Johanna a capuai vereség hírére tengeren Franciaországba menekültek.
33. A kis Martell Károly a megölt Endre herceg fia, csecsemő létére nagy diplomáciai tervek középpontja volt. Előbb, még Lajos hadjáratainak megindulása előtt Johanna jelölte ki trónja örökösétül, majd Lajos kezébe került, (l. XI. 77., 82.) aki — szintén mint a nápolyi trón örökösét — Visegrádra küldte anyjához. A gyermek azonban 1349-ben meghalt, a Dubnici Krónika szerint (a Budai Krónika jegyzetében) »ad coelos evolavit ... et sepultus est in Alba, in sepulchro Regis Hungariae; Rex autem Lodovicus de morte eius fuit valde contristatus, quia proponebat proficere in Regem Apuliae, pro Rege Andrea patre suo, si vixisset.« (292. l. Szalay, II. 202.—)
38. A költő feljegyzéséből: Wolfhard, Lajos német seregének fővezére. Volt egy Konrád nevű öccse is, ki 4000 sisakos német kapitánya volt. Mikor visszament Lajos Nápolyba, Konrád seregét magával vitte, de Bari városban »más eszök jött, s a magyarokat megtámadták. A városbeliek a magyarokkal együtt leverték és kiűzték őket. Wolfhard nem volt benne a zendülésben. Őt Lajos később Aversza ostromára küldte. — Werner zsoldos csapatvezér, condottiere. Lajos hadával együtt zsoldjába fogadta. Később Durazzo zsoldjába állott. (L. a XI. énekekben: 3. és 23.)
39. A sereg szétosztása Szalaynál, 197. l.
- 41—48. Cola di Rienzo-nak, aki 1347-ben a római nép élén megtörte a hatalmaskodó főnemességet s (mindössze két hónapra) visszaállította a római köztársaságot, annyi szerepe volt Lajos vállalkozásában, hogy ez, fénykorában, hajlandó lett volna rábízni Johanna ügyében az ítélkezést. Bujdosása történeti tény; Szalaynál: »1347-nek végén már földönfutó volt, s a magyar király tudtával 1348-ban az Apenninekből rejtőzött; utóbb Prágába vette magát ... s IV. Károly kiadta őt a pápának, oly cselekedet, melyre a lovagi Lajos, bármint segíthetett volna saját ügyén ezáltal, nem volt képes.« (II. 193. Idézi Szinnyei I.)
53. A kobzos alakjához az első gondolatot a Polgári Lexikon egy cikke adta. Arany kijegyezte, hogy Korotnoki Lengyel Pétert »valami Barbaréthy nevű ember ... az ország bírja előtt calumniában convincálta. Ezt a szennyet annyira lemosta magáról Péter nápolyi magaforgatásával, hogy Lajos király egy 1350. Aversza városban kelt levelével őt és maradékát ezen vétek büntetése

- alól felszabadította, és megtiltotta, hogy azt neki s gyermekeinek soha senki szemére ne hányja.» A kiírt sorok mellé a költő későbbi írással odaírta: »Zách Felicián utódjául költetik, hogy azon történet elbeszélhető, egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitűnjék. Itt Lengyel Péter név alatt jár, míg bravourt nem csinál.» — A Zách-család kiirtása előli menekülés motívuma szerepel Kisfaludy Károly *Tihamér* c. elbeszélésében is.
70. A karikást a költő már szerepeltette *Rózsa Sándor* c. költeményében.
71. L. *A hépmutogató* c. költemény jegyzetét, e kiadás I. kötetében. Orlando hasonló tetteére Szinnyi mutatott rá: egy asztallal húsz embert futamított meg (XIII. ének.)
85. 3. *Könyökvár*: németül Elbogen, csehül Loket, ősrégi város és vár az Éger vize partján.
- 90—96. L. a költő 20. és 21. sz. jegyzetét. Aranyt epekövei miatt orvosa 1869-ben Karlsbadba küldte kúrára. 1876-ig minden nyáron töltött ott négy-öt hetet. Részletesebben l. Voinovich Géza Arany-életrajzában, III. 221—230., l. még a Karlsbadi apróságokat s a jegyzeteket e kiadás VI. kötetében.

TIZEDIK ÉNEK.

- A krónikák pontosan követik Lajos hadi útját, a költő is jórészt hozzájuk igazodik. Ezentúl nem utalunk minden egyezésre, csak a kalandos eseményeket emeljük ki.
16. V. ö. IX. ének 22—23. A költő, a már említett kompozíciós céltal, igyekszik Durazzo alakját és szerepét emelni.
- 24—32. A bakfitty-játékkal való várfoglalás ötletét talán Laczi Dénes szommai hőstette adhatta, melyet Arany a XI. ének 78—81. szakában mond el. Jegyzetében maga hivatkozik a Budai Krónika megfelelő helyére. — Hasonló fortélyt olvasott Arany a *Királyudvari kézirat*-nak nevezett cseh eposzi maradványban, a Csesztmir és Vlaszlav-ról szóló énekekben. E művet ismerte; említi Tompának 1857 ápr. 9-én és Csengerynek 1857 dec. 1-én írt levelében. Akkor még nem bizonyult hamisítványnak.
- 37—43. A krónika említi mindezen helyeket, Szalay rövidebb összefoglalásban szintén.
44. Mint utóbb, Arany halála után kiderült, Toldi csakugyan járt Olaszországban, bár a nápolyi hadban nem vett részt. (L. Szilády a Régi Magyar Költők Tára IV. köt. 358. lapján, és Fest Sándor, Budapesti Szemle, 1938. 724. sz.)
47. Canosa ostrománál a Budai Krónika idézi a Dubniciből (301. l.): »Venit Lewstasius Senescallus (Officialis, cui Aulae Regiae cura incumbat) Regis cum multis militibus, portans secum multa milia marcarum pondus argenti.« A krónika hozzáteszi, hogy ezzel nagy szolgálatot tett Lajosnak, mert becsülete megingott volna. Paksi Lesták étekhordómester egyébként a második hadjárat idején vitt öt gályán pénzt és harcosokat Lajos után. A költő ehhez fűzi a zsoldosok lázadását, mely a két hadjárat közti időszakra, a Laczi István felmentő hadjárata utánra esik.
48. A zsoldosok lázadásáról a krónika egész fejezetet ír. A Budai Krónika 302. lapján: »Teutonicis soldati, absque voluntate eiusdem Conradi de Wolfard, eorum Capitanei, proditionem

et insultum fecere contra Regem ... et Civitatem (Barletta). A városra törtek, gyilkoltak, raboltak. A magyarok és a város népe cum cathenis per vicos et plateas, que sub terra inter muros latitabant ... constringentes, magnam multitudinem soldatorum ... occiderunt ... Ex ipsis tamen aliquos Dominus Rex, qui sibi videbantur esse inculpabiles in seditione concitata, ad suum servitium reservavit.« Idézve a Dubn.-ből: »Wolphardum vero de manibus eorum Rex eripuit, Conradum fratrem Wolphardi cum dictis soldatis abire permisit.« (301. l.) Konrád ekkor Johanna zsoldjába állt. »Az éhség Wernert és embereit még tavasz előtt kivándorlásra bírta.« (Szalay, II. 196.)

60. Az új nevek : Soós, Moroczok, Lengyel a Bud. Kr. 301. lapján, Bessenyei vice agazo domini Regis — u. o. 304. — Nerche filius Ugrini de Wylak (Ujlak) uo. 305.
64. Budai Krónika : »Cum ipse armatus per scalam ascendere festinaret, per ictus lapidum graviter percussus, gravemque in corpore suo sustinuit passionem.« (302—3. E helyre rámutatott Tolnai is.) — Toldy Ferenc már 1851-ben (ápr. 16.) tanácsolta a költőnek, »háromszori megmentésével a király életének megérdemeltetni vele (Toldival) a Rozgonyi leányát.« Arany a három életmentést (az itteni az első) Toldi lovagi vétségének jóvátételéért fordítja.
71. L. a költő 24. sz. jegyzetét.
72. Rajmond canosai várnagy neve Szalaynál, 197.
78. Tarantói Lajos »pro rege se gerebat« (Bud. Krón. 291. l.)
- 79—83. A párviadalról a Dubnici Krónikából vett idézet röviden szól. Budainál (II. 556.) Taránti azt üzeni : »Sajnálom katonáimat szükség nélkül vesztegetni. azért tégedet egy szál kardra hívlek, — víjunk meg, aki győz, az bírja Nápoly országát.« A költő odafirja : »A viadal szerintem történjék meg.« Budai a Taránti által ajánlott helyeket is megnevezi, ezekhez Arany hozzáteszi : »ez célomra nem szükséges«. Utóbb mégis bevette, sőt Szalay nyomán leleplezte Taránti ajánlatának kelepceit. — Írt e viadalról Pesty Frigyes : *A példöntő bajtűdők története.* — Értekezések a tört. tudományok köréből, I. kötet, 1867—70. »...országos ügyet kívánt eldönteni Tarenti Lajos, midőn 1350. évben N. Lajos magyar királyt hívá ki párviadalra.«

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

- 5—12. Szeredai esetét Arany Horváthból így írta ki : »Salerno ostromára mentében Negro folyamom kelle hadát keresztül vinni ... Szeredai nevű magyar, mások szerint egy épen usztató olasz ifjút küldött be a ragadó hullámokba...« A lap szélén megjegyezte : »*Tehát ellenség, ez még jobb.*« Szalay írja, hogy Lajost »bő köpenye a víz színén tartotta.« Ó ír Silaro-t, Aranynál Sezele. — A csodás erejű és okosságú ló gyakori szereplője a regényes epikáinak. A párhuzamokat összegyűjtötte Voinovich Géza Arany-életrajza (III. 311.)
22. 6. A Budai Krónika Lajosról : »equitare solebat« (302. l.)
- 23—24. »Háromszáz gyalogi Wernernek« — A Budai Krónika a Dubnici jegyzetében : »Trecenti teutonici seu soldati iuramento se concentraverunt, ut Regem Lodovicum die crastino in Neapolium

coram Johanna praesentarent. Quod audiens Andreas Nicolai filius Laczk ... de nocte ad Beneventum equitarunt, et die sequenti ... cum eisdem soldatis horribiliter pugnaverunt, et dictos trecentos soldados potentissime devicerunt. — A Bud. Krón. szövegében: »ligatis post tergum manibus ... introduxerunt ante Regem.« A hadjárat végén a király Toldinak itteni segítségét nem említi (nem tud róla); ezért szól csak kétszeri életmentésről.

77. »audiens ... Johanna Domini Regis adventum (Averszába), cum marito suo fugit de Neapoli bene, cum tribus galeis, versus Franciam... Dux autem Duracii et princeps Tarenti cum fratribus inciderunt in manus Domini Regis Ludovici.« Bud. Krón. jegyzete a Dubniciből, 289. lap.
- 79—82. Laczfi Dénes vitézi tettét — Gravina után — Szalay mondja el, II. 199.: »A vajda megrohantatta a várost ... Dénes bé sem várva a lábtók alkalmazását, egy Hebinger nevű német zsoldos hátán, sűrű kő- és nyílesőben gerendába kapaszkodik, honnan egy ugrással a bástya belsejében leszen ... Száznál több szommai rohant reá ... bajtársai utána rohannak, s az erősség falain a Laczfiak címere, a fehér sárkány.« (L. Lajos neheztelését, 84. vsz.)
95. Lásd a bajvívásról mondottakat az előző ének 79. versszakánál.
104. Lajos király megsebesüléséről Bud. Krón., 305.: »Cum autem Rex se ad pugnam ingessisset, sagitta balestre in pede fuit letaliter vulneratus, et vix ... mortem evasit.« Arany a sagitta balestre szavak mellé odaírta: *Ez nem pusztá nyíl.* — A Krónika 306. lapján ehhez a jegyzetben olvassuk: »Stans super murum quidam laicus, et agnoscens personam Regis, mox eum sagittavit, et in sinistro pede graviter vulneravit« — ehhez Arany odaírja: *ez nyíl.*
- 104—106. Ilyenféle cselről csak Küküllei szól, XXII. fejezetében: »Armati Teutonici soldati, Ludowici de Tarento, circa trecentos barbutos, de civitate inopinate et repente exeuntes, et insultum facientes, cum gentibus regis, Teutonicis et Hungaris, pugnam committebant et multis ex utraque parte vulneratis, iterato ad civitatem fugiebant.« (Szinnyei I. Általános csatává szélesedő párharcra is hoz fel példákat eposzokból: Zrínyinél Deli Vid és Demirhám párbaja, Tassonál Oradinóé; VIII.)
105. 3—4. Werner bosszújának okát I. X. én. 48. vsz. jegyzeténél és XI. 119. 111. Kont kettős veszteségét I. Bud. Krón. 304—305.
120. *kólya* a. m. gyaloghíntó, hordágy-féle
- 122—136. Durazzói Károly elítéltetése és kivégzése az első hadjárat végén történt. Arany e kettőből egybevont nápolyi hadjárat célja és mintege befejezése gyanánt tünteti fel, hogy a cselekvényt ezzel megoldáshoz juttassa.
122. 7—8. »Lajos ugyanazon kolostorban szállt meg, hol testvére megöletett ... A király fényes estebédhez ültette őket (a hercegeket) azon teremben, hol Endrével a gyilkos éj előtt vigadoztak Johanna cinkosai.« Szalay, II. 188. l.
124. V. ö. Arany 5. sz. jegyzetét, a IV. ének 6. vsz.-hoz.
127. Lajos szavai csaknem szószerint Szalay után: »Gaz herceg — így szólott — tudd meg, hogy áruló voltodért meg kell halnod.« A király vádjai, Durazzo mentegetőzése mind Szalayból, II., 189. (Lásd bővebben Voinovich Arany-életrajzában, III. 295.) — A 4. sorhoz: a Budai Krónika 1838-as kiadásában Podhraczký

- a De exercitu versus Neapolim c. fejezethez jegyzetben idézi Károly elítéltetésének és kivégzésének leírását Bronner *Abenteuerliche Geschichte Herzog Werners von Urslingen* (a T. Sz.-ben szereplő zsoldoskapitány életrajza), Aarau, 1828. c. könyvéből. Arany néhány vonást innen vett a jelenethez: Lajos »hielt ihm ein eigenhändiges Schreiben hin«, mely a herceg árulását bizonyította.
135. A bakó neve a Budai Krónikából (289.): »dominus Rex fecit eum per unum militem, nomine Vezzews, filium Emerici de Bechei, capite detruncari«. A 290. lapon található, említett németnyelvű elbeszélésben: »auf einen Wink des Königs packte nun ein Ungar, namens Philipp (Wezzews) den unbewaffneten Herzog bei der Brust an.«
136. Ugyanezen német elbeszélés szerint: »warfen ihn aus eben demselben Kerkerfenster in den Klostergarten hinab, aus dem Andreas niedergestürzt worden war, Ludwig, verbot ihm ohne seine Erlaubnis zu begraben.« — Arany odaírta: *tehát engedéllyel igen. Ezt kérni jelen meg D. szelleme.* (L. a XII. ének 29. versszakát.) — Laczfiról a Budai Krónika a 305. lapon: »Capitaneum exercitus Nicolaum Konth, virum in consiliis prudentissimum, amoto Stephano Voyvoda, prefecit, quod factum multis displicuit, et ipsum Stephanum Voyvodam exacerbavit.« V. ö. XII. ének 35.

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

4. Luxemburgi Margit, IV. Károly német-római császár leánya, Arany szerint csak jegyese, a valóságban első felesége volt Lajosnak. Tizenégyéves korában halt meg, a költeményben is említett pestisjárvány vitte el.
7. Rendkívül finom lélektani megokolása a királyi kegyelemnek, egyúttal példa arra: hogyan tud Arany látszólag össze nem függő mozzanatokból cselekményt alkotni.
25. Amikor a költő műve első ránkmaradt változatán dolgozott, Szilágyi István megküldte neki (1850 végén) Benczédi Székely István *Cronica*-ját, s figyelmeztetterá, hogy ez a nápolyi hadjárattal kapcsolatban dőghalált, földindulást említ: »ettől féltében sietett Lajos haza«. A költő később (1853—55. táján) néhány versszakban ki is dolgozta a földrengést, de egyik kidolgozásba sem illesztette bele. — A földindulás és a megdöbbsentő természeti jelenségek motívuma szerepel Kisfaludy Károly Tihamér-jében is. (Színnyei I.)
29. Ősi babonák hiedelem (szerepel az antik hitvilágban is), hogy a lélek nem távozik el a temetetlen holttesttől, s addig nem leli meg nyugalmát, míg a testet el nem temetik.
- 30—31. A jóslatról l. a költő 28. sz. jegyzetét. A rejtélyes betűk magyarázatára Tolnai Vilmos akadrt rá a Polgári Lexikonban (ÉPhK. 1903. 271. l.) Johanna Taránti Lajos halála után Aragoniai Jakabhoz, azután Braunschweigi Ottó német zsoldosvezérhez ment férjhez, Johannát végül az ifjabb Durazzói Károly, az előbbinek unokaöccse és veje végeztette ki szicíliai király korában. Ezt a Károlyt 1385-ben a horvátországi zendülők, mint magyar trónkövetelőt behívták Magyarországra. Be is jött, színlég Erzsébet öreg királynő és Mária királynő (Lajos leánya) segítségére, de Máriát lemondatta a trónról s magát választotta királlyá.

- (II., Kis Károly). Az öreg királynő a hozzá hű főurakkal szövetségbe megyilkoltatta. Erre vonatkozik a 31. vsz. 1—4. sora.
37. 3. Arany alkalmasint a »Megvirrad még valaha« kezdetű dalra céloz, amelyet Terhes Sámuel szerzett, s amely az önkényuralom idején volt nagyon népszerű.
38. Minorita János állítólagos szerzője egy Nagy Lajos uralkodásának eseményeiről töredékesen fennmaradt krónikának, mely a nápolyi hadjárat eseményeit részletesen ismerteti. Műve a Dubniczi Krónikába olvaszta maradt fenn. Podhradzky szerint bizalmas ember volt Lajos királynak; amikor Lajos Averszánál megsebesült, ő tartotta előben a fejét, míg lábából a nyilat kihúzták. L. a többször említett Budai Krónika-kiadást, 307. lap. Itt olvasta Arany, hogy a minorita a király gyóntatója volt: »fuerit is Ludovici conscientiae moderator«, a lap szélén Arany odafírja: *gyóntató.*
- 43—46. Az 5. sz. jegyzetben Arany már idézte Szalayból, hogy Lajosban volt egy csepp az olasz hercegek véréből. Szalay szerint »e csepp felforrtatott azon való mérgében is, hogy Durazzói Károly csábítás és ármány által nőül szerezte magának Máriaát, kit Róbert neki szánt hitvesül, s mivel Lajos talán hajlandó is vala összekelni, ha más módon nem kapcsolhatja Nápolyt a magyar koronához... egykoru történetírók tanúsága szerint Lajos második nápolyi hadviselekör nem volt idegen az özvegy Máriaával összekelni.« (II. 190.) — A 8. sorhoz l. a IV. 80. után kitörölt versszakot a szövegváltozatok közt.
50. A sátor felállítása és az ünnepélyes jutalmazás Színyeit Jósika *Az utolsó Báthory-jának* egy jelenetére emlékezteti (III. kötet, *Várailan* c. fejezet).
- 59—60. Lajos az első hadjáratról hazatérte előtt Laczfi-Apor Istvánt és Wolfhardot tette meg helytartóinak (L. Budai Krónika 291—2.): »magnificum et strenuum virum Stephanum Laczk ... capitaneum regni prefecit...« A drávamenti Csáktornya és Osztrog adományozásáról l. u. o. 297. — A két hadjárat közt Laczfi István valóban Itáliában maradt. Aranyak itt el kellett térnie a történelemtől, de már előbb Horváthból kiírta, hogy Lajos »Apor Endrét főhadvezérré nevezte.«
62. A király csak két életmentését ismeri Toldinak, nem tud a »királyfogók«-ról. — A Bud. Krón., a Lajoshoz pártolt olasz urakról írja, hogy a király »cingulo militari« tüntette ki őket. Podhraczky ehhez jegyzetben hozzáteszi: »cingulo insignere, seu militem creare.« 287. lap.
- 67—72. A Zács-atyafi kobzos elbeszélésén Színyei (II.) Vörösmarty *Két szomszédvárának* és *A csehek Magyarországon* néhány jelenetének hatását érzi (III. kötet, *A kényúr s Az atya* c. fejezetek.) A két ellenséges felvidéki család motívuma megvan Madách Imrének *A Kolozsiah* c. elbeszélésében, amelyet Arany folyóirata, a Koszorú közölt 1864. második felében. A Barkóczy- és Kolozsinev emlékeztet az itteni nevekre.
68. *Mátyus uram* Csák Máté
74. A Budai Krónika szerint Lajos Aversza elfoglalása után »multas donationes in possessionibus fecit« (306.) Arany a lap szélére odafírta: »Ilyen lehet Anikó fiúsítása és Laczfi kiengesztelése Csáktornya és Osztrog által. Toldi cingulum.«

77. Az 1351. évi 19. törvénycikk mondja ki, hogy »atyjának vétségéért a fiú sem személyében, de még birtokában és vagyonában se károsíttassék vagy elmarasztaltassék.« Szalaynál, II. 206. (Szinyei I.)
82. A Budai Krónikában (308. lap): »En tribunus cum Romanis per quatuor milliaria gallicana, circa centum personas ex potioribus vestibus seu pannis purpureis ad hoc specialiter sub uniformitate aptatis solemniter induti, cum trumbetis et diversi generis musicarum instrumentis, Regi obviam venientes, honorifice susceperunt, et ad urbem Romanam, cuius platee pannis pulchre strate et decorate fuerant, introduxerunt, et in Dominum Romanorum susceperunt; quod tamen Rex acceptare recusavit: et in Palatio Domini Pape collocaverunt.« Rienzi egyideig valóban újból hatalomra jutott. E találkozását Lajossal Arany a szöveghez fűzött jegyzetében kétségbevonja, újabb történetírók elfogadják hitelesnek.
83. A kis Martell Károly halála Lajos első hazatérte utánra esik, ő 1348 májusában tért haza, a fiú június 19-én halt meg. Jellemző adalék Arany szerkesztésmódjához, hogy a halálhírt előrehozza, s egy helyre tömöríti a cselekményt lezáró mozzanatok. (Ugyanígy később, 1351-ben esett a pápai ítélet.)
- 84—85. VII. Kelemen pápa valóban úgy ítélte, hogy Johanna meg volt bűvölve, s ez volt az oka férje iránti gyűlöletének; ezen az alapon föl is mentette, országát meghagyta, s csupán Lajos hadi költségeinek megtérítése végett kötelezte háromszázezer arany megfizetésére. Ezt Lajos nem fogadta el. Arany mindezt Szalayból tudta, ott olvasta azt is, hogy Lajos »e pénzben váltságdíjat látott Endre véérért.«
85. 5—6. Lajos ájtatosságairól és adományáról ugyancsak a Budai Krónika tudósít, a fenti fejezetben.
86. Lajos első útjáról való hazatérésének részleteit a Dubnici Krónikából idézi a Budai Krónika, 292. lap jegyzete: »... in Hungariam est reversus, cui obviam processit domina Elizabeth Regina, mater eius, cum nobilibus Regni, et receperunt Regem in Segusdino...« A lapszálen írónnal: »Segisd. Van Somogyban Felső-és Alsóseged.«
92. Lajos 1353-ban vette nőül Kotromanics István bosnyák fejedelem leányát, a »szép Örszit« (Szalay).
109. A párnatáncot Arany több helyütt említi, lásd róla kis cikkét⁷ prózai művei közt.
112. A »tört« címer az Arany-család kétségbevonat nemességére céloz. Erről részletesebben l. Voinovich Géza Arany-életrajzát, I. 8—11. és Arany László közléseit a *Hátrahagyott Prózaí Dolgozatok* kötetének végén. A család nemeslevelét Arany László a Nemzeti Múzeumban tette le. Előnevük valóban »Nagyfalusi« volt, de nem a biharmegyei egykori ilyennevű községről, hanem a krasznamegyeiről. Rozvány György *Nagyszalonta mezőváros történelme* c. könyvébe Arany be is írta: »Családi tradíció a krasznamegyei Nagyfalu mellett szól.« A T Sz. kézipéldányába pedig e versszak mellé odajegyzi: »Ez ártatlan műfogás (coup d'artiste) dacára bizonyos, hogy a krasznamegyei Nagyfaluból származtunk Szalontára.«

GLOSSARIUM.

A költő a T. Sz. kéziratában néhány adatot áthúzott, ezek aztán a nyomtatott szövegből kimaradtak:

bérenc: van bizony ily képző: az *ifjanc* sem új szó, a *suhanc* is ily képzésre mutat.

bevall: *bíró előtt* megvall. (nem németes) VIII. 85.

bokor: minden b. szállást ad: akárhol tanyát üthetni. I. 6.

kieszél: kigondol, kitervez. VI. 78.

IRODALOM.

A Toldi Szerelmét két nagy Arany-monográfiánk (a Riedlé és a Voinoviché) elemzi behatóan, ezenkívül egyes részleteivel, motívumaival kiterjedt filológiai irodalom foglalkozik. Ennek összeállítását megtalálhatja az olvasó Gulyás Pál *Magyar írók élete és művei* I. kötetének 782—83. hasábján. Mai irodalomszemléletünket tükröztető méltatása a műnek még nincs, mindössze Lukács György tesz néhány idevágó célzást *A százéves Toldi* c. tanulmányában (Forum 1947. és az Új magyar kultúráért c. kötetben). A Toldi Szerelmével kapcsolatos irodalomfejlődési, műfaji, esztétikai, stilisztikai problémákat a kutatók eddig szinte teljesen elhanyagolták, — nem szóltak érdemben a T. Sz. helyéről korában és Arany fejlődésében, sem nyelvről, stílusáról; nem oldották meg a műfaji kérdést, a verses regénnyel, általában a verses epika modernizálásával kapcsolatban. A kutatók kedves munkaterülete volt Arany művének a történelmi forrásokkal való egybevetése, s egyes motívumok világirodalmi párhuzamainak feltárása. A filológiai kutatás főbb eredményeit, a fontosabb idevágó cikkek megnevezésével, a magyarázó jegyzetekben közöljük.

A TOLDI SZERELME A MŰVÉSZETBEN.

Az Arany személyével és műveivel kapcsolatos képzőművészeti alkotások közül a következők vettek tárgyat vagy részlet-össztűzést a Toldi szerelméből:

1. *Strobl Alajos* pályanyertes Arany-szobrát 1893 májusában állították fel a Nemzeti Múzeum előtt. A szobor két mellékalakja: Toldi Miklós és Rozgonyi Piroska. Piroska tölgykoszorút nyújt a költő felé.

2. *Zala György*nek ugyanerre a pályázatra benyújtott tervezetén szerepel a T. Sz.-ből vett dombormű.

3. *Székhely Bertalan* egy triptichon-vázlatot készített a trilógiáról, ennek második képe a főhóst ábrázolja teljes lovagi fegyverzetben. A kép régebben Ernst Lajos gyűjteményében volt.

4. A mű VIII. énekébe beszótt Endre-balladához *Zichy Mihály* készített illusztrációt.

5. A Zács-illusztrációk közül, pótlásként e kiadás I. kötetéhez (464. l.) megemlíttjük *Zichy Mihály* hét illusztrációját, és *Kőrösfői-Kriesch Aladár* két temperáját (a Szépművészeti Múzeumban).

6. A Franklin Társulat 1924-ben készült s az egész trilógiát tartalmazó díszkiadását *Jaschik Almos* illusztrálta.

Minderről bővebben l. Soltészné Szilárd Kató: *Arany János a magyar képzőművészet tükrében*. Bp. Szemle 1935. január és különnyomat.

A Toldi szerelméből, Csiky Gergely szövegére, operát szerzett *Mihalovich Ödön*. Bemutatta a budapesti Operaház 1890. márciusában. — (Erről Sonkoly István: *Arany János és a zene*. A Nkőrösi A. J. Társ. Évkönyve, 1938—39.)

A TOLDI SZERELME KIADÁSAI.

Aranynak ez a műve három változatban került többször is kiadásra : önállóan, a Toldival és Toldi estéjével együtt, valamint az összes vagy válogatott művek keretében. Az alábbiakban lehetőleg teljes jegyzéket adunk ezekről a kiadásokról a könyvészeti összeállítások és legnagyobb hazai könyvtáraink katalógusai nyomán. A jegyzék bizonytalanságait nem sikerült teljesen eloszlatnunk, mert egyes kiadások megfelelő példányaihoz lehetetlen volt hozzáférnünk. Még két körülmény nehezítette munkánkat: egyik az, hogy a T. Sz.-nek és Arany összes műveinek kiadásaiban hiányzik a következetes sorszámjelzés, másik az, hogy a Franklin-Társulat, amely egyideig Arany műveinek monopolizált kiadója volt, az Arany-kiadásokat rendszerint évszámjelzés nélkül hozta piacra.

ÖNÁLLÓAN.

Toldi szerelme. Elbeszélés tizenkét énekben. Bp. 1879. Nyomatta a Franklin-Társ. VIII, 392. l.

Ugyanaz kettős címlappal: *Toldi. Költői elbeszélés három részben*. Második rész : *Toldi szerelme*. A szerző kiadása. Bp. 1879. Nyomatta a Franklin-Társ. VIII, 392. l.

2. kiad. Bp. 1880. Ráth Mór. IX, 424 l. Ugyanez a Családi Könyvtár 9—14. III. is.

Ugyanaz 3. kiad. Bp. 1882. Ráth Mór. IX, 180 és 244 l.

1883-ban *A. J. Összes Kötteményei* 3. kötetében 4. kiadásként jelezve.

1892. Bp. Ráth Mór. 404. l. (A magyar nemzet családi könyvtára. 3.)

6. kiadásnak jelezve.

1897. Bp. Ráth Mór. VIII. 424. l. 7. kiadásnak jelezve.

Toldi szerelme. A költő által sajtó alá rendezett eredeti kiadás, időskori arcképével. Bp. 1899. Ráth Mór. 423 l.

1910. Bp. Franklin-Társ. 400 l. 8. kiadásként jelezve.

Toldi szerelme. Bp. é. n. Franklin-Társ. 343 l.

Toldi szerelme. Kiadta a Kisfaludy-Társ. Bp. [1934.] Franklin-Társ. 4 és 256 l. (Élő könyvek. Magyar Klasszikusok. 50.)

Toldi szerelme. Bp. (1942.) Franklin-Társ. 344 l.

A TRILÓGIÁBAN.

Toldi. Költői elbeszélés három részben : *Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje*. Bp. 1884. Ráth Mór. 8r. 654 l. Megjelent dísz- és bőrkötésben is.

A. J. Elbeszélő köteteményei. Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Bp. 1891. Ráth Mór. 8r. 655 l.

Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. 10. kiad. Bp. 1897. Ráth Mór. 8r. 82, 423, 85 l. (tehát a három rész külön lapszámozva.)

Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Bp. 1902. Franklin-társ. 8r. 82, 423, 85 l.

Toldi-trilógia. Bp. [1924.] Franklin-Társ. 8r. 558 l. (Készült 500 számozott példányban »biblia«-papíron, Jaschik Álmos díszítő rajzaival: pergament papírkötésben és pergament bőrkötésben.) (Fzt u Jaschik Álmos által díszített kiadást a Múz. Kvt. 1925-re datálja szögletes zárójelök közt.)
Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Bp. [1926.] Franklin-Társ. 404 lap. 8r.

Ugyanaz 1927-ben is.
Toldi trilógiája. Bp. 1930. Franklin-Társ. 414 l. (1930. évi könyv-napi kiadvány.)

Toldi-trilógia. Bp. 193? Franklin-Társ. 427 l. (Muz. Kvt. egyik példánya.)

Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Bp. é. n. Franklin-Társ. 404 l.

Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Bp. 1941. Aczél Testv. 328 l. (Nemzeti Irodalmunk. 24—25.)

Toldi-trilógia. A bevezetést írta Keményfi János. Jegyzetekkel ellátta Dáloky János. Bp. 1941. Magyar Népművelők Társasága. 324 l. (Magyar Klasszikusok.)

ÖSSZES ÉS VÁLOGATOTT KIADÁSOKBAN.

Összes költeményei. 4 kötet. Bp. é. n. 1880. Ráth Mór.

Összes Munkái. 8 köt. Bp. 1883. Ráth Mór. E kiadvány 2. kötete : Elbeszélő költemények. I. köt. Toldi. Költői elb. három részben : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje.

Összes költeményei. 4 kötetben. Bp. 1891—1893. Ráth Mór. E kiadvány 3. kötetében : Toldi szerelme. Elb. 12 énekben. 6. kiad. 1892.

Ugyanaz a kiadás. 4 kötetben. Bp. 1895—1897. Ráth Mór.

Összegyűjtött munkái. 8 kötetben. Bp. 1893—1899. Ráth Mór. E kiadvány 3. kötete : Toldi szerelme. VIII, 423 lap. 1899.

Ugyanaz 6 kötetben. (A fenti kiadás a VII. és VIII. köt. nélkül. E két kötet a Hátrahagyott verseket tartalmazza, tehát itt is a 3. kötetben van a Toldi szerelme.) Szintén 1899.

Összes munkái. 12 kötetben. Bp. Ráth Mór. E kiadvány 2. kötete : Elbeszélő költeményei : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Új lenyomat. 1900. 654 l.

Összes munkái. Bp. é. n. Franklin-Társ. ebben a kiadásban a 2. köt. : Toldi trilógiája : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. 654 l. (Petrik 1901—1910 évi könyvészetében.)

Összegyűjtött munkái. 8 kötetben (7 kötetbe kötve). Bp. é. n. Franklin-Társ. A 2. kötet : Toldi-trilógia. 6. kiad. 654 l. (Petriknél u. o.)

Művei. Új kiadás. 6 kötetben. Bp. é. n. Franklin-Társ. A 2. kötetben : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. (Petriknél u. o.)

A. J. Munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. Bp. Franklin-Társ. (Magyar Remekírók.) 3. kötetében : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. 1903. 428 l.

A. J. Munkái. Sajtó alá rend. és bev. ellátta Riedl Frigyes. (Arc-képpel.) 1—6. k. Bp. 1922. Franklin-Társ. A 3. kötetben : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. 428 l. (Magyar Remekírók. 41—43.) Adat a Magyar Könyvészet 1921—1923. c. bibliográfiából. Kiadja a M. Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete, Bp. 1924. (Nyilvánvaló, hogy az előbbi, 1903. évi kiadást dobta újra piacra a Franklin-Társ.)

Összes Munkái. (Az egységesebb elrendezést és a szöveg épségét Voinovich Géza gondozta.) Bp. 1924. Franklin-Társ. 4r. 1—5 kötet. E kiadásban a 2. kötet: Elbeszélő költeményei: Az elveszett alkotmány. Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. Daliás idők. (Első dolgozat 1849—53, Második dolgozat 1853—63.) 235 lap.

Összes költői művei, 1—10 kötetben. (1—4. köt. : Kisebb költeményei. 5—10. köt. : Elbeszélő költeményei.) Bp. Franklin-Társ. (5 db-ba kötve.) Emlékkiadás a költő halálának ötvenéves fordulójára. 1932. A 6—7. kötet : Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje.

Összes költői művei. (Egy kötetben). Bp. 1937. Franklin-Társ. 1768 l. (»Parnasszus-kiadás«)*

Összes költeményei. Bevezetéssel ellátta Pongrácz Elemér. Bp. 1941 Aczél Testvérek kiad. 496 l.

Válogatott művei. 1. köt. Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. (Sajtó alá rendezte Barta János.) Bp. 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó. 510 lap. (Magyar Klasszikusok.)

SZEMELVÉNYES KIADÁSOK.

Toldi szerelme. Iskolai kiadás. Első-harmadik ének. A középiskola VI—VIII. osztály olvasmánya. Bp. 1900. Franklin-Társ. 8r. 66 l.

Szemelvények Arany János Toldi szerelme című époszából. Rendezte és bevezetéssel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. é. n. Lampel Róbert. (Magyar Könyvtár. 102—105. sz.)

Toldi szerelme. Magyarázta Tettamanti Béla. Bp. 1914. 66 lap. (Irodalmi Segédkönyvek. Szerk. Madzsar Gusztáv.)

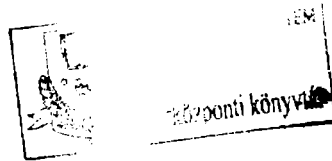
Arany János költői műveiből. 1. Toldi. Toldi szerelméből szemelvények. Toldi estéje. 2. Válogatott balladák. Kisebb költemények. Buda halála. Bp. é. n. Franklin-Társ. (A Magyar könyvtár füzetei egyben.)

*Hibaigazítás: Sorozatunk I. kötetének 397. lapján e kiadás megjelenési éve tévesen 1932, javítandó 1937-re.

KÉPEK JEGYZÉKE.

1. A költő arcképe 1880-ból	5
2. Szél Piroska, a költő unokája	112
3. A Toldi Szerelmének Arany unokájára vonatkozó sorai	112
4. A Toldi Szerelmében szereplő nemzetségek címereinek rajza. A költő kezemunkája	152
5. A Toldi Szerelme néhány sorának első fogalmazványja	196
6. A Toldi Szerelme kéziratának utolsó lapja	302
7. A Daliás Idők kéziratának első lapja	320
8. A Toldi Szerelméhez anyagot gyűjtő jegyzetek egy lapja	432

Az 1. kép eredetije Fráterné Ercsey Rózi ajándékából a nagykörsi Arany János Gimnázium Arany-Múzeumában.

50/450

TARTALOMJEGYZÉK.

A cím utáni első szám a szöveg, a második a változatok, a harmadik a jegyzetek lapszáma.

	O	I	D	A	L
<i>Toldi Szerelme</i>	5				• 459
Előszó	7	465			
I. ének	11	465			553
II. „	22	466			554
III. „	38	469			556
IV. „	57	474			557
V. „	83	486			559
VI. „	110	497			560
VII. „	140	507			563
VIII. „	156	513			567
IX. „	180	520			569
X. „	206	526			571
XI. „	235	534			572
XII. „	270	542			574
A költő jegyzetei					303
Glossarium	305	577			
Irodalom, művészet					577
Kiadások					578
<i>Dalids Idők, Első Dolgozat</i>	317				433
I. ének	319	439			
II. „	327	440			
III. „	334	440			
IV. „	343	441			
V. „	351	442			
VI. „	357	442			
VII. „	367	445			
A költő jegyzetei					446
<i>A Földrengés</i>	371				459
<i>Dalids Idők, Második Dolgozat</i> ...	375				449
I. ének	377	453			
II. „	379	454			
III. „	393	456			
IV. „	422	457			
Magyarázó jegyzetek					458
Irodalom					458
Képek jegyzéke					581

